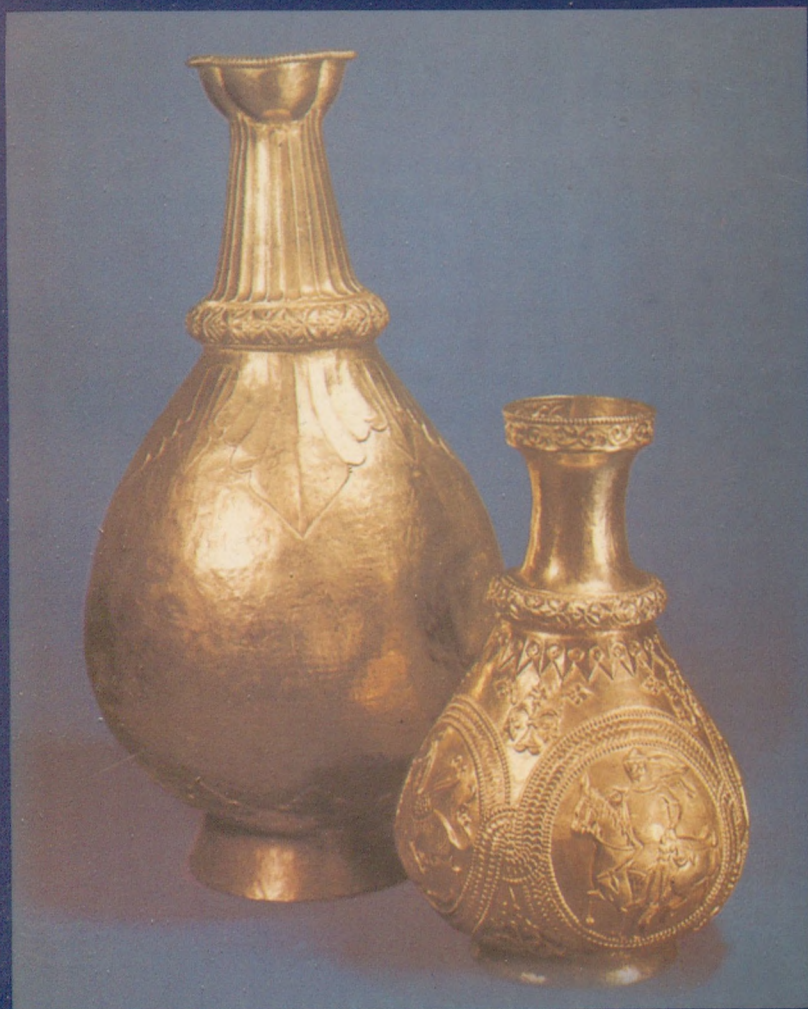

VÁCZY PÉTER

A magyar történelem korai századaiból

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK

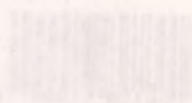
65063

VÁCZY PÉTER
A magyar történelem korai századaiból

VÁCZY PÉTER

A magyar történelem korai századaiból

Órta Ferenc
Országos Könyvtár
Budapest Könyvtár

1952. évi nyári ülése
Közlemények a Magyar Tudományos Akadémia 1952. évi nyári üléseiről

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK
5.

Szerkesztő
Glatz Ferenc

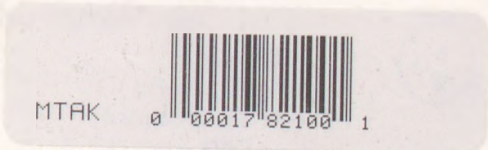
Olvasószerkesztő
Burucs Kornélia

69063

HISTÓRIA KÖNYVTÁR
MONOGRÁFIÁK
5.

VÁCZY PÉTER

A magyar történelem
korai századaiból

BUDAPEST 1994
HISTÓRIA • MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

M. TUD. AKADEMIÁI KÖNYVTÁRA

697077 943.9.06

A kötetet szerkesztette
Glatz Ferenc

MÁGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kötet megjelenését a
Magyar Könyv Alapítvány és a
Soros Alapítvány
támogatta

ISBN 963-8312-16-5
ISSN 1217-212X

Kiadja
História • MTA Történettudományi Intézete
Felelős kiadó: Glatz Ferenc
Kiadói szerkesztő: Horváth Zsolt
A szedési és tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézete Kiadványcsoportja végezte.
Felelős vezető: Burucs Kornélia
Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Készült az
Áldási & Németh
Nyomda BT. üzemében.
-1994.-

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 5263/19 34 sz.

Váczy Péter Tartalomjegyzék

<i>Váczy Péter, a kutató (Glatz Ferenc)</i>	7
A magyarok vándorútja keletről nyugatra	9
Etelköz	12
A magyar honfoglalásról	17
Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja	22
Nagymorávia és a magyar honfoglalásmonda	28
A frank háború és az avar nép	34
Sankt Gallen és a magyarok	52
Anonymus és kora (Pannonhalma)	57
Kunok és vlachok Anonymusnál	71
A magyar koronáról	77
Az angyal hozta korona	94
A magyar királyság központi igazgatása a 11–12. században	103
A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidézõ ércbilloga	113
Etnikum, felekezet, hadszervezet (A magyar had az Árpádok uralma alatt)	117
A honfoglaló magyarságról	121
Nyugati befolyások	121
Tárgykultúra	123
A ház	132
Életvitel	135
Életmód a honfoglalás után	146
Politikai rend a honfoglalás után	160
Forráskérdések	169

Váczy Péter, a kutató

Váczy Péter 90 esztendő. Munkásságát elsősorban a szűkebb szakmai közönség ismeri. Oka ennek az, hogy életének jelentős része az 1945 utáni időszakra esik, amikor mint a „szellemtörténet” és a „polgári” történetírás képviselője, félrevonultan dolgozott. De oka ennek Váczy Péter tudós egyénisége is. A tudományos problémák addig érdeklik, amíg azokban elmélyülve megoldáshoz nem érkezik. S ha elérkezett a megoldáshoz — az általa helyesnek tartott válaszokhoz —, rohan tovább a problémaszövevények következő állomásaihoz. A megírás már kevésbé érdekli, noha amit megír, azt különleges műgonddal, hatalmas jegyzetapparátussal, okadatoltan készíti.

Váczy Péter a hazai történészközélet előtt a Hóman, Kerényi, Szekfű szerkesztette Egyetemes történet kora középkori kötetének megírásával lett ismert. Hóman Bálint tanítványa, és az 1930-as években Magyarországon hódító útjára indult szellemtörténet kiteljesítője. Számára, ugyanúgy, mint a szakma jelentős része számára, a szellemtörténet nem filozófiai, hanem kutatás-módszertani útmutató. A gazdasági, politikai cselekvések mögött az emberi gondolkodás, a szellem mozgatórugóinak kifürkészése — ez a kutatói program hajtja a középkorkutatót. Az oklevelek mögött keresni az oklevélkiállítók társadalmi rétegét és azok iskolázását, hiszen az iskolázás, a világról alkotott kép tükröződik az írásban, vagyis a ránk maradt emléktanyag megfogalmazásában. De a kor emberének gondolatvilága csapódik le a tárgyi emlékeken is. Ilyen értelemben a szellemtörténeti irány egyben a forráskritika legmagasabb szintje is. A ránk maradt emlékeket, melyeket forrásként használunk fel, nemcsak elolvasni, nemcsak tárgyi valóságukban rekonstruálni kell, hanem látni annak a kultúrának az egészét, amely az „emléktermelés mögött” áll. A forrásokhoz közelítésnek ez a módja rendkívülien sokoldalú kutatót kíván. Sokoldalú felkészültséget a gazdaság, a társadalom, a szellemi élet, sőt a művészet területén is. Hiszen a ránk maradt emlékek a maguk kiállításában a korszak művészeti irányzatainak termékei is. Ugyanakkor a forráshoz közelítésnek ez a módszere rendkívüli képzelőerőt és „beleélési” képességet kíván a kutatótól. A töredékesen ránk maradt emlékek mögött fantáziával kell tudni rekonstruálni a kor gondolkodásvilágának egészét. Váczy Péter olyan kutató és olyan tanár volt, aki megfelelt ezeknek az elvárásoknak.

Erdeklődése kiterjed a középkor kezdeteire, az antik társadalom bomlásától húzódó, és jobbra elhanyagolt időszakokra. Egyetemi szemináriumain hallott forráselemzései feledhetetlenek maradnak. Különösen abban az időben, amikor a középkor történelmét amolyan, az újkori tanokból visszavetített politikai gazdaságtanként, illetve tört.mat.-os formulákba kényszerítve adták elő az egyetemen. A korai germán történelem vagy a frank társadalom mindennapjai ugyanúgy lenyűgözték a hallgatókat, mint a korai lovagkultúra termékeinek elemzései. És mindemellett tudtuk róla, hogy páratlan szakértője

a középkori műkincseknek is. Széles körű érdeklődését mutatják azok a kisebb tanulmányok, amelyeket szétszórtan jelentetett meg, gyakran vidéki folyóiratokban. Így módszere, történelmi látásmódja csak azon kevesek számára vált ismertté, akik kimondottan az ő személye miatt vették elő az éves történeti bibliográfia tételeiből a címek mögötti frásokat.

Rosszul szervezi saját tudományos tevékenységét — mondtuk neki többször. Másfél évtizede ígéri volt tanítványának, hogy a megsárgult, gépelt kéziratok tanulmányokból kötetet állít össze. Azután ígérte az összefüggő nomád kori és kora középkori magyar történet szintézisét. Láttunk is kéziratdarabokat a kezében. De azután jött egy újabb ötlete, rábukkant egy eddig fel nem ismert összefüggésre, és hagyta a félig kész kéziratokat, rohant a múzeumba vagy a könyvtárba.

Váczy Péter 90 esztendő. A jelen kötetbe összegyűjtött szövegeket különböző, több évtizeddel ezelőtti folyóiratokból ástuk elő. Szinte kicsikartuk a szerzőtől a hozzájárulást. Még a korrektúrafordulónál is az íróasztal fiókjában heverő, ki nem adott kéziratokat emlegette. A mi válaszuk: most nincs kifogás, a közönséget szeretnénk megismertetni a kutató Váczy Péterrel. Azután a be nem fejezett kéziratok gondozására és befejezésére még lesz idő. Mi ezt kívánjuk...

Glatz Ferenc

Budapest, 1994. május

A magyarok vándorútja keletről nyugatra

A magyar krónikáirodalom legrégebb rétegében csak annyi áll a magyar óhazáról, hogy valahol keleten terült el és neve *Magor* azaz 'magyar' volt. E szűkszavú tudósítás már csak utólagosan gazdagodott egyrészt külföldi irodalmi átvételekkel, másrészt a még élő hazai mondaanyaggal. Hogy a magyarok 950 körül miképp vélekedtek önmagukról, eredetükről és honfoglalásukról, arról a hazai emlékeknél jobban tájékoztat VII. Konstantinos bizánci császár ismert műve, a *De administrando imperio*, hiszen vonatkozó fejezetei javarészt magyar közléseken alapulnak.

A magyarok eredetére nézve a császár azt állítja, hogy ismeretlen okból őket régen *szávartü ászfalünak*, azaz „rendíthetetlen szávardok”-nak nevezték. E korai időben érzékeny vereséget szenvedtek a kangároknak hívott besenyőktől, úgyhogy eddigi hazájukat át kellett adniuk a győzteseknek. A nép törzse nyugatra vonult, egyes népcsoportok azonban visszamaradtak, és az akkori Perzsia határán új hazára leltek. Furcsán hangzó nevüket, a „rendíthetetlen szávardok”-at továbbra is megtartották, noha éppen úgy „magyarok” voltak, mint nyugatra költözött társaik, akikkel még az említett császár idején is kapcsolatban álltak.

Arra törekedtünk, hogy a *savardi* nép történetét híven adjuk vissza, mivel ez tartalmazza a legrégebb adatokat a magyarokról és óhazájukról. Abban az időben nem is hívták őket magyaroknak, ami azt jelenti, hogy politikai szervezet híján önálló „történetük” sem volt. A bizánci császár közlése a nyugati és a keleti magyarok közti követküldésekről az ismertetett elbeszélés magyar eredetét bizonyítja. Anonymus regényes *Gesta Hungarorum*-ja II. Endre király idejéből valóban megemlékezik egy bizonyos Szuvardról (*Zuard*), aki seregével eljutott Görögországba, és ott népével együtt végleg letelepedett. A mondabeli Görögország természetesen nem a Balkánon, hanem a Kura — akkor Kyros — folyó jobbparti vidékén, Bizánc örmény részén feküdt, ahol tényleg élt egy *savardi*, örmény nyelven *sevordik* nép, melyről Konstantinos császár egy másik művében (*De caerimoniis*) örmény forrásból úgyszintén megemlékezik. Magától értetődik, Szuward mint mondahős magát a *savardi* népet személyesíti meg.

A *-dil-d*, *-til-t* képző a név végén azt jelenti, hogy egy néptöréddel van dolgunk, a név képző nélkül viszont a nép egészére vonatkozna. Úgy véljük, a császár vagy forrása hibázott az elbeszélés lejegyzésében, mert a magyar népet ebben az időben bizonyára *savimnak* vagy *savarnak* nevezték, nem pedig — miként VII. Konstantinos állítja — *savardinak*. Ugyanis ez a képzős alak maradék. Egyébként a szavirok jól ismertek a korabeli kútfőkben, k voltak azok, akik az ogur-bolgár népeket maguk előtt hajtották Ázsiából a Kaukázus északi előterébe, majd a 6. század elején maguk is letelepedtek a Kaszpi-tenger nyugati partvidékére, ahol döntő szerepet játszottak háborúban és békében egyaránt. Hatalmukat azonban megtörték a türkök 560–570 körül.

Nyilvánvaló, a magyarok a szavirok nevét vették fel, mert a szavirok politikai kötelekébe tartoztak. A szavirok magukkal ragadták őket ismeretlen hazájukból, és a Kau-

kázus keleti végén a derbendi kapu védelmét bízták rájuk. Így lett a szavirok vándorlása Ázsiából Európába sorsszerű a magyar nép számára. Ezzel a szavir vándorlással kezdődik tulajdonképpen a magyarok írásos története. A szavirok hadszervezetében a világtörténet porondjára léptek, ahol a perzsák és a bizánciak küzdöttek a hegemoniáért. Ilyen értelemben jogos, ha a szavirokra vonatkozó adatokat a magyarok történetében is felhasználjuk. Ez a történet pedig a Kaukázus keleti térségében a 6. századdal kezdődött. Adatai közismertek a bizánci történetírás jóvoltából. Arról is pontosan játékosdóva vagyunk, hogy a szavirok hatalma milyen körzetben érvényesült. Uralmuk földrajzi határain belül kell tehát megkeresnünk a magyarok szálláshelyeit.

Szír forrásokból ismeretes, hogy a kangárok Albánia és Görögország szomszédságában tanyáztak. Amikor ezek a kangárok benyomultak kazár területre, szerencsétlen kimenetelű hadjáratuknak éppen a magyarok estek áldozatul. Eszerint a magyarok szálláshelyeinek Albániától északra, a derbendi kapu környékén kellett feküdniük. Ezzel a meghatározással tökéletesen egyezik al-Bakri adata egy bizonyos *augunh* vagy *aughuna* nevű népről, mely a magyarok közelében élt. A kérdéses népnév lehet *aughuau-aghuan* is, és könnyen azonosítható a kaukázusi albánok saját maguk adta *aghuan*nak hangzó népnévvel. Ugyanis ez az albánok tulajdonképpeni neve. Egyébként ez a nép a Kura (Kyros) folyamterületén élt, és országát kelet felől a Kaszpi-tenger határolta. Az eddigi kutatás J. Marquart nyomán a kérdéses népet a Fekete-tenger keleti partvidékén lakó *abkhaz*okkal próbálta azonosítani.

Bármilyen értékesek is VII. Konstantinos császár adatai a magyarok viselt dolgairól, sajnos meg kell állapítanunk, hogy elbeszélése önkényesen leegyszerűsítette a történeti folyamatot. Általa oly események kerültek egymással kapcsolatba, melyek ténylegesen más-más időben történtek. Szerinte a magyarokat a kangárok szorították a Don folyón túli *Atelkuzu* nevű országba. Ebből csak annyi igaz, hogy a magyarok tőlük vereséget szenvedve elköltöztek az albánok szomszédságából, és a Kaukázus északi előterében a Kuma folyó mellékét szállták meg a Kaszpi-tengerig. Ezen a területen, az alánok közelében említ a mongolok ún. *Tilkos története* egy *madzar*at nevű népet a legyőzött népek és országok sorában. Még mielőtt a mongolok az Ural folyótól nyugatra eső országokat véglegesen birtokba vették volna, egy kereskedőnek álcázott magyar domonkos barát, név szerint Ottó érkezett az alánokhoz, hogy megtalálja a keleten maradt magyarokat. Valóban sikerült is találkoznia a *madzar* föld néhány lakójával, akikkel — nagy öröme — magyarul tudott elbeszélgetni. Noha a háborús veszély miatt magát a hön öhajtott „madzar” országot nem pillanthatta meg, itinerarium-adatainak ismeretében bizton mondhatjuk, hogy az ő magyarjai nem azokból valók, akik a szavárdokkal együtt (*sevordik'*) „Perzsia felé”, Örményországba vándoroltak. Ezek ugyanis már 850 előtt megkeresztelkedtek, és másfél század után nyelvüket és magyarságukat is elvesztették.

Minden jel szerint a magyarok sokáig lakták ezt a Kuma folyó melléki hazát. Tőlük nyugatra megszerezték a kazárok kabar (*kovar*) nevű néprészének barátságát. Ezeknek a kabaroknak kései, nyelvet cserélt leszármazóit kell látnunk a kaukázusi kabardi népben. A magyar nép neve e kaukázusi tájon még a mongol korban se enyészett el, amit úgy kell értelmeznünk, hogy a törzsi szervezkedés magyar néven ekkorra már befejeződött, és tekintélyt is szerzett a hosszú birtoklás időszakában. Amint politikai szervezete megerősödött, kultúrája kibontakozott, az első adandó alkalommal lerázta magát a kazár felsőbbiséget, és magával ragadva a kabarok java részét, a Don-Volga közti átjárón északra távozott, mégpedig az eszkil-bolgárok dél felőli szomszédságába, ahol egy „magyar” nevű nép jelenlétét tanúsítják a mohamedán geográfusok. Ebből a topográfiai felvételből — minő kár! — csak töredék maradt fenn későbbi mohamedán írók műveiben. Besenyő forrásból való VII. Konstantinos császárnak az az értékes adata, hogy a besenyőket az oguzok és a kazárok közös támadása űzte ki egykori hajlékukból, az Ural és a Volga folyók mellől. A hontalanok egy ideig új hazát keresve

bolyongtak, mígnem a magyarokat továbbköltözésre kényszerítették. A *Hudúd al-'Alam* c. perzsa mű névtelen geográfusa a besenyőket már a magyarok helyén találta, a magyarokat pedig új hazájukban, a Don bal oldalán elterülő ligetes steppén, az orosz-szláv erdőzóna előterében. Leírása egy újabb — perzsa eredetű — földrajzi felvétel adatain alapszik.

Az átköltözéssel a magyarok fokozatosan kezdtek hátrálni nyugati irányba, ami végül a Közép-Duna-medence megszállásához vezetett. De előbb még hazájuk az Atelkuzu néven ismert terület, a Don–Duna köze volt, amelyet úgyszintén a besenyőknek kellett átengedniük. Látjuk, egyre jobban szorultak nyugat felé a besenyők elől, akiktől volt miért rettegniük. A besenyők jól példázzák, hogyan jut egy különben erőltelen nomád nép ily nagy hatalomra. Az Ural–Volga közti hajdani hazájukban gazdagok, de gyöngék voltak. Miután a kangárok megszervezték őket, nemsokára már ők uralkodtak a Fekete-tengertől északra elnyúló steppén.

Szólni kell még Baskíria magyarjairól. Vajon Baskíria volt-e a magyar őshaza? Kutatásaink alapján annyit mondhatunk, hogy a magyarok hosszú vándorútjukon nem Baskíriából, hanem a Kaszpi-tenger nyugati partszakaszáról érkeztek Pannóniába. És ugyancsak a Kaukázus északkeleti előteréből kapunk legtöbb hírt egy „magyar” nevű népről, melynek ottani maradéka még a 13. században, a mongol uralom kezdetén is felismerhető. Ezzel szemben az Ural-hegység lejtőin lakó baskirokat sohasem nevezték „magyaroknak”, pedig a magyart a mohamedán írók Balkhi és Isztakhri óta következetesen baskír néven emlegették, tudva azt, hogy a magyarnak része volt a baskír nép létrehozásában. Julianus magyar domonkos barát talált is pogány magyarokat az *Ethyl* mentén, akiket „a keresztény magyarok” óhazabeli őseinek tartott. Mondakin-csűk állítólag reggelt oly testvértörzsekről, melyek nyugatra költöztek. Kezdetben a mohamedán írók még különbséget tettek a magyar és baskír közt. Például a perzsa Gardízi régi forrásból merítve a Fekete-tengernél állomásozó magyar népet *modžyer*, a baskír népet azonban *bašdžirt* néven ismeri, és ez utóbbit a kazárok és a kimákek közé, az Ural-hegység déli szegélyére helyezi. Ha viszont a magyarok már vándorlásuk idején „magyarokként” szerepeltek, nem származhattak Baskíriából, mert ez esetben baskíroknak hívták volna őket. Ott, ahonnan kirajzottak, a magyar név használata később is kimutatható. Ez az ország azonban a Kaszpi-tenger nyugati partvidékén feküdt.

Ibn Hauqal a tanúnk arra, hogy a magyarok többsége nyugatnak vette útját, s csak egy töredék maradt vissza az óhazában. Ilyen magyar töredékből lett a baskír is. Az arányokra jellemző, hogy amikor a magyarok háborúban húszezer lovas tudtak kiállítani, a baskírok hadi állománya nem tett ki többet kétezernél. Ez a kétezer lovas a mondában is szerepel, amelyet Gardízi jegyzett le. Annak a kazár fejedelmi személynek lovas kísérete állt kétezer főből, aki a kazárok és a kimákek közt — nyilván a kazár határvédelem céljából — országot alapított. Minthogy ez a fejedelmi személy a baskír népnevet, a *Bašdžirt* viselte, benne a baskír nép mondai őst kell látunk. Ha azonban a mondabeli ős a kazár fejedelmi házhoz tartozott, a baskír népnek a kazár védelmi szervezetből kellett kiválnia. Baskíria eredeti fekvését eszerint a kazárok és a kimákek érintkezési vonalán, az Ural-hegység délre néző lejtőin kell keresniünk. Szalám tolmács 842–844-ben valóban azután ért Baskíriába, hogy elhagyta a kazár tarkan-király székhelyét. Másrészt felfedező útjának időpontja egyúttal meghatározza a magyar–baskír elválás korát is. Ez tehát 840-nél előbb történt. Baskíria határai az Urálban idővel egyre tágultak észak felé, mígnem elérték a Káma folyót. Ezzel azonban mind több török elem — főleg a nyugat-szibériai kimákekból — nyomult a baskírok népi kötélékébe, úgyhogy a 11. században Kásghari szerint a többség már a kimákek nyelvén törökül beszélt. De egy-két törzs- és nemzetségnév máig emlékeztet a hajdani magyar–baskír közösségre.

Etelköz

A magyarok honfoglalás előtti hazájáról Bíborbanszületett VII. Konstantinos könyve *A birodalom kormányzásáról* ad részletes tájékoztatást.¹ Ekkortájt Bizáncban ismerték a legjobban a magyarokat. Amióta társaikkal, a kabarokkal együtt új népként megjelentek a Don és az Al-Duna közt, a Duna mindkét oldalán terjeszkedő bolgárokkal szemben a magyarok alkalmas szövetségest találtak a konstantinápolyi udvarban. Már Bölcs Leó (886–912) szövetkezett velük², és ez a kötelék még szorosabbá vált azután, hogy ennek a császárnak fia, VII. Konstantinos 945–959 közt maga igazgatta a birodalmat. Magyar fejedelmi személyek sora látogatott Bizáncba, a görög egyház pedig a kereszténység terjesztése végett már püspököt szentelt „Turkia”, azaz Magyarország számára.³

Egy jól bevált régi szokás szerint a császári udvarban megforduló magyarokat alaposan kikérdezték, és az ily módon szerzett értesüléseket írásba foglalva a császári levéltárban tárolták. Ugyanez történt azokkal a bizánciakkal is, akik akár a császár megbízásából, akár anélkül keresték fel a magyarokat. Amikor tehát az irodalomkedvelő Konstantinos császár hozzálátott könyve magyar fejezeteinek megírásához, nem csupán személyes tapasztalataira támaszkodott, hanem kinyitatta a császári archívum fiókjait és magához kérte a még atya életében összegyűjtött magyar tárgyú iratcsomókat.

A forrásanyag, amely immár a császári szerző rendelkezésére állott, nem volt és nem is lehetett egységes. Amit még egy félszázaddal előbb feljegyeztek, az nyilván nem mindig egyezett azzal, amit a szerző a közvetlen érintkezés folytán maga látott és hallott. Az akkori írók azonban könnyűszerrel túltették magukat a szövegek ellentmondásain, és az egyeztetés nehézségeit az olvasóra bízta. E hanyagság hasznát első sorban a filológus látja, aki a különböző eredetű szövegrészek szétválasztásával foglalkozik. Ami mármost Konstantinost mint írórt illeti, műve a kor szerzői gyakorlatának iskolapéldája lehetne.

Ezután ne csodálkozzunk azon, hogy Konstantinos művének két különböző fejezetében Etelköz névalakja is kétféle. A 38. fejezetben a magyarok korai történetéről olvasunk, amikor még szaviroknak hívták őket, és a kangároktól vereséget szenvedve egy részük Perzsia felé vette útját, más része „nyugatra ment lakni az *Atelkuzu* (így, egybeírva) nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik”. Hogy ezt az őstörténeti anyagot nem maga a szerző hordta össze, hanem abból csak jól-rosszul válogatott, azt éppen az országnév régies írásmódja bizonyítja. A gyűjtést még atya, Bölcs Leó végezte el.

A könyv megírása idején, a 10. század közepén a magyarok korábbi hazájuk nevét már másképp ejtették ki.⁴ Ezt tanúsítja a konstantinosi mű 40. fejezete, ahol szó van a magyar honfoglalást megelőző eseményekről. Elbeszélése végén a császár ismét

visszatér az elhagyott magyar haza sorsára: „Azt a helyet pedig, amelyen a törökök (a bizánciak szokása szerint így hívja a magyarokat) korábban voltak, *az ott keresztülmenő folyó nevével Etelnek és Kuzunak nevezik*, s mostanában a besenyők lakják.” A következőkben oly dolgokról beszél a császár, amiből világossá válik, hogy saját korának magyar viszonyait írja le. Beszámolója végén az Árpád-ivadékok nemzedékrendjét is közli. Feltűnően meleg hangon emlékezik meg „barátjáról”, az Árpád-ivadék Termacsuról, „aki a minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával” Konstantinápolyba. Más forrásból⁵ tudjuk, hogy „nem sokkal utóbb” a *jila* (Gyula) méltóság képviselője is járt a császárnál. Minthogy az ő látogatását a szerző nem említi meg, biztosra vehetjük, hogy a fő adatközlő nem a Gyula, hanem a 948 körül Konstantinápolyban járt Termacsu volt.

A 40. fejezetben közölt Etelköz-adat hosszabb tanulmányt igényel, mint a korábban ismertetett Bölcs Leó-kori adat (38. fejezet). Tudniillik oly szövegben maradt korunkra, melyet előbb meg kell tisztítani részben a szerző, részben a másoló félreértéseitől. A korábbi *Atelkuzu* (-küzü) alapján az országnév 950 körüli alakja nem lehetett más, mint *Etelkuzu*, s csak a másoló hibájából szakadt ketté Etelre és Kuzure (-küzü). A név két tagja talán a kelleténél messzebb került el egymástól az eredeti görög szövegben. A számára értelmetlen és idegen küzü szóról könnyen vélhette a másoló, hogy ugyanúgy egy folyó neve, mint az *Etel*. Ha a szerző szavait újra elolvassa, tévedésére maga is rájött volna, hiszen a szerző Etelköz folyójáról egyes számban ír. A küzü tehát semmiképpen se folyónév, hanem azonos a magyar *köz* szóval.

Konstantinos szövegéből félreérthetetlenül kitűnik, hogy az Etelköz nevet a magyarok adták országuknak. A névadás módja valóban megfelel a későbbi magyarországi gyakorlatnak. Tatárjárás előtti földrajzi neveink közt sok olyan példát találunk, amelyek az Etelköz-típusnak tökéletesen megfelelnek. Adva van egy nagyobb víz, melynek területét egy kisebb víz behatárolja. A névadó minden esetben a kisebb vízfolyás. A Rába adott nevet a Rábaköznek, a Bodrog a Bodrogköznek, a Sárvíz a Sárköznek stb. Konstantinos egyes számú fogalmazása eldönti azt a kérdést, hogy az Etelköz esetében mire kell gondolnunk: egy vagy több vízre, esetleg több folyó által öntözött területre. Le kell szögeznünk: az *Atel-Etel* egy folyónak volt a neve.

Továbbmenve, még azt is mondhatjuk: a magyarok honfoglalás előtti hazájukat nemcsak maguk nevezték el, hanem igazi magyar módra adtak neki nevet. Ezt azért jó hangsúlyozni, mert a honfoglalók többnyelvűek voltak, a magyaron kívül beszéltek törökül is, sőt feltehetően kétféle változatban.⁶ Mégis az ország oly nevet kapott, melynek az utótagja, a *küzü-köz* nem török, hanem finnugor szó nyelvünkben.⁷ Tehát a magyar nyelvű elem többségben volt vagy legalábbis hangadók lehettek a népi közösségben.

Ha viszont az Etelköz névadást a Rábaköz módjára kell elképzelniünk, az *Etel* oly folyó volt, mely a magyarok földjét az egyik oldalról határolta. A császár tehát mindenképpen helytelenül írja erről a folyóról, hogy a magyarok földjén „keresztülfolyik”.

De hol is keressük Etelköz névadó folyóját? E tekintetben a császár teljes bizonytalanságban hagy bennünket. Még arról se tájékoztat, hogy az Etelköz nevű ország valójában hol feküdt. Kedvenc szavajárása szerint azonos vele „a besenyők földje”, „a besenyők országa”. A besenyők helyét viszont úgy határozza meg, hogy előbb a magyarok lakták. Amikor pedig a 39. és a 40. fejezetben a magyar-kabar seregek etelközi bevonulását beszéli el, szerinte az új haza „a besenyők földje” volt, holott nagyon jól tudta, a besenyők csak a magyarok és a kabarok távozása után telepedtek oda. Könyvének magyar fejezetei tehát nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel Etelköz fekvését pontosan kijelölhessük.

Abból kell kiindulnunk, hogy VII. Konstantinos császár uralma idején a besenyő kérdés sok gondot okozott Bizáncnak. A császár fent idézett könyvében vissza-visszatérő kérdés: hogyan lehetne ezt a veszedelmes barbár népet nyugalomra bími és a birodalmi politika számára megnyerni? Nem véletlen, hogy a könyv legragyogóbb fejezete éppen a besenyő törzsszövetség leírása. Aki annyit tudott a besenyőkről, mint a császár, a besenyő föld kiterjedését is ismerhette. A császárnak abban is hinnünk kell, hogy ennek a besenyő földnek határai egybeestek a magyar Etelköz határaival. Nagy szerencsénkre könyve két igen pontos felmérést tartalmaz Besenyőország kiterjedéséről. A két felmérés szöveg helye: a 38. fejezet 65–70. valamint a 42. fejezet 20. és 60. sora. Eszerint az itt közölt adatok Etelköz helyét is meghatározzák.

A 38. fejezet végén a császár külön kiemeli a folyók jelentőségét a besenyők életében. Noha minden törzsnek megvolt a maga neve, helyüket az egyes folyók neve után jelölték. E nevezetes folyókat a szerző a következő sorrendben közli: első folyó a *Varuch*, második a *Kuvu*, harmadik a *Trullos*, negyedik a *Brutos*, ötödik a *Seratos*. Közülük a két utolsót könnyűszerrel fel lehet ismerni a Prutban, illetve a Szeretben. A felsorolás tehát keletről halad nyugat felé. A harmadik folyó görögösített neve, a *Trullos* biztosan azonosítható a Dnyeszter folyó török *Turla* nevével. Ez talán visszavezethető a hajdani szkíta-alán-kori *Türas* névadásra. A szövegkiadó Moravcsik Gyula a *Kuvuban* a Bug folyót sejtí. Itt alighanem török névadással van dolgunk. Témánk szempontjából a kérdés lényegtelen, mivel a *Varuch* nem lehet más, mint a Dnyeper „hun” *Var* nevének képzős változata.⁸

Amikor tehát Konstantinos a besenyők folyóit sorjában megnevezi, elsőként a Dnyeperről szól, utolsóként pedig a Dunába ömlő Szeret folyóról emlékezik meg. Vajon ez a kettő határfolyó lett volna, melyeken túl már idegen terület következett? Az idézett helyeken Konstantinos azonban nem Besenyőország határait akarta megrajzolni. Ehhez elegendő lett volna két folyó kijelölése, az egyik keleten, a másik nyugaton. viszont öt folyót nevez meg, amelyek az ország területén keresztülfolytak. Ezzel Konstantinos épp azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy a besenyők szállásai e folyókhoz igazodtak. A legeltető pásztorkodás számára valóban létkérdés volt a jó telelés a folyók torkolatvidékén és az északi fekvésű legelők birtoklása a nyár folyamán. A besenyők életét is a pásztorkodás ritmusa szabályozta, mégpedig azoknak a folyóknak a mentén, melyeket a császár név szerint felsorolt. Az olvasó a folyókat ismerve csak akkor kap képet Besenyőország fekvéséről, ha a Dnyepert és a Szeretet nem tartja határfolyónak.

Besenyőország tényleges határaitól Konstantinos művének 42. fejezetében egy földrajzi áttekintés során beszél. Földleírása Belgrádnál kezdődik és a Duna mentén halad kelet felé. Itt mindjárt a magyarokat említi meg, akik nemcsak a Dunától északra eső területeket — beleértve Morvaországot — birtokolják, hanem a Dunától délre eső részt is a Szávéig. Feltűnő, hogy Besenyőország a Drisztrával átellenben csak az Al-Dunánál kezdődik, tehát nyugat felé még az Olt folyót sem érte el. Ha viszont a könyv 40. fejezete (28. sor) szerint Magyarország keletre nem terjedt túl Traianus császár dunai hídjánál,⁹ felmerül a kérdés, kié volt innen a Duna balparti része egészen Drisztra városáig. A császár adós marad a felelettel, s csak sejtethetjük, hogy ezen a területen továbbra is fennmaradt a bolgár uralom. A határt mind a magyar, mind a bolgár részen a császár úgy írta le, miként azt saját kora viszonyaiból megismerte. Híradása mindenképpen hitelt érdemel.

Drisztra városától keletre a Duna túlsó oldalán terült el a besenyők földje egészen a kazárok Sarkel nevű erődjéig. Ez az erőd még Theophilos császár (829–842) idején bizánci segédlettel a Don folyó régi medrének bal partoldalán épült közvetlenül 838

előtt, és arra a szárazföldi útra vigyázott, mely a kazárok *Atil-Itil* nevű fővárosáig vezetett. M. I. Artamonov orosz régész talált rá romjaira, és szinte teljes kiterjedésében kiásatta.¹⁰ Theophanes krónikájának folytatója, aki különben művének megírásához a megbízást VII. Konstantinostól kapta, úgyszintén azt állítja, hogy Sarkelnél a kazár őrség farkaszemet nézett a Don tülso oldalán tanyázó besenyőkkel.¹¹ Minthogy Sarkel a Donyec torkolatánál-északabbra feküdt, a Donyec völgyéből érkező utak felett is a besenyők gyakoroltak ellenőrzést. Szórolj szóra kell tehát vennünk azt, amit Konstantinos császár könyvének 42. fejezetében a 63. sorban lejegyzett: „Besenyőország tartja birtokában az egész földet Oroszorszáig és Boszporuszig s egészen Cherszónig...”, vagyis az Azovi-tengerig. Ekkor az oroszok — írja a császár — a Dnyeper folyó felső szakaszán laktak, és ezen a folyón lehajózva keresték fel Bizánc kikötőit.

Mielőtt még a besenyők berendezkedtek volna a Fekete-tenger északi partvidékén az Al-Dunától a Don torkolatvidékéig, e nagy kiterjedésű hazát a magyarok lakták. Konstantinos császár meg volt győződve arról, hogy a magyar Etelköz pontosan ott feküdt, ahol távozásuk után sátrat vertek a besenyők. Az elnevezés egy folyóra utal, melyet az itt élő magyarok *Atelnek*, később pedig *Etelnek* hívtak. Az elmondottak után nem lehet kétséges, hogy ez a folyó azonos a Don folyóval, mely valóban egy nálnál is nagyobb vízbe, a tengerbe ömlik. Az ország magyar neve, Etelköz, tehát pontosan követte a hazai gyakorlatot, melyet későbbi példákából (*Rábaköz stb.*) ismerünk.

Végül is, hol éltek a magyarok mai hazájuk megszállása előtt? Erre eddigi eredményeink alapján határozottan tudunk válaszolni: a Duna és a Don között az ún. Etelközben. VII. Konstantinos császár joggal állíthatta, hogy a besenyők az elhagyott magyar haza örökébe léptek. Tételünket a mohamedán írók is megerősítik, akik a magyarokat a Fekete-tenger északi partoldalán a *Duba* (Duna) és az *Atil* nevű folyók közt ismerték meg. Az *Atil* folyót a mohamedán szerzők általában a Volgával szokták azonosítani, míg a Don számára megtartották az antik elnevezést, a *Thanais*. Ebben az esetben azonban nyilvánvaló az adatközlő török nép névhasználatának az átvétele, vagyis az *Atil* folyón a Dont kell érteni.¹²

Ha a magyarok adták országuknak az Etelköz nevet, akár arra is gondolhatnánk, hogy a Don folyót is ők nevezték el Atilnak, hiszen ez az azonosítás előfordul régi krónikás irodalmunkban. Csakhogy azok a török és mongol ajkú népek, melyek a történelem folyamán e térségben megjelentek, úgyszintén Atilnak hívták a Dont, miként azt olyan szerzők, mint Johannes Dlugoss és Mathias Miechovius tanúsítják.¹³

A Don török nevét a magyarok magukévá tették, és azután sem felejtették el, hogy új hazát találtak a Duna–Tisza mentén. A 13–14. században szerkesztett latin nyelvű krónikáink nagyon jól ismerik a kérdéses folyó Don nevét, mégsem mulasztják el megjegyezni: „A Szkítiában eredő Don folyót a magyarok *Etulnek* (Etiül) nevezik” (Kézai 6. fejezet), vagy „*Etul* folyó, azaz a Don” (14. századi krónikaszköveg 6. fejezet), vagy „nagy folyó a Don, Szkítiában ered, a magyarok *Etulnek* hívják” (uo.). Amikor pedig ugyanez a krónika elbeszéli, hogy Attila Siccambria, azaz Óbuda elfoglalása után őrséget állított fel birodalma minden sarkában, az egyik őrség a Don folyó *id est Etul* partjához került (uo. 13. fejezet).¹⁴

E krónikák keletkezésekor Julianus már megfordult a Donnál (nála Denh) és a Volgánál, sőt más utazók eljutottak a mongolok (tatárok) távoli székhelyéig is. Ezek az utazók azonban csak a Volgát mondják *Etilianak*, vagy mint Julianus *Ethilnek*, a Dont soha, nekik ez a folyó Don vagy ókori nevén *Thanais*.¹⁵ Tőlük tehát krónikásaink nem tanulhatták se a folyónév *Etul* alakját, se a Donnal való azonosítását. Ennek a névazonosításnak a magyar honfoglalás kori hagyományban kellett gyökerednie: az *Atel* alakból előbb *Etel*, majd a 13. századra *Etiül* (*Etul*) lett.

JEGYZETEK

- 1 Használt forráskiadás *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Kiadta és magyarra fordította *Moravcsik Gyula*. Bp. 1950.
- 2 Erre ld. *Leó VI.: Taktika*. Lib. XVIII. Kap. 42. és 76. *Gy. Moravcsik: Fontes byzantini historiae hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Bp. 1984. (A továbbiakban: *Gy. Moravcsik: Fontes*.); *Georgius Monachus Continuatus: Gy. Moravcsik: Fontes*. 59.; *Konstantinos VII.: De adm. imp.* Kap. 40. 7–13. sor. *Johannes Scylitzes: Synopsis Historiarum. Recensuit Ioannes Thurn*. Berlin 1973. (A továbbiakban: *J. Scylitzes: Synopsis*.) 176.; *Theophanes Continuatus: Gy. Moravcsik: Fontes*. 67.
- 3 *Konstantinos VII.: De adm. imp.* Kap. 40., 64. *J. Scylitzes: Synopsis*. 239. skk. Vö. *Gy. Moravcsik: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn*. Berlin 1956. 14. skk.
- 4 *Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Bp. 1943. 161. Szerinte a görög *a* betű *e* hangértékű. De éppen ennek a folyónévek esetében jól megfigyelhető az átmenet az *a* hangból az *e* hangon át egészen az *i*-ig.
- 5 *J. Scylitzes: Synopsis*. 239. skk.
- 6 A honfoglaló magyarok többnyelvűségére ld. *Konstantinos VII.: De adm. imp.* Kap. 39. 7–10. sor.
- 7 *Bentő L.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* II. Bp. 1970. 630.; *Lakó Gy.: A magyar szó-készlet finnugor elemei* II. Bp. 1971. 379. skk.
- 8 A Dnyeszter török *Turla* nevéhez oszmán adatot jegyzett fel *W. Radloff: Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV*. Sankt-Peterburg 1893–1911. III. 1459. A Dnyeper „hun” *Var* nevére ld. *Jordanes: Getica*. Kap. 52. No. 269. Ed. *Th. Mommsen: Mon. Germ. Auct. Ant. V. 1*. 127. Erről *J. Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Hildesheim 1961. (1903. évi kiadás utáni nyomása.) 33., 189. skk. *Anna Komnene* szerint a besenyők és a kunok azonos nyelvet beszélnek. Ld. művét *Alexius*. Görög szövege francia fordítással *B. Leib* kiadásában. Párizs 1937–1945. II. 117., 142. Ezen az alapon próbáltuk megmagyarázni a *Kuvu* folyónévet a kun szókincs segítségével. Vö. *K. Grönbech: Kommanisches Wörterbuch*. Köbenhavn 1942. 205.
- 9 Driszlra mai neve Siliistra, az ókori Dorostorum. Ennek várába űzték a magyarok Simeon bolgár fejedelmet, amikor ellene VI. Leó bizánci császárt 895-ben megsegítették. Traianus császár hídja a mai Orsovától keletre keresendő.
- 10 *M. I. Artamonov: Isztorija hazar*. Leningrád 1962. 288–323.; *S. A. Pletnjova: Die Chasaren*. Leipzig 1978. 101. skk.
- 11 Sarkel építéstörténetére ld. *Konstantinos VII.: De adm. imp.* Kap. 42. *Theophanes Continuatus*. Ed. *I. Bekkeri*. Bonnae 1838. 122–124.; *J. Scylitzes: Synopsis*. Theophilos Kap. 22. 73. VII. Konstantinos császár és az ő megbízásából író Theophanes Continuatus Sarkel történetéhez fő forrásként Petronas császári biztos hivatalos jelentését használta fel. Ezzel szemben Scylitzes előadása teljesen Theophanes Continatus szövegén alapszik, amellel a besenyőkről szóló sorokat félre is értette. Az erőd építésének idejét a szakirodalom vagy 833-ra, vagy 834-re teszi. A „császárkronika” pontos időrendje lehetővé teszi az időpont biztos rögzítését, és pedig 838 tavaszára. Ugyanis forrásunk Sarkel történetét két könnyen datálható esemény közé ékeli. Előtte elmondja a képromboló új pátriarcha — Johannes Gramma — titkos kinevezését (837), utána viszont rátér az új arab offenzíva első eseményeinek (838. július 22.: ütközet Dazimonnál, augusztus 12.: Amorion város eleste) ismertetésére. Vö. *A. A. Vasiliev: Byzance et les Arabes* I. Brüsszel 1950. 144. skk. Ld. továbbá *Theophanes Continuatus* id. kiad. 121., 122–124., 125–131., vagyis a Kap. 26. (Johannes), 28. (Sarkel), 30–34. (arabok). *J. Scylitzes: Synopsis*. 72–78. és pedig a 20. (Johannes), 22. (Sarkel), 24. skk. (arabok).
- 12 *G. Wiet: Ibn Rusteh. Le Caire* 1955. 160.; *V. Minorsky: Hudud al-'Alam. The regions of the world*. Oxford 1937. 320. (Gardizi).
- 13 *J. Melich: Etel. Kőrösi Csoma-Archívum* II (1926–1932) 237–238.; *Matthias Miechovius: Cronica Polonorum*. Lib. 1., 3. Ed. *Pistorius: Polon. hist. corp.* I. 9.
- 14 Használt kiadás: SRH I. 146., 252., 253., 269. P. magister, Béla magyar király névtelen jegyzője könyvének első fejezetében így adja meg Szkítia keleti határát: *Ab orientali uero parte uicina Scithie fuerunt gentes Gog et Magog, quos inclusit magnus Alexander*. Ez a kapu nem lehet más, mint Derbent a Kaszpi-tó nyugati partszakaszán. Minthogy a Volga etől keletre ömlik ebbe a tóba, a magyarok, midőn elhagyták Szkítia, nem a Volgán, hanem a Donon keltek át, melyet Anonymus Etyl néven mint Szkítia nyugati határfolyóját emlegeti. Vö. a *Gesta Hungarorum L. Lujász-féle kiadását*. Bp. 1932. Kap. 1., 16–17. és Kap. 7., 69.
- 15 *H. Dörri: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234–1235) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren*. Göttingen. Nachrichten der Akad. der Wiss. I. Phil.-hist. Kl. Jahrg. 1956 Nr. 6. 157.: (*Ethyl*), 173.: (*Ethil*), 174.: (*Denh*). A ferencesek keleti utazásaira ld. *A. van den Wyngaert* példás kiadását: *Sinica Franciscana* I. 1929. *Johannes de Plano Carpi* (1247) Kap. IX.13.; *Benedictus Polonus* (1247) Kap. 4.; *Willelmus Rubruk* (1255) Kap. XII.6. XIV.2. XV.1. XVI.5. XVIII.2. XIX.2.3. XX.2. XXI.1. XXIII.2. és XXXVII.2.8.

A magyar honfoglalásról

VII. Konstantinos császár, mint író, nem tartozott a forrásait híven másolók sorába. *A birodalom kormányzásáról* c. művének éppen azok a fejezetei, melyeket a magyar és a besenyő őstörténetnek szentelt, oly szerzőnek mutatják, aki a rendelkezésére álló szövegeket egyénileg értelmezte, s ezeket leggyakrabban önkényesen félre is magyarázta. Az előadás rövidege érdekében attól sem riadt vissza, hogy össze nem tartozó eseményeket egyesítsen. Mindezek ellenére műve a magyar honfoglalás korának legfontosabb kútfője.

Feltétlenül hitelt érdemlő az a megállapítása, hogy a magyarok Fekete-tenger melléli hazájukat, Etelközt a besenyők támadása miatt hagyták el. A latinul író Regino, aki egészen más értesüléseket dolgozott fel, ugyanezt jelenti ki.¹

Elvetendő szerzői mesterkedésnek bizonyul viszont Konstantinosnak az a kijelentése, hogy Simeon bolgár fejedelem és a besenyők egymással szövetkezve, egyszerre támadtak a magyarokra. A sikeres bolgár rajtaiütés biztosan datálható 895 kora nyarára, ezzel szemben a besenyők kivárták azt a kedvező alkalmat, amikor az egész magyar had Etelköztől távol kalandozott. Ezt a hosszú vállalkozást az egyéves itáliai hadjárattal azonosítjuk, mely 899 augusztusától 900 augusztusáig tartott.

Igen nagy forrásértéke van annak is, amit Konstantinos az Etelközbe visszatérő hadakról közöl. Pusztulás képe fogadta őket az elárvult szállásokon, de hódító idegent nem találtak. Ebből nyilvánvaló, hogy a besenyők csak a nagy zsákmány reményében jöttek, s nem gondoltak Etelköz végleges elfoglalására. A magyar hadak mégsem maradtak, hanem összeszedve megfogyatkozott javaikat és szétszórt népeiket, visszatértek leendő hazájukba, Pannóniába, melyet kevéssel előbb, útközben még alaposan elpusztítottak.

Véleményünk szerint nincs a forrásokban nyoma annak, hogy a magyarok a frank Pannónia birtokbavétele előtt Etelközt akár feladták volna, akár annak határait a Kárpátokon túli részekre, az Alföldre vagy Erdély egyes területére kitolták volna. Pannónia elfoglalását a *Fuldai Évkönyvek* kifejezetten a magyarok bajor hadjáratával kapcsolatban említik, s ennek időpontja 900 késő ősze. Ugyanis a zsákmányukkal Pannóniába térő seregek *redierunt, unde venerant, ad sua in Pannoniam*.² Minthogy a magyarok ebben az időben már Pannóniát birtokolták, a honfoglalók útjába eső Alföld és Erdély se kerülhetett el annak sorsát, és ugyanúgy magyarrá lett.

A *Fuldai Évkönyvek* 900. évi bejegyzésének hitele vitán felül áll. Adatát hajdan és most egyaránt a magyar honfoglalás végső dátumának tekintették. Ahhoz sem fért kétség, hogy a honfoglalás a besenyők támadásával kezdődött. Ennek időpontját az eddigi kutatás a közös bolgár–besenyő támadás alapján 895-re vagy 896-ra tette. A 895–896 és 900 közt eltelt időt az Etelközből elmenekült magyarság állítólag arra

fordította, hogy szakaszról szakaszra haladva, apránként szerezze meg az új hazát a Kárpátok széles koszorújában.

Pauler Gyula szerint két év kellett ahhoz, míg 895 végén a magyar hadak Vereckétől eljutottak az akkor még bolgár főség alá tartozó Alföldre és Erdélybe, Pannónia meghódítására pedig csak 900-ban adódott jó alkalom.³ Györffy György úgy véli, a magyarság Árpád vezetésével nem várta meg a besenyő támadást (895), hanem a honfoglalást már a 894. évi pannóniai hadjáratral előkészítette. Az ebben részt vett had állítólag már nem tért vissza Etelközbe, hanem megvárta, míg Árpád Vereckén bevonul seregével (894 őszén, de legkésőbb 895 elején). Az Etelközben hagyott őrség csekély volt ahhoz, hogy a besenyőkkel felvegye a harcot.⁴ Kristó Gyula 1980-ban közzétett könyvében még tovább ment: „A magyar honfoglalás 892–893 táján kezdődő és 900-ban befejeződő, közel egy évtizedig elhúzódó folyamat volt.”⁵

Vajon minő érvek szólnak amellett, hogy a magyarok, nem várva meg a besenyők rohamát, nagyrészt átköltöztek a Kárpátokon túli részekre (Györffy), és ha mégsem költöztek el Etelközből, legalább hatalmukat terjesztették ki a Dunától és a Garamtól keletre eső területekre (Kristó).

A *Fuldai Évkönyvek* valóban hírt adnak olyan magyar seregről, amely Arnulf nagyszámú frank, bajor, sváb hadához csatlakozott és együttesen pusztították Morvaországot (892. július).⁶ A magyar seregek azonban a Morva-kapun át, északról kellett érkeznie, ha egyesülni akart Arnulf hadi népével. Tehát ez az adat nem alkalmas arra, hogy magyarok állandó jelenlétét bizonyítsa a Felső-Tiszánál, vagy Pannónia tőszomszédságában, a Dunától keletre. Ezek a magyarok Etelközből indulhattak el és a Kárpátok hegységét északról megkerülve érthették el Morvaországot.

Kristó fő érve azonban egy 16. századbeli bajor humanistának, Aventinusnak (†1534) regényes elbeszélése Kusal (*Cusala*) magyar királyról, aki kóbor népével felajánlja szolgálatát Arnulfnak a morvák királya, *Suatebogus*, azaz Szvatopluk ellen, ha zsákmány fejében megkapja tőle a morvák királyságának egy hányadát. Arnulf elfogadja az ajánlközást, és kijelöli Kusalnak és népének Dáciát, melyről a továbbiakban kiderül, hogy a Duna–Garam vonaltól keletre eső térséggel azonos. A megállapodás értelmében Kusal hadával kiirtja az itt élő régi lakosságot és helyükön végleg berendezkedik.⁷ Noha Aventinus nem él időmeghatározással, elbeszélése a 892. és 893. évekre rögzíthető. Humanista történetírók módján neki a forrásadatok csak arra valók, hogy belőlük kerek elbeszélést kanyarítson. Elhibázott volna, ha művében elveszett források értékes adatai után kutatnánk. A főszerepet játszó Szvatopluk már mondai alak, aki a szoroson vett Morávián kívül nemcsak a Garam folyóig, hanem azon túl, az Alföldön és Erdélyben is uralkodik. Nevének írása elárulja, hogy ez a monda újabb idők terméke, és igen hasonlatos ahhoz a mondához, mely belőle a magyar krónikákban az Attila utáni idők hatalmas uralkodóját teremtette meg.⁸ Hogy Aventinus történetének mennyire nincs köze a történeti valósághoz, mutatja a német Arnulf ajándékozása oly területről, amely az esemény idején éppenséggel a bolgár fejedelem uralma alá tartozott. Mellesleg ez az Arnulf jószomszédi viszonyt tartott fenn a bolgárokkal, akiket a *Fuldai Évkönyvek* 892. évi bejegyzése szerint arra kért, hogy tiltsák meg a morvák sóvásárlását Erdélyben.⁹ Éppen ettől az Arnulftól kapta volna ajándékba a magyar Kusal király a „két Dáciát”?

Kristó, hogy Aventinusnak hitelét öregbítse, a *Fuldai Évkönyvek* 894. évi adatára is hivatkozik. „Itt arról olvasunk — írja —, hogy a magyaroknak nevezett avarok a Dunán túl kóborolva (*ultra Danubium peragrantes*) »sok borzalmas dolgot vittek végbe«. Ez a »Dunán túl« Fuldából nézve csakid a Dunától keletre (esetleg északra) fekvő Kárpát-medencei terület lehetett.”¹⁰ Hogy ezek a magyarok nem a frank Pannónia

területéről (!) lépték át a Dunát, azt megtudjuk, ha a latin szöveget tovább olvassuk, mert a magyarok által elpusztított terület neve Pannónia (*totam Pannoniam usque ad internationem deleverunt*).¹¹ Vagy talán Kristó Aventinus Kusal királyára gondolt volna, aki kóbor népével a *Dunától keletre* fekvő „Dáciát” hódította meg, azt tüzzel-vassal elpusztítva?

A *Fuldai Évkönyvek* fent idézett 894. évi bejegyzése a magyarok pannóniai pusztításáról Györffy György elméletében is döntő érvként szerepel. Ugyanis ez a magyar sereg „minden bizonnyal nem tért haza Etelközbe, hanem a Felső-Tisza-vidékre vonult vissza”, és megvárta Árpád hadának érkezését „894 őszén, de legkésőbb 895 elején”. Feltevését arra alapozza, hogy a kalandozók Pannóniából „csak fiatal nőket vittek magukkal”, míg a férfiakat és az élemedett korú nőket mind lemészárolták. Ha szándékuk az etelközi visszatérés lett volna, nem ölik le, hanem rabszolgavásárra viszik a férfiakat, s akkor a fiatal nőkkel új otthon alapítására se kellett volna gondolniuk. Ezek volnának azok a „maradék hunok”, akik kései krónikáink szerint üdvrivalgással fogadták a Vereckén bevonuló Árpádot a honfoglalókkal.¹²

A kérdés azon dől el, hogy mit és mennyit szabad kiolvasni a történéznek a *Fuldai Évkönyvek* 894. évi magyar vonatkozású adatából. Mindenesetre ettől a magyar betöréstől nem estek pánikba a frankok. Nincs hír arról, hogy Arnulf Pannónia védelmére különleges intézkedéseket hozott volna. Ellenkezőleg, figyelmét továbbra is a morva kérdés kötötte le, s csak 896-ban gondolt a fenyegető veszélyre.¹³ A magyar csapat 894-ben bizonyára csak zsákmányolni járt Pannóniában, egyúttal kifürkészte a 899–900. évi nagy itáliai vállalkozás lehetőségeit. Valóban, nem azért törték a frank Pannóniára, hogy előkészítsék Árpád számára az Alföld korai birtokbavételét.

Ugyanis a magyar–bolgár háborús események ismeretében teljesen elképzelhetetlen számunkra, hogy Árpád a magyar had zömével 894 őszén vagy 895 elején elhagyta volna Etelközt.¹⁴ Eleinte ugyan csak bizánciak álltak hadban a bolgárokkal (894 második fele), de már 895 kora tavaszán megindultak a magyar seregek Leó császár megsegítésére. Simeon bolgár fejedelem, noha kemény ellenfélnek bizonyult, velük szemben sorozatosan csatát veszített. Már elcsitulak a harcok, amikor Simeon rajtaütött az etelközi szállásokon pihenő magyarokon, és vérfürdőt rendezett közöttük. Jó forrásból tudjuk, hogy Leó császár — követ útján — éppen Árpáddal és fejedelemtársával, Kuszánnal szövetkezett a bolgárok ellen. Amikor tehát a magyarok nagy vállalkozása Bulgáriában megkezdődött, Árpád még Etelközben volt, s nagyon valószínűtlen, hogy a bolgár harcok idején módja és kedve lett volna új hazát keresni a Kárpátokon.¹⁵

Mindazok a kutatók, akik Konstantinos császár leírását szó szerint veszik, Etelközt 895-ben vagy 896-ban természetesen már a besenyők prédájának tartják, és a magyarság nyomát a Kárpátokon túl az Alföldön és Erdélyben keresik. Hogy bizonyítékuk legyen erre, utalnak a *Fuldai Évkönyvek* 896. évi bejegyzésére is, amely Leó bizánci császár követének színes, részletes elbeszélését tartalmazza a magyar–bolgár küzdelmekről egészen a bolgárok végső győzelméig. Közvetlenül ezután az évkönyvíró így folytatja: *Stipantibus denique isdem in partibus inter se conflictibus imperator Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlavoni duci suo in id tempus commendavit*. Csak most árulja el az annalista, hogy kitől szerezte értesüléseit. A követet — fűzi tovább — Arnulf kitüntető szívéllyességgel bocsátotta útjára.¹⁶

Az évkönyvi bejegyzés fő érdekessége, hogy a követ beszédét nemcsak híven adja vissza, hanem egyúttal azt a hatást is érzékelteti, amelyet a beszéd a frank udvarra gyakorolt. Arnulf végre felismerte a Pannóniát fenyegető veszélyt és nyomban intéz-

kedett. A provincia védelmét az éppen az udvarban tartózkodó Braszláv szláv hűbérfejedeleme bízta, aki Sziszeken székelt. Az idézett latin szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy Amulf a veszélyt „*az ugyanazonokon a vidékeken egyre sűrűsödő, megisméltődő bolgár–magyar összecsapásokban*” (*stipantibus... isdem in partibus inter se conflictibus*) fedezte fel. A latin mondatnak még egy szócskájával kell foglalkoznunk: *denique*. Ez a szó általában egy összefüggő szövegrészt, gondolatort zár le, a jelen esetben a császári követ beszédét, úgyhogy a *stipantibus* kezdetű mondat arra mintegy a frank választ adja meg.

Értelmezésünk elsősorban az *isdem in partibus* szövegrészekre támaszkodik. Kérdezzük ugyanis: hol voltak ezek a sűrű egymásutánban kiújuló harcok? *Ugyanott, ahol eddig*, nem pedig a bolgár birodalom más végein, például a Duna–Tisza tájkán, vagy Erdély részein, melyek — mint ismeretes — ekkor még a bolgárság tartozékai voltak. A magyar–bolgár küzdelem színtere viszont az Al-Duna mentén Szilisztrán túl nyugatra nem terjedt ki, hiszen ez a Duna-parti bogár város Konstantinos császár szerint egyúttal Etelköz nyugati határát is jelzi a Duna túlsó oldalán. Délre a magyar seregek nem jutottak tovább Preszlavnál. Noha ez a hadszíntér messze esett a frank Pannóniától, Amulf joggal tarthatott attól, hogy a kölcsönösen megisméltődő támadások könnyen tűzbe boríthatják Pannóniát.

A véres bolgár háború után a magyarság nem költözött el Etelközből, hanem szállásain maradvá az elszenvedett károk pótlásán fáradozott. A béke éveit erőgyűjtésre fordította.¹⁷ Végül elindult a nagy és hosszú itáliai hadjáratra (899–900). De míg távol kalandozott, jöttek a besenyők, és Etelközt pusztává változtatták. Összekülönbözve a bolgárral és folyvást rettegve a Don túlsó oldalán leselkedő „örök ellenségtől”, a besenyőktől, jobbnak látta, ha elhagyja Etelközt és nyugatra, a Kárpátok hegybástyái mögé távozik. Ez azonban csak 900 őszén következett be.

JEGYZETEK

- 1 *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Bp. 1950. *Regino*: Chronicon a. 889. Ed. Fr. Kurze. SS rer. Germ. 1890. 132. *gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est...* Regino értesüléseit feltehetően Észak-Itáliából szerezte.
- 2 Ann. Fuldenses a. 900. Ed. Fr. Kurze. 134.
- 3 *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 34. skk., 154. A 66. sz. jegyzet Anonymus Gestáját vette alapul.
- 4 *Györffy Gy.*: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság XVI (1973) 8–9.
- 5 *Kristó Gy.*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 217.
- 6 Ann. Fuldenses a. 892. Ed. Fr. Kurze. 121: *Rex equidem assumptis secum Francis, Baiouariis, Alamannis mense Iulio Maraviam venit; ibi per IIII epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris eciam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*. Szükségesnek látszik, hogy a kérdéses szövegről új fordítást adjunk, minthogy ifj. Horváth János fordítása nem pontos. „A király (azaz Amulf) valóban magához vette a frankok, bajorok, svábok hadát és július havában Morvaországba ment, ahol hozzá még a hadjárat idejére egy magyar sereg is csatlakozott. Itt aztán négy héten át azzal volt elfoglalva, hogy a hadak ekkora sokaságával az ország minden részét tűzzel-vassal elpusztítsa.” Horváth a *versabatur* fordításában a *verso* igét vette alapul a *versor* helyett, amely mást jelent. A latin szöveg az *ibidem* szóval külön kiemeli, hogy a magyarok tulajdonképpen Morvaországban találkoztak Amulf seregével. Tehát a Morva-kapun át érkezhettek oda. (Vö. 16. sz. jegyzet.) *Kristó Gyula* a 892. évi eseményekkel kapcsolatban így ír: „Nem szabad elvetnünk tehát azt a lehetőséget, hogy a rendkívül nagy kiterjedésű magyar szállásterület nyugati felében lakó magyar törzsek Kurzán vezetésével behatoltak a Kárpát-medencébe, s 892–893-ban kiterjesztették fennhatóságukat a Garam–Duna vonalától keletre elterülő vidékre.” Másutt: „...magyarok és a magyar törzsszövetséghez csapódott katonai segédnépek már 892–893 tájától kezdve benn éltek a Kárpát-medence keleti felén...” (i. m. 158., 190., valamint 201., 204.).

- 7 *Aventinus (Iohannes Turmair): Annales Boiorum* (-1460). Ed. Riezler. II. 243–253. *Kristó Gy.*: i. m. 151–152., 156–158.
- 8 *Aventinusnál a morva fejedelem neve Suatebog, és hatalma keletre kiterjed egészen a Fekete-tengerig. Ha korai forrásban találta volna adatait, a király neve nála is úgy fordulna elő, mint a Fuldai Évkönyvekben: Zuentibald, Zuentobolch, Zentobolch* (ld. Index). A magyar krónikák 14. századi szerkesztésében két helyen úgyszintén megtaláljuk az eredeti névalakot (*Seniepolug dux Bohemorum*), amikor az 1109-ben elhunyt I. Szvatoplukról, I. Otó herceg fiáról van szó (SRH I. c.122 p. 391.; c.140 p. 418.). A mondabeli Szvatopluk neve viszont az újabb alakot mutatja, és kései szövegezésben maradt fenn: *Kézai: Gesta* c.23, c.26. SRH I. 163–165.: *Zvataplug, Zvatapolug*; Chron saec. XIV. c.23, c.28. SRH I. 281–282., 288–290.: *Zuatapolug*. A mondában eredetileg Marót (*Morot*) szerepelt. Ez a Szvatopluk nevű mondai hős krónikáink szerint kezdetben Lengyelországban (*in Polonia*) uralkodott, Attila halála után azonban kiterjesztette uralmát nemcsak Pannóniára, hanem a Balkánra, így Bulgáriára is.
- 9 *Ann. Fuldenses* a. 892. Ed. *Fr. Kurze*. 121. Arnulf követséget küld a bolgár fejedelemhez (*Laodimir*), hogy a korábban megkötött békét megújítsa (*ad renovendam pristinam pacem*), egyúttal a morva sószállítások letiltását kéri tőle.
- 10 *Kristó Gy.*: i. m. 157.
- 11 *Ann. Fuldenses* a. 894. Ed. *Fr. Kurze*. 125.
- 12 *Györffy Gy.*: i. m. 8–9.
- 13 *Ann. Fuldenses* a. 896. Ed. *Fr. Kurze*. 130.
- 14 *Györffy Gy.*: *uo. Eszerint maga a honfoglalás lett volna az a kedvező alkalom, amire a besenyők vártak, hogy megrohanják Etelköz. Vö. Bítorbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. I. sz. jegyzetben id. kiad. 40. 16. sor. Tételével Györffy szembekerült azzal az alapvető megállapítással (ld. Konstantinos és Regino), hogy a besenyők vetették ki Etelközből a magyarokat. *Kristó Gy.* (i. m. 188.) úgyszintén elveti Györffy honfoglalás-magyarázatát és úgy véli, „vissza kell térnünk ahhoz a régebbi magyarázathoz, hogy a besenyő támadás időpontjában a magyar seregek nagy része az Al-Duna vidékén (talán a mai Havasalföldön) a támadó Simeon bolgárjai ellen harcolt”. Itt a szerző *Pauler Gy.* *Lebedia, Etelköz, Millenarium* II. rész c. cikkére (Századok XIV [1880] 112–114.) utal. A besenyők — *Kristó* szerint is — a bolgárokkal egyidejűben, velük szövetezve, de külön vonultak harcba a magyarok ellen. A bolgár földön harcoló magyar seregek azonban győzelmeik után ismételen visszatértek közeli hazájukba, a Duna bal partjára, hogy zsákmányukat biztonságba helyezték. A magyarok bolgár hadjárata tehát nem adott alkalmat a besenyőknek a magyar szállások kifosztására. A bizánci krónikák, melyek a harci eseményeket leírták, állítólagos besenyő beavatkozásról semmit sem tudnak.*
- 15 A bizánci követség Árpádnál és Kuszánnál: *Georgius Continuatus*: Ed. *Moravcsik Gy.*: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. *Antik Tanulmányok* IV (1957) 286.
- 16 *Györffy Gy.*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról c. forrásgyűjteményében (Bp. 1958.) a Fuldai Évkönyvek 896. évi bejegyzésének latinul idézett mondatát ifj. Horváth János a következőképpen fordította le: „Végül, miután még ugyanezek a vidékeken több ütközetet vívtak egymással (a magyarok és bolgárok), a császár (Arnulf) erre az időre Pannónia védelmét a Mocsár-várral együtt Brazlavra, a hercegére bízta.” (I. m. 165.) A fordítás — talán akaratlanul — azt a látszatot kelti, mintha a harcok Simeon magyar győzelme után még folytatódniak volna a bolgárok más vidékein. A denique valóban fordítható 'végül', 'utoljára' értelemben, itt azonban a követ beszéde végén áll, és ezért jelentése az eddig elbeszélte eseményekre utal: 'röviden', 'egyszerűen'. A denique nem vonatkoztatható új harcokra, hanem csak összefoglalja, ismétli azt, ami eddig történt. A „miután” pedig teljesen felesleges a Horváth-féle fordításban, és csak félreértésre ad alkalmat. A megfelelő szó hiányzik a latin szövegben.
- 17 *Györffy Gy.* maga is elismeri, hogy „895 után négy évig semmilyen feljegyzésre méltó külföldi hadjáratra nem vállalkoztak (a magyarok), noha a Kárpát-medence nyugati felét birtokló frankok és morvák között újból kitörték a harcok.” (I. m. 11). Tegyük hozzá: a bizánci források sem emlékeznek meg „tovább folyó, újra és újra fellángoló harcokról” a bolgárok és a magyarok közt.

Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja

P. magister a *Gesta Hungarorum* 46. fejezetében színes képet fest Árpád óbudai bevonulásáról. Miután a honfoglalók hosszan ámulva szemlélték „Attila városának”, Aquincumnak akkor még részben épségben álló, részben már földre omlott emlékeit, lakomára gyűltek össze „Attila palotájában”, hogy könnyen szerzett győzelmüket víg mulatozásban megünnepeljék. Az ételt-italt a fejedelemnek és a nemeseknek arany-, a vitézeknek és a köznépeknek (*servientes et rusticis*) ezüstedényekben szolgálták fel. A lakomán mulattatók is felléptek. Az ünnepség alatt a vitézek (*militēs*) szinte nap mint nap lovagi tornát vívtak egymással, miközben az ifjak amúgy pogány módra a nyilazásban lelték örömeiket.

A mulattatókról, sajnos, csak egy nehezen érthető mondatban számol be a szerző, amiért is szövegét előbb eredeti latin nyelven, aztán Pais Dezső magyar fordításában szó szerint közöljük: *et omnes simphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habebant ante se*, amit Pais Dezső így ad vissza: „Mind ott szóltak szépen összezengve a kobzok meg a sípok a regősök valamennyi énekével együtt.” A fordító a kérdéses *simphonia* szót „összhangnak” értelmezte, és úgy képzelte el a jelenetet, hogy a jokulátorok — szerinte „regősök” — énekekkel mintegy versenyre keltek a nagyszámú zenekarral. Csakhogy a középkorban a szimfónia szó még mást jelentett, mint manapság. Abban az időben a *simphonia* egy húros hangszer, melynek húrjait tekerőkerék forgatásával szólaltatták meg. Magyar neve „forgó- vagy tekerőlant”. Így már értjük, mire is gondolt a *magister*, amikor leírta a *simphonia* szót. Azt akarta kifejezni, hogy a mulatság igen hosszú ideig tartott. Eszerint a szöveg helyes fordítása a következő: „a tekerőlantok, az édes szavú kobzok és sípok valamennyien megszólaltak, és az énekesek is éneküket mind előadták.” Nincs tehát szó nagy zenekarral kísért énekekről, „együtthangzásról”. Egyébként sincs példa arra, hogy az énekesek karban adják elő énekeiket. Az énekmondók egyedül lépnek fel, és ha többen vannak, egymás után, sorjában állnak elő az éneklésre, melyet csak olykor — leginkább ünnepi alkalmakkor — kísérnek hangszerral. Így van ez ma az eurázsiai steppén, s így volt ez annak idején is, a hagyomány erejénél fogva. Attila lakomáján — miként Priskos írja — két énekes jött a terembe, hogy a nagyfejedelem előtt erényeit és győzelmeit maguk szerezte énekekben adják tudtára a világnak. Priskos nem említ hangszert kezükben, arról se ír, hogy mondanivalójukat zene élénkítette volna.

Énekmondásukra jellemzőnek tartjuk, hogy rendszerint csak akkor kapják elő hangszerüket, ha éneklésükben szünetet tartanak. Fő törekvésük szövegük hiánytalan megértetése a hallgatósággal, és ennek érdekében inkább lemondanak a hangszeres kíséretéről, ami talán magára vonná a figyelmet. Az érdeklődés felkeltését és fenntartását nem is zenével, hanem inkább fokozott színészi teljesítménnyel kívánják elérni.

Szövegük drámai helyeit, mint hősiük küzdelmeit, harcuk lefolyását igazi drámai eszközökkel, arcjátékkal, taglejtéssel jelenítik meg. A jokulátorok bizonynyal közelebb álltak a színészekhez, mint a muzsikusokhoz. Minden forrásunk a jokulátorokat énekmondókként tartja számon. Épp ezért nincs okunk bennük zenészeket látni. A hangszerezés nem nekik, hanem az igriceknek volt fő foglalkozása.

Ugyancsak különbséget kell tennünk a jokulátor és regős között. Az énekmondóknak semmi közük a sámanok praktikáihoz. Márpedig a regős — mint ahogy maga a név mondja — a sámanokhoz húz. Ha tehát P. magister jokulátorokról ír, ne fordítsuk a latin kifejezést egyszerűen „regősökre”, mert csak félreértésekre adunk alkalmat. Amikor a sámanokat az új hit érdekében halálra üldözték, az énekmondóknak nem esett bántódásuk. De később, a középkori rend kialakulása után is, megbecsülték tudásukat. Egy hősi kor nem nélkülözhetette azokat, akik hősiöket faragtak fejedelmi személyekből vagy egyszerű vitézekből, és híruket, nevüket keltették udvarról udvarra. Abban az időben, amikor még szájról szájra szállt az ének, ők voltak a hírnév és a dicsőség kovácsai. Ebbéli ténykedésüket a papság — mi tagadás — sanda szemmel nézte, mert a világ hívságait szolgálták. De nem bántották őket, nem is bánthatták, hiszen fejedelmek, nagyurak kegyeit élvezték.

Több bajuk támadt a tollforgatókkal, főleg a *historia* művelőivel, akik a betűk világában, az iskolás latin műveltség bővületében éltek, és már eleve kétkedtek a szájhagyomány hitelességében. P. magister is közékük tartozott. Művének prologusában óva intette honfitársait attól, hogy szóról szóra vegyék akár a nép körében elterjedt történeteket, akár a jokulátorok dicsőítő énekeit. Egyik se adja az igazságot. viszont mint *historicus* nem mond és nem is mondhat le a kritika jogáról. A köznépi mesemondók történeteit eleve kizárta könyvéből, ellenben az énekmondókat ő is szívesen hallgatta, sőt gyönyörködött történeteikben. De hogyan? Kritikus fővel próbálta bennük megkeresni az igazságot!

Mint látjuk, P. magister világosan megkülönbözteti a népi mesemondót a hivatásos énekmondótól, a jokulátortól. Az énekmondás valóban magas tudást, művészetet igényelt, nem volna helyes, ha mestereit a nép mesélő fiai közé kevernők. Kánok, fejedelmek, népi hősiök szolgálata tagadhatatlanul szép mesterség lehetett egy harcosokból álló közösségben. Hogy az énekmondót megbecsülés övezte, az kítűnik az udvari mulattatók felvonulási rendjéből. Már a vendégek ültetésében megnyilvánult a rang szerinti sorolás. E tekintetben nincs különbség Árpád óbudai lakomája és azon mulatozás közt, melyet Priskos rhétor figyelt meg Attila udvarában. A fáklyák fényében ülő vendégsereg, ki-ki rangja szerint vagy arany, vagy ezüst edényből evett-ivott. Ahol ennyire vigyáztak a rangok rendjére, a mulattatókat is aszerint bocsátották a terembe. Nem véletlen, hogy Attila elé két énekmondó lépett először, és csak utánuk jöttek az élcelődők, egy féleszű barbár, aki képtelenségeket hadart összevissza, vagy a bohóckodó Zerkon.

Nem hisszük, hogy a magyar énekmondók szerzeményei — akár a szöveg költői megformálásában, akár a dallam tetszetős vezetésében — lényegesen eltértek volna a hunok-türkök óta kialakult gyakorlattól. Priskos szerint az ének szövegét a dallal együtt maga az előadó szerezte. Az énekek java azonban már mint átszámaztatott hagyomány került az énekmondó ajkára, és régmúlt hősiök, fejedelmek emlékét idézte. Az énekmondó, mert maga is költő és dallamszerző, a szájhagyomány útján örökölt éneken helyenként mert és tudott is változtatni. A szöveget verssé a sor eleji rím, az alliteráció tette, igazi költészetté azonban a képszerű kifejezés avatta. Az egész műnek szilárd szerkezetet a dallam adott, és leginkább az biztosította az olykor igen hosszúra sikerült ének fennmaradását.

Visszatérve saját házunk tájára, elszomorodva kell bevallanunk, hogy hősi korunkból, a honfoglalás és a kalandozások idejéből egyetlenegy hősi ének sem maradt fenn a maga eredeti állapotában, de még foszlányokban sem. Rendszerint csak annyit tudunk, hogy voltak ilyen hősi énekeink erről vagy arról a hadi vállalkozásról, ilyen vagy olyan hősökrol, és tartalmukról is van némi elképzelésünk.

A Botond-monda jó példa arra, hogyan születik egyszerre, egymással párhuzamosan a jokulátor éneke és a köznép száján forgó mese. A történet valóságos magja a 959. évi bizánci hadjárat, melynek során a magyar sereg húsvét napján elérte Konstantinápoly kapuját, Trákiát pedig végigzskámányolta. A monda belekerült a krónikába, az ének már nem. A *Gesta Hungarorum* 42. fejezetében P. magister bevallja, a balkáni hadjáratokról nemcsak ének, hanem paraszti mese is keletkezett. Saját szövegéhez alapul az éneket vette, abból kritikus fővel válogatva sovány kivonatot készített. Azt azonban, amit *ex falsis fabulis rusticorum* hallott, így azt, hogy Botond bárdjával bevverte volna Konstantinápoly kapuját, mint mesébe illőt kerekén elvetette. Pedig valóban volt ilyen aranykapu a várfal nyugati oldalán, melyet hadüzenet címén szokás volt bevágni!

Biztosan tudjuk, hogy a honfoglalást is megénekeltek. Amikor ugyanis P. magister *Gestájában* Erdély megszállását beszélte el, hirtelen eszébe jutott a jokulátorok éneke — *ut dicunt nostri ioculatores* —, és közölt abból mindössze két sort, de azt is már latin átköltésben sorvégi rímekkel (25. fejezet). Ezzel P. magister egy jó alkalmat mulasztott el: a honfoglalás nagy epikus költeményéből megmenthetett volna legalább két egész sort eredeti nyelven soreleji rímekkel. Mégsem tette, mert igazi irodalomnak csak a latint és a latin verselést tartotta.

Ha áttekintjük a rokon vagy rokonnak tartott népek ilyen vonatkozású költészetét, csak a legrégebb rétegekben találkozunk a költői megjelenítésnek azzal a változatával, hogy a hősi énekekben maga a hős mondja el véghez vitt tetteit, mégpedig egyes szám első személyben. Gondolunk itt elsősorban az orkhoni türk feliratokra, melyeket a Kr. u. 8. század első felében elhunyt kagánok emlékére véstek kőbe. A párhuzam nem meglepő. Ha török jövevényszavaink nagyobb hányada az ótörök nyelvfejlődés becses emléke, hősi énekeinkről joggal hihetjük, hogy megőrizték egy ősi társadalom sajátos jegyeit. Amíg a hagyományos társadalmi formák fennálltak, a költészet kialakult sémái még akadálytalanul érvényesülhettek. Ezt figyelhetjük meg nemcsak török, hanem finnugor környezetben is. Már korábban rámutattak arra, hogy a vogul-osztják népköltészet megénekelte alakjai első személyben beszélnek önmagukról és dicső tetteikről. Ezt a sajátágot hősi énekeinknél is megtaláljuk. Igen elterjedt régi hagyományunk volt, hogy a halott maga szólt meg első személyben saját búcsúztatásán. Néhány siratóballadánk e körbe tartozik.

Azok, akik az éjszaka csendjében némán hallgatták hősi énekeinket a sasok elől Havasokba menekülő őseikről, Menmarótról, a ló árán szerzett országról, sikeres hadjáratokról, de ugyanúgy a balszerencsés németországi kalandról is, bizvást hihették, hogy ezek a hősök — élők vagy holtak — mintha csak személyesen lettek volna jelen. Az énekmondó valóban megjelenítette hőseit, szájukból beszélt, képüket vette magára. Ez már valóságos színjáték. Az éneklésnek ez a drámai módja — miként már jeleztük — nem tűnt el se Jézus Krisztus, se a szent magyar királyok szavára, azonban az idő múlásával megváltozott szellemi és anyagi környezetben egyre érthetlenebbé vált a hallgatók számára. Ahogy az ún. hét gyászmagyarról fennmaradt krónikaszcöveg (Chron. saec. XIV. c.36.) tanúsítja: éppen a legarchaikusabb formát, a hősök közvetlen beszédét magyarították félre. Meggyanúsították az országszerző hét fejedelmi személyt, hogy önmagukat magasztaló énekeket szereztek hírük-nevük terjesztése végett. A latin

krónika szövege világosan utal a honfoglaló hét vezérré: *isti capitanei VII de se ipsis cantilenas componentes...* Mi több, egyúttal már összekeverték őket az ún. hét gyászmagyarral. Ez ősi költészetünk végét jelzi. Mikorra tehető társadalmunk szellemi igényének alapvető megváltozása? Az 1130–1140-es évekre. Mert amikor *Alberticus monachus Trium Fontium* (Trois-Fontaines) krónikája számára magyar adatok után nézett, oly forrásra bukkant, mely a hét vezért a hét gyászmagyarral már összegabalyította. Ez a forrás pedig a *Gesta Hungarorum* Álmos-ági folytatásán alapult, és nem terjedt túl az 1146. évnél.

A Lech-mezei csatából világ csúfjára levágott füllel hazabocsátott hét magyar mondája feltétlenül régi, még 10–11. századi, noha a 14. századi krónikaszerkezetben maradt fenn. Ugyanis a monda szerint őket teljes szegénységre ítélte a közösség, és hogy fenntartsák nyomorúságos életüket, koldulva járták az országot, de nem házról házra, hanem sátorról sátorra — *de thabernaculo in thabernaculum mendicando* —, mert akkor még nyilván sátorozott a nomád módra élő magyar. A veszett csatában bizonyára nemcsak heten maradtak életben. A *hetes* szám gyakran fordul elő nemcsak a magyar, hanem a mongol és török mondákban, mesékben is. Amikor a mongolok a kínaiakkal szemben csatát vesztek, mindössze heten tértek haza — írja Plano Carpini a tatárok országában járva. A korabeli német források nem tudnak a megmenekült hét magyarról, az első, aki hallott erről: Ottó freisingi püspök, a keresztiesekkel járt nálunk, tehát itt hallhatta a mondát (Chron. Lib. VI, c.20). Számunkra a legérdekesebb azonban, hogy a hét gyászmagyar történetét koldusként ugyancsak heten adták elő, mégpedig első személyben énekelve. Ez derül ki a *Pozsonyi krónika* toldásából (c.92). Így vált a színészi alakítás igazán teljessé. Nem kétséges, mindegyik sorjában előlépve a saját bánatos történetét tárta a hallgatóság elé. És hogy szerepüket mennyire jól játszották, azt további színészsorsuk példázza. Amint megépült Esztergomban a Szent Lázárról elnevezett ispotályos ház, annak lakói lettek. Ettől kezdve nevük „Szent Lázár szegényei” (*Zentlazarzygini*) a *Pozsonyi krónika* szerint, a *bécsi Képes* viszont egyszerűen „Lázároknak” hívja őket.

Korábbi elnevezésük úgyszintén fennmaradt. Az ősi hagyományt hívebben őrző Sambucus-kódexben *het Mogor et Gok* áll, a Budaiban és a Dubniciben *heth Magiar et Gyak*. Vajon mit jelent ez a különös szó: *gyok-gyak*? Már a lejegyzők se tudták, még kevésbé nyelvünk kutatói. Némelyek közülük benne a „deák” szó eltorzult alakját vélték felfedezni, és erre a feltevésre tetszetős elméletet építettek. A szó nem magyar, de szerintünk megfejthető a köztörök nyelvből, ahol van egy ilyen szó 'nincs, nemlevő, nincstelen, szegény' értelemben: *joq-joχ-juk* (kazányi tatár), *suk* a csuvasban. A török *j-* szabályosan lett a magyarban *gy-*. Semmi kétség, a szó nem lehet bolgár-török eredetű. Való igaz, hogy a szó eredeti jelentése a törökben 'nincs, nemlevő' és csak más szóhoz kapcsolódva vonatkozik a 'nincstelen, szegény emberre' is. Lásd pl. *suk-sin* 'szegény ember' (H. Paasonen: *Csuvas szójegyzék*. Bp. 1908.). A magyar forrásokban azonban személynévként is előfordul: 1156/1347: F. Knauz: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. 110. *Gok* a felsorolt tanúk végén; 1322: Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. 677. a Bihar megyei Tóúiban *Gyok*. Vagyis a magyar 'Nemvaló' szn. párja.

Már a *gyok-gyak* török szó azt a gyanút kelti bennünk, hogy honfoglalás kori hősi énekeink egy jó része nem is magyar, hanem török nyelven készült. A feltevés nem látszik alaptalannak, ha emlékezetünkbe idézzük Bórbanszületett Konstantinos sorait a kabar-magyar együttlétről éppen a honfoglalást követő időben (*A birodalom kormányzásáról* c.39). Eszerint a türkök, értsd a magyarok, beszélik a kazárok nyelvét „és mostanáig használják ezt a nyelvet”, de még egy más nyelvet is. A bizánci udvar és a magyarság közt 950 körül, amikor a császár művét összeállította, szoros barátság

állott fenn, jólétesültségében tehát nem lehet kételkednünk. Függetlenül attól a kérdéstől, hogy a magyarság zöme honnan származott és milyen nyelven beszélt, a török nyelv elterjedését, főleg a vezető rétegben, fel kell tételeznünk. Énekmondóink természetesen igazodtak azoknak nyelvéhez, akiknek érdemeit és hősi tetteit megénekelték. Nagy a valószínűsége annak, hogy hősi énekeink közt lehetnek köztörök, de bolgár-török (kazár) nyelvűek is.

A *gyok-gyak* szó talán erre vall, még inkább azok a személynevek, amelyek az illető személy mondabeli szerepéről árulkodnak. Valóban találunk ilyen „kulcsneveket” prózává silányított hősi énekeink egy-egy fennmaradt darabkájában. Ilyen például a Menmarót (~*Menumorout*), melyet P. magister mentett meg számunkra. A magyarok 950 körül Bizáncban járva már úgy adták elő honfoglalásunk történetét, mintha a morva lett volna egyetlen ellenfelük. A monda világába emelt Marótból csak kései tudálékos krónikaszerkesztők formáltak történeti alakot Szvatopluk személyében. P. magister a honfoglalásról szóló éneket még olyan változatban hallotta, hogy a morva fejedelmet Menmarótnak (*Menumorout*) hívták. A *men* szót azonban már nem értette, mégis leírta, és aztán a maga feje szerint *ménnek* magyarázta. Egyes török nyelvekben, pl. komán (kun), csagatáj (üzbég) *kermen-kirmon* a város neve. A Krímfélszigeten állott egykor egy város, Doros, melyet a középkorban Eski-Kermen néven ismertek. A Fekete-tenger nyugati partszakaszán találjuk Akkermant (*Aq-Kerman*), vagyis a 'fehér várost'. Amikor a tatárok (mongolok) nyugat felé nyomultak előre, a *Mongolok titkos története* (c.262, 270, 274) Kijevvel együtt említi *Men-Kerment*, mely tehát Kijev közelében lehetett. Julianus barát, útban hazafelé Szuzdalból, e városon haladt át (*per Carmaniam civitatem magnam paganam*: c.3, 8 a P. variáns szerint). Eszerint a Kermen palatális városnévnek volt veláris változata is: *Karman-Kirmon*. Julianus nem közli a város teljes nevét, viszont „nagy pogány városnak” mondja. Vajon a *men* szócskának ez volna az értelme?

Valóban van ilyen szó a bolgár-törökség maradványaként tekintett csuvasok nyelvében, mégpedig egy labiális és egy illabiális változatban. H. Paasonen *Csuvas szójegyzékében* mindkettőt közli: *mun, mân* 'gross', N. Zolotnickij és N. I. Ašmarin szótáraiban (Kazany 1875., Ceboksary 1935. Lib. VIII. 265–266.) csak az egyiket: *mun*. O. Pritsak (*Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden 1955. 33., 54.) megtalálta a szócskát a bolgár-törökök kalendáriumában: csuv. *mân Kârâla-Džâ* 'Grosser Frost' (= január), ahol a köztörök nyelvekben uluy fejezi ki a 'nagy'-ot. A szótárak példáiából egyértelműen kitűnik, hogy a szócska *mun* vagy *mân* alakban mindig összetételekben fordul elő, így a *dédapa*, a néni „naggyal” kezdődő nevében, a „nagyhét” ünnepének elnevezésében stb. J. Benzing szerint (*Einführung* 1953. 96.) a Kaszpi-tó egyik félszigetének neve, a Mangiślak a szócskát *man* alakban tartalmazza (*man qišlaq*), és jelentése 'nagy téli szállás'. A *mân* és a *mun* mellett még egy *man* alakkal is számolnunk kell. Mindezt ki kellett fejtenünk, hogy világosan láthassuk a Men-Marót képzésének helyét a török nyelvtörténetben. Beigazolódtott, a *men* szócska és változatai a pontusi steppeövezetben szelvényben el voltak terjedve a legváltozatosabb szóösszetételekben. A Menmarót úgyszintén e körbe tartozik, jelentése pedig: 'Nagy-marót'.

Ugyancsak „kulcsnevet” visel Kund fia Kusid, akit a honfoglalásmonda szerint (Chron. saec. XIV. c.28) Árpád a remélt új haza kikémlésére küldött. Mint ahogy a továbbiakból kiderül, neve szerepének megfelelően a török 'szem' szó etimológiájához kapcsolódik, és magyarra mint Szemere, Szemes fordítható. A krónikás írásmódja alapján nevét ugyanúgy olvashatjuk Kusidnak mint Kűszidnek. Azonban tekintetbe

véve a török szavak magyar átvételének módját, megfelelőbbnek tartjuk a Küszid alakot, melyet a következő köztörök szókinccsel állítjuk párhuzamba: *köz* 'Auge', *közla* 'herumblicken' (A. Gabain: *Alttürkische Grammatik*. Leipzig 1950.); *köz* 'Auge', *közdmäk* 'beobachten, erspähen' (C. Brockelmann: *Mitteltürkischer Wortschatz*. Bp.–Leipzig 1928.). Különbösen a Kusid mint személynév előfordul az okleveleinkben is: 1156/1347: F. Knauz: *Monumenta...* I. 109. *Kusid*; 1211: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* X. (10) 506. *Cusit*, fogalmazványában *Cusid*; 1234: *Várad Regestrum* No. 372 *Cusyd*; stb. Botond neve nyilván arra a „bot”-ra utal, amellyel a hős bevágta Konstantinápoly kapuját. A bot a régi magyarban 'jogar' és 'buzogány' jelentésben is előfordul. A bot szó ugyan magyar közkinccsé vált, a többi idézett „kulcsnévről” azonban feltehető, hogy sohasem magyarosodtak el, hanem csak valamelyik hazánkban élő török nyelvhez tartoztak. A hősi ének — ha mind nem is — „gyokokról” és nem „szegény” hétmagyarról, „Menmarótról” és nem „Nagymarótról”, „Küszidről” nem pedig valamiféle „Szemeréről” zengett, bizonyára azért így, mert köztörök, illetve bolgár-török nyelven szerezték.

Nagymorávia és a magyar honfoglalásmonda

Bíborbanszületett VII. Konstantinos császár († 959), aki az irodalom szeretetét még atyjától, Bölcs Leótól örökölte, látható kedvvel gyűjtötte össze idegen népek mondananyagát. A *birodalom kormányzásáról* címen ismeretes könyvében sok olyan szövegrészt találunk, mely érdeklődését tanúsítja mindenfajta népi megnyilvánulás iránt. Az egyes népekről közölt fejezetek népi hangvétele, kifejezésmódja elárulja, hogy az informátorok maguk a nép fiai voltak, akiknek szavait gyakran lényegében szósz szerint, nyersen tolmácsolva jegyezték le. Könyvének ezek a lapjai lényegesen különböznek azoktól a szövegrészeketől, ahol a szerző valamelyik bizánci krónikás már irodalmilag megmunkált szövegét használta fel. Olvassuk el pl. a Dalmáciáról összehordott anyagot, nem is egy, hanem két fejezetre tagolva (29, 30), vagy az elbeszélést a tengerparti horvátok (31), a szerbek (32) és az Adria-part más kisebb szláv népeinek eredetéről, nyelvéről, szokásairól stb. (33–36), és igazat adunk a császárnak: érdemes volt ezeket, ha kritikátlanul is, ilyen terjedelemben leközzölni.

Mindezt tudva, a magyarokról szóló fejezeteket (13, 37–42, 18. sor) is más szemzőgből fogjuk értékelni. Mert a magyarok nyilván — csakúgy, mint más ősi szervezetben élő nép —, amikor a bizánciak azt kérték tőlük, beszéljenek eredetükről, múltjukról, nem a rideg történeti tényeket sorolták fel, hanem azokat mintegy a monda világába átköltve adták elő, úgy, ahogyan azt énekmondóiktól hallották. Mint minden műfajnak, a hősi énekeknek is megvoltak a maga szabályai, melyeket az élő hagyomány tartott fenn. Honfoglalás kori hősi énekeinkből csak néhány foszlány maradt fenn latin nyelvű krónikás irodalmunkban, eredeti alakjukban egy sem. De e töredékek alapján is megállapítható, hogy ősi énekeink nem sokban különböztek az eurázsiai török-mongol népek szerzeményeitől és előadásmódjuktól. Egyes jelekből ítélve honfoglalás kori énekeink javát nem is magyar nyelven szerezték, hanem a fejedelmi udvarok kívánalmainak megfelelően törökül, köztörök vagy bolgár-török változatban.

Éppen Konstantinos császár jóvoltából ismeretes a besenyők szerepe a magyar honfoglalás történetében. A latinul író Regino más értesülés alapján ugyancsak úgy tudja, hogy a magyarok a besenyők miatt költöztek át a Fekete-tenger partvidékéről mai hazájukba (Krónikájában 889. évnél). A besenyők akkor támadtak, amikor a magyar hadak a messzi távolban, Itáliában éppen hosszán elkalandoztak (899. augusztustól 900. augusztusig). A visszatérő magyarokat az elpusztult haza (Etelköz) látványa arra bírta, hogy 900 késő őszen véglegesen birtokba vegyék azt a frank kézen lévő Pannóniát, melyet kevéssel előbb átmenőben még végigzskármányoltak. Szerintünk ez az adatokból felidézhető történeti valóság.

Most nézzük meg, hogyan lett monda ebből. Örülnünk kell annak, hogy a honfoglalás mondájának éppen a kezdete maradt fenn kevésbé átdolgozott formában korunkra, persze latin kivonatban és prózában. „Amint a magyarok elhagyták Kijev városát, a

Havasokon egy olyan vidéken keltek át, ahol számtalan sas fészkelte. Soká nem maradhattak itt, mivel a sasok legyek módjára szálltak alá a fákról, és barmaikat, lovaikat felfalva nagy pusztítást vittek véghez (Chron. saec. XIV. c.26. SRH I. 286.). Így lettek a besenyők — a régi haza elpusztítói — sasok a mondában. Mondai elem a leírásban az is, hogy az átkelés a Havasokon három hónapon át tartott. Minthogy a magyaroknak menekülniük kellett a sasok elől, a hármas számjegy mindenképpen az idő rövidségét fejezi ki. Ugyanígy „kevés” értelemben használta a hármas számot az a magyar ember is, aki feltehetően Bölcs Leó Árpádhoz és Kuzánhoz küldött követét, Niketast, a hajóhad parancsnokát tájékoztatta a magyarok Lebediában eltöltött „három esztendejérol” (894). Kár volna ezt az időmeghatározást szó szerint venni. A követjelentést Konstantinos császár forrásként használta fel, a hármas szám így került változatlanul művébe (38. fejezet).

Már kevesebb jót tartogat számunkra a honfoglalásmondának az a töredéke, melyet a 14. századi magyar krónika Árpáddal kapcsolatban jegyzett fel (28. fejezet vö. még 23. fejezet). Kétségtelen, hogy a monda ebben az alakban magán viseli egy késői, tudálkos átdolgozás nyomát. Eszerint Attila halála után „az ország közepén”, a Nagyalföldön egy történelmi nevet viselő fejedelem uralkodik, Szvatopluk. tehát a honfoglalás magyar hőségnek, Árpádnak az ellenfele, sőt — és ez lényeges — egyetlen ellenfele, akitől előbb nem párviadalban kívánja megszerezni a jövődöbéli Magyarországot, hanem esellel, ajándékkal. Amikor végül is köztük harcra kerül sor, elmenekül a magyarok elől és „a Dunába veti magát, melynek sebes vizébe fullad”. Kései ez az átdolgozás, hiszen benne Szvatopluk neve kései alakban mint *Zuatapolug* fordul elő. Ez annál feltűnőbb, mert a magyar krónikának későbbi fejezeteiben (122, 140) szerepel egy ilyen nevű cseh herceg Salamon király és a hercegek történetében, de mint *Sentapolug*, *Sentepolug*, akinek neve még megőrizte az eredeti morvaszláv *Sventoplk* személynév nazális alakját. A magyar krónikás nem állítja, hogy hőse azonos volna a híres-neves Szvatopluk morva fejedelemmel (870–894), de nyilván róla van szó. Szerinte ez a Szvatopluk Attila halála után kezdett uralkodni „Magyarország szívében”, *circa partes Danubii*.

Hogy a mondahőst eredetileg nem így hívták, hanem csak a későbbi krónikás adott neki egy történelmi nevet, az kitűnik króniás irodalmunk egy megjegyzéséből (Kézai: *Gesta* c.23 és Chron. saec. XIV. c.23). „Van olyan hagyomány, hogy a Pannóniába másodszer visszatérő magyarok ott nem *Zuatapolugot*, hanem Marót (*Morot*) találták uralmon.” Ezután genealógiai magyarázat következik, ahová már nem hívjuk az olvasót. Későbbi „tudós” korok a magyar honfoglalásmondát úgy próbálták közelebb hozni a történelmi valósághoz, hogy a mondában eredetileg szereplő Marótot megtették Szvatopluk atyjának. Szóval Árpád mondabeli ellenfele mégiscsak morva volt, mivel a marót a „morva” név régi magyar alakja.

Vizsgálatunkban idáig jutva, ideje, hogy fellapozzuk Béla király jegyzőjének *Gesta Hungarorum* című művét. is azok közé tartozott, akik a tudományosság göggyével fordultak el a népi, „paraszti” szájhagyománytól, fabulának, mesének bélyegezve azt, viszont ők is szívesen hallgatták az udvarházról udvarházra vándorló hivatásos énekmondók előadásait. Mi jobban örültünk volna, ha Anonymus eredetiben közli a magyarok honfoglalásmondáját. Ehelyett — ahogy mások is — csak annyit vett át a monda anyagából, amennyit történelmi hitelűnek érzett. Míg azonban a krónikások javarészt csak az iskola tudományával rendelkeztek, Névtelenünk kancelláriai éveit arra használta fel, hogy történetünkre adatokat gyűjtsön a királyi udvarba járó idegenektől és a gazdag múltú nemzetségek hazai hagyományaiából. Nagy vonásokban meglepően helyes az a kép, amelyet a honfoglalás előtti Duna–Tisza menti táj politikai arculatáról alkotott magának.

A mondában a honszerző Árpád csak egy Marót nevű fejedelemmel találta magát szembe. Anonymus rájött arra, hogy a monda a történeteket nagyon is leegyszerűsítette, amikor a honfoglalást két fejedelem küzdelmeként fogta fel. Az ígért haza valójában nem egy, hanem több kisebb-nagyobb hatalmasság birtokában volt. Amit Anonymus a „rómaiak legelőjének” nevezett, megfelelt a frankok hajdani pannóniai szerzeményének. Területét két oldalról a Duna határolta. Innen északra a Duna túlsó oldalán egészen a Garam folyóig szerzőnk egy szláv fejedelemséget helyezett el. Fejedelme Nyitrán székelt, de a „cseh fejedelem” fősége alá tartozott. Noha morvák helyett csehekről van szó, a leírás pontosan illik a morvák hajdani birodalmára, melyről Cosmas 1125-ig terjedő cseh krónikájában valóban azt írja, hogy kelet felé a Garamig ért (I. kötet 14). Itt a morvák közvetlen szomszédai lettek a bolgároknak, akiknek hatalma alatt nemcsak a Duna–Tisza köze, hanem a Tiszántúl is kisebb-nagyobb hűbéres fejedelemségekkel telt meg. E tekintetben Névtelenünk akár az ún. Bajor Geográfus leírását (*Descriptio*ja 844–862 közt keletkezett) is idézhette volna, mert annak leírásában a csehek (*Betheimare*) után a morvák (*Marharii*), majd közvetlenül utánuk a bolgárok (*Vulgarii*) „mérhetetlen nagy területe és sok népe” következik. Biztos adatunk van arról, hogy az erdélyi bányavidék szintén a bolgárok kezében volt (*Fuldai Évkönyvek* a.892). (Amit tehát Anonymus Gyalu erdélyi uralkodásáról ír, merő kitalálás.)

A monda alapszövege helyenként még felismerhető a Névtelen művén. Nála is a Duna–Tisza között van „Magyarország közepe”, ahol a fejedelmek leghatalmasabbja, a bolgár Salán székelt. Árpád cselből ugyanazt a víz- és fűkóstolót kéri tőle, mint a mondában Maróttól, alias Szvatopluktól. Megmaradt a mondabeli jelenet is, csak szereplői változtak meg a *Gesta*ban. Marótnak távoznia kellett, ha nem is végleg, hanem csak másfelé, a Tiszántúlra, Biharba. A *Gesta* 11. fejezetéből megtudjuk erről a Marótról, hogy „Attila halála után” kezdett uralkodni, ahogy a 14. századi krónikaszerkesztés szerint Szvatopluk is. Ez a Marót tehát egy olyan *Gesta*-változatból került művébe, amely Árpád ellenfelét még Marótnak nevezte.

De olvassuk tovább a Névtelen szövegét. A bihari Marót unokáját „a magyarok Mén-Marótnak mondták, mégpedig azért, mert több asszonyt (*amicas*) tartott”. Hősi énekeinkkel foglalkozva már korábban rámutattunk arra, hogy Anonymus ezt a névváltozatot a honfoglalásmonda egy bolgár-török változatából ismerhette meg, csak éppen félreértette. A *men*, miként a Kijev melletti egykori *Men-Kermen* városnév is bizonyítja, azt jelenti, hogy 'nagy', és főleg olyan összetételekben mint *nagyhét*, *nagyapa*, *nagynéni* stb. használatos, csakhogy nem a magyarban, hanem a bolgár-törökben. Hogy a magyarság a honfoglalás előtt és még azután is soká nem egy-, hanem többnyelvű volt, igazolja VII. Konstantinos császár kijelentése a kabarok csatlakozásával kapcsolatban (39. fejezet). De a magyarság török tudása Anonymus korára már bizonyosan kiveszett. A hősi énekek és a mondavilág viszont továbbra is őrizte a török szókincset, főleg a szereplő személyek nevében. Nemcsak Anonymus, hanem más se értette e szavakat és kifejezéseket. Az ő büne legfeljebb az, hogy a 'nagy' jelentésű *men* török szót magyar „mén”-re magyarázta.

A monda a magyar honfoglalást két hős, Árpád és Marót, másképp Menmarót, azaz Nagymarót párviadalának ábrázolta. A Marót azonban morvát jelent, és tulajdonképpen magát a morva népet személyesítette meg. A honfoglalás eseménysorozatából ismert, hogy Morávia elfoglalása az utolsónak maradt. Talán ezzel lehet magyarázni azt, hogy Árpád mondai ellenfélnek éppen a morva nép képviselőjét kapta. Ennek következtében *in medium Vngarie*, ahogy a krónikás írja, vagyis az ország közepén állott fejedelmi székhelye, s birodalma természetesen a honfoglalók által meghódított egész földre kiterjedt. A „nagy” jelző a Menmarót és Nagymarót nevekben nem a

morvák tényleges országára, annak kiterjedésére utal, bár így is lehetne érteni, hanem uralkodójuk mondabeli szerepére: ő az, akitől az új hazát megszerezték a magyarok. Általános jelenség a török–mongol népek körében a nép nevét egy feltételezett uralkodó személynevéből származtatni. Ilyen esetben a névadó magának a népnek őse. Ha aztán történetesen több ágra szakad a nép, az új ágak nevüket a fejedelmi ős „fiaitól” kapják. A magyar mondában szereplő Marót, Nagymarót nevét és személyét valahogy így kell felfognunk.

A morvák névadója a valóságban az észak felől a Dunába ömlő Morva folyó, melynek vizei mentén egykor letelepedtek. Mint *marvani* adófizető avarok és keleti szlávok sorában jelennek meg azon a frank birodalmi gyűlésen, melyet Német Lajos keleti frank király 822-ben hívott össze Frankfurtba. A frank évkönyvekben ettől kezdve találkozunk nevükkel. Feltűnő, hogy országukat sohasem említik Nagymorávia néven, nemcsak a frank, hanem olyan művek se, mint a szláv Ciryll- és Method-legenda, vagy Cosmas cseh krónikája.

Mégis van kivétel, s ez VII. Konstantinos császárnak *A birodalom kormányzásáról* írott könyve. Az öt hely közül, ahol a morvák országa előfordul, csak három nevezi Moráviát Nagymoráviának, míg a másik két szöveghelyen az egyszerű Morávia elnevezést találjuk. Ha a kérdéses helyeket szövegkritikai szempontból közelebből megvizsgáljuk, a következő eredményre jutunk. Morávia archonjáról, Szvatoplukról szól a könyv egész 41. fejezete, éspedig arról, hogy miképp bomlott fel országa fiai széthúzása következtében. Egy idegen mondat beszél itt el, anyaga nem magyar eredetű. A következő, 42. fejezetben az országnév úgyszintén pusztán Morávia. A császár egy földrajzi leírás keretében többek között a türkök, azaz a magyarok lakóhelyét is meghatározza (19. sor). Ez sem alapszik magyar közlésen. Ezzel szemben Nagymorávia neve csak olyan szövegekben tűnik elő, melyek szorosan kapcsolódnak a magyar történethez, s láthatóan magyar forrásból származnak (13, 5. sor; 38, 58. sor; 40, 33. sor).

A magyar honfoglalásmonda hatását kell látnunk abban is, hogy Konstantinos a magyarok új hazáját „morva földnek” tartja. Ahol idegen forrásból idéz, ott Morávia — „nagy” jelző nélkül — valóban csak a Dunától északra fekvő mai Morávia. Így olvassuk a 41. fejezetben: „a türkök a morvákat teljesen tönkretették és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai szétszédve... türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek.” Még világosabb a császár fogalmazása a 42. fejezet szöveghelyén: „A türkök a Duna folyón túl, Morávia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között.” Nyilvánvaló, hogy Konstantinos itt olyan forrásból merített, amely nem tekintette egészen véve „morva földnek” az akkori Magyarországot. Máskülönbem nem győzi ismételni, hogy a magyarok, miután hazájukat a besenyőknek hagyták, „elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök (azaz magyarok) most is mindmáig laknak” (38, 57–60. sor). Vagy: miután a császár megadja „Turkia” déli határát Traianus császár hídjától Belgrádig, így folytatja: „azokon túl van a kereszteletlen Nagymorávia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott” (40, 33–34. sor). Eszerint a magyarok új hazája azonos Nagymorávia területével.

Ötven évvel a honfoglalás után a magyarok már úgy adták elő a honfoglalás történetét, mintha egyetlenegy ellenségük lett volna, a morva, s mintha egész országuk előzőleg a morvák kezén lett volna. Nem tényeket soroltak fel, hanem a mondát mondták el, a harcot Ménmaróttal, a Nagymorvával, és megtelepedésüket ennek a mondahősnek birtokán. A görögök meghallgatták a közlő magyarokat, Konstantinos császár pedig közlésüket úgy rögzítette könyvében, mintha az a magyar honfoglalás hiteles története lett volna.

VII. Konstantinos idézett művét *Moravcsik Gyula* szövegkritikai kiadása alapján idéztük, az eredeti szövegrészek magyar fordítása ugyancsak az ő munkája: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Bp. 1950.

A magyar honfoglalás korának hősi énekeiről lásd 1981-ben tartott előadásunkat: Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja. Jelen kötet 22–27. lapján.

Regino prúmi apát mint kortárs a 889. évnél ír a magyarok „szkítiai” elköltözéséről és mai hazájuk birtokbavételéről: *Chronicon*. Ed. *Fr. Kurze*. (Scriptores rerum Germanicarum.) Hannoverae 1890. 131–133. A honfoglalás ténylegesen 900 késő őszén, az itáliai hadjárat után következett be, és nem szakaszosan, hanem egyszerre.

A magyar krónikairódmalmat abban a formában használtuk, ahogy azt *Szentpétery Imre* és munkatársai a *Scriptores rerum Hungaricarum* első kötetében (Bp. 1937.) kiadták, azonban kivételt tettünk *P. magister (Anonymus) Gesta Hungarorum* c. művével, melyet *Juhász László* kiadása (Bp. 1932.) alapján idéztünk. Niketas 894. évi követségére: *Georgius Monachus Continuatus*. „A” változat. Ed. *Moravcsik Gyula*. *Fontes Byzantini Historiae Hungaricae*. Bp. 1984. 59.

A Szvatopluk név a maga eredeti alakjában (*Sventopluk*, ahol az *en* nazális *e* hang) kiejtési nehézséget okozott németnek, magyarnak egyaránt. A német változatra idézhetjük az *Annales Fuldenses* a. 884 *Zwentibaldus dux Maravorum* (ed. *Fr. Kurze* 111–113.) és *Regino* *Chroniconjának* a. 890. *Zuendibolch Marahensium Sclavorum rex* (ed. *Fr. Kurze* 134. stb.) adatát. A névnek még nazális hangú változatát viselte az a cseh herceg is, aki Salamon magyar király oldalán részt vett az 1074. évi mogyoródi csatában, és sebesülten a győztes hercegek fogságába esett (*Chron. saec. XIV.* c.122 és c.140. SRH I. 139–140).

A latinul író magyar krónikás úgy adta vissza nevét, hogy a mássalhangzók torlódásait elkerülje: *Sentepolug*, *Sentapolug*. Ha a cseh herceg nevét még Szent László magyar király idején is régi nazális alakban jegyezték le, biztosan állíthatjuk, hogy Marót nevét Szvatoplukra nem az „ösgesta” 11. századi írója cserélte ki. A Marót helyét elfoglaló Szvatopluk Kézainál *Zvataplug*, 14. századi krónikáinkban pedig *Zuatapolug* név alakban fordul elő (SRH I. 163–165., 281–282., 290., 304.), amely teljesen megfelel a cseh hangfejlődésben időközben bekövetkezett változásnak. Prágai Cosmas 1125-ig terjedő cseh krónikájában az új követelmény szerint még a legendás Szvatopluk morva fejedelem nevét is *Zuatopluka* újítja (Lib. I c.10, c.14), úgyhogy neve semmiben sem különbözik a 11–12. században szereplő cseh herceg *Zuatopluk*, *Zuatopluk* névalakjától (Lib. II c.43 stb.). Ugyanilyen névalakkal találkozunk az *Annales Gradicensis* a. 1107, a. 1108 vagy Vincentii Pragenses *Annales* a. 1164 cseh történetre vonatkozó bejegyzésein. Használt kiadás: *B. Bretholz*: *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. 2. kiad. Berlin 1955. 22., 32.; a cseh évkönyvekre *Mon. Germ. Scriptores XVII.* 648., 681. Nazális alakú a név a *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (ed. *G. Friedrich*) Tom. I. 14., 22., 24., 26., 30. számú 873 és 900 közt kiadott oklevelekben; a változás alighanem a 12. század elején következett be. Vö. uo. a 115. sz. (post 1131) és a 227. sz. (1165. évre keltezett) oklevelekkel, ahol az alak már *Suatopluc*. A Szvatopluk névről *Melich János* írt alapvető tanulmányt: *Szvatopluk*. Magyar Nyelv XVIII (1922) 110–114.

A „magyar anonymus” (*P. magister*) *Gesta Hungarorum* c. regényes művét történeti szempontból újraértékeli *Gyula Moravcsik*: *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*. *Revue des Études Sud-Est Européennes* VII (1969) 167–174.; egyben Györffy György felfogásáról ad kritikát.

Az ún. *Geographus Bavarus* szövegének kiadása: *B. Horák–T. D. Drávníček*: *Descriptio civitatem ad septentrionalem plagam Danubii*. *Rozpravy Československé Akademie věd. Rada společenských věd* 66/2 (1956) 19–21.; *Magnae Moraviae Fontes Historici* III. Brno 1969. 287. térképpel, amely a *merehani* országot hibásan a morvák helyén jelzi. Eredetileg a leírás e néppel végződött: *Istae sunt regiones, quae terminant in finibus nostris*. A szerző a dánoktól az Adrián teljes képet kívánt adni a frank birodalom határára lakó népekről. Az eredeti rész korát *W. Fritze* 844 és 862 közé helyezi: *Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abotnien*. *Zeitschrift f. slav. Philologie* XXI (1952) 326–342. A magyarok (*Ungare*) már csak a toldalékban szerepelnek, és pedig mai hazájukban. Menmarótra: *Váczy P.*: *Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja*. Jelen kötet 22–27. lapján.

Nagymorávia nevét másképp próbálja megmagyarázni *R. Dostálová* a prágai *Byzantinoslavica* című folyóirat XXVII (1966) 344–349. lapjain.

A frankfurti birodalmi gyűlésen (822) nevezik először a Morava menti szlávokat morváknak. Erre az *Annales Regni Francorum* a. 822 (ed. *Fr. Kurze* 159.).

Az irodalomban általában megfeledeknek arról, hogy VII. Konstantinos császár görög nyelvű könyvének kívül egyetlen szóbajozható forrás sem hívja „nagynak” Moráviát. A *De administrando imperio* 41. fejezetében egy nem magyar eredetű Szvatopluk-mondát dolgozott fel a császár. Itt, ahol leginkább várnók

a „nagy” jelzőt az ország neve mellett, az ország neve pusztán Morávia, s nagyhírű uralkodójának címe, rangja egyszerűen *archon*, azaz fejedelem. Lásd erről a fejezetről V. Tille: *Svatopluk et la parabole du vieillard et de ses enfants. Revue des études slaves V (1925) 82–84.*

Általános vélemény, hogy a 42. fejezet alapja egy bizánci földleírás, melyet Konstantinos több helyen kibővített, így például Sarkel építéstörténetével. Vö. *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio* vol. II. Commentary ed. R. J. H. Jenkins. London 1962.

VII. Konstantinos idézett művében csak arról a Moráviáról beszél, amelyen valaha Svatopluk uralkodott. Ezt a Moráviát viszont csak magyar közlés alapján nevezi Nagymoráviának. Ahol pedig más forrásból merített, neve a korabeli általános gyakorlatnak megfelelően egyszerűen Morávia, „nagy” jelző nélkül. Az idézett három adat közül (13, 5; 38, 58; 40, 33) a 38. fejezetbeli leírás a legvilágosabban mutatja az összefüggést Nagymorávia neve és a magyar honfoglalásmonda „nagymorvája” (Menmarót) közt. Ugyanis e fejezetben van szó Etelközről, Álmosról és Árpád fejedelem-választásáról, ami kétségtelenné teszi az elbeszélés magyar eredetét.

A frank háború és az avar nép

Az avar birodalmat Nagy Károly már az emlékezetes 791. évi hadjáratával meg akarta dönteni, a halálos csapást mégsem ő mérte ellenfelére, hanem a bolgár kán, név szerint Krum, aki mindjárt trónra lépése után meglepetésszerűen beavatkozott a frank–avar küzdelembe, és a Dunától keletre eső területet — a kagáni székhellyel együtt — birtokba vette. A birodalom pusztulása oly hatással volt a Dunától nyugatra élő avarokra, hogy beszüntették a harcot a frankokkal és magukat Nagy Károly, a hatalmas császár védelme alá helyezték. Történt mindez 803-ban.¹

A frank történet krónikásai természetesen Nagy Károlynak tulajdonították a győzelmet, és a bolgárokat meg sem említették, Bizáncban azonban számon tartották Krum növekvő hatalmát, és az eseményt gondosan feljegyezték. Az egykor oly félelmetes avarság bukása mélyen megrendítette a kortársakat mind Keleten, mind Nyugaton. A fennmaradt forráshelyeket olvasva úgy tűnik, mintha az avar háborúban nemcsak a birodalom, hanem maga a nép is teljes egészében megsemmisült volna.

Krum kán győzelméről a *Suidas* néven ismert bizánci lexikon (10. század 2. fele) emlékezik meg. Egymás után háromszor említi meg, hogy a bolgárok harcban terítették le és utolsó szálig kiirtották az avarokat.²

A *Kijevi Évkönyvek* egy bejegyzése mintha csak a *Suidas* visszhangja volna ószláv nyelven: „Az avarok egykor óriások és kevély lelkűek voltak. De Isten úgy elsöpörtc őket, hogy kipusztultak valamennyien, közülük egy sem maradt életben. Orosz földön mindmáig él az a közmondás: elvesztek, akárcsak az avarok, akiknek többé se nemzetiségük, se ivadéuk.”³

A latin irodalomban sem ismeretlen ez a felfogás az avarok sorsáról. Einhard, Nagy Károly életrajzírója például így ír: „Az avarok, azaz a hunok ellen viselt háború... nyolc év után végül is befejeződött. Hány és hány csatát kellett megvívni, s hogy mennyi vérnek kellett kiömlenie, annak bizonyosága lakatlanná vált Pannónia (*vacua omni habitatore*). Ahol előbb még a kagán székel, ott gazfű nő és semmi sem emlékeztet a volt emberi hajlékra. Ebben a háborúban a hunok egész nemessége elpusztult, s minden dicsősége tovaszállt.”⁴

Notker Balbulus († 912) 883-ban III. Károly buzdítására új életrajzot írt Nagy Károlyról, de az avarok vereségét csak Einhard nyomán közli.⁵ Arnulf uralkodásának elején (888 körül) Einhard túlzásait még fokozza Poeta Saxo.⁶

Paulus diakónus itáliai folytatója Lothar uralkodásáig (824) beszél el az eseményekről. A 796. évnél megjegyzi: *Hunorum gens, que erat ultra Danubium, per Pippinum, Caroli regis filium, Francorum potestati subiecta, deleta est.*⁷

De nemcsak a régiek írtak így, az újabb történeti irodalomban is vissza-visszatér az a gondolat, hogy az avarság teljesen kiveszett, ha nem is a háború következtében, hanem sokkal inkább a politikai szervezet szétesése után két-három évtized múlva. A hivatkozásokat a fent közölt forráshelyek adják. Tehát vizsgáljuk meg e forráshelyeket.⁸

A *Suidas-lexikon* adatának helyes megítéléséhez szükséges az egész szövegrészt elolvasni. Krum kán, győzelme után — írja a szerző — meg akarta tudni az eléje terelt avar foglyoktól, hogy fejedelmük és népük vesztét mi is okozta tulajdonképp. Erre a foglyok sorjában előadták mindazokat a bajokat, amelyek megrontották társadalmukat. Elbeszélésük a szerző szerint oly nagy hatással volt a kánra, hogy tüstént szigorú törvényeket hozott, nehogy saját népe is az avarok sorsára jusson. Az avarokról szóló történet tehát csupán bevezeti Krum törvényeit, azok barbár szigorát kívánja mintegy megmagyarázni, mentegetni. Suidas nyilván olyan író művéből merített, aki a bolgár udvarral kapcsolatban állt. A Balkánon idegen környezetbe került bolgárságnak előbb-utóbb alkalmazkodnia kellett a hellén világ és a kereszténység hagyományaihoz. Például ilyen célzattal készült I. Borisznak (853–888) az a levele is, melyet Miklós pápához intézett, tartalmát azonban csak a pápa válaszából (*responsa Nicolai*) ismerjük. Hasonló törekvés nyilvánul meg Suidas forrásában. A keresztény hitre térő Bulgária szokásai szelídítésére kényszerült.⁹

Az avar foglyok vallomása tulajdonképpen politikai célt szolgál, mert alapos a gyanúnk, hogy tartalmát Krum törvényeihez igazították. Vessük össze a foglyok vallomásának egyes tételeit a közölt Krum-féle törvényekkel. Ott, ahol az egyezés nyilvánvaló, jogosan gondolhatunk a bolgár szerző keze munkájára. Ha viszont hiányzik a párhuzam a törvényekben, a vallomást hitelt érdemlőnek kell tartanunk. Az elkövetett avar bűnök listáján első helyen áll egymás bevádolása és kölcsönös gyanúsítása. S íme a törvénykönyvnek ugyancsak első cikkelye is a vádaskodók elbírálásáról, a hazug feljelentők megbüntetéséről szól. Aki ebben bűnösnek találhatik, azt agyon kell ütni! A vallomás a második helyen említi azt az avar bűnt, hogy a hitványok és a tolvajok összejátszottak bírakkal. Krum második törvénye hasonlóképpen megbünteti a tolvaj pártfogóját, mégpedig vagyonszétesre ítéli. Maga a tolvaj ugyan életben marad, de lábát megcsontkítják. A harmadik avar bűn a sok jó bor élvezete következtében elterjedt mérhetetlen iszákosság volt. Ennek megakadályozására Krum törvénykönyvének ugyancsak harmadik pontja rendelkezik: országában minden szőlőtőkét ki kell irtani! Ezzel szemben nincs párhuzam a törvénykönyvben a következő avar bűnökre: a közéletben mellőzték az erőseket és az okosokat, a felelős közegeket meg lehetett vesztetni, a kereskedelem fellendülése nyomán elhatalmasodott a kufárság.

Deér a foglyok vallomásából elpuhultság, degeneráltság jelét vélte kiolvasni, s ebből magyarázta a 791. és 795–796. évi frank hadjáratok sikerét. Az előadottak után azonban nem kétséges, hogy Suidas forrása célzatosan festett komor képet az avar bűnökről s az avar tragédia mértékéről. Krum avar győzelmét hitelesnek fogadhatjuk el, de kételkednünk kell abban, hogy az avar társadalom a 8. század végére elpuhult s fegyveres ellenállásra már képtelen lett volna. Ugyanígy nem gondolhatunk az avar nép maradéktalan kiirtására sem.¹⁰ Ezt az állítást az ismeretlen szerző csupán retorikai fogásnak szánta, hogy megmagyarázza görög olvasóinak Krum törvényeinek barbár szigorát.

Feltűnő körülmény, hogy a *Kijevi Évkönyvek* éppen a dulébekkel (*dulëbi*) kapcsolatban szólnak az avarok kegyetlenségeiről, holott az avarok, amikor kelet felől előtörték, nem a dulébeteket, hanem az antokat találták a Dnyeper folyónál. Ebben az időben a Dnyeper és a Dnyeszter közén, az erdők felé, az antok országa terült el.¹¹ Menandros műve egyik töredékében megjegyzi róluk, hogy a hódító avarok meg-megrohanták és nyomorgatták őket.¹² De amint az avarok a Fekete-tenger térségéből elköltöztek a Közép-Duna-medencébe,¹³ az antok újra erőre kaptak és bátran szálltak szembe korábbi elnyomóikkal.¹⁴ Azonban a *Kijevi Évkönyvek* szerkesztője már semmit

sem tud róluk, helyükön a tiverceket és az ulicseket említi. Az új jövevényeknek természetesen nem volt s nem is lehetett emléke az avarokról, amelyet a kijevei évkönyvről megörökíthetett volna. Meglehető módon azt állítja, hogy az avarok szláv áldozatai távol Kijevtől a Visztulát tápláló Bug felső folyamszakaszán éltek, és az évkönyv szerkesztésekor már onnan is eltűntek. Ennek a dulëb nevű népnek dél felőli szomszédai pedig a fehér horvátok voltak.¹⁵

A dulëb név — nyugati szláv alakja dudleb — Csehország déli részén, a Vltava völgyében,¹⁶ valamint Stájerországban az Alsó-Muránál, Radkersburg és Mureck körzetében is ismert. A *Kijevei Évkönyvek* a dulëbek hazáját Volhíniába (Volynia) helyezik, a (fehér) horvátok szomszédságába. Ha tehát a csehországi és, tegyük hozzá, a stájer dudlebek is a horvátok szomszédságában tűnnek fel, ők is csak innen származhatnak. E. Šimek ugyanilyen jellemzőnek tartja a Volyn és a Lucan nevek csehországi előfordulását.¹⁷ Noha ezek a nyomok csupán helynevek formájában maradtak fenn, utalhatnak egy hajdani északi nép délre vetődött töredékeire. Úgyszintén ilyen összefüggésre mutat az a körülmény, hogy a dulëbket Csehországban és stájer földön is együtt említik a horvátokkal, északi hazájuk déli szomszédjaival. Márpedig a Mura menti dulëbokról inkább hihető az, amit róluk a *Kijevei Évkönyvekben* olvasunk: sokat szenvedtek az avaroktól. Ugyanis hazájuk éppen az avar birodalom nyugati gyepűövezetén, hadi fontosságú utak mentén feküdt. A Csehországba szakadt dudlebeket az avarok önkénye elől jobban védték a sűrű, szinte áthatolhatatlan erdők. Tudjuk továbbá azt is, hogy Privina, majd fia, Kocel mint frank hűbérfeljedelem hatalmat gyakorolt a Dráva menti övezetben. Kocelnek egyúttal jelentős magánbirtokai feküdtek Radkersburg környékén.¹⁸ Így okunk van feltételezni, hogy a Mura torkolatvidékén lakó dudlebeknek ők parancsoltak a frankok megbízásából.

Konstantinos ószláv nyelvű életrajza szerint Method, mint a római Szentszék pannón egyházmegyéjének feje, érseke egy ideig Kocel mosaburgi, azaz zalavári székhelyén tevékenykedett. Nemcsak a körzet keresztény térítését vezette, s nemcsak a lelkek pásztora volt, hanem azokat a „tanítványokat” is nevelte, akiket Kocel az ő gondjára bízott. Ezek körülbelül vagy ötvenen lehettek, és főleg a Dráva menti körzetből származtak.¹⁹ Volt tehát lehetőség arra, hogy Method és a mosaburgi iskola megismerkedjék a Mura melléki dudlebek élő avar hagyományával. Ilyenformán látjuk a stájerországi dudlebek avar időkből fennmaradt emlékeit összeszövődni a Method-örökséggel. Ez az örökség pedig azután sem fogyatkozott meg, hogy a Szentszék pannóniai egyházmegyéje megszűnt (879 második fele), és Method tanítványaival Morvaországba kényszerült távozni. Utoljára 879 júniusában írja a pápa Methodnak: *archiepiscopo Pannoniensis ecclesie*, mert már ugyanez év július végén találkozunk Method új címevel: a morva egyház érseke. A következő év júniusában kelt levelében, melyet ugyancsak a morva fejedelemhez címzett, már ez áll: *confratre nostro Methodio reverentissimo archiepiscopo sancte ecclesie Marabensis*. Morvaországot mindig megkülönböztették Pannóniától, a szövegezésben bekövetkezett változást tehát csakis úgy magyarázhatjuk, hogy a Szentszék — bajor nyomásra — 879 júliusában kénytelen volt feloszlanni a közvetlen római igazgatású pannóniai egyházprovinciát, cserébe viszont megszervezhette a különálló morva egyházat, melynek élére a Pannóniából kiüldözött Method került. Ugyanakkor Sventapukul megkapta a királyi címet. Az ószláv Method-legendában (c.9) a „király” elé tett „morva” jelző egy másoló önkényes toldása, a szövegben mindenütt máshol a morva fejedelem egyszerű *knez*. Noha így a Szentszék pannón egyházprovinciája csak 879-ben szűnt meg, Method már előbb is elhagyhatta Pannóniát. Az ószláv Method-legendája egyenesen utal arra, hogy

Method — fogságából kiszabadulva — nem maradhatott soká Kocelnél, hanem Morvaországba távozott.²⁰ Halála után tanítványai Horvátországba, főleg azonban Bulgáriába menekültek (885 vége vagy 886 eleje). Ebben az időben görögök részvételével és bizánci vezetéssel már kialakult a keresztény egyház Bulgáriában. Borisz, majd fia, Simeon ugyan befogadta a menekülteket, működésüket azonban csak az ország központjától távol engedélyezte. Magát a fővárost, Preszlavot a szláv nyelvű egyház 893-ban vagy 894-ben vette birtokba, s ez egyszeriben lendületet adott a szláv nyelvű, de már görög — cirill — írású irodalom művelésének. Például itt — s nem Ohridban — készült el Nikephoros rövid bizánci krónikájának ószláv fordítása, melyet aztán a *Kijevi Évkönyvek* szerkesztője is felhasználta.²¹

Amíg a dudlebek avar hagyománya Pannóniából Bulgáriába eljutott, s onnan át Kijevbe, nagy utat tett meg. Idővel mondai elemek tapadtak hozzá. Ilyen mondai elemnek látszik, hogy az avarok szekerét duléb asszonyok vontatják, vagy hogy az avarok óriások.²² Ez a mondává színeződött hagyomány végső irodalmi formát Preszlavban nyert. A kutatókat megtevesztette a kijevi évkönyvírónak az a kijelentése, hogy még az ő idejében is szólásmondásként hivatkoztak Oroszországban az avarok pusztulására. De ami népi, az nem mindig ősi, népi eredetű. Ruhák, ételek, szokások, úgyszintén szólásmondások „felülről” is eljuthattak a néphez. Jelen esetben kétségtelen a közmondás egyházi eredete, hiszen a papok szívesen emlékeztetnek a földi dolgok mulandóságára. Így keletkezett az efféle szólás: „úgy kivesztek, hogy magjuk sem maradt.”

A Kijevben feljegyzett orosz közmondás azonban nemcsak egyházi, hanem kifejezetten bolgár egyházi eredetű. Erre kell következtetnünk Nikolaos Mystikos konstantinápolyi pátriárka (901–907, 912–925) egyik leveléből, melyet Simeon bolgár cárhoz intézett. A pátriárka a bizánci politika befolyásos irányítói közé tartozott, s csak természetes, hogy a görög műveltségű Simeonhoz fűződő kapcsolatát is annak érdekében kívánta gyümölcösöztetni. Az idézett levélben azzal akart hatni Simeonra, hogy adatokat sorolt fel: Konstantinápoly erős falait halandó nem veheti be, rajtuk isteni gondviselés őrködik, aki mégis megkísérlí ostromukat, halálok halálával lakol. Ez lett végzetük a perzsáknak, nemde, még nevük sem maradt fenn. Az avarok pedig, bárhogy romahozták a várost, „elvesztek, s népükből maradék se létezik” (αλλα και ουτοι απωλοντο, και ουδε λεφανον του γενους υφισταται). A támadó szaracénok se jártak jobban, mind elpusztultak, csak egynéhányan kerültek vissza otthonukba.²³ Azt a mondást tehát, hogy „elvesztek és nem maradt nemzetségük, se ivadékuk”, már Nikolaos Mystikos alkalmazta az avarokra. Szövegezése pedig hajszálynira egyezik a *Kijevi Évkönyvek* „orosz közmondásával”. A pátriárka levele megérkezett a bolgár udvarba, ahol a vezetést közben olyan egyháziak ragadták magukhoz, akik az ószláv írásbeliség kialakításán fáradoztak.²⁴ Ezeknek mindenképpen tudomásuk lehetett a levél tartalmáról. Ha mindezt tekintetbe vesszük, nem látszik valószínűtlennek a feltevés, hogy a dudlebek pannóniai avar hagyománya a bolgár fővárosban, Preszlavban Nikolaos pátriárka levelének hatása alatt öltözött abba a formába, melyet a *Kijevi Évkönyvek* sokszor idézett szövege örökített meg.²⁵

A Method-tanítványok szerepe a duléb hagyomány átvételében kétségtelen. De ennek az átvételnek szintere nem lehetett Morvaország, mert ott nincs nyoma a dudlebeknek.²⁶ A csehországi dudlebeket pedig erdők védték az avarok elől. A dudlebek avar hagyománya Kocel udvarában öltött irodalmi formát, s a Method tanítványok révén jutott az ószláv irodalomba. Irodalmi és mondai elemei miatt nem használható döntő érvként az avarság továbbélése körül támadt tudományos vitákban.

Rátérve a frank évkönyvírók előadásának vizsgálatára, annyit bevezetesként szükséges előrebocsátanunk, hogy a valóság hű ábrázolásával ők is legtöbbször adások maradtak. Mindenesetre leginkább azok érdemelnek több hitelt, akik az események közvetlen, friss hatása alatt írtak. Az átdolgozók és kivonatolók népes tábora — eltekintve néhány új adat közlésétől — rendszerint csak rontott az eredeti elbeszélésen. Náluk ugyanis szembeszökően az irodalmi minta, a retorikus nézőpont érvényesült, mely eltorzította a valóságot.

Az első hadjáratot Nagy Károly még személyesen indította az avarok ellen 791-ben. Az eseménytelen és vértelen hadjáratról kellő tárgyilagossággal tájékoztat a *Frank Birodalmi Évkönyvek* jegyzője, aki az udvarhoz tartozott, és értesüléseit is nyilván onnan szerezte. Róla megállapítható, hogy az eseményeket nem sok idő után, még frissen örökítette meg. Természetesen ő is, akárcsak a többi frank író, az avarok dicstelen megfutamodását félreértette és gyengeségnek magyarázta. Nagy győzelem volt: az ellenség nem bocsátkozott harcba, hanem a túlerő láttán ellenállás nélkül engedte be Nagy Károly hadait az országba. Elmaradt a szokásos vérontás, foglyok ejtése, a hatalmas zsákmány, az idegen föld pusztítása.²⁷ Minderről a bajor évkönyv-változat ugyanúgy ír.²⁸

De zsákmány, hódítás és pusztítás nélkül nincs hadi győzelem. Tehát a későbbi feldolgozók és kivonatolók, akiket már nem zavart a valóság képe, az irodalomban szokásos minta szerint kiszínezték az eseményeket. Csak az ő kezükön lett a csendes, vértelen hadjárattól hatalmas győzelem: babéroszorú, mely illő a nagy királyhoz. „Pannónia nagy része elpusztult” — ezt jelenti a 791. évi hadjáratról a *Frank Birodalmi Évkönyvek* átdolgozója.²⁹ A helytel takarékoskodó kompilátorok már csak ennyit találtak érdemesnek feljegyezni: *791. Karolus rex Hunnorum regnum vastat.*³⁰ Az *Annales Petaviani* ehhez még hozzáfűzi: *cum praeda magna.*³¹ Az *Annales Laureshamenses* szerkesztője, noha különben érdemes krónikás volt, az eseményeket úgy tünteti fel, mintha az avarok Nagy Károly és serege pusztá látványától annyira megremültek volna, hogy esztelen futásnak eredtek vagy dermedten hagyták magukat elfogatni, megöletni. Egyszerre nagy lett a zsákmány, a foglyok száma, köztük asszonyok, gyerekek. A frankok sehol sem ütköztek ellenállásba és ötvenkét napon át gyűjtögettek, pusztították azt, amit csak elértek.³²

Nem volna helyes, ha a 791. évi hadjárat lefolyását a retorikai díszítményekkel teletűzdelt leírások alapján képzelnők el, amikor mérvadó adatokkal rendelkezünk az *Annales regni Francorum* lapjain. Elképzelhető ugyan, hogy némelyik avar őrség az ellenség kezére jutott. De a három oszlopban felvonuló hatalmas frank sereg olyan méltóságteljes lassúsággal közeledett az avar őrségi vonalhoz, hogy mindenkinek elegendő ideje volt biztonságba helyezni magát és javait, elrejtőzni a mocsarakban vagy erdőkben. Az történt tehát a frankokkal, ami annak idején a perzsákkal a szkíta hadjáratban. Végül is feladták a céltalan üldözést és hazamentek. Amint azonban az utolsó frank katona is eltűnt a láthatáron, az avarok elhagyták rejtekeiket és ismét felálltak a gyepük őrhelyein. A későbbi harcok történetéből világosan kitűnik a hadjárat teljes eredménytelensége. Nem oszthatjuk tehát azoknak a kutatóknak nézetét, akik a hadjárat idején elért Rába-vonalat a frank birodalom új határának tartják.³³

A 791. évi hadjárat megisméltése a szászok lázadásai miatt elmaradt. Csak a 795. év hozott új fordulatot az avar-frank háborúban. Az avar főemberek közt áldatlan viszály tört ki, amit a frankok ügyesen kihasználtak. Bizonyos, hogy ezeket a párt-harcokat nem a 791. évi állítólagos avar vereség váltotta ki. A kagánt és tanácsadó nagyvezérét, a jugurust meggyilkolták, a legtekintélyesebb avar főember, a tudun pedig meghódolt Nagy Károlynak, akitől segítséget remélt saját véreivel szemben.³⁴

Mindeddig az avarok ellen irányuló hadműveleteket a Duna mellől irányították a frankok. Nagy Károly főhadiszállása Regensburg volt. A tudun árulása következtében a bajor Duna-vidék elvesztette jelentőségét az avar háborúban, s Itália lett a hadvezetés színhelye. A változás okát abban látjuk, hogy a frankokhoz átpártolt tudun ország-része nem a Duna-völgygel, hanem Itáliával, az Adria-mellékkel volt határos. A frank hadak azért értek el oly meglepő sikereket 795-ben, mert szabadon tudtak áthaladni a tudun országrészén.³⁵

A tudun gyászos szereplése az avar tragédiában akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha az eseményeket szoros időrendben vizsgáljuk. E célból nem támaszkodhatunk, mint eddig, a *Frank Birodalmi Évkönyvekre*, mivel a kérdéses 795–796. éveknél a szerzőcsere az előadás időrendjét alaposan felforgatta. Az évkönyvíró a 795. év eseményei közül még feljegyezte Nagy Károly szászországi hadjáratát és a tudun követeinek megérkezését, az év többi eseményének elbeszélése viszont már utódjára maradt, aki azonban munkáját csak a 796. évvel kezdte. Így aztán az előző év néhány eseményét a 796. évnél pótolta. Megjegyzendő: a naptári év a *Frank Birodalmi Évkönyvekben* karácsonnyal kezdődött.

Szerencsénkre fennmaradt a forrásoknak egy másik csoportja, melyet nem éktelenít el a *Frank Birodalmi Évkönyvek* hibás időrendje. Ezek a források pedig az *Annales Laureshamenses*, az *Annales Guelferbytanorum pars altera* és az *Annales Alamannici Cont. Murbacensis* (a). Előadásuk szerint így következtek be az események:

Ann. Laureshamenses
Nagy Károly szász hadjára-
rata

Tunc ad Aquis palatio de terra Avarorum regulus quidam nomine Todanus ad domnum regem veniens cum comitibus suis, quem dominus rex honorifice suscepit et baptizare iussit et eos, qui cum eo venerunt, et cum magno honore et donis eum remeare fecit ad probria.

Et in eo anno a parte Avarorum venerunt thesauri magna multitudo.

*Et ipso hieme, id est 8. Kal. Ianuar, sanctae memoriae dominus Adrianus... obiit.*³⁶

Ann. Guelferbytani 795
Szász hadjárat

Et tunc tradiderunt se Huni et Zoran, et iterum hie-mavit ad Aquas,

*et pervenit ei thesaurus de Hunia.*³⁷

Ann. Alamannici (a) 795
Szász hadjárat

Wandali conquistati sunt. Et Rotanus dux de Pannonia venit ad Karolum regem ad Achas, et se ipsum dedit et patriam, quem habebat et ipse baptizatus est et omnes, qui cum eo venerant, et reversus est cum pace et honore in patriam suam.

*Adrianus papa defunctus est 7 Kal. Ian.*³⁸

A Wandali az *Annales Alamannici* szövegében az avarok egyik krónikás elnevezése. A fenti szövegek szerint mindezek az események 795 karácsonyáig történtek. 795 őszén Nagy Károly Szászországban harcol, téli szállásra azonban Aachenbe megy, ahol a tudun meghódol előtte és megkeresztelkedik kíséretével együtt. Csak ezután

érkeznek meg a kifosztott kagáni székhely kincsei Aachenbe. December 25-én meghal I. Adorján pápa. E kronológiai renddel szemben az *Annales regni Francorum a.796* szerint csak Adorján pápa halála és III. Leó megválasztása után került sor Erik friauli herceg csapatának rajtaütésszerű támadására és a kagáni székhely kifosztására. Ezután az évkönyvíró elmondja a tudun látogatását Nagy Károlynál. Hogy ez az utóbbi változat téves, kitűnik Nagy Károly egyik leveléből, mely közli, hogy a kincsek Adorján pápa számára útra készen álltak, amikor Aachenbe befutott a pápa halálhíre.³⁹ Theodulf két költeménye (Carm. 25 és 26) szerint is az avar kincsek már a pápa halála előtt megérkeztek a frank udvarba.⁴⁰

Mindezt azért részleteztük ennyire, hogy annál tisztábban lássuk a tudun árulásának következményeit. A tudun előbb járt Aachenben, és Erik friauli herceg csak azután küldte el maroknyi csapatát a kagáni székhelyre, melyet meglepetésszerű támadással sikerült kirabolnia. A szövegkritika kétségtelen bizonyosságot szolgáltatott arról, hogy a friauliak győzelmét a tudun önkéntes meghódolása tette lehetővé.⁴¹ A 791-ben nagy előkészületekkel megrendezett avar hadjárat megakadt: a frankoknak nem sikerült előbbre jutniuk. Most egyszerre megjelennek az avar birodalom közepén, és játszi könnyedséggel meg tudják dézsmálni az avar kagánok évszázadok óta a *Ringben* felhalmozott kincseit.⁴² E változás egyetlen magyarázata, hogy a tudun mint frank hűbéres szabad utat biztosított Erik seregének országán át. A terv sikere természetesen a kivitel gyorsaságán múlt, csakis így lehetett az avar őrséget meglepni. A frankoknak persze nem kellett véres csatát vívni a székhely birtokáért. Arra sem volt idejük és módjuk, hogy hosszú időn át pusztítsák az avar nép szállásait. Amilyen sietve jöttek, ugyanilyen sietve távoztak is.

Pippin, Nagy Károly fia szintén Itáliából jött, és így feltehető, hogy Erik példájára a meghódolt tudun országrészén ment át. Serege azonban már számottevő volt, hiszen apja parancsára bajor és alamann csapatok is csatlakoztak hozzá.⁴³ Ez alkalommal a hadjárat túlnőtt a zsákmányszerzés célján.⁴⁴ Pippin magát a kagánt óhajtotta megadásra bírni. Ezért kellett a nagy sereg. De a frankok ahelyett, hogy csatára készültek volna, megerősített táborot vertek a Duna partján, mely a tudun országát a kagán részétől elválasztotta. Pippin hosszadalmas tárgyalásokba kezdett a kagánnal, s a hatalmas frank seregnek tulajdonképpen csak az a feladat jutott, hogy félelmet keltsen az avarokban. Így aztán a fegyveres összecsapás el is maradt. A megegyezés értelmében Pippin zavartalanul átkelt a folyón, a kagán pedig tarkánjainak népes kíséretével eléje ment, hogy országával együtt a frankok hatalma alá adja magát. Többen az avarok közül a meghódolás helyett inkább a futást választották. Ezeket nyilván kitörő örömmel vették a frank harcosok üldözőbe, minthogy a békés megegyezés teljes tétlenségre kárhoztatta őket. Néhány menekült bizonyára utolértek és megöltek vagy foglyul ejtettek, a többség azonban a Tiszán átkelve eltűnt szemük elől. Elbeszélésünk lényege: a frankok 796 nyarán is véráldozat nélkül jutottak győzelemhez. Pippin kincsekkel megrakodva, melyeket ajándékba kapott a kagántól — ahogy a kortárs magát kifejezi, *cum pace* — távozott „Pannóniából”.⁴⁵

A frankok nem számoltak az avarok álnok és ravasz természetével, s azt hitték, győzelmük végleges.⁴⁶ Pippin a megállapodás értelmében meghagyta méltóságában az önként meghódoló kagánt, s ennek következtében a tudun — csalódba a frankokban — még 796 őszén hátat fordított nekik.⁴⁷ A következő évek krónikájában nincs hír a kagánról, s ezért órála is feltételezhető, hogy megfeledezett Pippinnek tett hűségnyilatkozatáról. A tudun históriájában a nyugati végek őre, a kapkan sohasem szerepelt. Úgy véljük tehát, hogy ő viszont az avar ügyet sohasem árulta el, s szívós kitarással védte a határt a Dráva és Morvaország közt. 799-ben a passauai egyházmegye

határait zsinat tárgyalta a Traisen folyó partján.⁴⁸ Ekkor tehát a frankok már hatalmat gyakoroltak a Traisen folyónál, ami arra mutat, hogy birtokba vették az avar védművek előterét, az ún. „senki földjét”. 791-ben az előnyomuló frank hadak avar erődítményeket jeleztek a Kamp dunai torkolatánál, valamint a Bécsi-erdőben *iuxta Comagenos civitatem*, azaz a mai Tulln városánál.⁴⁹ Tulln azonban a Grosse Tulln torkolatánál fekszik, a folyó jobb partján, ezért nagyon valószínű, hogy az avar erődítmények ennek a folyónak medréhez igazodtak és ekként kúsztak föl a Bécsi-erdő tetejéig.⁵⁰ A frankok viszont az avar védvonallal szemben a Traisen folyó bal partját erősítették meg várak sorával.⁵¹ Aligha tévedünk, ha a „végvári harcok” hullámszását e két folyónál képzeljük el.

A frankok mégsem ezen a dunai szakaszon próbálták szerencsét. Legelőbb a „hűlenné vált tudun” megbüntetésére törekedtek. A tudunra támadva, országának birtokában, alkalmas kiinduló teret szereztek volna mind az „avar közép”, mind Bizánc ellen. Az Itáliában állomásozó frank és „langobard sereggel” megint Erik friauli herceg aratott fényes győzelmet a „hunokon”. Noha a tudun nevét nem említik a források, kétségtelen, hogy Erik őt kívánta kézre keríteni „hítségéért”. Az avarok szép ajándékokkal próbálták Nagy Károlyt kiengesztelni (797).⁵² Csak hogy a frankok sikere ezúttal sem bizonyult tartósnak. 798-ban az avarok ismét a „hűtlenség” bűnébe estek.⁵³ Erre Erik Friaul felől, Gerold *praefectus* pedig Bajorországból támadt a tudunra, hogy végleg megtörjék ellenállását. De ebben a küzdelemben, más halálát keresve, maguk pusztultak el (799).⁵⁴

Merre keressük a frank–avar csaták színterét? Az előbb említett két frank hadvezér közül csupán Erikről tudjuk azt, hogy pontosan hol halt meg. A tengerparti Liburnia és Isztria határán *Tersatto* (ma Trsat, Rijeka mellett) nevű városkában a polgárság törbe csalta és végzett vele. Liburniának nevezték az ókorban az Adria partszegélyét az Isztriai-félszigettől a Titius (Krka) folyóig, a középkor elején azonban már csak Nona (Nin) városáig. Isztria a 8. század közepén biztosan langobárd birtok, s mint ilyen került frank kézre Lombardia meghódítása után. Isztriát Liburniától az Arsia folyó választotta el, Albona például már Liburniához tartozott. Erik herceget tehát éppen akkor ölték meg, amikor a frank Isztriából az avar — előbb bizánci — Liburniába akart bejutni. A határvároska, ahol a haláleset történt, a mai Trsat (*Tersatto*) helységgel azonos, nem pedig a mai Rijekával (Fiume), melyet az ókorban *Tarsaticanak* hívtak. Isztria azonban már az avar háború megindulása előtt frank birtok volt. Ebből következik, hogy 799-ig a frankok semmit sem foglaltak el a tudun országából, vagyis a Délvidéken a gyilkos küzdelem közvetlenül a határ mentén folyt.⁵⁵

Ugyanez a kép tárul elénk az avar határ bajor szakaszán. Egy salzburgi évkönyvben, mely csak töredékesen maradt fenn korunkra, azt olvassuk, hogy 802-ben véres csata dült a frankok és az avarok közt *ad castellum Guntionis*. Sok bajor lovag közt odaveszett Cadaloc és Goteram nevű gróf is.⁵⁶ A birtokragos várnév személynevé eredetre utal. De ilyen személynevekkel nem az avaroknál, hanem a frankoknál találkozunk. Így hívtak például egy wormszi püspököt (872).⁵⁷ A várnak nyilván védője vagy gazdája volt az a frank, akitől az ismeretlen fekvésű vár a nevét kapta. Semmi kétség, a vár a frank védelem keretébe, talán éppen első vonalába tartozott, s mert az ütközetet bajor forrás jegyezte fel, a vár valahol a bajorországi szakaszon állott. Különbösen ez abból is következik, hogy az egyedül megnevezett Cadaloc és Goteram jól ismert nevek a bajor keleti határvidék őrgrófjának jegyzékében. Mindketten a bajor *praefectus* alá voltak rendelve, de Goteram rangban megelőzte Cadaloc nevű társát. Goteram igazgatta a Duna melléki határgrófságot, Cadaloc viszont a karantán őrvidék gondját viselte.

M. Mitterauer szerint (I.) Goteram a Traungau élén állott, a vele együtt említett Cadaloc viszont az Enns folyótól a Bécsi-erdőig elnyúló egykori avar területet igazgatta. Magyarázatát nem fogadhatjuk el. A Traungau az önálló bajor hercegség idején a keleti határ védelmét látta el. Feladatát azután is megtartotta, hogy a *marca*-övezet az avar hódítás következtében új területekkel bővült. Ezért a Bécsi-erdőig terjedő új szerzemény mindenképpen a Traungau grófja alá tartozott. Másrészt a keleti határ védelme már a 788. évi újjárendezés óta két gróf hatásköre közt oszlott meg. A későbbi fejlődés figyelembevételével bizonyosra kell vennünk, hogy a felosztás területiális alapon történt: Graman birtokolta a Traungaut, Otacharnak pedig a karantánnak nevezett alpesi rész jutott. Graman 788–791 között is szerepel még, de társa már nem Otachar, hanem Chadolus, vagyis a 802-ben elhunyt Cadaloc. Cadaloc Graman mellett nem lehetett megbízva ugyancsak a Traungau védelmével, ő nyilván a karantán részeknek volt a grófja. Ha tehát mellette Graman helyét később Goteram foglalta el, ez a Goteram mint a Traungau és a hozzátartozó Duna-mellék grófja esett el a 802-ben vívott csatában. Következtetésünket megerősíti a *Conversio* c.10 adata Goteram őrgrófi rangjáról, valamint arról, hogy Karintia szláv hercegei az őrgrófoknak engedelmséggel tartoztak (*qui comitibus praefatis subditi fuerunt ad servitium imperatoris*).⁵⁸ De ha a mondott csatában mind a két keleti határgrófság hadereje részt vett, a támadást a bajoroknak kellett előkészíteniük. Annál szégyenletesebb lehetett számukra a vereség.

A korabeli frank évkönyvírók, sőt nyomukba lépve a mai történétírók is, az avarokat közönséges lázadóknak, hűtlen alávetett népnek nevezik. Úgy tanítják, hogy a tudun emlékezetes 795. évi meghódolása óta a frankok uralkodnak Avariában. Időnként ugyan az avarok — vagy csak némelyek közülük — fellázadnak ellenük, s megtagadják az engedelmséget, azonban a büntető hadjáratok jobb belátásra bírják őket. Eszerint 803, a végső alávetés éve csupán egy lassú felbomlási folyamat utolsó állomása lett volna.

Hogy ez a szemlélet mennyire hibás, az mindjárt kitűnik, amint áttekintjük az eseményeket.

A tudun árulása következtében maga a kagán is elismerte a frankok uralmát. Mihelyt azonban a tudun szembehelyezkedett velük, uralmuknak is egyszeriben vége szakadt. A harcok kiújultak, mégpedig az avar birodalom gyepevonalán, mely — mint tudjuk — a külső határtól lényegesen beljebb húzódott. E harcok során a támadó frankok sokszor szenvedtek jelentős vérvesztéseket. Bár egyszer-mászor győztek, az utolsó csaták színtere még mindig az avar torlaszok előtere volt. Emlékezzünk a 802-ben *ad castellum Guntionis* vívott csatára. Az események rácsáfoltak arra a felfogásra, hogy a 796-tól 803-ig terjedő háborús időszakban az avarok belefáradtak a küzdelembe. A frankok rajtuk vett győzelmeit 791-ben, majd 795-ben és 796-ban nem szabad az elpuhultság, a politikai felbomlás jelének vennünk. 791-ben az avarok a meghátrálás taktikáját alkalmazták, ahogy a szkíták a perzsákkal, az oroszok Napóleonnal szemben. Ezzel a frankokat oly győzelemhez juttatták, melyet azok nem tudtak gyümölcsoztetni. Önként állt át a tudun a frankok oldalára, s ugyancsak harc és vér nélkül hódolt meg a kagán. Ezeknek az eseményeknek következtében maga az avar nép és szállásterület nem fogyatkozott meg, nem pusztult el. Amint a belviszály megszűnt, és a tudun újra felvette a harcot a frankokkal szemben, az avar védelem a gyepevonalakon szilárdnak bizonyult. De Krum kán váratlan beavatkozásának az lett a következménye, hogy az avarság nyugaton letette a fegyvert.

Amit itt előadtunk, az ellentmond annak az általános nézetnek, hogy az avar birodalom felbomlása a frankok érdeme. A kutatók közül többen elismerik ugyan, hogy Nagy Károly könnyű győzelmet aratott az avarokon, de szerintük azért, mert megérték

a pusztulásra. Bizonyos forráshelyekre hivatkoznak. Kérdés, hogy szabad-e ezeknek hitelt adni.

Az események későbbi retorikus feldolgozása azonnal szembetűnik, ha az egyes szövegeket párhuzamba állítjuk egymással. E tekintetben különösen tanulságos a Pippin 796. évi hadjáratával foglalkozó forrásanyag.

Az *Annales regni Francorum* írója még teljesen nyers állapotban jegyezte le a híretet, ahogy azok éppen befutottak Nagy Károly udvarába. Pippin először azt üzenete atyjának Szászországba, hogy a kagánnal s annak főembereivel a székhelyen kívül találkozott. A második követ már Pippin jelenlétét az avar Ringben adta hírül. Az előadásnak ez a szaggatott módja a közvetlen rögzítés ismérve. Az évkönyvek írója végül még arról tudósít, hogy Nagy Károly téli szállásra Aachenbe vonult, és ott fogadta az avar kincsekkel érkező Pippint.⁵⁹ A *Frank Birodalmi Évkönyvek* átdolgozója — a retorikus előadásmód kedvéért — megint csak rontott alapszövegén. Szerinte Pippin a kagáni székhelyet szinte egészen kirabolta (*direptis pene omnibus Hunorum opibus*), s az így szerzett zsákmánnyal (*spolia regni*) jelent meg apja színe előtt, előbb azonban földig robboltatta a kagáni székhelyet (*ex toto destructa*).⁶⁰

Az *Annales regni Francorum* ismertetett szövegén kívül a 796. évi hadjáratra vonatkozó leghitelesebb forrás a Pippin győzelmét dicsőítő ének, melyet szemtanú írt. A *Frank Évkönyvek* átdolgozójának állításával szemben ez a tartalmas költemény szintén szól a Pippinnek juttatott kincsekről, de ezeket a kagán ajándékának tartja.⁶¹ Az ének jól tájékozott szerzője ugyanígy nem tud a kagáni székhely szétrombolásáról sem, és ezt támogatja a *Frank Birodalmi Évkönyvek* alapszövege. Minthogy Pippin és a kagán közt békés megegyezés jött létre, teljesen valószínűtlen, hogy a frankok erre vetemedtek volna. Így tehát a kagáni székhely szétrombolásáról szóló tudósítást ugyancsak irodalmi sallagnak, retorikus dísznek kell tekintenünk.⁶²

Annál szomorúbb, hogy Einhard, midőn hozzáfogott Nagy Károly életének megírásához (833 után), a *Frank Birodalmi Évkönyveknek* ezt az átdolgozott, valótlanágokkal teletűzdelt példányát vette alapul. A Jámbor Lajos alatt mellőzött tudós Nagy Károlyt és dicső uralmát példaként kívánta felmutatni a nagy király érdemtelen fiának és a kormányzó főembereknek. Évэгett a retorikai díszek és a drámai hatások keresésében még a *Frank Birodalmi Évkönyvek* átdolgozóján is túltett, amihez a mintát az ókori császáréletrajzokban találta meg.⁶³ Einhard hőse térdig gázol az avarság kiontott vérében, hogy győzelme még nagyobbnak lássék. Készségesen átveszi a *Frank Birodalmi Évkönyvek* átdolgozójának alaptalan állítását a kagáni székhely szétrombolásáról. A pusztulás képét még azzal színezi sötétebbre, hogy hozzáteszi: „az avarok egész nemessége, s jó híre sírba szállt. A frank háború után Pannónia lakatlan pusztaság lett.” Írói célja nyilvánvaló: a sötét Pannónia-képből tündöklően lép elénk Nagy Károly alakja.

Einhard Nagy Károly-portréja inkább illik az ókor „győzelmes *caesarainak*” sorába, mint a féltbarbár középkorba, különösen ha emlékezünk arra a másik képre, melyet egy bizánci forrás nyújt az avar birodalom bomlásának tényleges folyamatáról. Az avarokat Krum kán győzte le, uralma kezdetén, abban az emlékezetes hadjáratban, amikor bolgárjaival az avar birodalom „közepére” rontott, és halálos csapást mért a főtörzsre, majd a keleti szárnyra.⁶⁴ A birodalom nagyobb felének pusztulása oly hatással volt az avarság Dunától nyugatra lakó részére, hogy többé nem bízott erejében, és sietve Nagy Károly védelme alá vonult. Nem a frank fegyverek törték meg őket, hanem az a hír, hogy kagánjuk meghalt, birodalmuk tönkrement. Üzentek hát a frankoknak, s ez alkalommal valóban őszintén kívánták a békét velük. A tudon és a kapkan országai így adták fel politikai önállóságukat s lettek a frankok adófizetőivé. Ismét le kell szögeznünk: a frankok harcok nélkül jutottak a győzelemhez (803).⁶⁵

Az *Annales Laureshamenses* lapjain valóban azt olvassuk, hogy Nagy Károly *sine hoste* töltötte el a 803. évet. Ha ez a valóság, akkor az a Pannóniába irányított frank sereg, melyről ugyancsak értesülünk, csak kis létszámú lehetett.⁶⁶ Míg a sereg keleten távol járt, a császár szokásához híven előkelő kísérettel vadászni ment a bajor erdőbe. Azután ez év októberében felkereste a bajor egyház fejét Salzburgban,⁶⁷ hogy vele megbeszélje a küszöbönálló avar térítést. A források egybehangzó híradása szerint a császár az avar kérdés rendezése végett tartózkodott Bajorországban.⁶⁸ Midőn arról értesült, hogy serege visszatért Pannóniából, tüstént Regensburgba sietett, és birodalmi gyűlést hívott oda össze. Ezen megjelent Pippin nevű fia, az itáliai király is, hiszen a meghódolt avar terület további sorsa nemcsak a bajorokat, hanem az itáliaiakat is érintette. Nem kétséges, a frank sereg Pannóniába már nem harcolni ment, feladata nyilván az volt, hogy meggyőződjék az avarság békés szándékáról, s hogy a hódolni kívánó avar és szláv küldöttségeket a császár színe elé kísérje. A nyugati avarság küldöttségét — kagán hiányában — a rangban következő fejedelem, a tudun vezette, aki aztán „önmagát a császár kezébe adta” (*manibus imperatoris se contradidit*). Forrásunkból még az is kiderül, hogy a tudunon kívül más avar főemberek is „Nagy Károly uralma alá helyezték magukat mindazzal, amit bírnak” (*se cum omnibus quae possidebant imperatoris dominio subdiderunt*). A bolgár uralom elől elmenekült avarság teljes egészében frank főség alá került. Ugyanakkor rendezték azoknak a szlávoknak a helyzetét is, akik az avar uralom alól felszabadulva közvetlen adófizetői lettek a frankoknak.⁶⁹

Forrásunk — az *Annales Mettenses priores* — mindezt nagy részletességgel adja elő, csupán egyről hallgat: arról a győzelemről, mely a Dunáig frank főség alá vonta az avar területet. Nem is tartotta ezt győzelemnek a katonaszív. A krónikások a frankok győzelméről zengtek, amikor erre okuk nem volt, viszont egyszerre elnémult ajkuk, amikor a győzelem — igaz, nem Mars, hanem Fortuna kegyéből — királyuk ölébe hullt. Mintha az irodalomnak az volna a feladata, hogy színes függönyt vonjon a valóság elé ahelyett, hogy azt ridegen megmutatná.

JEGYZETEK

- 1 A frank–avar háború részletes, forrásokon nyugvó ábrázolása B. Simson alapvető műve: *Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Grossen II.* Lipcse 1883. (A továbbiakban: B. Simson: *Jahrbücher II.*) Krum kán jelentősége az avar tragédiában a legújabb feldolgozásokban is elsikkad. Vö. H. Koller: *Die Awarenkriege Karls des Grossen. Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte* 15. Bécs (1964) 1–12.; K. Reindel: *Bayern im Karolingerreich. Karl der Grosse.* Ed. W. Braunfels. I. Düsseldorf 1965. 229. skk.; J. Deér: *Karl der Grosse und der Untergang des Awarenreiches.* Uo. 719–791. főleg 763. „Als der Bulgarenchan Krum (803?–804) die Reste der Awaren, die vor den Franken über die Theiss flohen, sich unterwarf...” Még V. N. Zlatarski szerint is Krumra inkább a romeltakarítás, mint a rombadöntés szerepe jutott. Isztorija na parvoto balgarszko Carsztvo I. Szófia 1918. (1938) 248. Vö. uő.: *Geschichte der Bulgaren I.* Lipcse 1918. 26. A bolgár beavatkozás jobb értékelését csak D. Kassev–Chr. Christov–D. Angelov: *Bulgarische Geschichte.* Szófia 1963. 24–25. művében találjuk. Vö. A. Kollatuz–Hisayuki Miyakawa: *Geschichte und Kultur eines Völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolen und die Awaren in Mitteleuropa I.* Klagenfurt 1970.
- 2 *Suidae Lexicon.* Ed. A. Adler. I. Lipsiae 1928. 483–484. Αβαρις, Βουλγαροι címszavak alatt. Forráskul ismeretlen. Ld. Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica I.* 2. kiad. Berlin 1958. 514.
- 3 Ószláv közvetítés lehetőségére mutat a Suidas Lexicon „Bolgárok” címszavának ószláv fordítása (Gy. Moravcsik: i. m. 513.). A kijeivi évkönyvek új kiadása D. Sz. Lichacev–B. A. Romanov: *Povest' vremennüh let I.* Moszkva–Leningrád 1950. 14., 23. Német fordítása R. Trautmann: *Die altrussische Nestorchronik.* Leipzig 1931. cc. 12. 296–297.; angolul S. H. Cross–O. P. Sherbowitz-Wetzor: *The Russian Primary Chronicle.* Cambridge (Mass.) 1953. 55–56.
- 4 *Einhardi Vita Karoli Magni.* Ed. O. Holder-Egger. Hannoverae et Lipsiae 1911. c. 13 p. 16.
- 5 *Notkeri Balbuli Gesta Karoli Magni imperatoris.* Ed. H. F. Haefele. Berlin 1959. 2 c. 1 p. 50–51.: *Quos tamen invictissimus Karolus ita in annis octo perdomuit, ut de eis ne minimas quidem reliquias remanere permiserit.* Ld. még c. 27 p. 37–38.

- 6 Poeta Saxo 3 v. 300–312.
- 7 Pauli Continuatio Romana a. 796. MG SS rer. Langobardicarum. 202.
- 8 Az általános felfogással szembehelyezkedve már korábban is hirdették egyesek, hogy az avarság — birodalomba felbomlása után — fennmaradt, sőt megérte a magyar honfoglalást. Ilyen értelemben értekezett *Polányi István*: Hová lettek a nyugat-magyarországi avarok és a nyugati gyeplő finn-ugor (török) népessége? Vasi Szemle II (1935) 342–375.; *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. 2. kiad. Bp. 1944. 95–101.; valamint *Csallányi Dezső*: A 10. századi avar továbbélés problémája. Szabolcs–Szatmári Szemle 1956. 39–48.; *Szabó János Győző*: Das Weiterleben des Spätawarentums auf dem Alföld im 10. Jh. Szeged 1965.; *Váczy Péter*: (Győr) város az ókor és a középkor fordulóján. *Dávid L.–Lengyel A.–Z. Szabó L.*: Győr. Várostörténeti tanulmányok. Győr 1971. 49–78. Egyébként még a legújabb történeti kutatás is kitart amellett, hogy a politikai szervezet felbomlása után két-három évtized elegendő volt az avarság teljes népi széthullásához. Erre ld. A. Kollautz: Die Awaren. Saeculum 5 (1954) 168. skk. H. Mitscha-Märheim: Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren c. könyvében (Bécs 1963. 154.) azt fejtegeti, hogy a pástorlethez szokott avarság a rezervátumban a kellő állatállomány és a tágas legelők hiányában elszegényedett, majd a testben leromlott nép maradvékát a gyakran dühöngő járványok vitték el. Avenitinus egyik forráskivonata a kérdéses avar rezervátumot már 858-ban *deserta Boiorum* néven emlegeti, amit H. Mitscha-Märheim úgy magyaráz, hogy a hajdani „boj pusztaság” megint lakatlan lett, azonban Karlmann és Rasziszláv morva herceg újbóli benépesítését tervezték. Ezzel a gondolatmenettel sok tekintetben egyezik *J. Deér* felfogása (i. m. 782–784.). A levert avar nép csak addig maradt meg, míg egyedi politikai szervezete fennállt. Közvetlenül 828 után azonban Pannóniában is bevezették a frank közigazgatást, aminek következtében az avar nép, összetartó erő híján, felbomlott és földesúri szolgák sorára jutott. Nem a háború, hanem ez a szolgasors végzett az egyedekre hullott néppel. Az elbeszélő kútfők kétségtelenül túloznak, állításukat azonban az avarság teljes pusztulásáról el lehet fogadni — írja Deér.
- 9 Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum. MG Ep. VI, 568. skk. A 13. pont tartalmából arra lehet következtetni, hogy az élő bolgár szokásokat valamiképpen összhangba kívánták hozni a kereszténység előírásaival. A bolgár fejedelem kéri tehát I. Miklós pápa segítségét. A pápa válaszában olvasuk: *leges vos mundanas postulare perhibetis*.
- 10 *J. Deér*: i. m. 763–764. Krum törvénykönyvéről *G. Kazarov*: Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Krum. Byzantinische Zeitschrift 16 (1907) 254–257.; *V. N. Zlatarski* idézett bolgár nyelvű műve részletesen taglalja a kérdést (I. 283–287.).
- 11 *Jordanes*: Getica c.35. Ed. *Th. Mommsen*. 63.
- 12 *Menandros*: Fragn. 6. Excerpta de legationibus. Ed. *C. de Boor*. Berolini 1901 II 443.; *Fragmenta Historiconum Graecorum* IV. Ed. *C. Müller*. Paris 1851. 204.
- 13 *Nagy Tibor*: Az avar honfoglalás útvonalának kérdéséhez. *Antiquitas Hungarica* I (1947) 56–63.; *A. Kollautz–H. Miyakawa*: i. m. 155. skk., 165. skk.
- 14 602-ben avar sereg megy az önállósult antok ellen, akiket Bizánc támogat. Erről *Theophylaktos Simokattes*: Historiae. Ed. *C. de Boor*. Lipsiae 1887. 293. A bonni kiadásban a hibás των Αρτων áll. Vö. *H. W. Haussig*: Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion XXIII (1953) 408.
- 15 *Povest'*. 3. sz. jegyzetben id. kiad. I. 14, 21 (a. 885), 23 (a. 907), 33 (a. 944). *J. Marquart* Osteuropäisches und ostasiatisches Strefzölge. Hildesheim 1961. Első kiad. 1903. 189. szellemes megfejtése szerint a tivercek neve a Dnyeszter ókori nevére Тиръсъ megy vissza. A Kijevi Évkönyvek duléb adata: *Povest'*. Id. kiad. I. 14 (kétzer). A népek sorában közvetlenül a horvátok után következnek. „A dulébek a Bug mentén laktak, ahol mostanában a volynjanok (velynjanok).” A (fehér) horvátokkal együtt résztvettek Igor állítólagos 907. évi bizánci vállalkozásában (*Povest'*). Id. kiad. I. 23, a. 907). Az Évkönyvek lapjain később már nem fordulnak elő, a horvátok még a 993. évnél. Hazájuk valóban Volynia lehetett, Dlugosz ugyanis tud róluk Luckban (*Hist. Pol. I*, 49.).
- 16 A csehországi dulébek emlékét fenntartották a helynevek, melyek a nyugati szláv -dl- alakot mutatják (dudlebek). A kérdés állásáról tájékoztat *H. Preidel*: Die Anfänge der slavischen Besiedlung Böhmens und Mährens II. Grafelfing bei München 1957. 56. skk. A dudlebek csehországi szállásterületét *R. Turrek* határozta meg: Die frühmittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen. Prága 1957., majd a kérdést biztosabb alapon újra tárgyalta a *Vznik a počatky Slovanů* c. folyóirat III. kötetében: Zeměpisná oblastí Čech v době hradištní. Prága 1960. 299–309. Térképpel. A régebbi irodalomból jól használható még *K. Vogt* könyve: Die Burg in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Reichenberg–Leipzig 1938. 24–29. *E. Šimek*: Dudlebi Volyňané, Lučané, Čeští Chorváté a Čechové. Sjednocení dnešní české země a vznik českého národa. Slavia Antiqua I (1948) 349. skk. Vö. *Melich J.*: A honfoglalás kori Magyarország I–IV. Bp. 1925–1929. 395.
- 17 Stájerország szlovén vidékén a dulébk ugyanolyan névalakban (-dl-) fordul elő, mint a cseheknel: *dudlebk*. Már a 9. században, Német Lajos 860. évi birtokadományozási és megerősítő oklevelében *ad Tudleipin* a neve egy salzburgi birtoknak (MG Diplomata regum Germaniae ex stirpe karolinorum I. Ed.

- P. Kehr. Berlin 1932. 102. sz. 148.), mely egy Arnulf nevére hamisított oklevél alapján (891: MGDD Arnolfi. 185. sz. 287.: *in comitatu Dudleipa*) az Alsó-Mura völgyébe, Radkersburgtól nyugatra lokalizálható. Ugyanez a birtok a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c.11 (ed. M. Kos) is előbukkan templomfelszentelés alkalmából (*in Dudleipin*). A birtok felkésvére *Fr. Posch*: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitteilungen der Gesellschaft für Slazburger Landeskunde 101 (1961) 255–256. A stájer dúdlébkéről történeti és nyelvi alapon L. Hauptmann: Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten. Mitteilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung XXXVI (1915) 234–243. E. Kranzmayer (Ortsnamenbuch von Kärnten I. Klagenfurt 1956. 68–70., 192–193.) hibás olvasatnak tartja az egyik karintiai vonatkozású oklevél dúdléb-adatát.
- 18 891: MG DD Arnolfi. 185. sz. 287.: *in partibus Sclauiniensibus vero in comitatu Dudleipa vocato in loco Ruginesfeld, sicut Chocil dux quondam inibi ad opus suum habere visus est et veluti Regering in eodem comitatu iuxta aquam, que dicitur Knesaha, in beneficium habebat.* A dúdléb-kérdés szempontjából közömbös, volt-e ilyen *comitatus* egyáltalán, talán csak a hamisító pusztá kitalálása. Vö. H. Pirchegger: Karantianen und Unterpannonien zur Karolingerzeit. Mitteilungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung XXXIII (1912) 283 skk., 294 skk., 318. Az állítólagos *comitatus* felkésvést meghatározza a Gnas folyó (*Knesaha*). Kocel tehát a dúdlébek közt mindenképpen földbirtokos volt. Különben *ad Ruginesfeld* előfordul már a hamis 885. évi oklevél interpolált részében (uo. 284.). Ezekből az oklevelekből még nem következik, hogy Privina és Kocel közhatalmat gyakoroltak a dúdlébekben. Azonban a salzburgi vitairat, a *Conversio Annalium Iuvavensium* maximumum (MG SS XXX/2, 742.) a 874. évnél a következő adatot közli: *Diotmarus archiepiscopus ecclesiam ad Petowa Chozivini comitis consecravit.* Ez a Gozwin gróf bajosan lehet azonos Kocellel, noha a felszentelt egyház Ptujban volt. A két nevet a középkori forrásokban megkülönböztették egymástól. Ilyen példák *Th. Bitterauf*: Die Traditionen des Hochstifts Freising. München 1909. Index: *Chazili, Cozzilo, Gozzili* mellett *Cozuuin, Gozwin*.
- 19 Erre utal az ósláv Konstantinos-legenda. Ed. *Fr. Pastrnek*. Prága 1902. c.15 204.; *Magnae Moraviae Fontes Historici* II. Bmo 1967. 105. Vö. *Fr. Grivec*: Konstantin und Method. Wiesbaden 1960. 68.
- 20 Method részére II. Adorján pápa († 872) visszállította a hajdani pannóniai egyházmegyét, melynek székhelye Sirmium volt. Erről Method ósláv életrajza c.8 (*Fr. Pastrnek*: i.m. 230.); *Magnae Moraviae Fontes Historici* II. i. m. 150.) valamint VIII. János pápa levelei (MG Ep. VII, 281., 282., 284., 286.; fragm. 16, 18, 21, 23; valamennyi 873. májusban keletkezett). *Zvuentapulco... quia Methodius vester archiepiscopus ab antecessore nostro, Adriano scilicet papa ordinatus vobisque directus.* MG Ep. VII, 161., 160.; 201., 200. sz. (a közlés sorrendje helytelen); MG Ep. VII, 222., 255. sz. Sventapulk királyi címéről: MG Ep. VII, 355.; Stephani V. papae ep. 1.; *Regino*: Chronicon a. 890 és a. 894. Ed. *Fr. Kurze*. Hannoverae 1890. 134., 143. Method legenda c.10 (*Fr. Pastrnek*: i. m. 231.; *Magnae Moraviae Fontes Historici* II. i.m. 153.). Method Morvaországi utazásának időpontjáról a kutatás álláspontja egyező: *P. Váczy*: Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen. Archivum Europae Centro-Orientalis VIII (1942) 388–389.; *Fr. Grivec*: i. m. 103. skk.; *P. Duthilleul*: L'évangélisation des slaves. Cyrille et Méthode. Toumai 1963. 139. skk.; *V. Burr*: Anmerk ungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. Cyrillo-Methodiana. Hg. M. Hellmann-R. Olesch-B. Stasiewski-F. Zagiba. Köln-Graz 1964. 55–56. I. *Boba* a források új értelmezését kísérte meg, véleményünk szerint kevés sikerrel. *Moravia's History reconsidered.* The Hague 1971.
- 21 *Fr. Grivec*: i. m. 148. skk.
- 22 *B. Zástěrová*: Avari a dulebové s svědectví Povesti vremennich let. Vznik a počátky Slovanů III. Prága 1960. 15. skk.). behatóan foglalkozik a Kijevi Évkönyvek avar és dúdléb hagyományával, s ezzel kapcsolatban kitér a sláv *obr* 'óriás' és az avarok neve *ob'rin'* közti viszonyra is. Megállapítja, hogy a Kijevi Évkönyvek oly forrásból merítettek, ahol az *obr* 'óriás' jelentésben megvolt. Ilyen jelentésű szó azonban csak a nyugati slávoknál — a szlovéneket beleértve — terjedt el, akik az avarokkal huzamos ideig együttéltek. Vö. még *E. Kranzmayer*: 17. sz. jegyzetben i. m. (Die Awaren: 60–61.). A kérdés továbbra sem látszik eldöntöttnek, hiszen vannak a tengermelléki horvátoknál is Obre, Obrov, Obrovac helynevek, melyek *F. Šišić* szerint egykori avar szállásokra utalnak (*Geschichte der Kroatien*. Zagreb 1917. 55.). Másrészt ismerünk Obrovo helyneveket orosz földön is: *M. Vasmer*: Russisches etymologisches Wörterbuch II. Heidelberg 1955. 244.
- 23 Kiadás: *J.P. Migne*: Patrologia Graeca XCI coll. 81. 10. sz. levél. Az író személyére és működésére *Gy. Moravcsik*: Byzantinoturcica I. 2. sz. jegyzetben id. kiad. 455–456.
- 24 *G. Illinskij*: Gde, kogda, kem i s kakoju celju Glagolica byla zamenena „Kirillicej”. Byzantinoslavica III (1931) 79–88.

- 25 Bohumila Zástěrová (vö. 22. sz. jegyzet) a Kijevi Évkönyvek (Povest') avar és duléb értesüléseit nyugati szláv forrásra vezeti vissza, melyet ő morva eredetűnek vall. Ebben őt nyilván az befolyásolta, hogy A. A. Šachmatov és N. K. Nikolskij a Povest' egyes részein egy elvesztett morvaországi mű nyomát vélték felismerni. Érdemes kutatómunkájukra a szerző maga is utal (i. m. 19–20.). De a Kijevben megörökített avar–duléb hagyomány nem lehet morva eredetű, mert akkor természetesen nem a dulébekhez, hanem a morvákhoz kapcsolódnék, hiszen a morvák szenvedtek annyit az avaroktól, mint a dulébek. A hagyomány kifejezett duléb jellege inkább arra mutat, hogy bölcsője az a Pannónia volt, ahol a dulébek az Alsó-Mura mentén maguk is laktak, s ahol Kocel udvarában népes szláv írógárda nőtt fel. Ez volt az útja-módja annak, hogy a duléb hagyomány belekerüljön az ószláv irodalomba. A kérdéshez ld. még B. Zástěrová: Zu den Quellen der Geschichte Wolhyniens und der Duleben im 6. Jh. Byzantinische Beiträge. Berlin 1964.
- 26 A morvák törzsi beosztását nem ismerjük. Josef Poulik egyik művében (Jižní Morava země dávných Slovanů. Bmo 1948–1950. 121. skk. Térképpel) a leletanyag alapján hat törzsi szállásterületet különböztet meg, ezek azonban mind a mai osztrák–morva határtól északra terültek el, és a Dunáig nem értek le. Az egyik szállásterület a mai Olomouc körül, a másik a Morava középső (Staré Město), a harmadik a Morava Břeclav körüli szakaszán, a negyedik a Svatka és a Dyje torkolatánál, az ötödik a Dyje felső folyamszakaszán (Znojmo) és végül a hatodik a mai Bmo tájékán keletkezett. Már a leletanyag alapján is valószínű, hogy a morvák szoros alárendeltségi viszonyban álltak az avarokkal.
- 27 Annales regni Francorum a. 791. Ed. Fr. Kurze. Hannoverae 1895. 86., 88. Megállapítható, hogy az évkönyvíró bejegyzései szorosan az események után készültek. Így pl. a 795. évnél még elbeszélte a mainzi törvényt, Nagy Károly szász hadjáratát, a tudon követeinek érkezését az ottani táborba, de már más jegyezte fel a tudon személyes látogatását Aachenben, a szász hadjárat befejezését, mindez utólagos pótlás. Az események még folytak, amikor az évkönyvíró már munkában állt. Ezt a buzgóságot az utód is örökölte. A 796. évnél nem várta meg, míg Pippin király pannóniai vállalkozása sikerrel véget ér, hanem először azt rögzítette, amit az udvarba érkező első hírmők jelentett, azután azt is, amit a második hírmők közölt. Utoljára szól még Pippin aacheni látogatásáról és a magával hozott kincsekről. Ez az írói gyakorlat természetesen a kerek ábrázolás kárára ment, viszont hallatlanul emelte a Birodalmi Évkönyvek forrásértékét. A Frank Birodalmi Évkönyvekről ld. Wattenbach–Levison: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. II. Heft. Weimar 1953. 245. skk.
- 28 Ann. Maximiniani. MG SS XIII, 22. A Fuldai Évkönyvek szerzője, egy bizonyos Einhard, jóllehet ugyancsak a bajor változathól merített, már ezt írja: *ferro et igni devastat*. Vö. Wattenbach–Levison: i. m. 191., 257. a bajor kompilációról.
- 29 Annales qui dicuntur Einhardi. Ed. Fr. Kurze. 89.: *ferro et igni cuncta vastantur... Sic peragrata ac devastata magna parte Pannoniae cum incoloni exercitu Francorum in Baioariam se recepit*. Az átdolgozás Wattenbach–Levison: i. m. 254–255. szerint 814–817 között történt.
- 30 Ann. Alamannici Cont. Murbacensis. MG SS I, 47. A motívum megtalálható még Ann. Guelferbytanorum pars altera. MG SS I, 45.: *et devastavit terram illorum ex parte, et reversus est absque bello*; Ann. Mosellani. MG SS XVI, 498. tévesen a. 790 alatt; Ann. Sangallenses maiores. MG SS I, 75.; Ann. Sang. breves. uo. 65.
- 31 Ann. Petaviani. MG SS I, 17.
- 32 Ann. Laureshamenses. MG SS I, 34.: *incendendo et vastando terram illam, sed et predas sine mensura vel numero, et captivos viros et mulieres et parvulos innumerabilem multitudinem exinde ducebant*.
- 33 A hadjárat részletes leírása B. Simson: Jahrbücher II. 16. skk. A kutatók — a frank forrásanyag hatása alatt — nem ismerték fel az avarok által alkalmazott taktikát, és visszavonulásukat a belső felbomlás jelének értelmezték. E tekintetben J. Deér kitűnő tanulmánya (i. m. 764. skk. és 785.) sem kivétel, hasonlóképpen H. Koller: 1. sz. jegyzetben i. m. 5. A legtöbb kutató a 791-ben elért Rába-vonalat tekinti a frank birodalom új keleti határának: E. Klebel: Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches. Új kiadása: H. Kämpf: Die Entstehung des deutschen Reiches. Wege der Forschung I. Darmstadt 1956. 2.; I. Zibermayr: Noricum, Baiern und Österreich. 2. kiad. Hom 1956. 275.; Fr. Pfeffer: Das Land ob der Enns. Linz 1958. 163.; M. Mitterauer: Karolingische Markgrafen im Südsten. Wien 1963. 1.; stb. J. Deér: i. m. 785. szerint 791 után a frank határ nem terjedt a Rábáig, hanem csak a Bécsi-erdőig. Miként látni fogjuk, ez a meghatározás sem pontos.
- 34 Ann. regni Francorum a. 796. Ed. Fr. Kurze. 98. R. Klebel: Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens. München 1940. 50.: „Wie nach der grossen Niederlage von Konstantinopel 626 führte auch diese Niederlage zu einer inneren Krise der Awaren, Ermordung des Staatsoberhauptes, Anbiederungsversuchen einzelner Machthaber an die Franken.” J. Deér: i. m. 760.: A kagánt és a jugurust megölték, „Wohl weil man sie für die Niederlage des Jahres 791 verantwortlich machte und darin den Schwund des Heils des Kagans erblickte”. Csakhogy a belviszály nem közvetlenül a hadjárat után tört ki, hanem csak 795-ben. Ez év őszén a tudon követel útján jelezte jövetelét. 793-ban a frank sereg még éppen úgy Bajországból gyülekezett harcra, mint előbb, és innen is avatkozott be a küzdelembe (Ann. Petaviani.

- MG SS I, 18. a. 793: *Gloriosus rex Karolus iterum resedit Bawarios, missisque exercitibus suis, vastavitque Hunia, victorque resedit Bawarios.* Ennek forrásából merített az Ann. Guelferbytani. Pars altera. MG SS I, 45. a. 793: *Karolus resedit Reganespuruc; inde transmisit scara sua ubi necesse fuit.* Ez az adat Deémél hiányzik.
- 35 *J. Deér:* i. m. 785–786. Az avar háború irányítása Pippin itáliai király kezébe ment át, de nem azért, mert a kagáni székhely közelebb volt Itáliához, mint ahogy Deér gondolja, hanem mert az áruló tudon országga határos volt vele.
- 36 MG SS I, 36.
- 37 MG SS I, 45.
- 38 MG SS I, 47.
- 39 MG Ep. IV, 137. 93. sz. Vö. *B. Simson:* Jahrbücher II. 106–108., 104. jegyzet 2.
- 40 *MG Poetae Latini aevi Carolini I, 484. Theodulfi carmina XXV Ad Carolum regem a. 796: v.33 Percipe multiplices laetanti pectore gazas. Quas tibi Pannonico mittit ab orbe deus; Carmina XXVI, 490.: v. 19 Super sepulcrum Hadriani papae Munera grata tibi incoluni mittenda parabam; v. 21 Marmora pro tunicis proque auro flebile carmen.* Az Adorján pápának szánt kincsek az avar zsákmányból származtak. (Ann. regni Francorum a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 98.; Ann. q.d. Einhardi. Ed. uő. 99.)
- 41 A sereget nem maga a friauli herceg, hanem egy szláv fejedeleme, név szerint Vojnomir vezette (Ann. regni Francorum a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 98.). A későbbi források a vállalkozást Erik herceg személyes sikerének tartják, így már az Ann. qui dicuntur Einhardi a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 99.; Ann. Fuldenses a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 13. A Salzburgi Vitairat (*Conversio*) tovább színezi az előadást, és óriási seregről regél (c.VI), teljesen alaptalanul.
- 42 Pippin királynak át kellett kelnie a Dunán ahhoz, hogy a kagáni székhelyhez eljusson, viszont a menekülő avarok a Tiszán át kerestek menedéket. Ez utóbbira Ann. q.d. Einhardi a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 99.: *Pippinus autem Hunis trans Tizam fluvium fugatis...* A dunai átkelésre Ann. Laureshamenses. MG SS I, 37. Pippin győzelméről a hadjárat egyik résztvevője verset szerzett, mely nagy megjelenítő erővel ábrázolja a Duna partján táborozó Pippin és a kagán tárgyalását a meghódolásról (Carmen de Pippini regis victoria avarica a. 796. *MG Poetae latini aevi Carolini I, 116–117.*) A székhely tehát a Duna-Tisza között állott. Így vélekedik pl. *B. Simson:* Jahrbücher II. 100., valamint *H. Mitscha-Märcheim:* 8. sz. jegyzetben i. m. 156.: „jergendwo im Gebiet der unteren Theiss” és *J. Deér:* i. m. 785. Ezzel az általános és helyesnek mondható nézettel szemben *N. Fetsch* az avar központot a mai Temesvár helyén kereste: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. Budapest 1965. 98–102. Előtte ugyanígy már *E. Klebel:* 34. sz. jegyzetben i. m. 50.
- 43 Pippin hadjáratának időpontjára és seregének összetételére Ann. Laureshamenses a. 796. MG SS I, 37.: *In ipso aestate transmisit rex Carolus Pippinum filium suum cum suis, quos in luita secum habebat et Paioarios cum aliqua parte Alameniae in finibus Avarorum.* Használóképpen Ann. q.d. Einhardi a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 99.; Ann. Alamannici Cont. Murb. MG SS I, 48.
- 44 „795–796 rückte dagegen der Erwerb der Beute, die der Ring versprach, als Kriegsziel entschieden in den Vordergrund” — írja *J. Deér* idézett tanulmányában (786.). Ez a kijelentés azonban csak Erik friauli herceg 795. évi vállalkozására illik rá, Pippin hadjáratára (796) már semmiképpen. Mindaz a kincs, amit Pippin még szerzett, ajándékként került hozzá (Carmen de Pippini regis victoria avarica c.9 és c.10. *MG Poetae latini aevi Carolini I, 116.* Vö. *B. Simson:* Jahrbücher II. 122–123., 124. és a jegyzet.). A Frank Birodalmi Évkönyvek óvatos fogalmazása (*et partem thesauri, quae remanserat*) így válik értetetővé. Az Évkönyvek átdolgozója ez esetben is túloz és retorikai hatásra törekszik: a frankok — írja — a kagáni székhelyet szétrombolták, s majd minden kincsetől megfosztották. Ezért állítja, hogy az Aachenbe érkezett kincsek: *spolia regni* (Ann. q.d. Einhardi a. 796. Ed. *Fr. Kurze.* 99.; Ann. regni Francorum. Ed. *Fr. Kurze.* 100.).
- 45 Ann. Alamannici Cont. Murb. a. 796. MG SS I, 48.: *et rex Pippinus reversus est cum pace et thesauro magno in Franciam.* Más források is sok kincsről beszélnek. Lásd *B. Simson:* Jahrbücher II. 124. jegyzet.
- 46 Az általánosnak mondható győzelmi hangulatra: Ann. Xantenses a. 796. Ed. *B. Simson.* 2.; Ann. Maximiani a. 796. MG SS XIII, 22.; Ann. luvavenses maximi. MG SS XXX/2, 736. Pippint az avar birodalom szétrombolójának ünneplik: *a Pippino demollita.* Carmen de Pippini regis victoria avarica c.7. *MG Poetae latini aevi Carolini 116.* Alkvin 796 augusztusában Nagy Károlyt mint a hunok, azaz az avarok legyőzőjét magasztalja. Alcvini epistolae nr. 110. *MG Ep. IV, 157.*
- 47 Ann. Guelferbytani a. 796. MG SS I, 45.: *et iterum mentiu sunt Huni.* Vö. *B. Simson:* Jahrbücher II. 133.
- 48 A zsinatot egy 799. évi oklevél actum-sorából ismerjük: *M. Heuwieser:* Die Traditionen des Hochstifts Passau. München 1930. Nr. 46. Az oklevél új kiadása magyarázatokkal *E. Trinks:* Die Urkunde von 799. In: *F. Juraschek – W. Jenny:* Die Martinskirche in Linz. Linz 1949. 82–84. Vö. még *M. Heuwieser:* Geschichte des Bistums Passau. Passau 1939. 131., 297–298. A zsinat helye *ad Treisma* vitatott, de a név nyilván a Traisen (*Treisma*) folyóra utal.
- 49 Ann. regni Francorum a. 791. Ed. *Fr. Kurze.* 88.: *de australi vero parte Danubii ad Cumeoberg, de alia vero ripa in loco, qui dicitur Camp.* A frankok két hadoszlopa e két helyen ütközött az avar védrend-

szerbe. A Bécsi-erdőben (*Cumeoberg*) felépített avar erődítés helyét az Évkönyvek átdolgozója még pontosabban határozza meg: *una super Cambum fluvium, altera iuxta Comagenos civitatem in monte Cumeoberg* (Ann. q.d. Einhardi a. 791. Ed. *Fr. Kurze*. 89.). Comagenis a római hajóhad egyik dunai állomáshelye volt, s ma Tulln városával azonos (*G. Pascher*: Römische Siedlungen und Strassen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha. Wien 1949. 153. skk.) Vagyis az erődíjvonalt dunai hídfőállását Tullnnál kell keresnünk. A hajdani római út eltér a maiótól, Murstetten ment át és közvetlenül Tullnnál érte el a Duna-parti utat. A frankok a parti úton vonultak fel, s így valóban Tullnnál kerültek szembe az avarok útelzáró akadályával. Ez persze nem zárja ki egy második, sőt egy harmadik erődíjvonalt. *H. Mitscha-Märcheim*: Gab es Awareness in Niederösterreich? *Jahrb. f. Landeskunde von Niederösterreich* XXVII (1938) 28. (St. András helységneél.) Nem véletlen, hogy a Bécsi-erdő Karoling-kori neve éppen a két legfontosabb út mentén maradt fenn mint helység-, illetve hegynév: Kumenberg, Kaumberg. A Wiener Wald elnevezés nem régebb a 14. század elejénél (1324: *A. Maidhof*: Die Passauer Urbare I. 1933. [449] 178. *Vö. H. Koller*: Der „mons Comagenus“. *Mitteilungen des Inst. f. österr. Geschichtsforschung* LXXI [1963] 237. skk.).

- 50 Az avar és a magyar védművek vonalát a helynévanyag és a leletkörülmények figyelembevételével *R. Büttner* rajzolta meg. Befestigungsanlagen im Wienerwald um die Jahrtausendwende c. tanulmányában. *Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Kl. Anzeiger* 93 (1956) Wien 1957. 320–344. Sajnálatos, hogy az Ann. q.d. Einhardi helyhatározó adataira nem fordított figyelmet, különben nem írná: „Damlas (um 700) mag der Hauptkamm des Wienerwaldes befestigt worden sein, während das westlich anschliessende Gebiet bis zur Enns nur als Vorfeld des awarischen Reiches anzusehen ist“ (uo. 323.). Az avar gypíjvonalt a Grosse Tullntől felfelé kezdve kísérte végig, mégpedig a folyó jobb partján, ezzel szemben az általa megállapított erődítésvonal csak Buchbergig igazodott a Grosse Tulln folyó völgyéhez, onnan jobb felé elkarýarodott és a Bécsi-erdő nyugati oldalán haladt a Dunához, melyet Greifenstein váránál ért el. A Bécsi-erdő vonalát nem az avarok, hanem a magyarok erősítették meg Géza fejedelem uralma kezdetén, talán éppen a quedlinburgi egyezség (973) értelmében. Trónralépése előtt csak a Traisen folyóig terjedő „senki földje” esett a megújuló német birodalom hatalmi körzetébe (*M. Heuwieser*: Die Traditionen des Hochstifts Passau. Nr. 92.). Adalbert püspökutódjával 971 óta találkoznak: 972: MG DD Ottó I. nr. 423. és DD Ottó II. nr. 27., viszont 985–991 közt elismerik a passauai egyház jogát a Bécsi-erdő gerincén (*usque in cacumen montis Comageni et ita usque ad Hangintenstein*: *M. Heuwieser*: uo.; tizedjog *inter Anesum fluvium et Comagenum montem*: *M. Heuwieser*: uo. 93. Az elforduló Hangintenstein ma Greifensteiner Sporn.). Az új magyar védvonallal megfelelően a Duna északi oldalán is meghátrált a magyarság, és az új védműveket Stockerauról valamivel nyugatra építette fel: *ultra Danubium usque ad Marevinos terminos... usque ad Mochin*! Ez utóbbi *K. Lechner* szerint a mai Zögersdorfnak, Stockerautól nyugatra, felel meg. 985–991: *M. Heuwieser*: uo. Feltehető, hogy a magyar védvonalt — miként az avar — eredetileg Tullnnál kezdődött. E kérdéssről *J. Zibermayr*: 33. sz. jegyzetben i. m. 373. skk.; *K. Lechner*: Urgeschichtliche Bodendenkmäler in mittelalterlichen Urkunden. *Mitteilungen d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung* LX (1952) 97. skk.; *uo.*: Die territoriale Entwicklung von Mark und Herzogtum Österreich. *Unsere Heimat* XXIV (1953) 35–45. A Bécsi-erdő gerincén húzóó erődíjvonalt már azért sem lehet avar, mert a St. András helységneél előkerült leletek csak a 10–11. századból származnak. *H. Mitscha-Märcheim*: 49. sz. jegyzetben i. m. 28.
- 51 A Traisen partján létesített erődíjvonalt jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy az egész 9. század folyamán megerősítésén fáradoztak. A legismertebb várak a dunai átkelést ellenőrző Traisenburg, a székhely Mautemtvédelmező Hollenburg, a Perschling-völgy kapujában emelt Herzogenburg, a Gölsen- és a Triesting völgyét vígázó Wilhelmsburg. Erről *H. L. Werneck* alapos értekezése szól: *Grundlagen zur Frühgeschichte zwischen Dunkelsteiner Wald und Unterlauf der Grossen Tulln*. 1955. 88–94. Térképpel.
- 52 Ann. Guelferbytanorum pars altera a. 797. MG SS I, 45.; Ann. Alamannici cont. Murb. a. 797. MG SS I, 48. Ed. *Henking*. 243. A tudon megbüntetése Ann. q.d. Einhardi a. 796 és a 797. Ed. *Fr. Kurze*. 101., 103. *Vö. Ann. regni Francorum a. 797*. Ed. *Fr. Kurze*. 102. Ld. még *B. Simson*: *Jahrbücher* II. 133.
- 53 Ann. Alamannici cont. Murb. a. 798. MG SS I, 48. Ed. *Henking*. 243.: *Wandalí mentíi sunt*. A „vándalok” az avarokat kell érteni. Erre a „Jázadásra” utalnak a Frank Birodalmi Évkönyvek is a 799: *Eodem anno gens Avarum a fide, quam promiserat, defecit*. Ed. *Fr. Kurze*. 108.
- 54 A frank hadvezetést a két, sőt három oldalról egyszerre végrehajtott támadás jellemzi. Ezért hisszük, hogy Erik és Gerold hadjárata összetartozik. A két hős haláláról majd valamennyi évkönyv megemlékezik, a legrészletesebben az Einhardi *Vita Karoli Magni* c.13. Ed. *O. Holder-Egger*. 16. és a *Versus Paulini de Henrico duce*. MG Poetae lat. Carol. I, 131–133. Továbbá Ann. regni Francorum a. 799. Ed. *Fr. Kurze*. 108; Ann. q.d. Einhardi a. 799. Ed. *Fr. Kurze*. 109.; Ann. Mettenses priores a. 799. Ed. *B. Simson*. 84.; Ann. Maximiniani a. 799. MG SS XIII, 22.; Ann. Guelf. pars altera. MG SS I, 45.; Ann. Alaman. Cont. Murb. a. 799. MG SS I, 48. A két jeles hadvezér arcképét megrajzolta *J. B. Ross*: *Two*

- neglected paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria. *Speculum* XX (1945) 212–235.
- 55 Vö. *Ravennatis Anonymi Cosmographia*. Ed. *Pinder–Parthey*. Berolini 1860. 223. A topográfia A. *Degrassi*: Il confine nordorientale d'ell'Italia Romana. Bern 1954. 106. skk.; *D. A. Bullough*: The Counties of the Regnum Italiae in the Carolingian period (774–888). A topographical study. Papers of the British School at Rome (1955) 162. Liburniát *B. Simson*: Jahrbücher II. 195. helytelenül mondja bizánci területek. 806-ban, amikor Dalmácia frank kézre került, Liburnia már frank uralom alá tartozott (*Annales regni Francorum* a. 806. Ed. *Fr. Kurze*. 120–121.). Ugyanígy téves *L. Voinovitch*: Histoire de Dalmatie. 2. kiad. Paris 1934. I. 266. felfogása Liburnia 800 előtti hovatartozásáról. Ugyanis 800 előtt még nem volt frank föld. A Frank Birodalmi Évkönyvekben és Einhard Nagy Károly-életrajzában Erik herceg halálának helye *iuxta Tharsaticam*, az Ann. Maximiniani szerint viszont *in Tarsatica*. Több kutató úgy véli, Eriket a városbeliek nem a városban belül, hanem annak határában ejtették törbe. De a *iuxta* a középkori latinságban *in* helyett is használatos. Nincs tehát annak akadály, hogy az Ann. Maximiniani alapján a más forrásokban szereplő *iuxtanak* in értelmet adjunk. Noha Erik halálát a városlakók okozták, a Frank Birodalmi Évkönyvek, de Einhard Nagy Károly-életrajza is az avar háború áldozatai közt említi. Ebből véleményünk szerint az következik, hogy Liburnia 799-ben még avar birtok volt.
- 56 Ann. s. Emmerammi maiores a. 802. MG SS XXX/2, 737.: *Cadaloc et Gotehrannus seu ceteri multi interfecti fuerunt ad castellum Guntionis*. Vö. *B. Simson*: Jahrbücher II. 284.
- 57 Ann. Xantenses. Ed. *B. Simson*. 31.: *Guntio episcopus Vangionensis obiit* (a. 872). Ld. még *Guntio*, *Gunzio*, *Gunzi* névalakokat *E. Förstemann* gyűjteményében (Altdeutsches Namenbuch I. 1856. 556–557.). A szerző kérdése: „Gehört Guntio zu Gunzo” határozott igennel kell válaszolnunk, hiszen a fent említett wormsi püspök 858-ban mint királyi *missus Gunzo* szerepel. MG DD regum Germ. ex stirpe Karolin I, nr. 92. p. 133. (10). *Gunzo*: *E. Förstemann*: i. m. 557. Az idézett forrásban az *ad castellum Guntionis* csakis egy német helynév latin fordítása lehet, mely az eredetiben alkalmasint így hangzott: *Gunzenburg* vagy *Gunzenberg*, minthogy a latin névalak feltételez egy genitívusos képzésű helynevet. Vö. *E. Förstemann*: i. m. 2. kiad. 1872. II. 677.: *Guncenaha* a. 1012 (ma Gunzenau, Fuldától délnyugatra), *Gunzinhelm* 8. század (Gonsenheim); *Gunzenheim* 868: MG DD reg. Germ. ex stirpe Karolin I, nr. 126. p. 176. (25); *Gunzenhusen* 9. század (Gunzenhausen *E. Förstemann*: i. m. 1872. II. 677.; *Böhmer-Mühlbacher* nr. 781.), der *Gunzenberg* (*E. Kranzmayer*: 17. sz. jegyzetben i. m. II. 95.) stb. A kérdéses vár nem lehet azonos a nyugat-magyarországi Kőszeggel német nevének — Güns — alapján, mivel ez a német helység mellett elfolyó vízre utal. Németül különben is így hangzana: **Gunzenburg* (-berg). Güns névre: *Melich J.*: 16. sz. jegyzetben i. m. 404.; *W. Steinhäuser*: Die Ortsnamen des Burgenlandes. Mitteilungen d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung XLV (1931) 319–320. Ennek ellenére a Güns várával való azonosítás tovább kísért az irodalomban: *Fr. Pfeffer*: 33. sz. jegyzetben i. m. 165.; *M. Mitterauer*: 33. sz. jegyzetben i. m. 61.; *K. Reindel*: 1. sz. jegyzetben i. m. 230. *E. Klebel* a *castellum Guntionis* némevet Günzburggal veti egybe (Probleme der bayerischen Verfassungsgeschichte. München 1957. 129. 59. sz. jegyzet), csak hogy ez egy kelta *Guntia* (*A. Holder*: Alt-celtischer Sprachschatz. Leipzig 1896. I. 2044.) hely- és folyónévre megy vissza, és azonos egy római katonaiállomással Raetiában.
- 58 *M. Mitterauer*: 33. sz. jegyzetben i. m. 2–7. Ann. regni Francorum a. 788. Ed. *Fr. Kurze*. 82., 84.: *fuerunt ibi missi domni regis Caroli Grahmannus et Audacrus... rex Carolus... ibi fines vel marcas Barioariorum disposuit, quomodo salvas Domino protegente contra iamdictos Avaros esse potuissent*; Ann. Laureshamenses a. 788. MG SS I, 34.; Ann. Maximiniani a. 788. MG SS XIII, 22. *M. Heuwieser*: Die Traditionen des Hochstifts Passau. München 1930. Nr. 45. Az oklevél helyes korát *M. Mitterauer* állapította meg i. m. 2. 4. sz. jegyzet. A szászkezi szláv fejedeleme Friaul hercege vigyázott. Ann. regni Francorum a. 818. Ed. *Fr. Kurze*. 149.
- 59 Ann. regni Francorum a. 796. Ed. *Fr. Kurze*. 98., 100.
- 60 Ann. q. d. Einhardi a. 796. Ed. *Fr. Kurze*. 99.
- 61 *Camen* de *Pippini regis victoria avarica* a. 796 c.9 és c.10. MG Poetae latini aevi Carolini I, 116. Vö. *B. Simson*: Jahrbücher II. 122–123., 124. és jegyzet. Ld. még tanulmányunk 44. sz. jegyzetét.
- 62 Az általánosan uralkodó felfogásra jellemző pl. *A. Kollautz*: Die Awaren. Saeculum V (1954) 168. skk., valamint *J. Deér*: i. m. 765.
- 63 Hogy Einhard már a Frank Birodalmi Évkönyvek átdolgozott példányát használta: *Wattenbach–Levison*: 27. sz. jegyzetben i. m. 254. skk. Ugyanitt az évkönyvkutatás útja és jelenlegi eredménye, továbbá a *vita* keletkezési ideje, antik mintái, Einhard mint szerző stb. (272–277.).
- 64 Jellemző a frank évkönyvírókra, hogy Krum kán győzelmét agyonhallgatták. Ld. még tanulmányunk 1. sz. jegyzetét.
- 65 Az avar történet szempontjából a 803. év döntő jelentőségű. Ennek felismerését megakadályozta az a téves felfogás, hogy az avarokat már 791-ben, legkésőbb azonban 796-ban bekebelezték a frank birodalomba, úgyhogy a 803. év már csak a lázadások végét, de nem tényleges alávétésük kezdetét jelentette. *B. Simson* kitűnő ese-

ménytörténeti művében (Jahrbücher II. 296–299.) röviden éppen csak utal arra, hogy Nagy Károly az avar és délszláv területeken „a viszonyokat újrendezte”. *H. Koller* (1. sz. jegyzetben i. m. 7.) a 802. évi frank veszteségek következményét véli felismerni a 803. évi „békében”, melyben Nagy Károly minden további terjeszkedésről lemondott volna. Még 805-ben is Lorch a határvármhely avar viszonylatban „Stärker kann wohl kaum der Misserfolg der Awarenkriege beleuchtet werden” — jelenti ki. *J. Deér* terjedelmes monográfiájában sajnálatos módon csak mellékesen jegyzi meg, hogy a 803. év meghozta a frankok győzelmét „nach der Niederwerfung einer Reihe von Aufständen” (i. m. 786.), de „auch nach dem Aufstand von 802–803 blieb alles beim alten” (i. m. 772., 380. sz. jegyzet).

- 66 Ann. Laureshamenses a. 803. MG SS I, 38.: *et ipse sine hoste fecit eodem anno, excepto quod scaras suas transmisit in circuitu, ubi necesse fuit.* A szöveg értelme egészen világos: nincs szó nagyobb hadjáratokról, csupán egyes csapatok szétküldéséről szűkség szerint. Így kell felfognunk az Ann. Mettenses priores a. 803. Ed. *B. Simson*. 90. tudósítását is a Pannóniába küldött seregről.
- 67 Ann. Iuvavenses maiores a. 803. MG SS XXX/2, 736.; Ann. Iuvavenses minores a. 803. Uo. Helyi évkönyvbejegyzések alapján írja a *Salzburgi Névtelen* (Conversio) c.VI. Ed. *Kos*. 132.: *Postmodum ergo anno DCCC. III. Kardus imperator Bagoariam intravit et in mense Octobrio Salzburg venit.*
- 68 Ann. regni Franconum a. 803. Ed. *Fr. Kurze*. 118.: *Imperator autem in Baioarim profectus dispositis Pannoniarum causis;* Ann. Maximiniani a. 803. MG SS XIII, 23.; Ann. Iuvavenses maximi a. 803. MG SS XXX/2, 736. Nagy Károly egyik oklevele valóban Regensburgban november 17-én van keltezve (MG DD Karol. I.Nr. 202.).
- 69 Ann. Mettenses priores a. 803. Ed. *B. Simson*. 90. A szövegben *Zodan princeps Pannoniorum* nyilván a tudun cím német ejtése. A szlávokat az avarok mellett külön említik: *Multi quoque Sclavi et Huni in eodem conventu fuerunt,* ami avar függőségük megszűnését jelenti. A viszonyok általános rendezésére utal forrásunk következő mondata is: *Constitutisque omnibus utilitatibus, quae in illis partibus necessaria erant... ad Aquis palacium venit.* A *Chronicon Laurissense breve* (ed. *H. Schnorr-V. Carolsfeld*. *Neues Archiv XXXVI* [1911] 35.) összefoglalva az eseményeket, kifejezetten szól az egész avarság meghódításáról: *ibi venit legatio Avarorum, omnem terram imperii sui sub ditione imperatoris Carli subdunt.* Fő forrásunk, az Ann. Mettenses priores forrásértékéről ld. *Wattenbach-Levison*: 27. sz. jegyzetben i. m. 260. skk.

Sankt Gallen és a magyarok

Sankt Gallen máig híven őrzi annak az eseménynek az emlékét, hogy egy kőszáló magyar csapat, leválva a Svábországba tört derékhadról, zsákmányra éhesen meglátogatta a nagyhírű kolostort. A rendház egyik szerzetese, a „negyedik”-nek mondott Ekkehart ebből a történetből a letűnő Karoling-reneszánsz színpompás remekművét írta meg, melyet *Casus Monasterii Sancti Galli* címen mindenki ismer.

Volt azonban a svájci kolostornak ennél sokkalta nagyobb szerepe is a magyar történelemben, egy másféle *Casus Monasterii Sancti Galli*, melyet — sajnos — a kortársak közül senki sem örökölt meg, s amelyről nem is nagyon tudnak és beszélnek az emberek. A magyarok közt tulajdonképpen Sankt Gallenből indult el a nyugati, latin egyház térítő munkája Nagy Ottó császár messzelátó tervei szerint. Hogy miképp jutott épp ez a jelentős szerep Sankt Gallennek? Ennek felderítése legyen témánk a következőkben.

972-ben Nagy Ottónak — hosszú tárgyalás után — végre sikerült kiengesztelnie a bizánci császárt, aki főleg a nyugati császárság felújítása (962) és a dél-itáliai német hódítások miatt neheztelt reá. A köztük létrejött egyezséget házassággal pecsételték meg: az időközben társcsászárrá koronázott trónörökös, a későbbi II. Ottó görög hercegnőt kapott feleségül Theophanu személyében. A fényes menyegzőt Rómában, a Szent Péter-bazilikában tartották meg.

A két nagyhatalom kézfogása súlyos politikai válság lehetőségét jelentette Magyarország számára. Az új magyar fejedelemnek, név szerint Gézának számolnia kellett az egyidejű kétoldali támadás veszélyével. Ez volt a lélektani pillanat, amelyet Nagy Ottó nem hagyhatott kihasználhatlanul. Kezében a görög szerződéssel, tárgyalni kezdett Gézával. Elég volt, ha felmutatta az egyezséget, ez egymaga beillett fenyegetésnek. A magyar fejedelem értett a szóból, s inkább ott engedett, ahol az áldozat a legcsekélyebbnek látszott: hozzájárult ahhoz, hogy a német térítők akadály nélkül jöjjenek az országba.

A császár egész udvartartásával — feleségével, az ifjú párral és népes kísérettel — 972. augusztus elején elindult Németországba. Átkelve az Alpokon, hosszabban időzött kedvelt tartózkodási helyén, a Bodeni-tó környékén. Már augusztus 14-én oklevelet kelezett Sankt Gallen híres monostorából, melynek prépostja (*prepositus monasterii beati Galli*), a sváb származású Notker — udvari káplánságának igen régi tagja — ünnepelve fogadta. A fejedelem elismerése nem maradhatott el: Notker néhány napra tudományáért és érdemeiért elnyerte az alsó-lotaringiai Lüttichben megüresedett főpapi széket. Sokáig élt († 1008), s ezalatt székvárosának amúgy is híres iskoláját még inkább felvirágoztatta. Nevét két okból is érdemes megjegyeznünk. Egyrészt neki volt köszönhető, hogy Lotaringia oly szoros kapcsolatba jutott a műveltség ösvényén még bottladozó Magyarországgal. A magyar főpapság jóformán innen került ki a 11.

században. Másrészt az ő érdeme volt az is, hogy Nagy Ottó Sankt Gallen kolostorának egyik tagjára bízta a magyar misszió vezetését.

Az adat a következő. Sankt Gallen egyik — még 10–11. századi — halotti könyvében (*necrologium*) ezt a bejegyzést találjuk: „Február másodika. Meghalt Prunwart püspök. Szent Gál (Gallus) szolgája volt, és királyukkal együtt sok magyart megtértített.” Az év megjelölése sajnálatosképpen hiányzik, de ez nem feltűnő: a halotti könyveket tisztán gyakorlati célból vezették, márpedig elegendő volt annyit tudni, hogy a hónap bizonyos napjain melyik halotról kell megemlékezni az egyházi szertartásban. Ezért elhagyható volt a halálozás évszáma. A Prunwart után következő bejegyzés egy teljesen ismeretlen, Notker nevű laikusra vonatkozik. Már Pauler Gyula összekapcsolta ezt az adatot azzal a Bruno püspökkel, akit Ottó császár követként küldött a magyar udvarba. De Bruno (vagy Brun, Prun) nem Prunwart, a két név nem azonos egymással. Még véletlenül sem szokták felcserélni a Brunót a Prunwarttal. A Prunwart név a *-wart*, *-ward* végű személynevek népes családjába tartozik, mint amilyen pl. Hunward, Marcward, Dankward stb. De ettől függetlenül sem egyeztethető Prunwart püspök Bruno császári követtel. Ez utóbbi ugyanis nem lehet más, mint a közismert verdeni püspök. Csakhogy a verdeni püspök szász hercegi házból származott, és püspöki kinevezése előtt nem Sankt Gallenben, hanem a szászországi Corvei apátságban volt szerzetes. Tovább menve még azt is megállapíthatjuk, hogy a 10. század második és a 11. század első felében német püspökségek élén Prunwart nevű egyáltalán nem állott. Ha tehát ennek ellenére azt olvassuk, hogy Prunwart püspök volt és tértített, akkor nem lehetett más, mint tértítő püspök. A császár megbízatása így szólt: menj, Prunwart, a magyarokhoz, és térítsd meg őket királyukkal egyetemben. Prunwart elment, és teljesítette feladatát.

Az Itáliából hazafelé tartó császár kíséretében találjuk Augsburg szent életű, hős lelkű püspökét, az agg Udalrichot is. Nevét halhatatlanná tette azzal, ahogyan városát megvédte az ostromló magyarok ellenében. I. Ottó igen-igen kedvelte, s tanácsát megbecsülte. De merő véletlen volt találkozása a császárral. Jeruzsálemi zarándokútról visszatérőben éppen akkor érkezett Ravennába, amikor császára is ott tartózkodott. Tüstént jelentkezett nála, noha Ottó már éji nyugalomra hálószobájába vonult. Amint meghallotta, hogy Udalrich az ajtnál vár, oly örömmel szaladt a főpap elébe, hogy sietségében csak egyik lábára húzott cipőt. A főpap — agg korára való tekintettel — helyettes kért a császártól, egyúttal utódjáról is gondoskodni kívánt. Természetesen egyéb államfontosságú ügyek is szóba kerültek, ha nem Ravennában, akkor útközben, minthogy Udalrich csatlakozott az udvari menethez.

Udalrichot szoros kapcsolat fűzte a Zürichi-tónál fekvő Einsiedeln kolostorhoz. Sankt Gallenben ifjabb Ottó — apja kérésére — megerősítette Einsiedelnt összes javai birtokában. Az oklevél kiállítását nem az einsiedelni apát kérte, valószínűleg jelen sem volt Sankt Gallenben, különben az oklevél mint kérelmezőt megemlíttette volna. De ott időzött Udalrich, az apátság közismert jótévedője. Az oklevél-kiállításra nyilván az nyújtott alkalmat, hogy a svábsországi Einsiedelnre fontos feladat várt a magyar térítés megindításában. A sváb származású Szent Wolfgang valóban ebben a kolostorban készült fel a magyarok megtérítésére, ám előbb pappá kellett őt szentelni. Csodálatosképpen nem az illetékes egyházmegyének — a konstanzinak — püspöke, hanem a császár kíséretében tartózkodó Udalrich augsburgi püspök szentelte őt fel. És ugyancsak ő volt az, aki őt missziós útjára bocsátotta. Ez nem lehetett véletlen. Wolfgang, a tudós trieri iskolamester, a kolostori fegyelem buzgó híve, a lotaringiai reform lelkes bajorországi terjesztője, nem lehetett csak amolyan *girovagus monachus*, aki engedély nélkül hagyta el kolostorát, Einsiedelnt. De vértanúságot szomjazó tértítő sem volt — prágai Adalbert fajtájából. Ha ment, azért tette, mert küldték. A legilletékesebb kútfő,

Einsiedeln évkönyvei nyíltan meg is írják: *Wolfgangus monachus ad Ungaros missus est*. Jól értsük meg: „küldetett” — mondja a latin szöveg. Ki küldte? Aki felszentelte. Ez pedig nem volt más, mint Udalrich, a császár bizalmasa, a Sankt Gallen-i megbeszélések egyik résztvevője.

Sankt Gallenből az udvar a környéket is meglátogatta, így többek között a művészetek iránt mindig hevülő anyakolostort, Reichenaut. Úgyszintén eljutott a püspöki székhelyre, Konstanz városába, ahol Konrád főpap — Udalrich legjobb barátja — már várta Nagy Ottót. Ez a Konrád hasonlóképpen a császár törzskarához tartozott.

Azután az udvar búcsút mondott a kedves Bodeni-tónak, és a Rajna völgyében észak felé haladva Frankhonba érkezett. Itt Ingelheimben újra hosszabb tartózkodásra rendezkedett be. Szeptember közepén Ingelheimbe gyűlt össze az a birodalmi zsinat, melynek összehívását még Rómában elhatározta XIII. János pápa és I. Ottó. Ezen — a kor szokása szerint — egyháziak és világiak egyaránt megjelentek. Bizonytalán ekkor beszéltek meg a magyar térítés irányelveit is, egyúttal a felállítandó cseh–morva püspökség tervét. Noha egyedül a császár intézkedett, nem nélkülözhetette a pápa és a német püspöki kar jóváhagyását. Mint annyi sok más iromány, ennek a zsinatnak aktája is elveszett. Egyes töredékei azonban fennmaradtak az osnabrücker püspökség részére hamisított oklevél szövegében, mely Ingelheim, 972. szeptember 17-re van keltezve. Ebből a hamisítványból kiderül, hogy ezen a zsinaton szinte teljes számban vett részt a birodalom nyugati fele, vagyis a mainzi, a kölni, a trieri érsekek püspökeikkel egyetemben, ellenben a Hamburg és a Salzburg alá tartozó püspöki kart mindössze két fő, Frigyes salzburgi és Adaldag hamburgi érsek képviselte. A hamburgiak közömbösége úgy-ahogy megmagyarázható, hiszen a zsinatot elsősorban a keleti kérdés foglalkoztatta, de a bajor püspökök nagyon is érdekelve voltak a magyar és a cseh–morva ügyekben, tehát távolmaradásuk tüntetésként hatott. Úgy látszik, már kellőképpen értesültek a császár magyar, cseh és morva terveiről, melyeket joggal találtak sérelmeseknek. A zsinaton jelenlévő főpapok közül Notkert, az új lütti püspököt már ismerjük, eljött Udalrich is, akinek ügyében a zsinat döntött, végül ott látjuk Bruno verdeni püspököt is. Az ő magyarországi küldetéséről részletesebben kell szólnunk.

Brunónak jutott az a szerep, hogy tárgyaljon Géza magyar fejedelemmel. Véletlenül fennmaradt az a levél, melyet Ottó császár Piligrim passauai püspöknek írt Bruno érdekében. A levél mai formájában keltezetlen, sőt még az uralkodó Ottók sorszámára sincs jelezve. Úgy maradt korunkra, hogy a freisingi püspökség területén levő Tegernsee-kolostor egyik szerzetese, név szerint Froumund a keze ügyébe jutott levelekből egy kötetre valóit összemásolt. Gyűjteményébe, szigorú időrendbe állítva, csak tegernseei vonatkozású darabokat vett fel, de ezeket megtűzdelte saját verseivel. Halála (1008 körül) után tanítványa és barátja, Ellinger apát külön kötetbe fogta össze azokat a másolatokat is, amelyeket Froumund nem vett fel kódexébe. A pótkötetben a levelek minden kronológiai rend nélkül sorakoznak egymás után. Sajnálatos, hogy a Piligrimhez címzett császár-levél éppen ebbe az időrendi zűrzavarba keveredett. Hogyan jutott a császár írása a kolostor írnokához? A levélmásolatok anyagából könnyen megállapítható, hogy Tegernsee apátja levelezésben állott Piligrim utódjával, Christian püspökkel (991–1013). E kapcsolat révén Froumund betekinthezett a püspök levélzésébe, ahol is a császár ajánlólevele elfeküdhetett. Magyar vonatkozású tartalma megragadta figyelmét, hiszen kolostorának védszentje és legbecsesebb ereklyéje, Quirinus Pannóniában szenvedett mártírhalált. Ezen túlmenően Tegernsee kolostorának birtoka volt a magyar–bajor határsávban. S végül István magyar király testvéri imaközösségben állott a kolostorral. Nem is egy ok arra, hogy Froumund felfigyeljen az írásra.

Ottó rövid írásos üzenetében arra kéri Piligrim passzai püspököt, hogy Bruno követét minél gyorsabban juttassa el a magyarokhoz. „Azért küldjük oda” — idézzük a levelet — „hogy azok királyát sietve megnyerje a mi tervünknek. Nagy gondotok legyen tehát arra, hogy a követség a legfürgébben eljárjon, mert ha az, amit mi nagyon akarunk, valóban sikerül is, bőségesen gondoskodunk majd rólad és a tiedről. Isten veled!” A levél ideges hangja elárulja, hogy Ottó volt a kezdeményező. Minden sora csupa terv, sietség. Kétséges még, sikerül-e terve? De ha sikerül, Passaunak haszna lesz belőle. Minthogy Piligrim 971-ben nyerte el a passzai püspökséget, e dátumnál nem lehet korábbi a levél. Másrészt szövegezéséből az tűnik ki, hogy Ottó terve Gézával még nem volt publikus. Legkésőbb 972 szeptemberében, midőn a zsinat Ingelheimben összeült, a bajor papság már értesült a tervezett paktum részleteiről, ezért maradt tüntetően távol. Így biztosra vehetjük, hogy Ottó üzenetét Bruno verdeni püspök még a zsinat megkezdése (szeptember közepe) előtt, de a pápával való tárgyalás (április) után vitte a magyar udvarba. Bruno nem időzhetett sokáig Géza fejedelemmel: haza kellett sietnie, hogy idejében megjelenhessen az Ingelheimben összeült zsinaton, ahol bizonyára beszámolt útja eredményéről.

Nagy Ottó és Géza fejedelem közt a paktum létrejött. Piligrim passzai püspök már 974-ben céloz rá abban a levélben, amelyet VI. Benedek pápához írt a magyar térítés megindulásáról. Ebben örömmel újságolja, hogy a megállapodás értelmében — *foedere pacto* — megnyíltak a határok a nyugati térítők előtt, a pogányok nem gátolják működésüket az országban. Beköszöntött a béke és *sub occasione pacis* kezébe vette a magyar térítés ügyét. Azonban a reá háruló feladat oly nagy, hogy nem győzi egymaga. Kéri tehát a hajdani morva és pannóniai püspökségek felújítását az egyesült Passau–Lorch metropolita hatalma alatt. A levél célzatos: a pápát akarja kijátszani a császár terveivel szemben, a középkori retorika ravaszul kieszelt csapdái várják az olvasót. Irodalmi *topos* már az is, hogy a magyarok könyörögve kérték jövetelét és hittérítők küldését. Ez a meghívás-motívum kedvelt műfajkövetelmény a hagiográfiai irodalomban, s legtöbbször nincs történeti alapja. Piligrim továbbá gondosan felsorolja a magyarokhoz küldött térítők egyházi fokozatait, felemlíti a térítésnél követett ún. „angolszász módszert”, s végül közli a hiszekegyet — mindezzel bizalmat kíván ébreszteni saját személye iránt. A térítésnél általában követett gyakorlat eléggé ismeretes. A térítők első útja a fejedelemhez vitt, gondoljunk Anskar svéd, magdeburgi Adalbert orosz térítési kísérleteire. De a Piligrim-féle levélben éppen erre nincs utalás. Hallgat arról, hogy járt-e egyáltalán a magyar fejedelemnél. A fejedelem megkeresztelését sem említi, holott szinte minden Magyarországon megforduló főpap magának követelte Géza fejedelem vagy István király megkeresztelésének dicsőségét. Ezért csak kételkedve szabad fogadnunk dicsekvését, hogy tíz térítői ötezer előkelő magyart kereszteltek meg mindkét nemből.

A Piligrim-féle levél elemzése írójá ellen vall. De ugyanígy rácsafolnak az események is. A magyar térítést nem Passau indította el, még kevésbé a salzburgi érsek, hanem maga Nagy Ottó a birodalmi politika keretében. A császár közvetlen híveinek tanácsával és közreműködésével válogatta össze a magyar misszió tagjait. A Gézához küldött térítők püspök — mint láttuk — a Sankt Gallen-i Prunwart volt, aki az egykorú kolostori bejegyzés szerint sok magyart vezetett a hit útjára, s Géza fejedelmet is bizonyára ő térítette meg. Minthogy nem volt se szent, se nagyhírű egyházfejedelem, érdemét később elvittatták tőle. Így már a 11. század elején Géza fejedelem megkeresztelését egyesek Szent Bruno, mások Szent Wolfgang nevével hozták kapcsolatba, teljesen alaptalanul. Még kevesebb hitele van annak a felfogásnak, hogy prágai Adalbert, sőt

Cyryll és Method avatta volna be Gézát az üdvözítő hit tanaiba. A népies hagyomány és az írástudók későbbi torzításaival szembe kell helyeznünk a kortárs igénytelen bejegyzését Sankt Gallen halotti könyvébe. E hivatalosnak tekinthető bejegyzés szerint a magyar fejedelmet az a Prunwart keresztelte meg, akit térítő püspökként Nagy Ottó küldött Magyarországra. Más hiteles korabeli kútfő is tud arról, hogy Géza fejedelem udvarában püspök működött. Rendi hagyomány szerint a pannonhalmi apátság kezdete Géza fejedelem idejébe nyúlik vissza. Mindez valószínűvé teszi, hogy Prunwart küldetése sikerrel járt. Munkatársai pedig — az Ottó-féle birodalmi politika irányzatának megfelelően — nem lehettek bajorok, hanem elsősorban svábok, aztán Rajna-vidéki frankok és szászok.

A Szent Gál-kultusz fennmaradása a fejedelemasszony városának közelében, valamint a Balaton és a Duna közti területen viszont arra figyelmeztet, hogy Prunwart misszióját nem is annyira Géza fejedelem, mint inkább Sarolt nevű felesége karolta fel. Ugyanígy hiába keressük a Szent Gál-kultusz nyomát Géza fiának, Szent Istvánnak a családjában, ezzel szemben megtaláljuk Géza öccsének, Mihálynak leszármazói közt. Szent Gál emléke azon a helyen, ahol I. Béla király monostort alapított (Szekszárd), lehetővé teszi e dél-dunántúli tájon jelentkező Szent Gálok összekapcsolását a Mihály ággal, mely nyilvánvalóan éppen erre lehetett birtokos. Ugyanennek az I. Bélának fia, a későbbi I. Géza koronázása előtt még a Magnus névre hallgatott. Keresztneve a Svábföld apostolának, Szent Magnusnak emlékét idézi, mely szorosan kapcsolódik Szent Gál kultuszához azáltal, hogy Szent Gál tanítványa volt. Ebben is Prunwart sikeres működésének hatását kell látnunk.

A Prunwart-féle térítés jelentőségét már azért is hangsúlyozni kell, mert a másik térítő csoport, amelyet Szent Wolfgang vezetett, nem lépte át a magyar határt. Ennek okát a bajor egyház ellenállásában kell látnunk. A Salzburg alá tartozó bajor püspökségek méltán nehezteltek a császárra, hogy nem rájuk bízta a magyar uralom alá tartozó területek térítését. Az érseki székhely, Salzburg, joggal hivatkozott Nagy Károlyra, aki az avar hadjárat befejezése után a felszabadított területeket egyházi szempontból alája rendelte. Regensburgnak is voltak érdemei a csehek és a morvák térítésében. Legfőképpen azonban Passau új püspökének, a becsvágyó Piligrimnek fájt, hogy a császár — ígéretése ellenére — őt is teljesen mellőzte. Bár a bajor viszályban mindig hű maradt a császárhoz, egyházi érdekeit látta Wolfgang által veszélyeztetve, s ezért küldetésének útját állta. Amikor Wolfgang térítőcsapatával egyházmegyéje területén tartózkodott azzal a céllal, hogy — miként első életrajzírója kifejezi — „Noricumból Pannóniába jusson”, mint illetékes püspök egyházi kivizsgálás ürügyével magához rendelte, és többé nem engedte útjára. Azon volt, hogy inkább regensburgi püspök legyen belőle. 972 karácsonyán szentelték fel. Arnolf szerint mint püspök sokat bánkódott azon, hogy nem ő vezette Istenhez a „pannon népet”. Ma mégis benne látjuk a magyarság első Nyugatról jött térítőjét, de aligha helyesen, hiszen első életrajzírója világosan megmondja, hogy csak elérte, de nem lépte át Pannónia akkori határát. Ebben az időben pedig Pannóniát az Enns folyótól kezdve számították: Felső-Pannóniának hívták a Bécsi-erdőig terjedő részt, míg a Bécsi-erdőtől keletre eső terület az Alsó-Pannónia nevet viselte. Az életrajzíró Arnolf szavait tehát úgy kell értelmeznünk, hogy Wolfgang nem jutott az Enns folyón, Magyarország akkori határán túl, még kevésbé jutott el a magyarok tényleges szállásaira és a fejedelmi udvarba. De a szentéletű püspökről korán, még a 11. század első felében az a legenda kelt szárnyra, mely neki tulajdonította a magyarok megtérítésének érdemét. Így második életrajzírója, Otloh kénytelen volt az igazság védelmére kelni, és — meggyőződésünk szerint teljesen jogosan — tagadta Wolfgang szerepét a magyarok megtérítésében.

Anonymus és kora (Pannonhalma)

Anonymus művének 50. fejezetében elmondja, hogyan indult el Árpád seregének harmadával a nyugati részek elfoglalására. A honfoglalók Bodajkon áthaladva maguk mögött hagyták a Vértes erdejét, és eljutottak „Szent Márton hegyéhez”, ahol tábornok vertek. Vízet mind maguk, mind az állatok számára Sabaria forrásából — *de fonte Sabarie* — merítettek, s felmenve a hegyre, sokáig gyönyörködtek Pannónia földjének szépségében.¹

Különös, hogy e vállalkozással kapcsolatban a gestaíró nem említi meg se Győrt, a püspök városát, se Szombathelyt, az ókori Sabariát, melyet régen mint Szent Márton szülőhazáját tartották számon. Ehelyett hallunk egy hasonló nevű, de jelentéktelen forrásról, meg „Szent Márton hegyéről” — *mons Sancti Martini* —, a mai Pannonhalmáról. A legkülönösebb azonban maga a név — *mons Sancti Martini* —, hiszen Pannonhalmát a szóba jöhető időben, igaz, sokféleképpen, de mindig másképpen nevezték.

Felmerül a kérdés: van-e párja az anonymusi Pannonhalma névnek a tatárjárás előtti időszak Pannonhalma-elnevezései közt, és ha igen, a jellegzetes névalak használata milyen időre rögzíthető. Talán ezen a módon biztosabban eljuthatunk magának a *Gesta*-nak annyit vitatott kormeghatározásához. A módszer alkalmazását megengedi a Pannonhalmára vonatkozó adatok bősége. A kutató pontos kimutatást készíthet a névhasználatról, megfigyelheti egyes változatok feltűnését és rövidebb-hosszabb ideig tartó tündöklését, melyekre nézve időrendi megállapításokat tehet. Remélhető tehát, hogy a *Gesta Hungarorum* lapján található változat is évszámhoz köthető.

Pannonhalma latin névalakjairól egész tanulmányt írt Klemm Antal.² Csakhogy az érdemes szerző megelégedett az adatok pusztá felsorolásával, még arról is lemondott, hogy időbeli csoportokat állapítson meg közöttük. A *Gesta* adatára ugyan rátalált, de nem ismerte fel jelentőségét az Anonymus-kutatás szempontjából. Szorgalmas munkájának alig vettük hasznát.

Pannonhalma latin nevének a legrégebb alakja Szent István pannonhalmi kiváltságlevelében maradt fenn, mely így hangzik: *monasterium sancti Martini in monte supra Pannoniam situm*.³ Ugyanezt az alakot használta II. Pászkal pápa 1102-ben az apátság jogait, birtokait megerősítő oklevelében.⁴ A későbbi pápai átiratok (1175, 1181, 1187, 1216 stb.) már csak ezt a mintát ismétlik, csekély változtatással (*supra* helyett *super Pannoniam*).⁵ Ennél sokkal lényegesebb az a módosítás, mely egészen új formát adott a régi névalaknak Szent László keltezetlen pannonhalmi birtokösszeírásában: *monasterium sancti Martini supra montem Pannonie situm*.⁶ Magából az összeírásból világosan kitűnik, hogy *Pannonia* az apátság főbirtoka volt. Az apátság azon a hegyen épült, melynek alján a *Pannonia* nevű helység feküdt.⁷ A név fogalmazása az összeírásban nem eléggé szabatos, mivel úgy is érthető, hogy a *Pannonia* név a hegyre vonatkozik. A Szent László-kori fogalmazás később még egyszer fordul elő, egyúttal utoljára, Szines asszony 1146. évi adománylevelében: *ecclesia Sancti Martini supra montem Pannonie*.⁸ Ha eltekintünk a pápák szolgálai átirataitól, a legrégebb névváltozat korát a 12. század közepéig számíthatjuk.

A kérdéses pannonhalmi hegyet hajdan „szentnek” tartották. Ez derül ki Szent László második törvénykönyvéből, melyet Pannonhalmán — *in monte sancto* — adtak ki.⁹ Ezzel teljesen egybehangzóan említi Imre legendája Pannonhalmát *in Sancto Monte Pannonie, de sancto monte*, ami a szövegezés régisége mellett tanúskodik. A legenda 1109–1116 közt keletkezett.¹⁰ Ezzel szemben a *Nagyobb István-legendá* ma ismert szövege *in loco, qui Sacer Mons dicitur* mindenképpen későbbinek látszik. A kérdéses passzus egyébként is rossz helyen van a legendában — ezen csak Hartvik püspök változtatott. Alapos tehát a gyanúnk, hogy a Pannonhalmára vonatkozó részt utólag szúrták a szövegbe.¹¹ Ilyen „szent hegyekkel” gyakorta találkozunk a trákok, az illírek és a kelták által lakott területen. Szentélyeiket hegyek tetején rendezték be. Pannonhalmát a „szent hegyek” közé kell sorolnunk, ahol tehát lerombolt pogány szentély helyén épült fel a bencés kolostor. A név a pogányság idejébe vezet vissza bennünket.¹²

Pannonhalma nevének harmadik változatát Kálmán király óta ismerjük. Az ő uralmától kezdve hallunk olyan adományokról, melyeket a hívők *Beato Martino* vagy *ecclesie Sancti Martini* vagy *cenobio Beati Martini* tettek, a pannonhalmi apát pedig egyszerűen mint *abbas Beati Martini* lép elének.¹³ Ismeretes, hogy Hartvik püspök a *Kis* és a *Nagy Legenda* összeötvözésével alkotott új István-életrajzot. A kiírt szövegrészekben változatlanul hagyta Pannonhalma nevét, korának új névalakját csak saját fogalmazásában érvényesítette (*Sancti Martini cenobium*).¹⁴ Pannonhalma nevének ez a változata különben általánosan divatozott a 12. században, sőt kimutatható a következő század első negyedében is, azonban 1229 után ritkán fordul elő. Krónikáink 14. századbeli szerkesztése, mely tudvalevően korábbi szövegeket is magába olvasztott, Koppány történetének elmondásában megtartotta Pannonhalma nevének ezt a 12. századi formáját.¹⁵

E változatnak kialakult egy *Pannonia* névvel bővített alakja is: *abbas* vagy *monasterium Sancti Martini de Pannonia*. *Pannonia* neve az apátság latin címében azt a helyet jelöli, ahol a kolostor állott. Eredetileg tehát a címben kifejezett *Pannonia* nem vonatkozott Magyarországra, melyet úgyszintén *Pannoniának* hívtak. Ebben az értelemben használja a nevet *Fulco hospes* 1146-ban, amikor adományt tesz *monasterio Beati Martini Pannoniensi*. Idővel a birtok és a helység elvesztette *Pannonia* nevét. 1226-ban és 1233-ban már csak a kertet nevezték így,¹⁶ IV. Béla alatt a részletes Albeus-féle összeírásban ilyen nevű birtok nem szerepel. A *Pannonia* névvel bővített változat 1181 óta ismeretes, főleg pápai kiadványokból, a hazai írásbeliségben csak később terjedt el. Valószínű, hogy a *Pannonia* nevet ekkor már bel- és külföldön egyaránt az országra vonatkoztatták.¹⁷

Igen kedvelt változat volt a következő: *conventus* vagy *monasterium Sancti Martini de sacro monte Pannonie*. Ennek általunk ismert első adata III. Béla 1192-ben kelt sóadományozó oklevelében maradt fenn.¹⁸ A küszéni alapítólevél 1157-ből ugyan korábbi adatot tartalmaz, de az oklevél hamis. Akkor készíthették, amikor az apát pert kezdett Küszén megszerzéséért (1225).¹⁹ Főleg az 1130-as években találunk rá sok példát. Egyébként ez a névalak válik uralkodóvá a 14–15. században.²⁰

Még egy névalakkal kell megismerkednünk: *monasterium Sancti Martini de monte Pannonie* vagy *in monte Pannonie*, mely az előző változattal együtt, de ritkán tűnik fel. Berthold kalocsai érsek 1213-ban kelt oklevelében csonkán maradt: *in monte*. Noha Pannonhalma latin nevének ez a változata már 1180 körül feltűnik, 1210–1213-ig kell várnunk, míg újra megjelenik. A következő adat csak 1227-ből való, a tatárjárás előtti korból mindössze még 1231., 1234., 1235. és 1240. évi oklevelek nevezik ily módon Pannonhalmát.²¹ Az elbeszélő kútfők közül ebbe a csoportba tartozik a *Nagyobb Gellért-legendá* pannonhalmi adata: *de monte Pannonie*, Ajtony történetével kapcsolatban. Az újabb kori latinságban Pannonhalma neve úgyszintén *Mons Panno-*

nie.²² Pannonhalma mai nevét Kazinczy barátjától, Guzmics Izidortól kapta (1823), addig Szent Márton volt.

Felsorolásunk végére hagyjuk Anonymus *Gestájának* általunk már idézett névalakját: *mons sancti Martini*, mely csak a 13. században — az 1213., 1223., 1226. években — fordul elő, aztán csodálatosképpen ismét találkozunk vele, ha nem is gyakran, a 14–15. században.²³ A hazai németiség ugyancsak így nevezi általában az apátságot. A német betelepülők első nagyobb raja már 1150–1200 közt elérte hazánk nyugati határvidékét,²⁴ a német névalak: *Martinsberg*, *Sant Martinsperc*, nyilván ebben a korban alakulhatott ki. A *mons Sancti Martini* névalak használata a 13. század elején nem volt tartós.²⁵

A *mons Sancti Martini* kései szereplése nyilván azzal függ össze, hogy a Pannonhalmán keletkezett Szent Márton-mondakört már a maga teljességében feltételezi. E monda szerint Márton Pannonhalma határában, Sabariában, a „szent kútnál” született, a hegyen pedig, ahol a monostort alapították, ájtatoskodott. A rendház lakói birtokuk Sabariáját, egynéhány rom alapján azonosították magával a várossal,²⁶ melyet Sulpicius Severus, Márton tanítványa és életrajzírója szülőhelyeként megjelölt.²⁷ A *vita Sancti Martini* igen elterjedt, s miként Szent László összeírásából látjuk, Pannonhalmán is megvolt.²⁸

Pannonhalma Sabariája közvetlenül a Pánzsza nevű csermely forrásánál, a völgyben feküdt. A völgy egész hosszában máig felismerhető ókori települések nyomai. A Pánzsza folyónév középkori alakja, *Pannosa* híven megőrizte eredeti illír nyelvi formáját, amiből arra kell következtetnünk, hogy az őslakosság túlélt a népvándorlást. Ha pedig ilyen jelentéktelen csermely neve fennmaradt, akkor egyik forrásvízének nevééről is feltehető, hogy épségben ránk maradt. Ebben az esetben *Sabaria* annak a pogány szentélynek a neve volt, melyet a *Savaris* vagy *Savara* nevű forrás fölé emeltek.²⁹ A szent forrás tisztelete a kereszténység győzelme után sem enyészett el, csupán Szent Mártonnal hozták kapcsolatba. II. Paszkál pápa 1102. évi oklevelé szerint keresztény kápolna állt a forrásnál, melynek jövedelme az apátságot illette meg (*ecclesiam Sancti Martini in Sabaria*). Nem lehetett valami túl nagy építmény, hanem csak akkora, mint a Szent Willibald-kápolna a völgy egy bal oldali magaslatán, ahonnan úgyszintén pogány kori emlékmű került elő.³⁰ A Sabaria-szentélyhez nem tartozott település. Ilyen nevű falut sem a Szent László-féle összeírás, sem a IV. Béla-kori *Albeus*-jegyzék nem ismer, holott ez az utóbbi pontosan megadja a szent kút (*fons sacer*) helyét a völgyben.³¹

Albeus mester világos helymeghatározása ellenére Sabariát sokan azonosnak vették az apátság *Pannonia* nevű földbirtokával, mely közvetlenül a „szent hegy” lábánál terült el. Ebben *Albeus* kétségtelenül maga is hibás. Szerinte a szent forrás ugyan Sabariában van, de *Pannonia* fejének nevezik (*usque Sabariam, ubi... est fons sacer, qui vocatur caput Pannonie*). Ezt többen úgy értelmezték, hogy *Pannonia* birtok azonos Sabariával, és ennek következtében a szent forrás is ott volt.³² Amikor azonban *Albeus* az összeírást elvégezte, a főbirtokot már nem nevezték *Pannoniának*, hanem *Alsoknak*,³³ s így kerülhetett a *Pannonia* név a forráshoz. Eredetileg *Pannonián* csak a monostor mellett fekvő falut értették, ettől a szent forrás Tarján határában messze volt. *Albeus* leírása nem hagy kétséget, hogy a Pánzsza már felvette forrásvízeit, így a szent kút vizét is, amint elérte a Ravasz határához tartozó Szent Willibald-dombot.³⁴ Sabariának tehát mindenképpen a *Pannonia* (Alsok) birtoktól jóval délebbre, Tarján és Asszonyfa felé, a Pánzsza egyik forrásánál kellett feküdnie.

A Győr megyei Sabaria nem volt falu a középkorban. Az ókorban talán az volt, de még ebben az esetben sem lehetett Szent Márton szülőhelye. A leghitelesebb tanú, Sulpicius Severus ugyanis *oppidum*nak nevezi Sabariát, ahol életrajzának hőse, Márton született. Márpedig ez a szó az író szóhasználata szerint várost jelent, ahogy

oppidum számára a császárszékhely Trier vagy a bibliai Sodoma város.³⁵ A város ókori neve, Sabaria — talán éppen Szent Márton tisztelete révén — megszakítás nélkül öröklődött a Karoling-korra³⁶ és onnan a magyar középkorra. A város későbbi magyar neve, Szombathely, már csak akkor keletkezett, amikor a helybeli heti piac intézménye kialakult, és szombat volt a piactartás napja. Az új név azonban nem tudta teljesen kiszorítani a régit, mely máig fennmaradt. Tarthatatlan az az állítás is, hogy a családi udvarhely (*fundus*), ahol a szent született, a „szent hegy” tövében állt. Röviddel Márton születése után a gárdaszolgálatot teljesítő apa leszerelt, és mint veterán katona nem Pannóniában, hanem Itáliában Ticinum, a mai Pavia közelében telepedett le. Itt nőtt fel Márton, és ez volt az a *patria*, ahová rövid tartózkodásra visszatért Galliából. Küzdelmei az arianus püspökökkel aztán elsodorták őt Illyricumba, ahol egy meg nem nevezett városban nyilvánosan megvesszőzték és végül elűzték, úgyhogy innen visszatért Észak-Itáliába.³⁷ Ezt a várost éppen úgy kereshetjük Pannóniában (pl. Sabaria), mint Dalmáciában vagy Noricumban. Ilyen dogmatikai viták azonban általában nem a falu idillikus csendjében, hanem a püspöki székhelyeken szoktak lezajlani. Nem valószínű, hogy Mártonnak ideje és módja lett volna elzarándokolni a kis Pánzsza „szent forrásához”.

A pannonhalmi Márton-kultusz kibontakozását jól tudjuk követni a források alapján. Annak ellenére, hogy a monostor Szent Márton tiszteletére a hegyen épült, a monda eredete nem a hegyhez, hanem a völgy Sabaria nevű „szent kútjához” kapcsolódik. A forrás ősi, pogány korba visszanyúló tiszteletét bátran lehetett akként értelmezni, hogy az az apátság védszentjének, Szent Mártonnak szól. A *Nagyobbik Szent István-legendá* már a „szent főpap házhelyéről” tud, szerinte „mellette”, a „szent hegyen” épült fel a monostor is.³⁸ Hartvik a hegy szent voltát akként magyarázta, hogy ide járt fel imádkozni Szent Márton pannonhalmi tartózkodása idején.³⁹ A századfordulóra a pannonhalmi Szent Márton-hagyomány kialakulása befejeződött.

A *fons Sabarie* jelentősége a mondában abból is kiviláglik, hogy Anonymus sem feledkezett meg róla, amikor feljegyezte a *mons sancti Martini* nevet. Tehát nemcsak ismerte, hanem szívvel-lélekkel magáévá tette azt a Szent Márton-hagyományt, melyet az apátság nem minden célzatosság nélkül gyámolított. „Szent Márton hegye” — ez a kifejezés szinte egy szóba sűríti a monda lényegét. Csak most lett igazán Mártoné a „szent hegy”, melynek ősi múltja a pogányságban vész el. A szerzetesházat oda rakták, ahol ő imádkozott, és szüleine házának *fundus*án a kút nem volt más, mint a pogányok imahelye, a „szent forrás”. A *gesta*író elkötelezettsége Pannonhalma igaza mellett abban is kifejezésre jutott, hogy a másik Sabariát, az ókori várost meg sem említi, s ugyanígy haragot tart a győri püspökkel, aki nem jó szemmel nézte az *archiabbas* apát püspökhöz illő jogkörét és hatalmát. A győri püspök helyett Uros (Urias) apát a váci, a nyitrai és a zengi püspökkel szenteltette föl az újjáépült monostort. Hogy Pannonhalma a püspökséghez illő jogkört élvezett, azt már a Nagyobbik István-*legenda* megtoldott sorai is kifejezik. Hasonlóképpen feszült volt a viszony Uros apát és János esztergomi érsek közt, aki a király akarata ellenére lett érsek, és később is szembefordult vele. Uros, a király haragját kihasználva, perbe fogta az érseket. Anonymus Esztergomot sem említi meg.⁴⁰

Pannonhalma nevét, mint láttuk, sok változatban jegyezték fel a latin források a tatárjárás előtt, az a névalak azonban, melyet Anonymus használ, II. András koráig teljesen ismeretlen. Mindössze öt olyan esetről tudunk, amikor az apátság nevét a *gesta*író módjára *mons sancti Martini* alakban foglalták írásba. Az öt oklevél közül három királyi az 1213.,⁴¹ illetve 1223. évből,⁴² a másik kettő 1226-ban kelt nádori kiadvány.⁴³ Ma valamennyit Pannonhalmán a rendi levéltárban őrzik.

A királyi kiadványoknál kissé hosszasan kell majd elidőznünk, mivel közülük az 1213-ra keltezett két átirat nem kifogástalan hitelű, a későbben kelt harmadik pedig ezek felhasználásával készült.

Uros apát kérésére II. András király 1213-ban átírja és megerősíti Szent István pannonhalmi kiváltságlevelét,⁴⁴ valamint külön még Szent László keltezetlen pannonhalmi birtokösszeírását.⁴⁵ A két oklevél írása megegyezik, sőt még fogalmazatuk is csak arengájukban különbözik egymástól. Nem kétséges, szerzőjük egy és ugyanaz a személy volt. Mindkét oklevélben feltűnően sok az íráshiba. Hanyagság jelét látjuk abban is, hogy az író a Szent László-féle szöveg másolása közben eltévesztette a római számjegyeket: az X jelet nem a III elé, hanem mögé tette, így: IIIIX. Amellett a rövidítéseket oly módon jelzi, ami példa nélkül áll II. András kancelláriájának gyakorlatában. Ez a különleges jel a kettes számra emlékeztet. Rendellenes mindjárt az apát névalakja: *Orez*, a szokásos *Vros* vagy *Vrias* helyett. Az akkori apát önmagát úgyszintén *Vros*nak nevezi abban az oklevélben, melyet saját pecsétje alatt adott ki: *Ego Vros dictus abbas Sancti Martini de sacro monte Pannonie* (1226).⁴⁶ Az olvasót szabadjon itt arra emlékeztetni, hogy a gestaíró ugyanezzel a szerénykedéssel vezeti be művét: *P. dictus magister*. Az átírt királyi okleveleket pedig feltűnő módon *authenticum* névvel illeti a szerző. Ezzel a pannonhalmiak más esetben is azt a benyomást kívánták kelteni, hogy a kérdéses szöveg valóságos vitán felül áll. Abból a néhány példából, melyet a 13. század elejéről ismerünk, azt látjuk, hogy az *authenticum* valamely oklevélnek eredeti példányára utalt, míg a *privilegium* átírat is lehetett. Így például III. Ince pápa *privilegium*nak nevezte Szent István pannonhalmi kiváltságlevelének II. András-féle átíratát, melyet Uros apát személyesen mutatott be neki, ezzel szemben *authenticum* volt a Pannonhalmán maradt eredeti. Amikor 1228-ban *Vgrinus* kalocsai érsek a király helyett bíraskodott Uros apát perében, ismét megkülönböztetik az eredetit (*authenticum*) a másolattól, amelyet bemutatnak a bíróságon (*exemplar sui privilegii*).⁴⁷ A díszesebb kiállítású oklevelek általában közlik a méltóságviselők sorát. Ha ez nem teljes, különösen a világiaknál, arra utalni szokás. Mindkét esetben a szerző alighanem szándékosan kihagyta a győri és a veszprémi püspököt a méltóságsorból. Oka ennek nyilván az a vizály volt, amely hosszú időn át szembeállította az apátot főleg e két püspökkel a tizedszedés és egyéb jogokkal kapcsolatban.⁴⁸ A legnagyobb botlást azonban az oklevélíró azzal követte el, hogy a rangsorban a nádor elé helyezte a bánt. Összegezve megfigyeléseinket, a két átíratot nem tarthatjuk a kancellária termékének, noha a király nevében szólnak. Ezeket az okleveleket egy 1213-as királyi kiadvány alapján házilag állították elő, mégpedig Pannonhalmán.⁴⁹

De a két oklevél még más rejtelmeket is tartogat a kutató számára. Szövegük utánozza a király ünnepélyesebb oklevélfajtáját. *Invocatio*val kezdődik, arengával folytatódik, tartalmazza a kancellár nevét, a méltóságviselők sorát és az ünnepélyesebb formának megfelelően jelzi azt is, hogy a pecsételés az egyoldalas nagy pecséttel történt (*sigillum nostrum*). Ennek ellenére mindkét hártván ibolyaszínű selyemzsinóron a királyi kettős pecsét (*sigillum duplex*) függ, sőt a Szent László-összeírás átíratán még egy kisebb egyházi pecsét is. A kettős pecsét a szokásos pecsételési módon van a hártvára erősítve. Noha a négyzet alakú hártvát teleírták, alsó szélét szabályosan felhajtották, s az így képzett keskeny *plicába* két vízszintes lyukat vágtak a selyemzsinór átfűzése céljából. Ilyen díszes kiállítású oklevélre azonban nem volt szokás *sigillum duplexet* akasztani. II. András alatt az írásbeliség nagyarányú kibontakozásával egyszerre elszaporodtak a rövid lélegzetű, sallangmentes fogalmazású oklevelek. A kettős viaszpecsétet éppen ezek számára találták ki. A díszes kiállítású két átíratot tehát a nagy pecsét alatt kellett volna kiadni. A kancellária betartotta a szabályt II. András uralma végéig, vagyis az ünnepélyesebb formához — melynek fő jele a kancellár megnevezése és a méltóságsor volt — a nagy pecsét tartozott, ugyanakkor az egyszerűbb kiállítású okleveleket, akár rövid mandátumok, akár birtokadományok voltak, a kettős pecsét alatt adták ki; ezek olykor nem nélkülözik az arengát vagy az *invocatio*t, de következetesen elhagyják a kancellár nevének közlését és a korjelző méltóságsort.

Ugrin kalocsai érsek kancellársága idején (1230) egy kettős pecsét alatt kiadott rövid adományozó oklevél mégis megemlíti Péter mester, alkalcellár nevét.⁵⁰

A két átirat — a méltóságsorral egyezően — 1213-ra van datálva, viszont a kettős pecsétek semmiképpen sem kerülhettek ebben az évben az oklevelekre. Ugyanis kettős pecsétek csak 1216–1217 óta ismeretesek, úgyhogy a két átirat az új pecsételési módnak első példái lettek volna.⁵¹ Ez egymaga elegendő ahhoz, hogy a két oklevélre gyanakodva tekintsünk, annál is inkább, mivel — mint megállapítottuk — a királyi kancellárián kívül készültek. A dátum (1213) évében ugyan a nagy pecsét *typariuma* eltűnt abban a forgatagban, mely Gertrúd királyné megölése miatt támadt. A hiányt azonban az új, második nagy pecsét kibocsátásával gyorsan pótolták. A *typarium* elvesztése tehát a megpecsételésnek nem lehetett akadálya. Ha a két oklevelet megpecsételés végett már Gertrúd halála után mutatták volna be a kancellárián, úgy II. András új nagy pecsétjét látnánk rajtuk. De mert ez nem történt meg, jogosan hihehető, hogy a kancellária nem is látta a házilag Pannonhalmán gyártott okleveleket, vagy ha igen, megpecsételésüket megtagadta.⁵² Ugy látszik, Pannonhalmán nem volt erre a célra alkalmas nagy pecsét, s ezért két olyan kettős pecsét alatt kibocsátott oklevelet használtak fel, melyeket az apátság nélkülözhetett. Vagyis a két átiratot nemcsak Pannonhalmán fogalmazták, hanem ott is pecsételtek meg.⁵³

A kettős pecsét miatt a két átirat megpecsételése nem következhetett be 1216–1217-nél korábban. De a szöveg sem készülhetett 1213-ban, hanem csak 1220 után. Ugyanis a két oklevél oly módon írta át Szent István kiváltságlevelét, illetve a Szent László-féle birtokösszeírást, hogy az nem egyeztethető össze a 1213-as korai dátummal. Az átirás gyakorlata csak hosszú fejlődés során az Aranybulla korában nyert végleges alakot. II. András alatt látjuk az első nyomát annak, hogy az oklevél már nemcsak utal egy korábbi rendelkezésre, már nemcsak részben tartalmaz szöveget az „átrít” oklevélből, hanem azt teljes egészében átveszi. Így aztán még sokáig találkozunk felemás átiratokkal, melyek például csak a kontextust hagyták meg a régi oklevélből, a többit már pótolja az átirat. Más esetben az átirás csak a záradékot cserélte fel újjal. A kialakult forma szerint az átiró oklevél mintegy keretbe foglalja az átiró oklevelet, és azt csonkítás nélkül a bevezető résszel és a záradékkal együtt, teljes egészében közli. Ilyen fejlett, végleges formát mutat a két pannonhalmi átirat, állítólag már 1213-ból.⁵⁴ Ezért alapos a gyanúnk, hogy a két átiratot nem 1213-ban, hanem csak 1220 körül fogalmazták, amikor az átirás módja már megállapodott. S valóban, a Szent László összeírását tartalmazó átiratot már 1223-ban egy királyi kiadvány megszerkesztésénél felhasználták.⁵⁵

A pannonhalmi kiváltságlevelet ugyan egész terjedelmében adja az átirat, de nem a ma ismert formában, így például másképp szól a pozsonyi vámról. Aztán meg kihagy a jelenleg ismert szövegből szavakat, vagy megváltoztatja azok rendjét, s gyakran tér el a nevek írásában is.⁵⁶ Különbözik éppen az átiratból ismert példány volt az, melyet III. Ince pápa 1215. július 28-án valódinak elfogadott és átirta a következő szavak kíséretében: *Ne igitur ipsi privilegio ulterius possit opponi vicium falsitatis*, s melyet a pápa registrumából 1232-ben IX. Gergely újra megerősített. Ezt a pápai szentesítést II. András aztán 1225 körül tudomásul vette.⁵⁷ A somogyi tizedper végeredményben a római kúria segítségével dőlt el az apátság javára.

Az 1213-ra datált átirat szerzője igen erősen rövidített a Szent László-féle összeírás. A *sub hac denotatione* kezdődő részt az egyházi felszerelésekről egyszerűen elhagyta, s ennek következtében az átirat mindjárt a birtokfelsorolással kezdődik, de annak vége a gazdasági felszerelésekről, az állatállományról az *officiorum* szó után ugyancsak hiányzik.⁵⁸ Az átiró sehol sem jelzi, hogy szövege csonka; nyilván csak a birtokra vonatkozó részt kívánta megtartani. Másrészt a két átirat közös dátuma (1213) arra mutat, hogy egyszerre és egy célból készültek. A pannonhalmiak a két átiratot minden bizonnyal nem a nagy somogyi tizedperben kívánták felhasználni, mely 1210-

ben ismét fellángolt. Erre nézve a Szent László-féle összeírásnak nem volt jelentősége, minthogy egy árva szóval sem emlékezik meg Szent István somogyi tizedajándékaról, sőt a kimerítő összeírás hallgatása e tekintetben csak az ellentábor érveit erősítette volna. A tizedperben döntő szerepet az 1001-re keltezett kiváltságlevél és II. Paszkál pápa 1102. évi bullája játszott.⁵⁹ Ha tehát a Szent László-féle összeírással egyszerre a Szent István-féle kiváltságlevelet is átírták, ennek csak birtokper lehetett az oka.

Az apátság valóban felhasználta ezt a két oklevelet abban a perben, mely ellene több oldalról is folyt Vág — későbbi nevén Sala — birtok miatt. Kérdés, hogy a per melyik szakaszában került a bíróság elé a két oklevélről készített átirat. Látszat szerint már 1213-ban, a keltezés évében, amikor a bíróság a vági perben ítéletet hozott három oklevél, köztük a Szent István-féle kiváltságlevél és Szent László összeírása alapján.⁶⁰ Ezzel szemben minden érvinék amellett szól, hogy a két átirat ekkor még meg sem volt, s csak a vági perek későbbi szakaszában kerültek felhasználásra.

Vág — a későbbi Sala — már a 12. század elején gondot okozott az apátságnak,⁶¹ majd 1211-ben ismét pereskedés kezdődött miatta.⁶² Szent László összeírása szerint az apátság valóban birtokolt Vágon, de itt lakó népei másokkal együtt, *communitim*, azaz földközösségben gazdálkodtak.⁶³ Csak természetes, hogy a perek egész lavínája indult meg akkor, midőn az apátság kivonta embereit a földközösségből, és határjelekkel körülzárt uradalmat létesített Vágon. Minthogy a Szent László-féle összeírás csak a részbirtoklást igazolta, szükségesnek látszott az uradalmi gazdálkodás okleveles szentesítése. A Szent István-féle kiváltságlevélre ekkor vezették rá Vágot mint különálló birtokot. A toldást az írás jellege és a tinta színe árulja el.⁶⁴ Mindez azonban nem volt elég ahhoz, hogy az apátság megnyerje a pert. Évégelt szerkesztették a II. Béla nevére szóló 1138-ra keltezett hamisítványt, mely már pontosan feltünteti a vági uradalom határait.⁶⁵ 1211-ben a bíróság még nem hivatkozik oklevelekre, a pert az apátság tüzesvas-próba alapján nyerte meg.⁶⁶ Azonban 1213-ban, még Gertrúd királyné életében, az apátság bíróság elé tárta írásos bizonyítékait: *testimonio privilegiorum Sancti Stephani regis, Sancti Ladizlai et secundi Bele regis*.⁶⁷ Eszerint 1211 és 1213 közt toldották meg a Szent István-féle kiváltságlevelet, valamint ekkor szerkesztették II. Béla nevére az 1138. évi hamisítványt.

Kétségtelen, hogy az 1213-as bírósági tárgyalás és a két átirat ugyancsak 1213-as dátuma közt valamiképp összefüggés áll fenn, de mint előbb láttuk, az átirat fogalmazása, valamint a megpecsételés módja nem illik 1213-ra. Úgy véljük tehát, hogy a kérdéses átiratot nem ekkor mutatták be a bíróságon. Erre mutat egy 1214-ben kiadott oklevél, mely az 1213. ítélet végrehajtását beszéli el, így közli a Vág-birtok határait is az 1138. évi hamisítvány alapján.⁶⁸ Az apátság által benyújtott oklevelekről szólva megállapítja: *visis inspectisque privilegiis ecclesie Beati Martini veris et authenticis*. *Authenticum* volt a kor okleveles gyakorlata szerint az eredeti oklevél, szemben a róla készült másolattal vagy átirattal.⁶⁹ Így maga a bíróság utal félreérthetetlenül arra, hogy 1213-ban eredetiben benyújtott oklevelek alapján hozta meg döntését. A két átirat ekkor még nem szerepelt a perben. De erre a megállapításra jutunk akkor is, ha a két átirat méltóságosorát vesszük alapul. Az itt szereplő világiak annak a „kormányának” voltak tagjai, mely 1213. május 6. után jutott hatalomra, a vági per viszont már május 7. előtt befejeződött. Az erről szóló oklevél ugyan 1214-ben lett kiállítva, de ilyen kifejezések, mint *hec vero acta sunt* vagy *tunc commorantibus* arra mutatnak, hogy az oklevélbe foglalt esemény jóval előbb történt: az *actum* nem egyezik a *datummal*. Amikor a bíróság ítéletet hozott, *in curia circa dominam reginam* ülésezett. Gertrúd királyné még élt, akit viszont 1213. szeptember 28-án öltek meg. A bírák és a megadott méltóságviselők még ennél is korábbi időpontban voltak hivatalban. A pert már 1213. május 7. előtt befejezték, mert akkor Bánk volt a nádor és a pozsonyi ispán, s András Bodrog, Gyula Bács, Péter Csanád megye élén állott.⁷⁰

A két királyi átirat a nagy vági per befejezése után jött létre, minden bizonnyal nem 1213-ban, hanem csak 1216–1217 után, az 1220-as évek elején. Mindenesetre 1223-ban már megvoltak, mert közülük az egyiket, a Szent László-féle oklevél átiratát már felhasználták. II. András 1223-ban Uros apát kérésére díszes arany bullás oklevelet állított ki, melynek első felét a Szent László-féle összeírás átírása tölti ki, második fele pedig a Vág (Sala) birtokért folyt pert ismerteti különösképpen kiemelve a határok leírását, szól azután még az apátság győri halászlai jogáról, valamint egy ugyancsak vitatott dunai halászlai birtoklásáról.⁷¹ A kancellária a Szent László-féle összeírást nem az eredetiből, hanem az 1213-ra keltezett házi készítményből vette, mely annak szövegét — miként bebizonyosodott — erősen megrövidítette. Mi több, a Szent László-féle összeírás kurtá szövegével együtt az 1213-as átirat bevezető része is átkerült az új oklevélbe, s csupán záradéka maradt ki onnan. Erre a záradék nélküli átírára máskor is találunk példát.⁷² Az új átirat (1223) aztán szabadon fogalmazva elbeszéli a vági pereskedés lefolyását, végül — más egyéb feljegyzés után — a narratív részt új záradékkal és dátummal berekeszti. Az egész 1213-as átiratnak összekapcsolása a vági pereskedés elmondásával a legvilágosabban tanúsítja, hogy a kérdéses 1213-as átiratok a vági pereskedés érdekében készültek.

Mint hogy II. András valódi 1223. évi oklevele a Pannonhalmán gyártott 1213-as átirat szövegét szolgálja, követve, viszontlátjuk az 1213-as átirat összes jellegzetességét, többek közt nemcsak a P. mester *Gestájából* ismert „Szent Márton hegye” kifejezést (*de monte Sancti Martini in Pannonia*), hanem az *authenticum* szó használatát az eredeti *privilegium* helyett, továbbá helytelen olvasatait is főleg a nevek írásában (*h-t* olvasva *t* helyett stb.). Azonban az apát hibásan írt *Orez* nevét átváltották a szokásos *Uros* alakra. Ilyképpen az 1223-as valódi oklevélnek témánk szempontjából nincs különösebb jelentősége. A megisméltendő *mons Sancti Martini* kifejezés nem az élő nyelvi használatból jutott az 1223. évi szövegbe.

Más megítélés alá esnek az 1226. évi nádori kiadványok.⁷³ Bár ezek az oklevelek csak átiratban (1229) maradtak fenn, valóságuk vitán felül áll, ennyiben problémamentesek. Pereket foglaltak írásba, melyek Uros apátot ismét egyszerű emberekkel — királyi udvarnokokkal, királyné népeivel, Veszprém vármépeivel, sőt tulajdon apátsági szolgálival — állították szembe. Veszprém megyéből a fényiek 1220-ban amiatt lázadoztak, hogy közösségi határukból — erdőt, berket hozzávéve — több mint egyharmadot kihalított az apátság, a végén mégis 10 ekealja föld és a hozzávaló tartozékok kiadására kényszerültek. Amikor perük bírója, Szák nembeli Barcfia Miklós nádor az országot járta ítélezés céljából, az apát ellen felújították a pert, de a nádor elutasította követelésüket, és korábbi ítéletét helybenhagyta. Azonban a fényiek most sem nyugodtak meg, 1237-ben újra igazukat keresték a bíróságon.⁷⁴

Miklós nádor elé került az a per is, mely nem kevésbé tanulságos. Uros apát egyháza szolgálainak vallott egyeseket, azt állítva, hogy erőszakkal szabadították ki magukat a szolgálás jármából (*a iugo serviutis*). A szabadságukban megtámadottak Béla király szabadságlevelére hivatkoztak, de az egyháziakból álló szakértő bizottság hamisnak bélyegezte oklevelüket. Majd vallatásra fogva őket, elodták, hogy a kérdéses oklevelet Bulcsú, Pat ispán káplánja készítette a számukra.⁷⁵ Vesztükön okulhattak, mert ami sikerült apátjuknak a hamis II. Béla-féle oklevéllel a vági perben, az nem sikerült nekik, az egyszerű szolgálknak.

A Szák nembeliek jó viszonyban voltak Uros apáttal. Szák nembeli Barcfia Miklós nádor mint II. András feltétlen híve részt vett, Uros apáttal együtt, a szentföldi hadjáratban, egy másik Szák pedig, Botosfia Pósa 1218-ban a Szentföldről visszatérő király elé ment Görögországba, és ott fogságba esett. Amikor 1220-ban Miklós mint nádor kedvező ítéletet hozott Uros apát birtokperében, poroszlója egyik rokona volt: *Pozna-*

no de genere Zak. Aligha tévedünk, ha a Valfer nevére szóló pannonthalmi hamisítvány „hitelesítői” közt említett *Pousa comest* Szák nembelinek tartjuk. Az sem véletlen, hogy Barcfia Miklós nádorsága idején annyiszor bíraskodott az apátság pereiben.⁷⁶ Amikor Miklós második nádorságát a király jóvoltából se tudta megtartani, Uros apát a bukott nádor ítéleteit kötegre fogva megjelent II. Andrásnál, és királyi megerősítést kért és kapott rájuk.⁷⁷ Ez a története annak a két nádori ítéletlevélnek, melyek Pannonhalma nevét abban a változatban közlik, ahogyan P. mester leírta *Gestájában*.

*

A *mons Sancti Martini* kifejezéssel kissé bővebben kellett foglalkoznunk, mert alkalmasnak véljük Névtelenünk korának és személyi kapcsolatainak az eddigi kísérletek-nél pontosabb meghatározására. A tárgyalás során tapasztalhattuk, hogy hány és hány oklevél próbálta kifejezni latinul Pannonhalma nevét, mely magyarul nyilván Szentmártonnak hangzott.⁷⁸ Ami leginkább feltűnik, az a változatok nagy bősége. A rendház korai alapítása és soha el nem múló jelentősége megnyilvánult abban is, hogy rengeteg oklevél maradt fenn egy oklevélszegény korból, melyek mind valamiképpen megemlítették az apátságot. Ellentétben más helynevekkel, Pannonhalma nevét latinul nem egyszer s nem is háromszor, hanem igen sokszor idézik fel az oklevelek. Így aztán jó áttekintést kaphattunk arról, hogy melyik névalak mikor és milyen mértékben volt elterjedve. Csoportokat állapíthattunk meg, melyek egy bizonyos időben divatoztak. Némelyik változat oly kedvelt volt, hogy a forrásokban tömegesen fordul elő, más megint éppen csak hírt ad létezéséről. Elterjedés szempontjából a legutolsók közé tartozik *Gestánk* névalakja, mindössze ötször fordul elő a tartájarás előtti általunk ismert forrásokban.

A névalak forrásértékét épp ritkasága adja meg. *Gestánkat* biztosan rögzíti egy mindössze néhány éves időközre. A legkorábbi előfordulásról kiderült, hogy a dátum, 1213 nem a két oklevél megírásának az ideje. Ezek II. András nevére szóló átiratok, melyek Pannonhalmán házilag készültek, legkorábban 1216–1217 után, legkésőbb 1223-ban. Valószínűleg 1220 körül keletkeztek, azután, hogy Uros 1218 végén királyával együtt visszaérkezett a szentföldi hadjáratról, melyben Barcfia Miklós is részt vett.⁷⁹ A következő korjelző dátum, minthogy az 1223-as adatot nem vehetjük tekintetbe, 1226, Barcfia Miklós nádor okleveleinek kelte. E sorozatnál *Gestánk* pannonthalmi adata nem lehet sokkal korábbi, de sokkal későbbi sem, hiszen a sorozat adatai szorosan követik egymást, mindegyik 1220 köré csoportosul. Szemben Pannonhalma latin nevének többi változataival, melyekre az adatok szokatlan bősége jellemző, a *Gesta*-beli változat szinte ritkaságszámba megy. Éppen ez a ritka előfordulás mutat arra, hogy változatunk — *mons Sancti Martini* — feltűnése után gyorsan elenyészett: nem lehetett hosszú ideig és széles társadalmi körben elterjedve.

JEGYZETEK

- 1 *P. magister: Gesta Hungarorum*. Ed. L. Juhász. Bp. 1932. 383.: *Dux autem Arpad et sui milites sic eundo iuxta montem sancti Martini castra metati sunt et de fonte Sabarie tam ipsi quam eorum animalia berunt et montem ascendentes et uisa pulchritudine terre Pannonie nimis leti facti sunt.*
- 2 Klemm A.: Pannonhalma nevének története. Pannonhalmi Szemle X (1935) 212–217.
- 3 A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi L.–Sörös P. (A továbbiakban: Pann. rt.) 1001: I(1) 589.
- 4 1102: Pann. rt. I(3) 592.
- 5 Uo. I(18) 606. (21) 610. (24) 612. (53) 640.: *monasterium Sancti Martini super Pannonia situm, az in monie elmaradt. Ugyanigy III. Honorius 1225. évi átiratában: uo. I(80) 670.*

- 6 Év nélkül: uo. I(2) 590. a birtokfelsorolásban: *ecclesiam beatissimi martini* (591.).
- 7 *Primum praedium est Pannonia ubi monasterium situm est.*
- 8 1146: uo. I(9) 597. a kontextusban így is: *Beato Martino. Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270. Bp. 1923–1930. (A továbbiakban: *Szentpétery*: Krit. jegyz.)
- 9 Lad. Decr. II. Praefatio. *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 166.
- 10 *Legenda s. Emerici ducis c.2, 1. SRH II. 452.: cum beatus rex Stephanus ad ecclesiam beati Martini, quam ipse in Sancto Monte Panonie inchoaverat... causa orationis advenit; c.3. SRH II. 453.: de sancto monte. Vö. Madzsar I.*: Szent Imre herceg legendája. Századok LXV (1931) főleg 56.; *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 153.; *C. A. Macartney*: The medieval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 170–171. *Csóka J.* *Lajos* szerint egy pannonthalmi szerzetes írta 1150 körül. (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 199–226.)
- 11 *Legenda maior c.8. SRH II. 383.* Ugyanígy már az Ernst-kódexben: *Varju E.*: *Legenda sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 9. *Viznot Szabó Károly* fordításában az egész rész hiányzik. (Emlékiratok a magyar kereszténység első századából. Bp. 1887. 11.) Vö. Leg. ab Hartvico ep. conscripta c.6. SRH II. 409–410.
- 12 Pannonthalma ókori településeiről ír *Lovasz E.*: Pannonthalma környéke az 6- és középkorban. Pannonthalma 1937. főleg 4–10. skk.
- 13 A sort a *Legenda minor s. Stephani regis c.3 (SRH II. 395.)* nyitja meg, melyet Hartvik, Kálmán idején már felhasználott. Következik 1105–1116: Pann. rt. I(4) 594. majd 1116–1131: uo. I(5) 595.; 1131–1141: uo. I(6) 595.; 1137: uo. I(7) 596.; 1142–1146: uo. I(8) 597.; 1146: uo. I(9) 597. nem főcímként; 1146: uo. I(10) 599.; *monasterio Beati Martini Pannoniensi*; 1150: uo. I(11) 599.; 1151: uo. I(12) 600.; 1152: uo. I(13) 601.; 1153: uo. I(14) 602.; 1172: uo. I(16) 605.; 1186?: uo. I(23) 611.; 1191: *F. Knauz*: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874.* (A továbbiakban: *Mon. Strig. I.*) I(122) 139.; 1201: Pann. rt. I(28) 615.; 1206 kör.: *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori Új Okmánytár (A továbbiakban: *ÁÚO.*) I(51) 93.; 1210: Pann. rt. I(31) 618–619.; csak a továbbiakban, a főcímet más: 1210: uo. I(32) 619.; 1211: uo. I(34) 621.; 1211: uo. I(35) 622.; 1213: uo. I(41) 627.; 1214: uo. I(42) 628.; 1215: uo. I(46) 632.; 1216: uo. I(54) 642.; 1219?: uo. I(60) 646.; 1220: uo. I(62) 647.; 1220: uo. I(63) 647.; 1222: uo. I(69) 655.; 1222: uo. I(71) 657.; 1223: uo. I(73) 661.; 1226: uo. I(82) 672.; 1226?: uo. I(87) 676.; 1226?: uo. I(88) 677.; 1228: uo. I(103) 690.; egyúttal példa másra is: 1228?: uo. I(104) 691.; 1229: uo. I(105) 692.; 1229: uo. I(106) 693.; 1229: uo. I(107) 694.; 1231: uo. I(113) 701.; 1231: uo. I(124) 709.; 1235: uo. I(159) 747.; 1236?: uo. I(160) 748.; 1236: uo. I(163) 751.; 1237: uo. I(166) 753.; 1238?: uo. I(175) 760.; 1239: uo. I(181) 767.; stb. Hamisítvány a *Szentpétery*: Krit. jegyz. 62. sz. 1137-es dátummal, a 13. századból.
- 14 c.6. SRH II. 410.
- 15 *Chron. saec. XIV. c.64. SRH I. 314.*
- 16 *Historia Hierosolymitana II, 3. Ed. J. P. Migne: Patrologia Latina CLXVI coll. 412.; 1146: Pann. rt. I(10) 599.; 1226: uo. I(89) 679.; 1233: uo. I(113) 717. (1).*
- 17 1181: Pann. rt. I(20) 609.; 1184–1186: uo. I(22) 611.; *capitulo Sancti Martini in Pannonia*; 1189: uo. I(25) 613.; 1210: uo. I(30) 617.; 1214: uo. I(43) 630.; 1215: uo. I(44) 631.; 1215: uo. I(45) 632.; 1215: uo. I(47) 633.; 1215: uo. I(48) 634.; 1215: uo. I(49) 635.; 1215: uo. I(50) 637.; 1216: uo. I(51) 638.; 1216: uo. I(52) 639.; 1218: uo. I(55) 643.; 1218: uo. I(56) 644.; 1218: *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. 1103–1276.* Bp. 1896. (A továbbiakban: *Mon. Vespr. I.*) 43.: *mon. S. Martini in Pannonia*; 1218: Pann. rt. I(59) 645.; 1221: uo. I(64) 648.; 1221: uo. I(65) 650.; 1221: uo. I(66) 652–653.; 1222: uo. I(68) 655.; 1222: uo. I(70) 656.: *conventus Beati Martini in Pannonia*; 1225: *A. Theiner*: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II. Romae 1859–1860.* (A továbbiakban: *Theiner*: *Mon. Hung.*) I. 53.; 1225: Pann. rt. I(77) 667.; 1225: uo. I(78) 668.; 1225: uo. I(79) 669.; 1226: *Theiner*: *Mon. Hung. I.* 69–70.; 1226: Pann. rt. I(84) 673.; 1226?: uo. I(89) 678.; 1227: uo. I(93) 682.; 1227: uo. I(94) 683.; 1227: uo. I(95) 684.; 1227: uo. I(96) 685.; 1227: *Mon. Vespr. I.* 78.; *Conuentus Sancti Martini in Pannonia*; 1227: Pann. rt. I(98) 685.; 1228: uo. I(100) 687.; 1228: uo. I(101) 687.; 1228: uo. I(102) 668–689.; 1228: uo. I(102b) 689.; 1229: uo. I(108) 696.; 1230: uo. I(110) 699.; 1230: uo. I(111) 699.; 1231: *Mon. Vespr. I.* 87.; 1231: Pann. rt. I(115) 702.; 1231: uo. I(116) 703.; 1231: uo. I(117) 704.; 1231: uo. I(118) 704.; 1231: uo. I(121) 706.; 1231: uo. I(122) 707.; 1231: uo. I(123) 708.; 1232: uo. I(125) 709.; 1232: uo. I(126) 710.; 1232: uo. I(128) 712.; 1232: uo. I(129) 712.; 1232: *Theiner*: *Mon. Hung. I.* 105.; 1234: Pann. rt. I(142) 730.; 1235: uo. I(150) 739.; 1235: uo. I(151) 740.; 1235: uo. I(152) 741.; 1235: uo. I(154) 742.; 1235: uo. I(155) 743.; 1235: uo. I(157) 745.; 1235: uo. I(158) 746.; 1238: uo. I(173) 758.; 1238: uo. I(174) 759.; 1239: uo. I(178) 763.; 1239: uo. I(179) 764.; 1239: uo. I(182) 768.; 1240: uo. I(186) 788.; 1240: uo. I(187) 788.; 1240: uo. I(188) 789. Az 1220-ra keletezett 195. sz. káptalani oklevél egészen modern hamisítvány. Uo. I. 795.
- 18 1192: Pann. rt. I(27) 615. Csak 13. századi másolatban maradt fenn. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 152. sz. valódi oklevélként tartja számon. *Dr. András*, utalva atyja adományára, újra szabályozza a sókedvezményt. Az erről szóló oklevél sincs meg, hanem csak másolatban maradt fenn, a *Liber Ruber* 19–20. lapján. 1211: Pann. rt. I(33) 620.

- 19 1157: Pann. rt. I(15) 603–604. Hamis voltára rámutatott *Závodszy L.*: A Héder nemzetség és a küszéni monostor. Turul XXXI (1913) 100–105. Vö. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 87. sz. Újabbán valódsága mellett érvel *Csóka J. L.*: Adalbert és Walfer... oklevelének hitelessége. Levéltári Közlemények XXXV (1964) 57–63.
- 20 1212: Pann. rt. I(36) 623.; 1224: uo. I(74) 662.; 1225: uo. I(67) 653. Az évszám javítva *Szentpétery*: Krit. jegyz. 425. sz. alapján.; 1225: uo. I(81) 671.; 1226: uo. I(90) 680.; 1226: uo. I(91) 680.; 1226: uo. I(92) 682.; 1230 körül: uo. I(109) 698.; 1230: uo. I(112) 701.; 1231: uo. I(120) 706.; 1233: uo. I(131) 714.; 1233: uo. I(132) 715.; 1233: uo. I(133) 716.; 1233: uo. I(134) 718.; 1233: uo. I(135) 722.; 1233: uo. I(136) 722.; emellett van *S.M. de Pannonia és conv. Sancti Martini* is; 1233: uo. I(137) 724.; 1234: uo. I(138) 725.; 1234: uo. I(139) 726.; 1234: uo. I(140) 728.; 1234: uo. I(141) 729.; *de Datum apud monasterium Sancti Martini*; 1234: uo. I(144) 735.; 1234: uo. I(145) 735.; 1234: uo. I(147) 737.; 1236: uo. I(161) 749.; 1236: uo. I(162) 750.; 1237: uo. I(164) 752.; 1237: uo. I(165) 752.; 1237: uo. I(168) 754.; 1237: uo. I(169) 755.; 1237: uo. I(171) 756.; 1237: uo. I(172) 757.; 1238: uo. I(176) 761.; 1238–1239? uo. I(177) 762.; 1239: uo. I(180) 765.; 1239: uo. I(183) 769.; 1237–1240: uo. I(185) 771.; 1240: uo. I(189) 789.; 1241: uo. I(191) 792. A 14–15. századi példákat ld. *Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 538.
- 21 Van ugyan egy korábbiak látszó adat (1103) *abbas Montis Pannoniae*, de csak Schmitt regesztájából ismerjük. Mon. Strig. I(38) 71. A fogalmazás nyilván Schmitttől ered. Ugyanis *Mons Pannoniae* volt Pannonhalma újkori latin neve. Vö. *Lipszky J.*: Repertorium locorum... Budae 1808. 638.: „Szent Márton” címszó alatt. Így a sor csak a század végén kezdődik: 1173–1185: Pann. rt. I(17) 605.; 1180: uo. I(19) 608.; 1210: uo. I(31) 618.; 1213: uo. I(38) 624.; *in monte*; 1227: uo. I(99) 687.; 1231: uo. I(119) 705.; 1234: uo. I(146) 736.; 1234: uo. I(148) 738.; 1234: uo. I(149) 738.; 1235: uo. I(153) 742.; 1240: uo. I(190) 792. Újkori hamisítvány: 1222: uo. I(196) 796.
- 22 *Legenda maior* s. Gerhardi c.9. SRH II. 493. A nagyobb Gellért-legendát keletkezési idejére: *C. A. MacCarthy*: The Mediaeval Hungarian Historians. Cambridge 1953. 154. skk.; *Horváth J.*: A Gellért-legendák forrásértéke. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XIII (1958) 21–82.; *E. Pásztor*: Problemi di datazione della Legenda maior S. Gerhardi episcopi. Bollettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano 73 (1962) 113. skk.; *Csóka J. L.*: 10. sz. jegyzetben i. m. 263. skk.
- 23 Német nevére ld. *Lipszky* idézett repertóriumát a 638. oldalon. Mint Mártonhegy előfordul: Zsigmondkori okl. II/1 2617., 4719. sz.; *Csánki D.*: 20. sz. jegyzetben i. m. 538., 543.: *submonte S. Martini* (1492).
- 24 *E. Moór*: Westungarn im Mittelalter. Szeged 1936. 316. skk.
- 25 1213: Pann. rt. I(39, 40) 625–626.; 1223: uo. I(72) 658.; 1226: uo. I(85, 86) 675.
- 26 A kérdést legutóbb *Csóka J. L.* tárgyalta a Vigilia XXXIV (1969. júniusi) számában: Hol született Szent Márton? 379–391.
- 27 *Sulpicius Severus*: Vita S. Martini c.2(1). Ed. *C. Halm*: Corpus scriptorum eccl. latinorum I. Vindobonae 1866. 111.: *Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini Sabaria est*. Oppidum-értelmezésünk helyességét a leghitelesebb tours-i hagyomány igazolja, melyet a következőképpen képvisel Gergely tours-i püspök († 594): Hist. Francorum I. c.36 SS rer. Merov. I, 51.: *praesul Martinus apud Sabariam Pannoniae civitatem nascitur*; uo. X. c.31. 443.: *Fuit autem de regione Pannoniae, civitate Sabaria*. Vö. még *De virtutibus s. Martini* I. c.3. 589.
- 28 Pann. rt. I(2) 591. A jegyzék tételeivel *Csapodi Csaba* foglalkozott (A legrégibb magyar könyvtár belső rendje. Pannonhalma a XI. században. Magyar Könyvszemle LXXIII [1957] 14–24.), azonban az utalás a *Vita sancti Martini* meglétére véletlenül kimaradt. *Csóka J. L.* ezt a Márton-életrajzt *Sulpicius Severus*nak tulajdonítja. 10. sz. jegyzetben i. m. 124.
- 29 1237–1240: Pann. rt. I(185) 771. *Pannosa* a -so- képzővel bővített folyónevek sorában. Már *Kerényi Károly* felismerte a név régiségét, de helytelenül a Pan-kultusszal hozta kapcsolatba (Glotta XXII [1933] 32.). A -so- bővítmenyekre: *H. Krahe*: Die Sprache der Illyrier I. Wiesbaden 1955. 89. *Sabaria* névhöz: i. m. 38., 93., 100.; *A. Mayer*: Die Sprache der alten Illyrier II. Bécs 101–102, 96, I. 296–297.
- 30 Pann. rt. I(3) 593. Ld. *Lovas E.*: Pannonhalma könyveke az ó- és középkorban. Pannonhalma 1937. 4. skk. Ugyanott a Willibard kápolnáról is szól.
- 31 Pann. rt. I(2) 591.; uo. I(185) 771. *Erdélyi László* (uo. I. 196.) helyesen írja: „ősregi község..., melyet Albeus jegyzéke mint külön birtokot nem ír le, nem említi sem népeit, sem *mansiót*, sem ekealjnait számát, de megjelöli fekvését és azon nevezetességét, hogy a hagyomány szerint ott született Szent Márton. Ez a régi község Sabaria.” Majd így folytatja (197.): „Sabaria ott volt valahol a mai Imremajor és Tarján között, Ravazdtól keletre, kissé dél felé, hol a katonai térkép némi forrást jelez, vagy a tarjáni tó közelében.” Az érdekes szerző mégis Sabariáról mint községről beszél. *Lovas Elemér* is elismeri, hogy községnek nincs nyoma Sabariában; hogy pedig legyen, azonosítja *Pannonia* birtokkal. I. m. 14–15.
- 32 *Lovas E.*: uo. 12. skk.; *Csóka J. L.*: 27. sz. jegyzetben i. m. 390. A régiek közül jellemző Sztahanovics Remig példája, aki előbb Ravazd és Tarjánpuszta közti Lakatos- vagy Forrásrétre helyezte Sabariát, aztán megváltoztatva nézetét a Pannonhalma melletti Faluhelyet azonosította vele (ld. műveit *Lovasmál*).
- 33 Az Alsok név legelőször Albeusnál tűnik fel. Pann. rt. I(185) 775. *Erdélyi László* határozta meg, hogy a régebbi Pannonia birtok mint Alsok szerepel később (uo. 195. skk.).

- 34 Pann. rt. I(185) 771.: *fons sacer... qui cum aliis fontibus facit rivulum sub ecclesia Sancti Willibaldi et vocatur Pannosa.*
- 35 Ed. C. Halm c.2, 1. Az *oppidum* szóhasználatra: Chron. II. c.49, 6. 102.: *oppidum Treuerorum*; Chron. I. c.53. 7.: „Sodoma” stb. Vö. 27. sz. jegyzet.
- 36 (860): MG DD regum Germ. ex stripe Karol. I(102) 148.: *Tradimus... Sabariam civitatem*; (885): uo. III(184) 284.: *ad Sabariam civitatem*. 973-ban abban a reményben készült a hamisítvány, hogy Géza magyar nagyfejedelem quedinburgi politikájával a kérdéses terület ismét bajor kézre jut. Ezek az oklevelek még egy másik Sabariáról is tudósítanak: *ad siccam Savariam*. Minthogy a sorban utána következő birtok a Pinkánál feküdt (*item ad Peinichau*), kiesik problémánk köréből. Vö. *Fr. Posch*: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde CI (1961) 252. Éppen ezért *sicca Sabaria* nem tekinthető a pannonhalmi Sabaria Karoling előzményének. Hasonló nézetten van *Tóth Endre* előadásunk után megjelent magvas tanulmányában: Adatok Savaria–Szombathely és környéke történeti földrajzához. Vasi Szemle XXVI (1972) 244. skk. László Gyula viszont az Annales regni Francorum a. 805 (Ed. *Fr. Kurze*. 119.) *inter Sabarium et Carnuntum* adatát úgy értelmezi, hogy ez a *Sabaria* nem Szombathelyre, hanem Győr melletti „sicca Sabaria” településre vonatkozik. Ámde az Annales qui dicitur Einhardi a. 791 (Ed. *Fr. Kurze*. 89.) már a 791. évi hadjárattal kapcsolatban is tud egy Sabariáról, ez pedig az események összefüggéséből ítélve nem lehetett más, mint Szombathely. László Gyula kérdéses tanulmánya megjelent *Inter Sabarium et Carnuntum... címen a Soproni Szemle XXVI (1972) 320–333. lapjain.*
- 37 *Sulpicius Severus*: Vita S. Martini c.5(3). Ed. C. Halm. 115.: *nec multo post admonitus per soporem, ut patriam parentesque, quos adhuc gentilitas detinebat, religiosa sollicitudine uisitare*; c.6(1): *Mediolanum praeritisset... (4): Dehinc cum haeresis Arriana per totum orbem et maxime intra Illyricum pullulasset, cum aduersus perfidiam sacerdotum solus paene acerrime repugnaret... ad extremum de ciuitate exire compulsus Italiam repetens... Mediolani sibi monasterium statuit*. Szent Márton életének időrendjéhez: *J. Fontaine*: Verité et fiction dans la chronologie de la Vita Martini. Saint Martin et son temps. Romae 1961. Studia Anselmiana 46. 189–236.
- 38 *Legenda maior S. Stephani regis* c.8. SRH II. 383.: *iuxta fundum sancti presulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, sub titulo ipsius monasterium construens*.
- 39 *Legenda S. Stephani regis* ab Hartvico conscripta c.6. SRH II. 409.: *in loco, qui sacer muns dicitur, ubi sanctus Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignauerat, sub titulo ipsius monasterium construere cepit*. Hartviktól való az *ubától* az *assignaveratig* terjedő mondat, valamint a *construere cepit* az *alapszöveg construens* kifejezése helyett.
- 40 Az Anonymus-idézetet ld. az 1. sz. jegyzetnél. 1225: Pann. rt. I(67) 653., a helyes dátumot ld. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 425. sz. A legenda: c.8. SRH II. 384. A végrendelkező Adalbert oklevele szerint Rafael apát 1153 körül magát *archiabbasnak* címezte. Pann. rt. I(14) 602. Innen került át a rövid életű cím a hamis Walfer-féle oklevélbe. Pann. rt. I(15) 603. Vö. a 19. sz. jegyzettel. Uros perci: 1212: ÁÚO I. 127.; 1214: Pann. rt. I(43) 630.; 1215: uo. I(44) 631.; 1216: uo. I(52) 639.
- 41 Pann. rt. I(39) 625. Jelzet: Capsa 34. G.; uo. I(40) 626. Jelzet: Capsa 4. A.
- 42 Pann. rt. I(72) 658–660. Jelzet: Capsa 31. B.
- 43 Pann. rt. I(85) 675. Jelzet: Capsa 5. Gg.; uo. I(86) 675–676. Jelzet: Capsa 5. Gg.
- 44 Pann. rt. I(1) 589–590.
- 45 Pann. rt. I(2) 590–592.
- 46 Pann. rt. I(91) 680.
- 47 Így mindjárt az 1225–1230 közt kelezkezett hitelesítő záradékban, mely a hamis Walfer-féle oklevelet mint *authenticumot* próbálta elfogadtatni. Pann. rt. I(109) 698. Midőn II. András Szent László pannonhalmi összeírását az 1213-ra datált pannonhalmi átirat alapján erősítette meg, az *authenticum* csak az átvett részben fordul elő, ellenben a királyi kancellária saját fogalmazványában a szokásos *privilegium* szóval találkozunk. Pann. rt. I(72) 658–660.; 1212: Mon. Vespri. I. 23–26. Pann. rt. I(103) 690.
- 48 A győri püspökre ld. a 40. sz. jegyzetet. A somogyi tizedszedés miatt az apátság szembekerült Róbert veszprémi püspökkel, akinek egyházmegyéjében feküdt Somogy. Az 1212-ben kezdődő viszály odáig fajult, hogy Róbert püspök 1226-ban a monostor egy kápolnáját, mert az engedélye nélkül épült, fölégette, és az ott tartózkodó szerzeteseket kifosztotta és elűzte. (1227: Mon. Vespri. I. 78.; 1230: Pann. rt. I [112] 156.) Az ellenségeskedés utóljára áterjedt a veszprémi káptalanra is. A viszály történetére Pann. rt. I. 152–162. *Erdélyi L.* tollából.
- 49 A tárgyalat okleveleket *Csóka J. Lajos* levéltáros szívességéből módunkban volt újlag tanulmányozni. A két átirattal behatóan foglalkozott *Szentpétery Imre*: II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából. Turul XXXIV (1916) 7–9. A Szent István-féle kiváltságlevél átiratának van Pannonhalmán egy pecsétellen másolata is (Rendi lt. 27 Dd), melynek írása *Szentpétery* szerint (i. m. 9.) megegyezik az átiratok írásával. Azonban a másolat nyilvánvalóan később készült, bár megtévesztően átvette az átirat írásának több jellegzetességét. Erdélyi László szerint is a másolat „közélszerű”. Ugyanennek az átiratnak hátán háromsoros versike található hexameterekben. Ennek az írása sem egyező az átirat írásával. Egy-két évtizeddel később került az oklevélre.
- 50 Arra vonatkozóan, hogy a kettős viaszpecsétet az egyszerűbb szerkezetű oklevelekre függesztették, ld. *Szentpétery I.* Turulban megjelent cikke (49. sz. jegyzet), továbbá Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 96. Ez-

zel szemben *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp. 1944. 40. azt állapítja meg, hogy a gyakorlat nem volt következetes: a kettős pecsét mind az egyszerűbb, mind az ünnepélyesebb *privilegium*okon előfordul. A gyakorlat ilyen következetlenségére valóban találunk példákat, de csak II. András uralma végéről, s nem is nagy számban. Pl. 1229: Mon. Strig. I(304) 270–271.: adókedvezmény rövid lélegzetű, dísztelen szövegezéssel, ennek ellenére nagy pecsét alatt és a kancellár nevének feltüntetésével; 1231: uo. I(320) 277–278.: *privilegium* sóadományról rövid és egyszerű formában, de a nagy pecsét alatt. *Szentpétery* (Krit. jegyz. 373. sz.) az uralkodási év alapján az oklevél dátumát 1221-re javítja. De nem vette észre, hogy az uralkodási év, nyilván az 1276. évi átírás következtében, csonka: hiányzik az *anno*, s így valószínűleg az eredetiben *vicesimo octavo* állt, a jelenlegi *decimo octavo* helyett. Pann. rt. I(112) 701.

- 51 Erre a megállapításra jutott *Szentpétery I.* tanulmányában (49. sz. jegyzet), valamint öt követve *Kumorovitz L. B.* (i. m. 40.). *Szentpétery* oklevéltanában (50. sz. jegyzet) a 68. lapon utal ugyan egy kettős viaszpecsét töredékére, mely Imre egy 1200 körüli mandátumán függ, de minden jel szerint utólag került az oklevélre (Krit. jegyz. 191.). Erre hivatkozva *Dondózy Ferenc* (Az Árpádok címerei. Bp. 1937. 27.) megköszönti azt a lehetőséget, hogy a kettős viaszpecsét használatát talán már Imre hozta be.
- 52 Hogy II. András első nagy pecsétjének verőüve elveszett, arról több oklevél beszél, így *Szentpétery*: Krit. jegyz. 304., 305., 306., 307., mind 1216-ból, 314. 1217-ből. Ezek oly adományok megújításai, melyek az elvesztéssel érvénytelenné vált nagy pecséttel voltak kibocsátva. Noha ekkor már a kettős pecsét használatban volt, a megerősítő oklevelekre mégis az új nagy pecsétet függesztették. Ezt a második nagy pecsétet kellene látnunk a két Pannonhalmán készült átiraton is, ha a pecsételés valóban a kancellárián történt volna. E hamisítványoktól eltekintve, az 1213. évből mindössze csak egy királyi oklevelet ismerünk (*Szentpétery*: Krit. jegyz. 281. sz.). Ezen a nagy pecsétes oklevélen az uralkodási év nyolc, tehát az év elején kelt. Már a második nagy pecséttel adták ki azt a két adománylevelet, melyek az uralkodási év alapján ítéelve 1214. május előttre datálhatók. (*Szentpétery*: Krit. jegyz. 289. és 290. sz.). Minthogy Gertrúd királynét 1213. szeptember 28-án ölték meg (*Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. Bp. 1899. II. 53.), viszont az év akkoriban már december 28-ával kezdődött, nagyon is lehetséges, hogy az új *typarium* már 1213 novemberében, decemberében elkészült, *Szentpétery* szerint is (49. sz. jegyzetben i. m. 44. skk.; Krit. jegyz. 241. sz.) meglehetett az új nagy pecsét már 1213-ban, bár használatát oklevéltanában ugyanő 1214 óta számította (50. sz. jegyzetben i. m. 144.).
- 53 Más kérdés, hogy a hamisítás miképp történt. Minthogy a kettős pecsétetek általában kis szövegfű okleveleken függtek, nehéz elképzelni, hogy a sokkal terjedelmesebb átiratok számára a kettős pecsétetek hátrával együtt használták volna fel. Sokkal valószínűbb: a pecséteteket utólag függesztették az átiratokra. Egy 1220-ra keltezett kétségtelen hamisítvánnyal kapcsolatban az oklevélközlő *Erdélyi László* maga is csodálkozva kérdi, hogyan tették rá a valódi káptalani pecsétet a hamis oklevélre. Pann. rt. I(195) 795.
- 54 Az átírás gyakorlat kialakulására: *Szentpétery I.* cikke: 49. sz. jegyzet. 8–9. és Magyar oklevéltan. 50. sz. jegyzet. 80–82. Kezdetben az átírás helyett új oklevelet állítottak ki a régi tartalmának vagy részének felhasználásával. Noha az első példa a teljes szöveg átvételére 1212-ből való (Hazai okmánytár VI. 8.), II. András még 1216-ban (*Szentpétery*: Krit. jegyz. 304., 305., 306. sz.) és 1217-ben (uo. 314. sz.) is akként újította meg korábbi okleveleit, hogy királyi szövegeket egyszerűen lemásoltatta a záradékig, melyet a megújításra való utalással új záradékkal helyettesített. 1225 körül a király III. Honorius pápához címezve három pápai kiadványt írt át. Miután előadta a tényállást, *Quorum tenor talis est* szavakkal sorba vette az átírt okleveleket anélkül, hogy királyi záradékkal látta volna el átiratát. Ennek következtében átiratának nincs dátuma. Pann. rt. I(67) 653–655. Ugyanezt az eljárást alkalmazta a kancellária Ugrinus kalocsai érsek ítéletlevelének átírásakor, aki a király megbízásából bíráskodott. Az átirat II. András szavaival kezdődik, melyek az ügy körülményeit ismertetik, aztán rátér *Quorum tenor talis est* szavakkal az érseki irat szóról szóra való közlésére. Itt sincs királyi záradék, az átirat az érsek oklevelével ér véget. 1228: Pann. rt. I(103) 690. Az átírásnak ezt a tökéletlen formáját már 1226-ban leváltotta a végleges átírási minta: a király ezentúl nemcsak kezdi, hanem be is fejezi, egyúttal keltezi átiratát, melynek szövege mintegy közrefogja a teljes egészében átírt oklevelet. Pann. rt. I(92) 682. vö. 91. sz. Van ugyan egy 1217-re keltezett királyi átirat a garamszentbenedeki apátság részére, a fejlett átírási módban, de hamisítvány (*Szentpétery*: Krit. jegyz. 345. sz.). Az újítás elindítója nálunk alighanem a pápai kúria volt, mely Magyarországgal sűrűn levelezve az átírási eljárásra már III. Ince (1211: Mon. Strig. I[193] 198–200.; 1215. júl. 18.: Pann. rt. I[47] 633.), melynek hitelét IX. Gergely 1232. évi átirata (Pann. rt. I[125] 709.) igazolja: *prout in regesto felixis memorie Innocentii pape* és III. Honorius (1225: Pann. rt. I[78] 668.; 1225: uo. I[79] 669.) alatt példát adott. Közvetítő talán az 1224 óta kancellárként működő István mester, pápai *subdiaconus* lehetett. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 407., 411., 420., 422.
- 55 1223: Pann. rt. I(72) 658–660. Rendi lt. caps. 318. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 396. sz.
- 56 A legjellegzetesebb különbségek: a mai példányban: *Stephanus, Cuntio, Et ne adhuc aeccliesia, Cortou, Sit it ipsum, Quod ut uerius, uicancerarius, Ungrorum, Fizeg, Baluanis, Temirdi, Vuosian, Tertia pars tributi de Poson in omnibus rebus siue presentibus siue futuris*. Ezzel szemben az 1213-ra keltezett átiratban: *Stephanus, Concio, Et ne ecclesia... adhuc, corthou, Sit autem it ipsum, Quod ut melius et uerius, uicancellarius, Ungarorum, Fuzeg, Galovanis, Temerd, Wosian, Tributa autem, que a sancto rege Stephano ecclesie Sancti Martini sunt donata, hec sunt: tertia pars de Posan.*

- 57 Amikor Uros apát 1212-ben Rómában járt, II. András átíratában mutatta be Szent István kiváltságlevelét, mire a pápa elismerte az apát igazát a dézsmaügyben, *si authenticum praedicti Regis* (i. e. Sancti Stephani) tale repertum fuerit, quale nobis rescriptum ipsius, sub bulla carissimi in Christo filii nostri Hungarorum Regis illustris, exstitit praesentatum. Georgius Seb: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (a továbbiakban: *Fejér*: CD) III. 1. 137.: Mon. Vespri. I. 25. Volt tehát egy ilyen eredeti példány, amelyről legkésőbb 1212-ben királyi átírat készült. Ennek az *authenticum* szövege azonos lehetett a III. Ince pápa által később, 1215. júl. 28-án átírt Szent István-féle kiváltságlevellel. (Pann. rt. I[47] 633.) De az 1212-ben Rómát megjárt királyi átíratot meg kell különböztetnünk attól, amely az 1213-as évszámot viseli magán. (Pann. rt. I[39] 625.), noha az itt olvasható Szent István-féle szöveg megegyezik azzal, amelyet III. Ince látott. A III. Ince-féle átírat valódiságában nem kételkedhetünk, minthogy az a pápai registumból újra kiadta IX. Gergely. (Pann. rt. I[125] 709–710.) Sem ez, sem III. Ince átírata nem maradt ránk, szövegük azonban megtalálható Pannonhalma chartulariumában, a *Liber Ruber* lapjain. Azonkívül Uros apát ráírta egy hártýára III. Ince 1215. szept. 9-én kelt ítéletlevelét a dézsmapörben, valamint ugyanezen pápának előbb tárgyalt átírátát Szent István kiváltságleveléről. Capsa 31 L: Pann. rt. I(48) 634–635. Erre a másolatra is rákerült II. András megerősítő záradéka kettős pecséttel. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 311. sz. 1216. kör. Amikor II. András a tűzvész után újjáépített apátság felszentelésén résztvett (1225), Uros ismét királyi átíratot kapott, mégpedig arany bullával. III. Ince Szent István kiváltságlevelének átíratáról, s ennek a pápának Pannonhalma kiváltságait, birtokait megerősítő okleveléről 1216: (Pann. rt. I[53] 640–642.), valamint III. Kelemen 1189-ben kiadott bullájáról (uo. I[25] 613–614). A királyi átíratot közli Pann. rt. I(67) 653–655. 1222? évszámmal, az újjáépített rendház felszentelése azonban 1225-ben történt (uo. I[81] 671.), s ezért II. András keltezetlen átírátát is erre az évre kell tennünk. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 425. sz.: Capsa 31 G.
- 58 1213: Pann. rt. I(40) 626.; *Szentpétery*: Krit. jegyz. 283. sz. Vö. Pann. rt. I(2) 590–592.
- 59 A tizedper lefolyásáról: *Erdélyi L.*: Pann. rt. I. 144. skk.
- 60 Pann. rt. I(41) 637.
- 61 1105–1116: Pann. rt. I(4) 594.
- 62 1211: Pann. rt. I(34 és 35) 621–623. Vág birtok történetére: Pann. rt. I. 283. skk. *Erdélyi László* tollából, térképpel.
- 63 Pann. rt. I(2) 592.: *Vag, in quo loco habetur pomarium ualde optimum*. Azok között a birtokok között felsorolva, *que habet commixtum cum populis*. E kifejezés jelentésére: *Váczy P.*: A honfoglaló magyarságról. Jelen kötet 121–183. lapján.
- 64 A kiváltságlevelről legutóbb: *Csóka J. L.*: A pannonhalmi alapítólevelé interpolálása. *Leváltári Közlemények XXXII* (1961) 83–98., egyébként a hártýa alján feljegyzett birtoklevelekkel nem foglalkozik. Az utóirat birtokairól ld. *Szentpétery I.*: Szent István király oklevelei. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I–III. Szerk. *Serédi J. Bp.* 1938. II. 169–170.
- 65 Mon. Strig. I(66) 97–99. Vö. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 66. sz.
- 66 Ld. a 62. sz. jegyzetet.
- 67 Pann. rt. I(41) 627.
- 68 Pann. rt. I(42) 628–630. Ez az oklevél teljes határjárást ad, s ezzel kiegészíti a hamis, 1138-ra keltezett oklevél határleírását, így újabb betoldás a *Berhen, in alia insula és ad Sartou, ibi sunt quatuor mete* közti rész az általános *per magnum arundinetum* helyett, mely a hamis oklevélben található.
- 69 Ld. a 47. sz. jegyzetet.
- 70 Az 1213–1214. évek méltóságviselőit *Karácsonyi J. és Borovszky S.*: Regestrum Varadinense. Bp. 1903. 15–19. jegyzéke és *Szentpétery*: Krit. jegyz. 281–296. sz. oklevelei alapján állapítottuk meg.
- 71 Pann. rt. I(72) 658–660.: Capsa 31 B jelzet. Vö. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 396. sz. II. András 1223. évi átírata részletes leírás a peres Vág-birtok határaitól, mégpedig az 1214-es ítéletlevelé alapján. Ez azonban, miként láttuk, az 1138-ra keltezett hamisítványból másolta ki a birtok határait. Vö. 68. sz. jegyzet.
- 72 Ld. az 54. sz. jegyzetet.
- 73 Pann. rt. I(85, 86) 675–676. II. András átíratából: uo. I(106) 693–694. Ennek jelzete: Capsa 5 G.
- 74 Miklós nádor első ítéletlevele: 1220: Pann. rt. (63) 647–648. Miklós nádor második ítéletlevele: 1226-ból, ld. 73. sz. jegyzet. Dénes nádor ítéletlevele 1237: uo. I(166) 753. Ennek királyi megerősítése: 1237: uo. I(167) 754. A birtok idővel nevet cserélt Szentkereszti egyháznak *patrociniuma* után. Albeus összeírásában már mint Keresztúr szerepel. Pann. rt. I. 252–254. Vö. 1184–1186: uo. I(22) 611.; 1210: uo. I(32) 619.; 1237–1240: uo. I(185) 776.
- 75 1226: Pann. rt. I(86) 675–676.
- 76 *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. III. 1. 40. Pann. rt. I(62) 647. Ennek neve hiányzik Karácsonyinál a Szák nembeliek közt, viszont a Várad-i regestrum mellékleteként összeállított méltóságosorban már szerepleti az 1220. évnél (i. h. 30.). 1224. kör.: Pann. rt. I(109) 698. Pann. rt. I. 60., 62., 63., 66., 85., 86., 87., 88., 89., 90. sz.
- 77 1229: Pann. rt. I(106) 693–694.
- 78 Alsóközség nevét már a 15. század közepén kiszorította a használatból az apátság Szent Márton neve. *Csánki D.*: 20. sz. jegyzetben i. m. 543.
- 79 *Theiner*: Mon. Hung. I. 14–15.; 1219: Pann. rt. I(60) 646. A keresztes hadjárat résztvevőiről: *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek... uo. III. 40. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. Bp. 1899. II. 59., 497.

Kunok és vlachok Anonymusnál

A Fekete-tengemek „fekete” elnevezése Anonymusnál egyedülálló a korabeli irodalomban. Ez Anonymus egyéni toldása a felhasznált alapszövegben, mert hiányzik a krónikák megfelelő helyén és ősforrásukban.¹ Mindjárt az első fejezetben, ahol Szkítia határaitól szól, megállapítja, hogy Szkítia „az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed”.² A nevet megismétli a 44. fejezetben. A testvérpár Szavárd és Kadocsa követ útján engedelmet kér Árpádtól, hogy Görögországból „egész Macedóniát leigázzák a Dunától a Fekete-tengerig”.³ A szöveg *ad nigrum pontum* vagy *mare* kifejezése csakis a Fekete-tengert jelentheti. Igen ám, de a Fekete-tenger elnevezése teljességgel ismeretlen nemcsak az ókorban, hanem a középkorban is a 13. század közepéig,⁴ nem fordul elő sem a keleti (mohamedán, görög, szláv), sem a nyugati (latin, újlatin, germán) irodalomban.

Tételünknek mindössze két adat látszik ellentmondani. VII. Konstantinos császár, megemlékezve a fehér horvátokról, megemlíti, hogy a tenger távol van tőlük. „A tenger pedig, melyhez a 30 nap alatt jutnak ki, az úgynevezett sötét tenger η λεγομενη σκοτεινη. Hogy ezen a „sötét tengeren” nem a Fekete-tengert kell értenünk, mutatják a császár könyvének azok a helyei, ahol a Fekete-tenger neve az antik hagyománynak megfelelően „Pontos-tenger”. Az idézett szöveg az „északi tengerre”, vagyis a Balti-tengerre vonatkozik, melyet a régiek valóban ködösnek és sötétségbe veszőnek írnak le. Ugyanígy kell értelmeznünk al-Idriszi szicíliai arab geográfus „sötét és vesztes tengerét” is. A tulajdonképpeni Fekete-tenger nála ugyanúgy, mint a bizánci császár művében „Pontos-tenger”. A Fekete-tenger „fekete” nevére az első ismert adat 1265-ből való, VIII. Palaiologos Mihály bizánci császár és Velence szerződésében fordul elő.⁵

Anonymus tehát megelőzte volna saját korát, amikor a Fekete-tengert az irodalomban használt elnevezések helyett „feketének” nevezte? Már ezért se valószínű, hogy a nevet az irodalomból vette át. Akkor hogyan jutott hozzá? Bizonyára a magyar egyház kun missziója révén, mely közvetlenül a domonkosok magyarországi betelepítése után, 1220 körül, nagy erővel megindult. A kunok megtérítésére már Szent Domonkos gondolt. Amikor tehát Paulus Hungarus vezetésével megjelentek az első domonkos rendiek Magyarországon, a jövevények mindjárt hozzáláttak a kun térítés megszervezéséhez. De a térítés a kunok ellenséges magatartása miatt nehezen indult meg. A Német Lovagrend a jobbára lakatlan határövezetbe, a Barcaságba települt, idővel azonban kun területen déli irányban egészen a Dunáig, keletre pedig a brodnikok földjéig terjeszkedett, amivel magára haragította a kunokat. Minthogy a lovagrendet már 1225-ben kiűzték Magyarországról, a kun térítésben érdemeket nem szereztek.⁶

A kaput a térítők előtt a politika nyitotta meg. A mongolok nyugati terjeszkedése ugyanis félelemmel töltötte el a Fekete-tenger északi partján lakó kunokat, és arra kényszerítette őket, hogy a magyaroknál keressenek oltalmat. Kiváltképpen az egyesült orosz–kun sereg Kalka menti veresége (1223) volt nagy hatással rájuk.⁷ Így a kunok még keleti hazájukban magyar hűbérfőtség alá kerültek, amire Béla ifjabb király „Kunország királya” címe világosan utal. A déli magyar határvidék Béla ifjabb király

alá tartozott, egyik oklevele 1233-ból meg is említi *Bulgaria* és *Cumania* nevét a királyi címben. Ez a hűbéres *Cumania* az Olt folyótól keletre terült el, a folyótól nyugatra viszont a Szörényi bánság keletkezett (a bán első említése 1233-ból). Olténia magyar birtoklására kell következtetnünk abból, hogy a magyarok már 1228-ban hasztalan ostromolták a közeli bolgár Bodon (Vidin) várát. Anonymus azonban még semmit se tud a Szörényi bánságról, nála még Orsova a határ (c.11 és c.44).

A német lovagok kiűzése után (1225), a Barcaságon helyreállt a királyi közigazgatás, a lovagok kun hódításai pedig, amióta a kunok keresztény hitre tértek, hűbérként kerültek a magyar király fősége alá. IX. Gergely pápa *nobilibus viris Ducibus et populis Cumanorum nuper ad fidem Christi conversis* 1229-ben levelet intézett a kunokhoz, melyből megtudjuk, hogy II. András — Béla ifjabb király hozzájárulásával — egy elveszett aranybullás oklevélben biztosította a meghódolt kunok szabadságát. Barc kun fejedelem 1227-ben vagy még előbb kíséretével együtt megkeresztelkedett, és már mint magyar hűbéres fejedelem vett részt Béla ifjabb király 1229. évi halicsi hadjáratában. Barc, a rangban negyedik kun fejedelem, a havasalföldi részek felett uralkodott. Utóbb más, távolabb uralkodó fejedelmek is meghódoltak a magyar királynak, így Menbörk (Membrok, Benbroch), akit II. András emelt ki a keresztvízből.

E politikai változások következtében a domonkos rendi térítők eljutottak a Dnyepereg (*Deneper*), a kun püspökség keleti határa azonban nem terjedt túl a Szeret folyón.⁸ A Fekete-tenger török neve: *gara tengiz* a szoros magyar–kun érintkezés során vált ily korán ismertté Magyarországon.⁹

Sok minden mutat arra, hogy Anonymus kapcsolatban állt a domonkosokkal és a magyar kun térítéssel. A tatárjárásig magyar papok, térítők jártak a kunok közt, s magyar csapatok nyargalásztak a Fekete-tenger mentén. A hagyományból ismert keleti őshaza emléke újra feléledt a magyarokban. Az eddig ködös Szkítiából tényleges magyar haza lett. Ez látható nyomot hagyott Anonymus művéen: „Az embereket pedig, akik Szkítiát lakják, közönségesen *Dentumogernek* nevezik mind a mai napig” (*usque in hodiernum diem*).¹⁰ Bárhogy magyarazzuk is ennek az összetett szónak az értelmét, a *moger* mindenképpen „magyart” jelent. Művének más helyén a *Dentumoger* területfogalom is, és azonos Szkítiával. Ez az elnevezés nyilván abban az időben alakult ki, amikor Magyarország a kunok önkéntes meghódolása után valóban magában foglalta „Szkítiát”, azaz Kunországot.

Vegyük ehhez hozzá, hogy Szkítia határainak leírása Anonymusnál mennyire életeli, krónikáinkban viszont mennyire tudálékosan mesterkélte és hamis. A szövegbeli eltérést Anonymus közvetlen személyes értesüléseinek kell tulajdonítanunk. Anonymus például kihagyja a leírásból az ókori földrajzból örökölt *montes Riphei* hegynévet, melyet krónikáink iskolásan megtartottak a közös alapszövegből. Másrészt a krónikák rontottak az alapszövegen azzal, hogy a Pontust „északi tengernek” (*ponto Aquilonali*) értelmezték, míg Anonymus helyesen azonosította a kunoktól frissen hallott néven magával a „Fekete-tengerrel”.¹¹ Béla király jegyzőjének művére, minthogy korábban készült, már nem gyakorolt hatást Julianus felfedező útja, melyet pedig Kézai és a 14. századi krónikaszerkesztés Szkítia-leírásán felfedezhetünk. Ugyanis Kézai *Barsatia* és a 14. századi szerkesztés *Bascardia* országa tulajdonképpen azonos Julianus magyarok lakta Baskíriájával.¹²

A tatárjárás után a magyar uralom végleg megszűnt Szkítiában. IV. Béla egyik, 1250. november 11-én kelt levelében elpanaszolja IV. Ince pápának, hogy „mindazok a területek, melyek királyságával kelet felől határosak, mint *Ruscia*, *Cumania*, *Brodnici*, *Bulgaria*, s melyek nagyrészt korábban uralmunk alatt voltak”, jelenleg a tatárok adófizetői.¹³ Eszerint 13. századi krónikairódmunk ún. hun története nem lehet későbbi a tatárjárásnál, mert ebben az esetben szerzője nem írhatta volna, hogy Szkíti-

át a magyarok „mindmáig békeességben bírják” (*usque hodie illud regnum pacifice dinoscuntur possidere*).¹⁴ S valóban, a korai dátum mellett tanúskodik — miként alább látni fogjuk — Kézai vlachokra vonatkozó adata is.

Anonymus *Gestájának* másik figyelembe nem vett korjelző szöveghelye a vlachokra vonatkozik.¹⁵ Amikor leírja a Kárpát-medence népeit Attila halála után, megegyezik krónikáink megfelelő helyeivel. Közös a feldolgozott irodalmi hagyomány mindkét előadásban. Anonymus azonban gondosan szétválasztja a *Romani principes* Pannóniában *usque ad Danubium*, vagyis a Dunántúlon letelepített pásztorait (*pastores*) a vlachoktól, akiket *Blachii*, *Blaci* névalakban nevez meg, mert ezeket Erdélyben tartja számon. Fejedelmük *Gelou dux ultrasiluanus*, *quidam Blacus*. Másrészt a vlachok kunokkal és bolgárokkal együttesen megsegítik Ajtony elődjét, Gladot, midőn a honfoglaló magyarok benyomultak ennek Marostól Haram váráig érő országába. Ezek a blakok nyilván onnan jöttek, ahonnan társaik, a bolgárok és a kunok, vagyis a Kárpátok és a Balkán hegység közti térségből. Nem a könyvek lapjairól keltek életre, mint a „római fejedelmek pásztorai”, hanem a korabeli történelemből léptek elő.¹⁶

Anonymus feldolgozásától lényegesen különbözik az az irodalmi hagyomány, melyet 13–14. századi krónikáink képviselnek. Itt a vlachok „a rómaiak pásztorai”, és ez okból — akaratlanul — elismerik, hogy koruk oláhjai a rómaiak pásztoraitól származnak. Kézai c.14 (SRH I. 156–157.): *Pannoniae, Panfiliae, Macedoniae, Dalmatiae et Frigiae civites... natali solo derelicto in Apuliam per mare Adriaticum, de Ethela licentia impetrata transierunt; Blackis, qui ipsorum fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*. Ugyanígy, de a vlach népnév korszerűsítésével Chron. saec. XIV. c.14 (SRH I. 269.): *Pannonie, Pamphilie... civitates... in Apuliam... servire ipsi Atyle rennuentes, dimissis armentis transierunt; Vlachis (variánsok: Ualachis, Walachis, Ulachis) qui ipsorum coloni existere (sic) ac pastores, remanentes (sic) sponte in Pannonia*. Krónikáink szerint a blakoknak, oláhoknak nevezett pásztorok és telepések csak Pannóniában maradtak vissza, amikor városlakó uraik Apuliába távoztak. Az eredeti szövegezés a négy másik provinciát bizonyára nem említette meg, és az elköltözött polgárok csak Pannóniából származtak. Ha azonban a *pascua Romanorum* fogalma Pannóniához kapcsolódott, „a rómaiak pásztorai” sem lehettek máshol, mint Pannóniában.¹⁷

Midőn a keresztések Kálmán király idején Bulgárián keresztül a Szentföldre vonultak, még semmi hír nem volt róluk.¹⁸ 1186-ban azonban a görög forrásokban szereplő Βλαχοι¹⁹ a Balkán-hegységben magukhoz vonták a bolgárok nagyobb részét, felázadtak a bizánci császár ellen, és önálló fejedelemséget alapítottak. Különösen azért váltak félelmetessé, hogy megnyerték a maguk számára a Duna túlsó partján tanyázó kunok segítségét. I. Frigyes császár keresztesei már sokat szenvedtek ellenségeskedéseik miatt, mialatt áthaladtak a bolgárok területén (1189).²⁰ Izsák bizánci császárt III. Béla megsegíti ellenük (1192),²¹ s ettől az időponttól kezdve a Balkán felé terjeszkedő Magyarország hol ellenséges, hol békés formában vlachokkal érintkezett. Mindezek az adatok világosan megmutatják, hogy Magyarországnak délen egészen a 12. század végéig a kunok és besenyők, nem pedig a vlachok voltak a közvetlen szomszédai.

Már mások is rámutattak arra, hogy Anonymus vlach adatai feltételezik az Aszenidák vlach–bolgár államalapítását. Más szóval: *Gestánk* csak III. Béla halála után keletkezett.²²

De a népnév alakjának is megvan a korjelző jelentősége. Kezdetben a latin írásbeliség területén, így nálunk is, a név görög formája terjedt el, s csak idővel váltja le ezt a *valachi* latinos alak.²³ A magyar okleveles gyakorlat ebben is híven követte az idegen divatot. A latinul író nyugatiak a balkáni vlachok nevét a délszláv eredetű vlach alakban ismerik meg. Ez az alak nem került a magyar írásbeliségbe, hanem csak a későbbi — görög — „Blac” és „Blach” alak, mely a latinok balkáni uralma révén gyökerese-

dett meg Nyugaton. 1222-ben II. András a *Burza* földjére települő Német Lovagrendnek vámmentességet biztosít *per terram Blacorum*. A Fogaras vidéki *Kerchi* monostor 1223-ban földet kap a királytól *exemptam de Blaccis*. Az erdélyi németek 1224. évi kiváltságlevele megengedi nekik, hogy a vlachok és a besenyők (*silvam Blacorum et Bissenorum*) közösen használják *cum predictis scilicet Blacis et Bissensis*.²⁴ De már 1234-ben IX. Gergely pápa Béla ifjabb királyhoz intézett levelében a kun püspökség területén élő vlachokat *Walati, Walathi* néven említi. IV. Béla uralomra jutásával megváltozott a kancelláriai gyakorlat a vlach név írásában. 1247-ben IV. Béla Szörény földjének eladományozásakor az ott élő vlachokról is rendelkezik, akiket *Olati* néven nevez meg.²⁵ A később általánossá vált *olaci, olachi* többes számú alak 1250-ben tűnik fel, amikor egy adomány megerősítése kapcsán IV. Béla felelevenítette Túrje nembeli Joachim (*Iwachin*) szebeni ispán érdemeit. Aszen Boril bolgár cár (1207–1218) megsegítésére II. András őt küldte el a magyar sereggel Bodon felmentésére, *associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissensis*.²⁶

Nyilvánvaló tehát, hogy Anonymus nem írhatta művét II. András halála után. Ebben az esetben ugyanis már nem *Blach* alakban írta volna le a vlach nevet. Másrészt az is bizonyos, hogy az általa használt névalakot nem idegenből kölcsönözte, hanem az élő hazai gyakorlatból merítette. Egy ízben előfordul nála a *Blasii et Sclawi* névalak is.²⁷ Ez a *Blas* alak a francia nyelvből került hozzá. Anonymus olyanformán cserélgeti a „Blas” alakot a „Blak”-kal, ahogyan franciául író kortársai. Ezt a nyelvi sajátóságot tehát a franciában kell keresnünk. A „Blas” hangtorlódás elkerülése végett tulajdonképpen „Blacs” helyett áll. A 13. században uralkodó szabály szerint, a többes szám -s ragja előtt a mássalhangzó kiesik. Ismeri és a *Blac* alakkal felváltva használja a keresztes hadjáratról szóló művében Geoffroi de Villehardouin és Philippe Mouskes, kik mindketten Északkelet-Franciaországból származtak és franciául írtak.²⁸ A *Blasii et Sclawi* szöveg hely váratlanul fényt vet Anonymus francia környezetére és franciás műveltségére.²⁹ Ugyanakkor ismét szóvá kell tennünk, hogy a *Blas* névalak ismeretlen krónikáinkban, noha Kézai a hun történeti részben még *Blackis* alakot ír. Ez az alak megint világos jele annak, hogy a hun történet nem készülhetett a tatárjárásnál későbbben. Csak a hun és a magyar történetet összekapcsoló fejezet, mely Attila halála után az új népek honfoglalásáról szól, mondja *Ulahis*-nak a vlachokat, a 14. századi krónikák névhasználatának megfelelően.³⁰

JEGYZETEK

- 1 *Regino*: Chronicon a. 889. Ed. *Fr. Kurze*. 131–132.; *Exordia Scythica*. *Chronica minora* II. Ed. *Th. Mommsen*. 319–321. Vö. *Deér J.*: Szkítia leírása a *Gesta Ungarorum*-ban. Magyar Könyvszemle XXXVII (1930) 243–263.; *Váczy P.*: Anonymus és a Justinus-kivonat. Turul 58–60 (1944–1946) 1–13. A kérdés legújabb irodalmát ld. *Kristó Gy.*: Az *Exordia Scythica*, *Regino* és a magyar krónikák. Filológiai Közöny XVI (1970) 106–115.
- 2 *P. magister*. *Gesta Hungarorum*. Ed. *L. Juhász*. Bp. 1932. (A továbbiakban ezt a kiadást idézzük.) 2. (13.): *Scithia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur, uersus orientem, finis cuius ab aquilona li parte extenditur usque ad nigrum pontum*.
- 3 Uo. 30. (348.): *ut eis licentiam daret in Greciam eundi, ut totam Macedoniam sibi subiugarent a Danubio usque ad nigrum mare*.
- 4 Az idézet görög szövegét és magyar fordítását ld. *Bírbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Kiad. *Moravcsik Gyula*. Bp. 1950. c.31 p.152–153. c.42 p.182., 186.; c.53 Ποντος. *P. A. Jaubert*: Géographie d'Édrisi II. 396. (Recueil de Voyages et de Mémoires VI. Paris 1840.) *G. L. Fr. Tafel-G. M. Thomas*: Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig III. Wien 1857. 70., 82.
- 5 A Fekete-tenger különböző neveiről a legrégibb időktől fogva tájékoztat *G. J. Brătianu*: *La Mer Noire*. Acta Historica IX. Societas Academica Dacoromana. München 1969. 43–50., 148., 183., 211. Az ókori elnevezésekre: *Chr. M. Danoff*: Pontos Euxeinos. Paulys Realencyclopädie der class. Altertumswiss. Supl. IX. Stuttgart 1962. 950. skk. Az arab adatokat összefoglalja: *Encyclopédie de l'Islam*. Nouvelle édition I. Leyde–Paris 1860. 955., valamint *Enzyklopaedie des Islam* II. Leiden–Leipzig 1927. 781–783. A szláv nyelvű irodalomban a név eredete görög. Vö. *M. Vasmer*: Russisches etymologisches Wörterbuch III. Heidelberg 1958. címszó: Csermoe more. Nyugaton egészen a 16–18. századig a Fekete-tenger legáltalánosab-

- ban elterjedt neve mind az irodalomban, mind a kereskedelmi nyelvben a „Nagy-tenger”, a „Nagyobb-tenger”. *Rubruk* egyenesen azt állítja, hogy „a Pontuszi-tengert könnyelven a Nagyobb-tengemek mondják”. *Sinica Franciscana* I. Ed. *A. van den Wyngaert*. 1929. c.1, 1 p.164. Velencei és genuai kereskedők szerződéseiben gyakran olvassunk olyan tengeri utakról, amelyeket árulva megakartott hajók tettek meg *in Mari Maiore usque ad Soldadea*. Ilyen példák *R. Morozzo della Rocca*—*A. Lombardo*: Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII. Torino 1940. II. 478., 479., 541., 662. sz. az 1206., 1212., 1232. évekből; *G. I. Brdianu*: Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle. Bucarest 1927. 13., 17., 20., 34., 37., 40., 52., 56., 75., 116., 129., 151., 165., 174., 289. sz. az 1281., 1289., 1290. évekből.
- 6 A kun létreesre vonatkozó szövegeket *N. Pfeiffer* gyűjtötte össze: Die ungarische Dominikanerordensprovinz Zürich 1913. 15. skk., 75–92.; függelék 30–44. sz. az irodalomból; *B. Altaner*: Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Haberschwerdt 1924. 4, 141. skk.; *Makkai L.*: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1936. 10–18., 38–44.; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp. 1963. Brassó vidéke (Barca): 821–825. Pálra: Dictionnaire de Droit Canonique VI. Párizs 1957. 1270–1276. 1211: *F. Zimmermann*—*C. Werner*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–III. Hermannstadt 1892–1902. I. 11–13. 1222: uo. I. 18–20., 22–24. 1225: uo. I. 36–38.
- 7 A mongolok nyugati terjeszkedésére: *R. Grousset*: L’empire des steppes. 2. kiad. Paris 1948. 306–308., 328–333.; *B. Spuler*: Die Goldene Horde. Leipzig 1943. V. *A. Grekov*—*A. Ju. Jakubszkij*: Zolotaja orda i ee padenie. Moszkva—Leningrad 1950. A mongolok titkos története c. mű a megtámadott népek közt már 1222-ben megemlíti a magyarokat. A mű magyar fordítását ld. *Ligeti L.*: A mongolok titkos története. Bp. 1962. 262. és 274. feji; *Uő.*: A magyar nép mongol kori nevei. Magyar Nyelv LX (1964) 385–404.
- 8 *F. Zimmermann*—*C. Werner*: i. m. I. 58. Vö. *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270. Bp. 1923–1930. (A továbbiakban: *Szentpétery*: Krit. jegyz.) 602. 1247: *F. Zimmermann*—*C. Werner*: i. m. I. 74.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. Bp. 1899. II. 99–100. Vö. *Pauler Gy.*: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok XVII (1883) 112–113. 1222: *F. Zimmermann*—*C. Werner*: i. m. I. 18–20., 22–24.; *A. Theiner*: Vetera Monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II. Romae 1859–1860. (A továbbiakban: *Theiner*: Mon. Hung.) I. 90–91., 162. sz.; *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története... i. m. II. 106. Barc rangjára: *Eronis Chronicon*. MG SS XXIII, 511.; a. 1227: *Commentarium de provinciae Hungariae originibus*. Ed. *N. Pfeiffer*: i. m. 144–145. *Rogerius*: *Carmen* c.20. SRH II. 564.
- 9 *K. Grönbech*: Komanisches Wörterbuch. Köbenhavn 1942. 241. *W. Radloff* török szótárából ismeretes az oszmán és a krími névváltozat: „Kara dāngiz”, illetve „Kara dāniz”. A Földközi-tenger török neve „Ak dāniz”, azaz Fehér-tenger (Versuch eines Wörterbuches des Türk-Dialecte I–IV. Sankt-Peterburg 1893–1911. II. 136., III. 1667.). *G. I. Brdianu* szerint a „qara” ez esetben nem feketét, hanem nagyot jelentene (5. sz. jegyzetben i. m. 45.). A „qara” azonban használatos rossz, gonosz értelemben is (*W. Radloff*: i. m. II. 138., 3.), ami az eredeti antik névadással (axeinos) a leginkább egyezik, másrészt az „aq” jóindulatúnak is fordítható (uo. I. 95., 3).
- 10 *Gesta Hungarorum* c.1. 2. (17.). Mint területfogalom c.1. 2. (13.): *Scythia igitur maxima terra est, que Dentumogor dicitur*.
- 11 Ennek az ókori helynévnek továbbéléséről *J. K. Wright*: The Geographical Lore of the Time of the Crusades. New York 1965. 312. Kézai c.6; *Chron. saec. XIV* c.6. SRH I. 145., 252.
- 12 SRH I. 253. Kézai. SRH I. 146. Vö. *Benedictus Polonus* c.7. *Sinica Franciscana* I. Ed. *A. van den Wyngaert*. 1929. 139.: *Bascardos, qui sunt antiqui Ungari*.
- 13 *Szentpétery*: Krit. jegyz. 934. sz. *Theiner*: Mon. Hung. I. 231., 440. sz.
- 14 Kézai c.6. SRH I. 145.: *Regnum itaque ipsum dum adissent, Alpueros et Prutenos in eo invenerunt habitantes, quibus deletis et expulsis usque hodie illud regnum pacifice dinoscuntur possidere*; *Chron. saec. XIV* c.6. SRH I. 252.: *Quibus deletis et expulsis ac occisis, usque hodie ipsum regnum inivitis vicinis possidere dinoscuntur*. Ellentétben az újabb elméletekkel nézetünk megerősíti *Pauler Gyuldnak* (Szent István és alkotmánya I. Századok XIII [1879] 27.) és *Marczali Henriknek* (A magyar történelem kútfoi. Bp. 1880. 62–63.) véleményét a hun történet keletkezéséről. k ugyanis a türingiai vonatkozások miatt gondoltak az önálló hun történet II. András-kori, 1222 előtti szerkesztésére.
- 15 Anonymus Gestájának vlachjaival legutóbb *Györffy György* foglalkozott Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus *Gesta Hungarorum*ában c. tanulmányában (*Ethnographia* LXXXVI [1965] 411–431.) anélkül, hogy utalt volna a névalak korjelző jelentőségére. A vlach-kérdésről csupán azt említi ki, ami Anonymus Gestájának korát meghatározza.
- 16 *Gesta Hungarorum* c.11. 10. (114.): *que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium, ubi collocaissent pastores suos*. *Gesta Hungarorum* c.9. 8. (96–97.): *quam terram habiterent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse eo, quod greges eorum in terra Pannonia pascebantur. . . A pascua Romanorum és a pastores Romanorum természetesen egybetartozó kifejezések. Míg az utóbbiak Pannónia lakói, addig a blachok Erdélyben és a délvídeden élnek, és azonosak az 1200 előtt és után szereplő oláhokkal. Kézai c.14. SRH I. 156–157.: uo. 269. *Gesta Hungarorum* c.24. 18. (210.); c.25. 19. (216.) *Blasii et Sclavi* c.26. 19. (220.); c.44. 29. (339.).*

- 17 Épp ezért nem tudjuk mindenben magunkénak tekinteni *I. Tóth Zoltán* finom szövegelemzéseit Anonymus és a krónikák vlachjairól és pásztorairól. Tuhutum és Gelou. Századok LXXIX–LXXX (1945–1946) 21–84.
- 18 *Albertus Aquensis: Historia Hierosolymitana* I, 10., 11.; IV, 40.; VIII, 35.; X, 41. Ed. *J. P. Migne: Patrologia Latina* CLXVI coll. 396., 503., 621–622., 671. Csak besenyőket, kunokat, bolgárokat említ. Hasonlóképpen *Robertus Remensis monachus: Historia Hierosolymitana* II, 2. Ed. *J. P. Migne: uo. CLV* coll. 680.; *Guelelmus Tyrius: Historia* II, 21. Ed. *J. P. Migne: uo. CCI* coll. 271.
- 19 *Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica* II, 2. kiad. Berlin 1958. 11.
- 20 *Historia de expeditione Friedrici imperatoris* (az ún. Ansbert). Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. Ed. *A. Chroust*. Berlin 1928. (MG SS rer. Germ.) 5., 28., 33., 35., 56., 58., 63., 68., 69. A besenyőkről többé nincs szó, csak a kunokról, akik a vlachokkal és a bolgárokkal együtt szerepelnek, de hallunk szerbekről is. A hadjáratban részt vevő író a népvetést szláv közvetítéssel vlach alakban vette át, de bajor módra írta le (*Flachus*, az országuk pedig *Flachia*); 1189 decembere óta, amint a sereg Szalonikéhez ért és görög környezetbe jutott, a görög alakot (*Blach, Blach*) használja. A hadjáratról szóló másik forrás, a *Historia peregrinorum* (uo. 132., 147., 149.) hasonlóképpen besenyők helyett kunokat említ a bolgárok mellett, és a vlach nevet a többszámúban *Blacci, Placi* alakban ismeri. Vö. még *Arnoldus Lubecensis: Chronica Slavorum* IV, 9. MG SS XXI, 172. A korábbi bolgár felkelésekben még hiányoztak a vlachok. Az ún. második bolgár birodalom kérdésével foglalkozott *N. Bănescu: Un problème d'histoire médiévale. Creation et caractères du second empire bulgare* (1185). Bucaresti 1943.; *R. L. Wolff: The „Second Bulgarian Empire”. Its origin and history to 1204. Speculum* XXIV (1949) 167–206.
- 21 *Nicetae Choniatae historia*. Ed. *f. Bekker*. Bonnae 1835. 561–569.; *R. L. Wolff: i. m.* 1949. 186.
- 22 *Pauler Gy.: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok XVII* (1883) 113–116.; *C. A. Macartney: Studies in the early Hungarian Historical Sources*. Bp. 1940. 148. skk.; *Györffy Gy.: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények LXXIV* (1970) 4–5.
- 23 *Annales Baresnes a. 1027. MG SS V, 53.: Vlachorum*. Erre a délszláv alakra: *Melich J.: A honfoglalás kori Magyarország I–IV*. Bp. 1925–1929. 311.; *Knieza I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp. 1955. 309., 360. Az *Annales Baresnes* vlach-adatával *Gyóni M.* foglalkozott tanulmányában: *Vlahi Barijszkoj Letopiszi. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae I* (1951) 235–245.
- 24 *F. Zimmermann–C. Werner: i. m.* I. 19–20., 27–28., 35., 55. A hazai románságra vonatkozó legrégebbi adatokat *Györffy Gy.* gyűjtötte össze: Adatok a románok XIII. századi történetéhez. Történelmi Szemle VII (1964) 1., 3., 4. sz. alatt az idézett oklevelek az 1231. évi káptalani kiadvány kivételével, mely hiányzik jegyzékében. A kérdéses oklevél ugyan gyanús hitelű (pl. „Transsylvaniae”), de a vlach név még régi alakjában (*terra Blaccorum*) fordul elő, és ezért nem készülhetett a negyvenes éveknl később.
- 25 *F. Zimmermann–C. Werner: i. m.* I. 60–61., 73–74., *Györffy* előző jegyzetében idézett jegyzékében 5. és 6. sz. alatt. Mindkét oklevél pápai registorum-könyvből ismeretes. Noha a c betű könnyen olvasható t betűnek, mégsem hihető, hogy IV. Ince pápa ímoka ugyanabba a másolási hibába esett volna, mint a pápai ímók 1234-ben. A véghangzóként jelentkező *th-kh* váltakozás a hangtan alapján megmagyarázható. Egyébként IX. Gergely okleveleiben még 1237-ben is találkozunk *nobilis viro Assano Domino Blachorum et Bulgarorum* címmel (*Theiner: Mon. Hung. I.* 155., 157.).
- 26 1250: *Szentpétery: Krit. jegyz. 926. sz.* Erről az ispánról *Karácsonyi János* (A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig I–III. Bp. 1900–1901. III. 122. valamint Az erdélyi székelyek első hadjárata 1920-ban. Századok XLVI [1912] 292.) emlékezik meg, ki a szóban levő hadjáratot 1210-re teszi. Datálását *Györffy Gy.* is elfogadja (Adatok... i. m. 7. sz.). A Documenta historiam Vlachorum in Hungaria illustrantia 10. sz. alatt a hadjárat évét 1213-ban állapítja meg. Mindezek a datálások véleményünk szerint későiek. Az oklevél a bodoni hadjáratot még a halicsi zavarok (1209–1219) ismertetése előtt beszéli el, amiből méltán következik, hogy a magyar király Aszen Boril cárt (1207–1218) uralma elején, 1208-ban segítette meg. Az 1250 után kiállított magyarországi oklevelek már következetesen oláhánk írják a vlach népvetét, ami arra mutat, hogy oláh szavunk csak 1250 után került köznyelvünkbe. Ilyen adatok: *terrae Olacorum* (1252), *ex parte Siculorum et Olacorum* (1256), *ab Olachis et Siculis* (1262) stb. *Györffy Gy.: Adatok... i. m.* 8., 9., 11. sz.
- 27 Cap. XXV. *A Blas* alakot *Melich J.* oláh nyelvi sajtáságnak vélte (i. m. 312.). *C. A. Macartney* (i. m. 212.) a kaj-horvátból vagy a szlovénből származtatja és a vlach többszék fogta fel. *I. Tóth Z.* balkáni szláv hatásra vezette vissza (i. m. 57.). Azonban *Kaloichannes III.* Ince pápához intézett levelezésében *Bulgaria et Vlachia* vagy *Bulgaria atque Blachia* néven nevezi országait, nem pedig a feltételezett „Bulgaria et Blasia”, vagy „Vlasia” névalakban.
- 28 *Geoffroi de Villehardouin: La conquête de Constantinople*. Ed. *Faral*. c.190: *Blaquie... Blas et Bogres... Comains*; c.220; c.224; c.252. De állhat egyes szám is többes helyett, mint pl. *li Comain et li Blac* stb. Ugyanígy a másik francia szerzőnél is. *Chronique rimée* de Philippe Mouskés. Publ. par le *Baron de Reiffenberg*. Bruxelles 1838. Supplément: Bruxelles 1845. Egyes szám többes értelemben: *li Blak et li Coumain* (20460 v.) de többes számú alak esetén *Sire des Blas et des Commis* (203005 v.), továbbá 29040 v.; 29950 v.; 30959 v. *A Descriptio Europae orientalis* ismeretlen francia dominikánus írójánál is a népvét hol *blazi*, hol *blachorum*. *O. Górká: Anonymi Descriptio Europae orientalis*. Cracoviae 1916. 13.
- 29 *György J.: Gesta regnum—gesta nobilium*. Bp. 1948.
- 30 Kézai c.14; c.21; c.23. SRH I. 157., 162., 163.

A magyar koronáról

Thietmar a német birodalom egyik keleti őrhelyén, Merseburgban volt püspök (* 975, püspök 1009, † 1018), abban az időben, amikor nyugati mintára egy új, középkori rend kezdett kialakulni Magyarországon. Figyelmét ugyan elsősorban a lengyel–cseh események kötötték le, mégis neki köszönhetjük, hogy krónikájának IV. kötetében kortársi beszámolót találunk a magyar egyház és a magyar királyság megalapításáról.¹

E világraszóló eseményt szokásához híven igen röviden jegyezte fel abba a pergamen kódexbe, mely a sors különös kegyéből maradt ránk. Noha sorai kiterjedt klasszikus műveltségről tanúskodnak, latinsága nyers, darabos maradt, s olykor nehezen is érthető. Műve megírásához alig használt idegen forrást, jóformán csak arról emlékezik meg, amit saját maga tapasztalt vagy amit éppen másoktól hallott. Erős személyiségének jele, hogy a máshonnan kölcsönzött szövegrészeket nem szolgálai módon másolta le, hanem szándéka szerint átalakította. Sajnos akkor is ugyanígy járt el, midőn személyes értesüléseit foglalta írásba. Nem volt az események szenttelen krónikása, a körülötte zajló életet úgy adta vissza, ahogyan maga látta: hol szelíd gúnyval, hol mérgelődve vagy éppen alig leplezett dühkitöréssel. Mindez szerfölött megnehezíti szövegének helyes megértését. Vajon a kutató történész mit kezdjen olyan mondatokkal, melyeket a szerző szándékosan fogalmazott meg kétértelműen. Az effajta mesterkedéssel ugyan nem állított szükségszerűen valótlant, annyit azonban elért: szövegét így is, amúgy is lehet értelmezni.

Éppen ez az eset forog fenn krónikájának azon a helyén, ahol hírt ad az első magyar királykoronázásról. Nem hiába támadt annyi vita e szöveghely magyarázata körül! Mielőtt azonban tovább mennénk, lássuk magát a kérdéses latin szöveget, annak két német nyelvű fordításával együtt.

Imperatoris autem predicti — III. Ottó császárról van szó — gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit. Robert Holtzmann, a *Chronicon* tudós kiadója, a következőképpen adja vissza a latin szöveg értelmét: „Auf Antrieb und durch die Gnade Kaiser Ottos III. errichtete Waic, der Schwager des Herzogs Heinrich von Bayern, in seinem Reiche Ungarn bischöfliche Sitze und erhielt dafür Krönung und Salbung.” Vagyis Holtzmann szerint a császár kegye és buzdítása kellett ahhoz, hogy a még pogány néven szereplő István országában püspökségeket alapítson. Ennek mintegy jutalmaként kapta meg a koronát és az egyházi kenetet. Hogy magát a koronát végtére is ki küldte neki, az nem derül ki Holtzmann fordításából. Mathilde Uhlirz úgy találta, Thietmar erre is választ adott. A *gratia* ugyanis a koronára, a *hortatu* viszont az egyházi *benedictióra* vonatkozik. szerinte a helyes fordítás ez volna: „Waic, der Schwager des bayrischen Herzogs, der in seinem Reiche Bistümer errichtete, empfing durch die Gunst des Kaisers (Otto III.) die Krone und auf dessen Betreiben hin den Segen.” A magyar fejedelem tehát már buzgón szervezte egyházát, amikor

Ottó kedvezéséből koronát nyert és ugyancsak az ő ösztönzésére egyházi áldásban részesült.²

A szöveg kétértelműsége nyilvánvalóan szándékolt, s ilyen esetben a latin filológiai tudás sem segít biztos fordításhoz. Épp ezért a kérdést más oldalról kell megközelítenünk.

Egy helyütt Thietmar saját előadásmódját kanyargós ösvényhez hasonlítja (IV, 55). Műve valóban nem halad pontosan az évek szerint az *annales*ek módjára, hanem mint igazi krónikában, régebbi események keverednek újabbakkal némi összevisszaságban. Hogy témánknál maradjunk, a magyar koronázásról szóló fejezet (IV, 59) előtt arról olvasunk, hogy III. Ottó holttestét 1002-ben Itáliából Kölnbe szállították (IV, 53), az ezt követő 55–58. fejezetekben a lengyel I. Meskó és Boleszló fejedelmek kedvéért a szerző mégis visszatekint a 10. század második felére. A következő IV, 59 fejezet elején van szó Vajk, azaz István magyar király koronázásáról, majd minden átmenet nélkül folytatódik a fejezet egy csoda elbeszélésével, mely III. Ottó idején Rómában történt. A IV, 60 fejezet Matildának, a császár nővéreinek rangon aluli házasságát tárgyalja, majd érdemes közeletű férfiak nekrológiai következnék, valamennyi 993 és 999 közt hunyt el.

Különös figyelmet érdemel, hogy Thietmart a magyar koronázás eseménye egy csodára emlékeztette. Szinte mentegetőzve kezd ennek elbeszélésébe: *Nec sileo quoddam miraculum temporibus prefati cesaris Rome caelitus exortum*. „Nem hallgathatom el azt az égi csodát, mely a császár uralma alatt Rómában következett be.” Amidőn ugyanis Herimann sváb herceg katonái a szerzetesek minden könyörgése ellenére se voltak hajlandók eltávozni a *San Paolo fuori le Mura* rendház rétjeiről, oly égzengés támadt egyszerre, hogy a katonák közül négyen — de éppen a legjobbak — azonnali szörnyethaltak, mire a többiek elmenekültek. III. Ottó egyik oklevelének (DO III, 405.) keltezéséből viszont megállapíthatjuk, hogy a császár Ravennából jövet 1001. június 4-én táborozott seregével a mondott kolostor körzetében. Jóllehet a szent város fellázadt ellene, nem gondolt megosztrolására, és jobbnak látta, ha előbb Beneventumot leckézteti meg. Ezért nem tartózkodhatott sokáig Róma falai előtt. Mindez rögzíti a csoda időpontját 1001. június első napjaira.³

Másrészt megállapítottuk, hogy Thietmart a magyar királykoronázás emlékeztette a Rómában észlelt csodára. A két esemény híre nyilván együtt érkezett hozzá Itáliából, és ezért együtt raktározódott emlékezetében. A két hír szoros összetartozását igen jól szemlélteti helyük a kérdéses IV, 59 fejezetben. Mert míg e fejezet előtt és után 10. századi eseményekről van szó, addig a kérdéses fejezet 11. századi eseményeket tárgyal, a koronázást és a római csodát. Ugyanis annyit már eddig is tisztázott a kutatás, részint oklevelek, részint elbeszélő kútfők alapján, hogy Szent Istvánt vagy az 1000. évben, vagy 1001-ben koronázták meg.

A Thietmar szövegéből kihámozott adatunk nem hagy kétséget afelől, hogy Rómában a csodát Szent István koronázása idején élték át. A koronázás éve körül támadt vitában egyébként is jobb és több érv szólt a koronázás 1001. éve mellett. Új adatunk is ezt a nézetet erősíti. A hírt kétségtelenül olyan valaki vitte Merseburgba, aki Itáliából érkezett, és aki a császár kíséretéhez tartozott, sőt tanúja volt az égi csodának, azonkívül tudott a pápa és a császár találkozásán felmerült „magyar ügyről”.

Hol került erre sor? Ilyen fontos ügy, mint amilyen akkoriban a magyar volt, szóba jött ugyan a pápa és a császár titkos megbeszélésén, de csak valamelyik zsinaton vagy törvénynapon, többek jelenlétében dönthettek. Ilyen alkalom lehetett volna III. Ottó és a pápa hosszú tartózkodása Ravennában, ahol például április 4-én valóban sokan gyűltek össze a törvénynapon. Ezen megjelent többek közt az a bizonyos *Anastasius abbas monasterii sancte Marie Sclavanensis provincie* is, akiben sokan István megbízottját vélték felismerni. Csakhogy a magyarok hazáját sohasem hívták *Sclavenia*-nak. Ha pedig idegen volt, felvetődik a kérdés, István miért éppen egy idegen ország

apátját szemelte ki erre a fontos és bizalmas ügyre, hiszen ő abban az időben már püspökségeket szervezett, és nyilván saját környezetében is találhatott volna alkalmas szószólót. De különben is, az események ismeretében ez a törvényt nap április elején túl későnek tűnik. Sokkal valószínűbb, hogy a tárgyalás színhelye a január 13-ára Rómába összehívott zsinat volt. A császár kíséretében találjuk Heinrich bajor herceget, aki minden bizonnyal kellő eréllyel képviselte sógora, István magyar nagyfejedelem érdekét. A „magyar ügy” természetesen egyaránt magában foglalta a koronázás és az egyházszerzés kérdéseit. Alig hihető, hogy a római zsinat csak egyházi vonatkozásban tanácskozott, és csak egy később ülésező törvényt nap, például a ravennai, foglalt volna állást a koronázás dolgában. A kettőt nyilván egyszerre tárgyalták meg, mégpedig Rómában. Akkor viszont Istvánt pünkösdkor koronázták meg, mely 1001-ben éppen június elsejére esett.⁴

I. Ottó Augsburgnál világraszóló győzelmet aratott a magyarokon (955), de nem vette őket adófizető segédnépei közé. Semmi jele annak, hogy 955 után az Árpádok német hűbérfűggésbe kerültek volna. A birodalom meglegedett annak a nagy területnek visszaszerzésével, mely az Enns folyótól egészen a Bécsi-erdőig és a Grosser Tulln bal partjáig terjed. Mindezt azért hangsúlyozzuk, hogy kellőképpen érzékeltessük: a magyar Istvánt nem lehet egy sorba állítani azokkal a szláv vagy dán fejedelmekkel, akik a német királyoktól és császároktól hűbérfűggésbe kerültek. A kor elfogása az ilyen fejedelmektől, mivelhogy nem voltak többé szuverén uralkodók, megtagadta azt a jogot, hogy királyként felszentelhetessék magukat és önálló, *autokephal* egyházat alapíthassanak. Ennek következtében területükön a római pápával együttműködve a császár alapított püspökségeket, ezek pedig a német birodalmi egyház szervezetébe tartoztak. Amikor tehát Thietmar azt írja Istvánról, hogy országában püspökségeket szervezett, az ehhez való jogát már hallgatólagosan elismerte. Thietmar szófukar bejegyzése István egyházi működéséről így válik igazán érthetővé: a püspök jól tudta, hogy mi az értelme és jelentősége a magyar fejedelem püspökség-alapítási buzgalmának.

István mint önálló fejedelem és mint hithű keresztény külön császári engedély és buzdítás nélkül is alapíthatott püspökségeket országában. A császár kegyének és ösztönzésének (*gratia et hortatu*) emlegetése azonban könnyen azt a látszatot kelti, mintha István csak azután kezdett volna hozzá egyházépítő munkájához, hogy a császár hozzájárulásával koronát és egyházi áldást kapott. Thietmar homályos fogalmazásával valóban ezt a látszatot kívánta keltetni. Azzal azonban, hogy a magyar nagyfejedelem még pogány néven Vajknak szólítja, minden ügyeskedése ellenére felfedte a valódi tényt. István már a koronázás és a királyi cím felvétele előtt hozzálátott a magyar püspökségek megszervezéséhez. Éppen ebbeli buzgósa érdemesítette őt arra, hogy királlyá kenjék és megkoronázzák. Amit egyházi vonatkozásban tett, ahhoz a pápa jóváhagyása volt szükséges. Erre utal a *Nagyobb István-legendá*: „Atyja halálának ötödik évében... miután elhozták az apostoli áldás levelét... Istvánt királynak kiáltották, majd felkenve... megkoronázták.”

Hogy magyarázatunkkal jó úton járunk, azt leginkább ugyanennek a legendának harmadik fejezete tanúsítja. Itt van szó arról a csodáról, mely István uralmának a legfelsőbb, égi igazolását, legitimitását kívánta megadni, s amely ezáltal a pogány „Emesé-álom” igazolását hatástalanította. Géza nagyfejedelemet, István félpogány, koronázatlan atyját súlyos gondok gyötrik: hogyan fékezze meg az ellene lázongókat, miképp irtsa ki az istentelen szokásokat országában, és mi módon tudná elősegíteni a szentegyház ügyét püspökségek alapításával. A számunkra fontos szövegrész így hangzik az eredetiben: *episcopatus secundum estimationem suam ad profectum sancte ecclesie statuendis*. Vagyis, Szent László idején, a legenda írásba foglalásakor még természetesnek találták, hogy a keresztény fejedelem, királyi cím és szentség nélkül is, alkalmas lehet püspökségek, önálló egyházszerzés alapítására.⁵

Ahogy már atyja, Géza, úgy István se nélkülözhetette a német birodalom segítségét apostolkodásában, azonban óvakodott attól, hogy a nagy szomszédnak kiszolgálta magát. Az a szoros kapcsolat, mely II. Szilveszter pápát III. Ottóhoz fűzte, könnyen megakadályozhatta volna Istvánt tervei megvalósításában. Tehát Istvánnak a császár jóindulatú támogatására mindenképpen szüksége volt. Ezt a segítséget, miként azt az események mutatják, meg is kapta a császártól. Az *imperatoris... gratia* és *hortatu* minden bizonnyal nem hiányzott, Thietmar ábrázolását mégis túlságosan egyoldalúnak tartjuk. Mint birodalmi püspök és mint a császár rokona szántsándékkal állította a császárt az események középpontjába, meg sem említette a pápa közreműködését. Bár jól tudta, hogy István püspökségek alapításával tulajdonképpen „királyi jogot” gyakorolt, őt mégis oly színben tüntette fel, mintha hűbéres módjára rászorult volna III. Ottó „kegyére”.

Végül foglalkoznunk kell még a thietmari bejegyzésnek a koronázásra vonatkozó mondatrészével: *coronam et benedictionem accepit* ti. a magyar fejedelem. A kutatók gyakran keseregnek azon, hogy Thietmar nem közli a koronaküldő nevét és címét. Ez a hiányos szövegezés azonban másutt és másokkal kapcsolatban is előfordul a *Chronicon* lapjain. Ezeknek az adatoknak révén pontosan megállapíthatjuk a kifogásolt szövegezés valódi értelmét. Amikor például az V. könyv 19. fejezetében azt olvassuk Kunigundáról, II. Henrik német király feleségéről, hogy őt Willigis mainzi érsek megkoronázta, Thietmar így fogalmazott: *domna Cunegundis benedictionem et coronam et Sophia... abbatisa consecrationem Willigiso archiepiscopo humiliter susceperunt*. Vagy: II. Henrik Mainzban, miután királlyá választották, a *Willigiso accepta regali unctione, cunctis presentibus Deum collaudantibus, coronatur*. Néhány sorral előbb Thietmar megjegyzi, hogy II. Henrik *benedictionem accipiendi* sietett Mainzba. Az egyházi *benedictio* egyértelmű tehát a felkenést kifejező *unctio* szóval (V, 11). I. Henrik az *unctionem benedictionis* felvételét elhárítja magától (I, 8), amit Hermann von Reichenau így fejez ki ugyancsak I. Henrikről szólva: *sine regali unctione* (a. 919). A kettő tehát egyet jelent. A thietmari fogalmazással teljesen egyező az *Annales Alta-henses maiores* 1064. évi adata is: *ad suscipiendam imperialem benedictionem et coronam*. Thietmar az *accepit* ige használatát nyilvánvalóan a koronázási ordóból vette, ahol többször előfordul az egyes jelvények átadási szertartásában: *Accipe coronam regni... accipe sceptrum...* Talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, a *coronam et benedictionem accepit* mondatrész csupán leszögezi: Vajkot megkoronázták és felkenték. Miként ismeretes, a koronázás a felkenés után következett a szertartásban és nem megfordítva. Az ordó semmibevétele annak a jele, hogy Thietmar nem kívánt pontos leírást adni István koronázási szertartásának lefolyásáról. Csak annyit akart közölni: a magyar fejedelmet királlyá koronázták. Mondhatta volna így is, még rövidebben: *coronatur*.⁶

Bele kell nyugodnunk abba, hogy Thietmar egyszerű ténymegállapítást tett és semmi mást. Valószínűleg maga sem tudott annak a koronának az eredetéről, amelyet István szertartásán használtak. Ha a korona valóban III. Ottótól származott volna, Thietmar ezt a körülményt semmiképpen sem hallgatta volna el, hiszen mindent megtett, hogy császárat felmagasztalja. Tette ezt igen gyakran éppen a pápa rovására. Krónikájában másutt is, püspöki mivolta ellenére, feltűnően mellőzi a Szentszék szerepét.

A magyar koronázás thietmari elbeszélésén ugyancsak kiütözik a pápaság ellenes magatartás. A pápát nem említi a magyar koronázás előkészítésében. A való tényt a magyar hagyományból ismerjük meg, melyet a *Nagyobb István-legenda* még híven őrzött meg. A magyarok megvárták a pápa levélbe foglalt áldását (*benedictio*), és csak azután rendezték meg a koronázási szertartást. Az áldás magába foglalta egyúttal annak szentszéki elismerését is, hogy István méltó a királyi címre és a korona viselésére, valamint azt, hogy hivatott egyháza szervezésére és vezetésére. A *benedictió*val kapcsolatban a legendaíró nem szól a pápa állítólagos koronaküldéséről. Ezt a körül-

ményt perdöntőnek tekintjük annak igazolására, hogy István valóban nem kapott koronát Rómából. Ugyanis a *Nagyobb István-legendát* éppen abban az időben foglalták írásba, amikor I. László király még hathatósan támogatta VII. Gergely pápát IV. Henrik elleni küzdelmében. Az írásmű feladata éppen az lett volna, hogy előkészítse I. István szentté avatását (1083). Ebben a kedvező politikai helyzetben oktalan és ildomtalan lett volna, ha a király ösztönzésére író szerző említésre sem méltatja II. Szilveszter pápa érdemét, a koronaküldést, már amennyiben egyáltalán volt ilyen koronaküldés.

A magyar hagyomány igazát nem kisebb fél tanúsítja, mint maga a pápa — VII. Gergely, aki Salamon magyar királyhoz intézett 1074. október 28-án kelt levelében azt fejtette ki, hogy a magyar királyság I. István felajánlása révén a római Szentszék tulajdonába ment át. Eszerint az állítólagos *traditiónak* értelmében küldte el III. Henrik császár a Ménfőnél legyőzött Aba Sámuel magyar király „uralmi jelvényeit (*regni insignia*), győzelme tanúit (*pro gloria triumphis sui*) Szent Péter sírjának szentélyébe, minthogy — folytatja a pápa — a királysággal együtt a jelvények is Szent Pétert és utódját illetik (*quo principatum dignitatis eius attinere cognovit*)”. Ha azonban a jelvény utal az uralomra és megfordítva, akkor mennyivel egyszerűbb és hatásosabb érv lehetett volna a hivatkozás II. Szilveszter pápa állítólagos koronaküldésére. Gyanúnk tehát megalapozott, hogy ti. Rómában a pápai udvarban VII. Gergely idején még semmit sem tudtak II. Szilveszter pápa koronaküldéséről. Ehelyett kénytelen volt a pápa arra a győzelmi tróféra hivatkozni, amelyet III. Henrik császár Aba Sámueltól zsákmányolt a ménfői csatában. Ez az érv azonban semmivé foszlik abban a pillanatban, amikor a történész a levél tartalmát összeveti a korabeli legjobb forrásokkal, mert kiderül: 1. III. Henrik adománya csatatéren szerzett zsákmányból eredt, márpedig a király nem megy koronázási jelvényeivel a csatába; 2. adománya — korona nélkül — mindössze Aba Sámuel aranyozott lándzsája volt, amelyet 3. ugyancsak korona nélkül Bonizo († 1091) még felakasztva látott a sír előtti falon (*que... usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet*). Bonizo a sokat vitatott kérdésben a legnagyobb figyelmet érdemli. Szavai annak ellenére, hogy VII. Gergely híve volt, s emiatt IV. Henrik fogságát is elszenvedte, ellentétben állnak a pápai levél tartalmával. még eredeti helyén látta függeni III. Henrik adományát a magyar zsákmányból, a koronát azonban nem említi.⁷

VII. Gergely érve, hogy ti. a magyar királyság az alapító király akaratából jutott a pápa hatalma alá, nem bizonyult hathatós érvenek. Az effajta *traditio*, miként azt pl. a lengyel vagy az angol példa mutatja, együttjárt évi *tributum*, az ún. „Péter fillérek” fizetésének kötelezettségével. Nincs viszont nyoma annak, hogy a magyar király valaha is fizetett volna ilyen adót a Szentszék kasszájába. Szent István királyságának jó ismerőji, így Querfurti Bruno és Merseburgi Thietmar nem nevezték a magyar királyt Szent Péter *tributariusának*, *census* fizetőjének, ezzel szemben a kortárs lengyel fejedelem, I. Boleszló magáról ezt nyíltan hangoztatta.⁸

Szent István nem az apostolfejedelemnek és az ő utódjának, a római pápának ajánlotta fel országát, hanem, kerülve minden földi helytartót, magának az Isten anyjának, Máriának. Még mielőtt a VII. Gergely-féle irány uralomra jutott volna az országban, a *Nagyobbik István-legendá* írója különös nyomatékkal emeli ki műve 10. fejezetében: Magyarországot első királya, Szent István *per votum et oblationem* Máriának oltalma (*tutela*) alá helyezte. Majd így folytatja: A magyarok Máriát olyannyira „nagyasszonyoknak”, azaz királynőjüknek tekintették, hogy Mária mennybemenetelének napját egyszerűen a „nagyasszony napjának” hívták. Eszerint az Istenanya oltalmán igazi legfelsőbb — égi — uralmat kell értenünk. Hogy a legendaíró valóban erre gondolt, az világosan kitűnik műve 12. fejezetéből, ahol István király Máriához intézett imáját közli: „Égbeli királynőm, ki engem királynak rendeltél...” A mű 14. fejezetében pedig arról olvasunk, hogy II. Konrád császár támadásának híre mennyire megrendítette István

királyt. Sérelmét a mélységesen jámbor utalkodó keserűen elpanaszolta Máriának, akit a szerző ez alkalommal kifejezetten a magyar király úrnőjének (*domina sua*) titulál.

A politikummal átszőtt vallásos gondolat, hogy az istenanyja egyfajta főhatalmat gyakorol Magyarországon, a legendahagyomány erejénél fogva századokon át fennmaradt. Ennek igazolására két képi ábrázolást mutatunk be a következőkben. Az egyik a magyarországi román kor utolsó szakaszához tartozik, a másik már az Anjou-uralom korát idézi fel.

Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház utolsó maradványait a 18. század közepén bontották le. Különös szerencse, hogy híres nyugati kapujáról, az ún. *Porta speciosáról* nemcsak néhány törmelék maradt fenn, hanem egy olajfestmény is a 18. századból (1. kép), a hozzávaló feliratokkal együtt, valamint az egész építmény szakszerű leírása. Az egykori kapu félköríves timpanonján a kép főhelyét a trónoló Mária foglalja el, ölében a gyermek Jézussal. Mellette jobbra Szent Adalbert, balra Szent István király áll. A felirat szerint István király ezekkel a szavakkal fordul Máriához: „SUSCIPE VIRGO PIA, MEA REGNA REGENDA MARIA”, vagyis magyarul: „Kegyes Szűz Mária, vedd át az uralmat országaim felett.” Mire Mária így szól: „SUSCIPIO SERVANDA TUIS, SI IURA SACRORUM SUMMAT ADALBERTUS SICUT PETIS”, melynek fordítása: „Vállalom, amit kívánsz, s megőrzöm minden javadat, ha a szent ügyek dolgát Szent Adalbert veszi gondozásba.” Szent Adalbert válasza: „Meghajlok akaratod előtt, ó, Szűz, s úgy cselekszem, amint óhajtod.” A jelenet alatt, a szemöldökfa sávjában, földre borulva találjuk Jób érseket és III. Béla királyt.

A másik ábrázolás, a szepeshelyi falkép (2. kép) átvezet bennünket az Anjouk világába (1317). A festő éppen azt a jelenetet örökítette meg, amikor Szűz Mária jobbkezelével Károly Róbert fejére helyezi a koronát. Ujjait még a lilimos korona egyik kiemelkedő díszén tartja. A térdére ereszkedett király mögött Semsey Frank Tamás *camerarius castellanus* alakját pillantjuk meg, amint a király kardját jobbujjában tartva

1. Esztergom, 18. századi olajfestmény (részlet) az ún. *Porta speciosáról*

2. Szepeshelyi falkép, 1317

vállán nyugtatja. Ezalatt a másik oldalon Tamás esztergomi érsek a trónoló Máriának nyújtja át a koronát, a falkép megrendelője, Henrik prépost pedig két kezével az országalmát fogja. A falfestmény a maga sajátos módján világosan fejezi ki azt, hogy az Árpádok nyomába lépő Anjouk hatalmukat úgyszintén Máriától eredeztetették. Az ábrázolás egyszerre mutatja be Mária képletes és tényleges koronázását, minthogy a koronázási jelvényeket a valósághoz híven maguk a szertartás intézői adják át az istenanyjának. A kép a valóság és az elmélet furcsa keveréke.

A szepeshelyi kép azt bizonyítja, hogy az elmélet Mária legfelsőbb uralmáról megszakíthatatlanul tovább élt az Anjou-királyok alatt. Mátyás király (1458–1490) pénzeit ugyan még Mária képe díszíti, ölében a gyermek Jézussal, de a felirat már mélyreható változást sejtet a magyarok politikai gondolkodásában. A szöveg: PATRONA (H)VNGARIE a védnökséget, nem pedig az uralmat emeli ki. Ismeretes, hogy az istenanyja tisztelete a középkorban mindenfelé elterjedt. Őt tartották a leghathatósabb közbenjárónak az égben, őbenne látták a jóságos oltalmazójukat nemcsak az elesettek, hanem a hatalmasok is. De nem minden ország dicsekedhetett oly védnökkel, mint amilyen Mária volt. E tekintetben Magyarország helye az istenanyja egyetemes kultúrában egészen különleges, annál is inkább, mivel Máriát, „az ég királynőjét” a magyarok amellet legfelsőbb úrnőjüként tisztelték. Ez a „politikai teória” valóban sajátosan magyar volt.

Ezt a különleges elméletet Mária magyarországi utalmáról rendkívüli történeti körülmények idézték elő. Magyarország történeti helyzete Kelet és Nyugat érintkezési vonalán lehetővé tette a legkülönbözőbb eredetű hatások befogadását. Rómában körülbelül ilyenfajta uralmat alakított ki a pápaság, az apostolfejedelem, Péter számára. De Mária szembeállítása Péter apostollal már csak a fejlődés későbbi fokán következett be, amikor a reformegyház Magyarországon is megvívta harcát a királysággal. Ha azonban tekintetbe vesszük azt az erős bizánci hatást, mely 1000 előtt és után elborította Magyarországot, világossá válik, hogy a magyarok az ötletet a Mária-uralom elméletének kibontakoztatására Keletről nyerték.⁹

A képtisztelők győzelme (842) után egy csapásra megváltozott a képek szerepe a bizánci császárság hivatalos megnyilatkozásaiban. Már nemcsak Krisztust, a *rex regum*, másképp *rex regnantium* alakját idézték fel, hanem Máriát is, sőt később egyre inkább egyes arkangyalokat vagy védőszenteket. Az érméken például Mária vagy az *orans* testtartásában mutatkozik, vagy ölében tartja a gyermeket Jézust (*hodegetria*), vagy melléhez szorítja Krisztus medalionba foglalt képmását (*nikopoiios*). Az ábrázolás politikai jelentősége főleg akkor válik érthetővé, amikor az égbéli oltalmazó a császárral közösen fogja az üdvöt ígérő kereszt nyelét vagy győzelmi *labarumot*. Vizsgálódásunk szempontjából elsősorban azok az ábrázolások érdekelnek bennünket, melyeken valamelyik császár Mária kezéből nyeri el a koronát.

Az effajta ábrázolások sorát az a elefántcsont faragvány nyitja meg, mely VI. Leó császár (886–912) jelképes koronázását mutatja be. Mária jobbával a császár fejére helyezi a koronát Gábel arkangyal jelenlétében (3. kép). Itt Mária mellképe teljesen egyezik annak a Mária-képnek az arcvonásaival, mely Leó császár első *solidus* vereteinek (886–908) előlapján található. Tehát a faragvány közvetlenül a koronázás után készült. Az érmén Mária még *orans*-állásban van ábrázolva, a császár viszont a *solidus* hátlapján teljes ornátusban. Nyilvánvaló tehát, hogy az éppen trónra lépő császár Mária segítségét kérte uralmához, amelyet — miként az ábra mutatja — meg is kapott. Különösen tanulságos második példánk. I. Zimiskes János (969–976), megkezdve országlását, úgyszintén a maga javára kívánta biztosítani Mária támogatását. A *histamenon* típusú első kibocsátások előlapjára a pantokrator Krisztus mellképe került, míg hátlapján Máriát pillantjuk meg, amint a császár fejére koronát helyez (4. kép). A szimbolikus jelenetet lehetne éppen úgy is értelmezni, hogy Mária, mint *despoina* az égben Bizáncban is elnyerte a főhatalmat. Ha azonban a jelenetet alaposabban megfigyeljük, Isten áldó kezét vesszük észre a veret peremén. Vagyis Mária nem hatalmá-

3. VI. Leó császár (886–912) koronázása. Elefántcsont faragás

nál fogva, hanem a legfőbb istenség parancsára koronázta meg I. Tzimiskes Jánost. A koronát ugyan Mária adta, de nem uralma jeleként. A megbízást a koronázásra éppen azért kapta Mária, mert ahogyan már VI. Leó, úgy I. János is őt választotta égi közbenjárónak. A tényállást világosan kifejezi az ábrához mellékelte felirat: „Ó, Istenanya, segítsd meg János despotest.” Más császárok más égi hatalmakhoz fordultak segítségért és közbenjárásért. Ilyen pártfogóként koronázta meg — persze szimbolikusan — Szent Alexander a nevét hordó Alexander császárt (912–913), Mihály arkangyal II. Angelos Izsák császárt (1185–1195), Gábiel arkangyal I. Basileos császárt (867–886) stb. Természetesen az is előfordul, hogy Krisztus maga jelenik meg a képen a császárkoronázó szerepében. Vagy részvételét csupán az ég burkán lenyúló kéz (*manus Dei*) jelzi.¹⁰

A Mária keze általi koronázások az egész középkoron át folytatódtak Bizáncban. Minthogy ezek a képszerű ábrázolások többnyire a nemesebb pénzfajtákat díszítették, könnyen jutottak át a határon magyar földre. Ugyanis Bizánc a maga aranypénzével — legalábbis a 11. század végéig — igen jelentős szerepet játszott a magyar pénzforgalomban. Ez az oka annak, hogy a magyar királyok megelégedtek féldénárok (*obulusok*) kibocsátásával. A magyaroknak mindenképpen látniuk kellett oly bizánci vereteket, melyeken a császárt Mária koronázta meg. Persze nem tudhatták, hogy a

koronázó Máriának nem volt főhatalma Bizáncban. Nekik azonban, harcban állva idegen hatalmakkal, önálló állami létük védelmében nagyon is szükségük volt arra a teóriára, hogy az ország Mária különleges védelme és uralma alatt áll. (5. kép.)

4. Mária I. Tzimiskes Jánost (969–976)
koronázza. Arany érme

5. III. Romanos (1028–1034)
koronázása. Arany érme

VII. Gergely pápa remélte, hogy *traditio*-elméletével célt ér a magyaroknál, de nem számolt a náluk már meghonosodott Mária-*traditió*val. II. Orbán, okulva elődje hibáján, már más elmélettel lepte meg az új magyar királyt, Kálmánt (1095–1116), aki egyébként eredetileg papi pályára készült, és őszintén reformpárti volt. A pápa 1096. július 27-én kelt levelében, utalva Szent István király döntésére, kijelentette, hogy a magyaroknak nemcsak vallása, hanem királysága is a római Szentszék adománya.

Miként az előző vizsgálódásokból már kitűnt, István magyar fejedelemnek nem volt szüksége arra, hogy idegen hatalmasságtól — legyen az világi vagy egyházi — kérje vagy fogadja el a királyság koronáját. Miután püspökségek alapításával bebizonyította igaz keresztény érületét, mint független, szuverén uralkodó jogosan nevezhette magát királynak és jogosan hordhatott királyi koronát. S valóban, senki sem akadt sem Nyugaton, sem Keleten, aki kétségbe vonta volna jogát a királyságra.

Amikor tehát Kálmán király egyházi beállítottságánál fogva — nemhiába hívták őt „Könyves Kálmánnak” — készségesen elismerte II. Orbán pápa tételét a magyar királyság szentszéki eredetéről, tulajdonképpen az élő, „Szent István-i” hagyománnyal szakított. Hogy belső reformjainak ellenzői éppen ezt vetették a király szemére, azt elárulják klerikusának, Albericusnak magyarázkodó szavai, melyeket előljáróban Kálmán első törvényeihez írt. Nem csoda, ha ezt a koronatanat a magyar közvélemény még századok múlva sem fogadta el. De erről később!

Az új koronatan nem a király neve alatt vált közismertté, kétségtelen azonban, hogy megfogalmazására ő adott megbízást Hartvik püspöknek. Se a László-kori *Nagyobb Szent István-legenda*, sem a *Kisebb* már Kálmán uralma idejéből nem említi István koronájának szentszéki eredetét. Ezért kellett íratni egy harmadikat az előző kettő felhasználásával oly módon, hogy István koronakerése és a pápa koronaküldése egy csodás történet keretében szemléltetődően előtűnjék. Amit II. Orbán pápa idézett levelében tételként fogalmazott meg, azt Hartvik a hagiographia nyelvére fordította. A Hartvik-féle legenda, minthogy a reformpápaság felfogását tolmácsolta, az egyház hivatalos támogatásával mindenfelé elterjedt, hirdetve a Szentszék álláspontját a magyar koronakerésben. Hogy a Szentszéknek ez az álláspontja korántsem volt régi, hiszen csak II. Orbán fogalmazta meg először, egykönnyen kihullott a „nemzet tudatából”. Volt azonban e tannak gyakorlati következménye is, amire röviden utalnunk kell. A pápaság fegyverként bármikor felhasználhatta, ha a magyar trón körül viszá-

6. II. Basileios (976–1025). Miniatűr kép, 1017 után

lyok keletkeztek vagy trónüresedés esetén (lásd alább), és amikor a *regnum* sorsáról rendelkezni kellett.¹¹

A Hartvik-féle legenda elbeszélése a koronáról bármennyire is elterjedt, nem tudta kioltani azt a régebbi felfogást, hogy a koronát Pannónia az égből kapta. Már a Mária-kultusszal kapcsolatban megemlítettük Bizánc jelentős hatását a magyar életre, nemcsak a koronázás előtti, hanem az azutáni évtizedek folyamán is. Bizánci eredetű azonban az a gondolat is, hogy a magyar király koronáját nem emberi kéz csinálta és küldte, hanem égi parancsra angyal hozta. Ezt a tanítást a magyarok Bizánc közvetlen

szomszédságában korán megismerhették, hiszen Bíborbanszületett (VII.) Konstantinos császár *A birodalom kormányzásáról* írt művének 13. fejezetében azt tanácsolja fiának: „Ha valaha majd akár a kazárok, akár a türkök (azaz a magyarok), akár az oroszok vagy valami más északi és szkíta nép, amint ez sokszor megesik, azt fogja kérni és követelni, hogy valamilyen szolgálatuk vagy teljesítményük fejében küldjének nekik a császári öltözetekből, koronákból vagy díszruhákból, akkor neked úgy kell mentegetődznöd, hogy: »Ezeket a díszruhákat és koronákat, melyeket ti kamelaucionoknak neveztek, nem emberek készítették..., hanem... Isten küldte angyala útján ezeket...«” Különösen szemléltetőek azok a bizánci ábrázolások, amelyeken angyalok koronát vagy más felségjelvényt hoznak a császárnak vagy más fejedelemnek. Ilyen-szerű ábrázolások nemcsak Bizánc közvetlen szomszédságában, hanem elvélve Nyugaton is feltűnnek. Rejtett bizánci hatással azonban még itt is számolnunk kell. (6., 7., 8., 9. kép.)¹²

Az a hiedelem, hogy a magyar Szent Koronát az angyal hozta, nagyon régi lehetett, mert mélyen bevésődött a köztudatba. Amikor az Árpád-ház férfi ágának kihaltával az egyik trónkövetelő, Ottó bajor herceg a birtokába jutott Szent Koronával Magyarországra tartott, a fatartóba zárt kincs valamiképpen leoldódott nyerge kápájáról, és az éjszaka sötétjében észrevétlenül az útra esett. A történetet lejegyző krónikás csodának vette, hogy hajnalra a kincs mégis megkerült. Történetét azzal zárta: a gondviselés akaratából Pannónia nem veszítheti el angyal adta koronáját (*data sibi corona ab angelo*). Mivel angyal hozta az égből, neve a legújabb időkig „angyali korona” (*corona angelica*). A korabeli emlékeket olvasva, mintha a hivatkozások az angyal hozta magyar koronára azóta sokasodtak volna meg, amióta lehunyta szemét az utolsó Árpád-házi uralkodó (1301). Amint ugyanis nőtt annak a veszélye, hogy Magyarország idegen hatalmak játékszerévé válik, az ország lakói szívesen hangoztatták a Szent Korona földi hatalomtól mentes, angyali eredetét. A Budán („Új-Pest”) 1308. november 27-én összegyűlt királyválasztó gyűlés megdöbbenve hallgatta a pápa legátusának, Fra Gentile bíborosnak szavait, aki — utalva a magyar történetre, azaz a Hartvik-legenda előadására — a Szentszéknek követtele annak elbírálását, hogy ki legyen az új király. Károly Róbert az Anjouk dinasztiajából ugyan a pápa ajánlására, de végül is a rendek választásából foglalta el a magyar trónt.

Tekintsünk vissza a magyar történetre a 14. század elejéről, és próbáljuk megkeresni a koronát hozó angyalt. Mindjárt arra a jelenetre kell gondolnunk, amikor László 1074-ben a döntő győzelmet hozó mogyoródi csata előtt az Úr angyalát látta alászállni az égből, hogy testvére, Géza fejére arany koronát helyezzen. Egy ilyen angyal hozta koronára valóban nagy szüksége is volt az ifjú Géza hercegnek, mivelhogy Szent István koronáját Salamon király birtokolta, ki elhagyva az országot azt minden bizonnyal magával vitte. Gézát a győzelmes csata után királlyá koronázták (1074. március közepe), de miféle koronával — az általános hit szerint az angyal adta koronával! A csoda, amelynek László herceg volt a tanúja, világossá tette az ország előtt, hogy a trónt elfoglaló I. Géza Isten választottja, koronája pedig az angyal hozta korona, és mert szentség övezi, ezentúl pótolhatja Szent István eredeti koronáját. Mindez akkor történt, amikor Magyarországnak még volt felkent, megkoronázott és törvényesnek elismert királya!

Melyik lehetett az a korona, melyet az angyal megjelenése az ország színe előtt törvényesített? Nincs kétség, a mai Szent Korona *graecának* nevezett abroncsa. Hogy valóban a Géza nevével jelzett koronát kell az „angyali koronának” tartanunk, az kiderül a 14. századi krónikasöveg 156. fejezetéből, mely egyébként az Álmos-ág *gestá*-jából maradt fenn. Eszerint László magyar király leánya, Piroska arról értesítette az akkor Magyarországon uralkodó II. Istvánt (1116–1131), hogy hitvese (1104 óta), II. Komnenos János bizánci császár a magyar királyt saját hűbéresének nevezte (*dicens regem Hungarie esse hominem suum*). E sértésért II. István azonmód háborúval felelt.

7. IX. Konstantinos Monomachos (1042–1055). Miniatűr kép, 11. század

8. Knut angol-dán király és Aelgifu királyné. 1020 és 1030 között

9. Szent Edmund angol király. Miniatűr kép 1125–1135 között

De hogyan jutott a bizánci császár ilyen hamis gondolatra? A Szent Korona görög feliratos abroncsa (*corona graeca*) mai formájában nem lehet ugyan VII. Dukas Mihály ajándéka I. Géza számára, annyi azonban kétségtelen, hogy I. Géza a császár ajándékából készíttetett magának koronát. Aki viszont fejkén a császár képmását hordta, azt Bizáncban joggal mondhatták a császár alattvalójának. Így lett a magyar király — tudtán kívül — „a bizánci császár hűbérese”.¹³

JEGYZETEK

- 1 Chronicon Lib. IV, c.59. MG SS rer. Germ. Nova Series Tom. IX. Ed. R. Holtzmann. Berlin, 1935. 198. A továbbiakban ezt a kiadást idézzük. W. Trillmich újabb kiadása német fordításban megjelent R. Buchner hg.: *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* Bd. 9. Berlin 1958. Újabbban A. Schneider foglalkozott szerzőnkkel az *Archiv für Kulturgeschichte* 44 (1962) 34–71. lapjain: Thietmar v. Merseburg über kirchliche, politische u. ständische Fragen seiner Zeit. De a magyar viszonyokra nem tér ki.
- 2 R. Holtzmann: *Die Chronik des Thietmar von Merseburg. Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit.* Hg. K. Brandt. Bd. 39. Lipsce 1939. 134.; *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* (2. Bd. Otto III.) Hg. M. Uhlirz. Berlin 1954. 576. W. Trillmich fordítása, némi változtatással, Holtzmann szövegéhez igazodik (i. m. 174.).
- 3 M. Uhlirz: i. m. 378. skk.
- 4 A császár római táborozására és a beneventumi hadjáratra ld. M. Uhlirz: i. m. 378–380. A koronázás időpontjára vonatkozó forrásokat összegyűjtötte és elemezte Hóman B.: *Szent István megkoronázásának időpontja.* Magyar Nyelv XXIII (1927) 443–452. Györffy György (István király és műve. Bp. 1977. 148–149.) szerint a koronázás a pécsi alapítólevél és a zágrábi–váradai rövid krónika alapján 1001. jan. 1-jére tehető. A forrásokban található számjegyek, sajnos, nem megbízhatóak. Például éppen az idézett zágrábi–váradai krónika római számjegyekben 33 évben adja meg a megkoronázott István király uralkodási évét, viszont halálát ennek megfelelően 1034. aug. 14-re teszi, a biztos 1038. év helyett (SRH I. 207.). A római zsinatra ld. M. Uhlirz: i. m. 349–352. A Classe-beli S. Apollinaris kolostorban tartott ravennai törvényt napra ld. uo. 369. skk., a koronázásról M. Uhlirz külön az Exkurs XXIII lapjain fejtette ki nézetét. Pünkösöd a korona ünnepe Bizáncban: *Konstantinos Porph.*: De caerim. I, 9. *Le livre des cérémonies* I. Ed. A. Vogt. Paris 1935. 54.
- 5 SRH II. 379., 384.
- 6 MG SS IX, 243., 232–234.; MG SS V, 12–14., 112.; SS rer. Germ. Ed. E. L. B. Oefele. Hannoverae 1891. 65.
- 7 Thietmar és a pápaság: A. Schneider: i. m. 45. Szent István Nagyobb Legendájának idézett helye: c.9. SRH II. 384. A szentéavatás László király és VII. Gergely politikai együttműködésének idejére esett, amire a Hartvik-féle legenda világosan utal (c.24. SRH II. 433.), a Nagyobb István-legendának viszont nem a szentéavatás után, hanem előtte kellett keletkeznie, mivel szerzője még nem került a gregoriánus mozgalom hatása alá. VII. Gergely levele Salamon királyhoz: Reg. Gregorii VII. lib. II, 13. Mon. Germ. Ep. selectae II/1. Ed. E. Caspar. 2. kiad. Berlin 1955. 145. III. Henrik zsinakmányára és a Szentegérnek juttatott adományára: *Annales Altahenses maiores a. 1044.* SS rer. Germ. Ed. E. L. B. Oefele. Hannoverae 1891. 36. *Terram innumeris cadaveribus operiunt, lancea regis deaurata capitur*; *Annales Leodiensis (-1054) a. 1043.* MG SS IV, 19.; *Rex Henricus... Obbonem de bello fugavit, et lanceam, insigne regis recepit.* Minthogy I. Endre (1046–1060) jobbkéze, a bihari püspök Liedwinus (Leodinus, Leudwin) maga is lüttichi származású volt, a Lüttichi Évkönyvek jólétesültségében nincs miért kételkednünk. A Leodinus adata: *Fundatio ecclesiae sancti Albani Namucensis* ad a. 1047. MG SS XV, 2. 964. Namur Lüttich melletti város. Arnulphus archiep. Mediolanensis, *Rerum sui temporis libri V.* Lib. III c.6. MG SS VIII, 18.: *Cuius (III. Henrik) unum insigne tropheum aurata indicat lancea, Ungarorum regi violenter extorta et Romae in apostolorum templo suspensa.* A Bonizo-adatra: *Liber ad amicum V.* MG Libelli de lite imperatorum et pontificum I. 583.: *capta est et Ungarici regis lancea, que per eosdem nuncios Rome delata est et usque hodie ob signum victoriae ante confessionem beati Petri apostoli apparet.*
- 8 Querfurt Brunóról ld. II. Henrik császárhoz írt levelét 1008-ból: H. G. Voigt: *Brun von Querfurt.* Stuttgart 1907. 441.; *Mon. Pol. I. 227.: sanctus Petrus, cuius tributarium se asserit.* Thietmar: *Chronicon VI* c.92. i. m. 384.: *promissum principi apostolorum Petro persolvere censum.* Vö. E. Maschke: *Der Peterspfennig in Polen und dem deutschen Osten.* Lipsce 1933. 17–21. és Exkurs I. Az angolok census fizetéséről uo. 18., 27. skk. Thietmar is említi: *Chronicon VII* c.36. i. m. 442.
- 9 Mária mint védnök és mint a legfőbb hatalom birtokosa: *Legenda s. Stephani maior* c.10. SRH II. 385.; c. 12. uo. 387.: *Regina celestis et mea, quem tu regem statuisti...*; c.14. uo. 390. Az asszony eredeti jelentése a régi magyar nyelvben: *Benkő L.*: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. Bp. 1967. 189. Az esztergomi *Porta speciosa* kék- és szövegprogramjával legutóbb Marosi Ernő foglalkozott: *Esztergom zwischen Ost und West.* Zbornik za likovne umetnosti. Beograd 15 (1979) 51–69., valamint Ragusa, *Isa Porta patet vitae sponsus vocet intro venite and the Inscriptions of the Lost Portal of the Cathedral of Esztergom.* *Zeitschrift für Kunstgesch.* 43 (1980) 345–351. A szepeshelyi falfestményről:

- Radocsay D.*: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 220–221. XLIX. tábla. Matthias Corvinus madonnás vetetle az 1467. évi nagy pénzreform után tűntek fel. *Huszár L.*: Münzkatalog Ungarn. Bp. 1979. No. 672., 692–698., 716–726. A „Mária Magyarországon” témához szolgáljon adalékként még V. István 1272. évi oklevele a csúti premonstréi számára, mely így szól: *que (Mária) nostra et Regni nostri est domina et patrona*. *F. Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. 592. Vö. *Szent-pétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. 1. füzet. (1255) 1270–1301. Bp. 1943. 2177. sz.
- 10 A bizánci császárábrázolásokra ld. *A. Grabar*: L'empereur dans l'art byzantin. Paris 1936. 112. skk. A VI. Leó koronázását megörökítő elefantsont-faragványról os. XXIV. 1. tábla, valamint *A. Goldschmidt-K. Weitzmann*: Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII. Jahrhunderts. Berlin 1930. Bd. II. XXXV. tábla. I. Basileos jelképes koronázására: *H. Omont*: Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibl. Nat. Paris 1929. XIX. tábla: Par. gr. 510 fol. C^v. A Mária-koronázások sora jól követhető a pénzék ábrázolásain. Erre: *A. R. Bellinger-Ph. Grierson*: Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 3/1–2. Washington 1973. *Ph. Grierson*: Általános bevezetés. 169. skk. XLII. tábla la–6. I. János (4. ábra); LVI. tábla III. Romanos (1028–1034) (5. ábra); LXII. tábla la–1b. 3. VI. Stratiotikus Mihály (1056–1057); LXIV 2. tábla 1–2. 4. X. Konstantinos Dukas (1059–1067). *M. F. Hendy*: Coinage and Money in the Byzantine empire 1081–1261. Washington 1969. VI. tábla 6–9. és LI. tábla 4. Thessalonica-i veret. I. Alexios Komnenos (1081–1118); IX. tábla 4–9. II. Komnenos János (1118–1143); XIII. tábla 1–2.; XIV. tábla 1–4.; XVI. tábla 1–15.; XVII. tábla 1–4. I. Manuel Komnenos (1143–1180); XXI. tábla 13. II. Angelos Izsák (1185–1195); stb. Vö. *K. Wessel-M. Restle*: Reallexikon zur byzantinischen Kunst I–II. Stuttgart 1966–1971. 750. skk. *A. Grabar* (i. m. 118.) arra figyelmeztet, hogy X. Konstantinos Dukas császár és feleségét az egyik ábrázoláson Krisztus, a másikon Mária koronázza meg. Ez utóbbi képen Mária csak a császárpárt koronázza meg, középük állva, míg fiaikra két angyal rakta a koronát. Sándor koronázására: *A. R. Bellinger-Ph. Grierson*: i. m. XXXV. tábla 2.; II. Izsákra *M. F. Hendy*: i. m. XX. tábla 1–8. A Konstantinos Porph. feljegyzett akklamáció szerint a császár Máriától kapja a koronát: De caerim. I. 8. 4. sz. jegyzetben id. kiad. 50.
- 11 II. Orbán levele (JL. 5662) Kálmán királyhoz: *J. P. Migne*: Patrologia Latina CLI coll. 481. és *F. Šišić*: Enchiridion fontium historiae Croatiae. Zagreb 1914. 398. skk.: *qui (Stephanus) generis tui primus a sancta Romana et apostolica ecclesia fidei religionem suscepit et regalis (Migenél: regularis) dignitatis iura promeruit (Migne: jura promeruit)*. A kérdésre: *P. Váczy*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935. 99. skk.; *A. Szentirmai*: Die „apostolische Legation” des Ungarnkönigs Stephan des Heiligen. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 8 (1957) 253–267.; *J. Deér*: Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificae 2 (1964) 152. skk.; *Uő*: Die heilige Krone Ungarns. Bécs 1966. 196. skk. Kálmán törvényei: *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 181. skk. Vö. *Váczy Péter* ismertetését *A. Brachmann*: Kaiser Otto III. und die Staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns. Abhandlungen der Preussischen Akad. der Wiss. (1939) Philosophisch-historische Klasse I. Berlin 1939. c. művéről.
- 12 Ilyen vonatkozású ábrázolásokból: 1) II. Basileios Bulgaroktonos. 1017 után. Cod. gr. 17, fol. 3. Bibliotheca Marciana, Velence. (6. kép) 2) IX. Konstantinos Monomachos. 11. század. Cod. Sinait. 364. (7. kép) 3) Ismeretlen császári család miniatűr képe a Psalterium Barberiniből. Cod. Barb. gr. 372, fol. 5. r. (Datálásra: *Váczy P.*: Helm und Diadem. Acta Antiqua Acad. Sc. Hung. XX [1972] 192.) Bibliotheca Apostolica Vaticana, Róma. 4) Dávid király a pajzson állva. Psalterium Barberini. Cod. Barb. Graec. 372. f. 34v. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Róma. Kép: *J. Deér*: Der Globus des spätrömischen und des Byzantinischen Kaisers. Byz. Zeitsch. 54 (1961); *Uő*: Byzanz und das abendlandische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen 1977. Taf. 16, 2. VII. 5) Milutin szerb fejedelem (1300–1321) a gracanica-i templom falképén. Közölve: *V. Peitkovic*: La Peinture serbe du moyen âge I. 44a. 6) Ivan Alekszandar bolgár cár. Manasses-kronika. 1345 kör. Cod. Vat. Slav. II, fol. 1. Bibl. Apost. Vat., Róma. 7) Knut angol-dán király és Aelfifu királyné 1020–1030 közt. Liber vitae. Hyde Abbey. Stowe Ms. 944, fol. 6r. British Museum, London. (8. kép) 8) Szent Edmund angol király. 1125–1135 közt. Miracula Sancti Eadmundi. Ms. 736. Pierpont Morgan Library, New York. Vö. *M. Rickert*: Painting in Britain. The Middle Ages. London 1954. 80. (9. kép)
- 13 *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Kiad. *Moravcsik Gyula*. Bp. 1950. c.13, 24–35. A magyar fordítás, melyet alapul vettünk, az eredeti hívebben adta volna vissza, ha „a díszruhákat és koronákat, melyeket ti fejdíszeknek neveztek” szöveg helyett megőrzi az eredeti görög kifejezéseket, mert másféle ruhákat és másféle koronákat a császár javaiból kaphattak a barbárok. A semmitmondó „fejdíszek” helyett ezért hagytuk változatlanul a szöveg *kamelaukia* kifejezését. Az elvesztett, megtalált Szent Koronára: Cron. saec. XIV. c.192. SRH I. 484. Az 1308. évi királyválasztásra: Acta legationis cardinalis Gentilis. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom. 2. Bp. 1885. Nr. 39. 117.: *quodae coronam regni primus rex Ungarie, sanctus Stephanus, a Romano pontifice consecratam acceperit, prout Ungarorum historie, quas lagatus ipse prænoverat...* Hogy a legátus Hartwick szövegét idézte, és hogy a rendek felháborodtak a szöveg értelmezése miatt, ld. *Deér J.*: Die heilige Krone... 11. sz. jegyzetben i. m. 220. Szent László látomása: Chron. saec. XIV. c.120. SRH I. 388.: *ecce angelus Domini descendit de celo portans coram auream in manu sua et impressit capiti tuo ...* A görög császár szavai: Chron. saec. XIV. c.156. SRH I 439. skk. A Képes Krónika szövegében maradt fenn. A császárkép viselésének politikai jelentésére: *Deér J.*: i. m. 72. skk.

Az angyal hozta korona

A magyar király avatási koronája — a Szent Korona — évszázadok során sokféle néven fordul elő a korabeli kútfőkben. Említik, főleg eleinte, egyszerűen a „király koronájának”, „királyi koronának”, majd mind gyakrabban „az ország koronájának”, „Magyarország koronájának”, mégis leginkább, s egészen a legújabb időkig, „Szent Koronának”. Ritkább az utalás Szent Istvánra, latinul így: *corona sancti regis* vagy *corona sancti regis Stephani*. A barokk korban tűnik fel az „apostoli korona” kifejezés. Az összes elnevezés közül azonban a legtalányosabb az „angyali korona”, latin szövegben *corona angelica*, mely az Árpád-ház férfi ágának kihalásával (1301), a trónkövetelők korában bukkan elő, mondhatni a „nemzet mélyéből,” és hű kísérője a későbbi függetlenségi mozgalmaknak.

Amikor III. Endre örökre lehunyta szemét, az ország valóban könnyen válhatott volna külső hatalmak, különböző dinasztiaiák küzdőterévé. Abban mindenki egyetértett, hogy az Árpád-ház leányági leszármazói közül kell kiválasztani az új királyt. De trónigénnyel többen is felléptek. Emellett más szempontokat is próbáltak érvényesíteni. A római Szentszék arra hivatkozva, hogy Szent István, az első magyar király a pápától kapta hitét és királyi koronáját, jogot formált a megürült trón betöltésére. A német császár sem maradt tétlen, és IV. Béla tatárjárás idején tett ajánlatára emlékezve, gazdátlan német hűbérnek tekintette Magyarországot. Az ország, hogy megálljon a maga lábán, elismerte ugyan a nőág jogát, de a választást magának tartotta fenn, a pápa vagy a császár rendelkezési jogáról pedig hallani sem akart. Az elveknél és a vélt jogoknál vesztettség csatájában első ízben vált politikai jelszóvá az országban a Szent Koronának mint a szuverenitás jelképeként népi megfogalmazása, hogy ti. „angyal hozta korona”.

Történetünket II. Vencel cseh király hasonlónevű fiának megválasztásával és székesfehérvári megkoronázásával (1301. augusztus 27.) kell kezdenünk. Hiába volt törvényes király, ellenfeleivel szemben nem tudta magát tartani, s ezért atyja jobbnak látta, ha erős seregének védelme alatt visszaviszi őt Prágába (1304). De korántsem üres kézzel! Cselből beöltöztette fiát a magyar király teljes ornátusába, és aztán az így szerzett kincsel elhagyta az országot. A sietség, ahogyan útra kelt a csapat a két Vencellel, kizárja azt a lehetőséget, hogy a királyi ornátusból valami visszamaradt volna. A német nyelvű osztrák *Rimes Krónika* pontosan felsorolja mindazokat a darabokat, amelyek a beöltözéskor Vencelnek jutottak. Eszerint ráadták Szent István palástját (*einen roc heiligen*), derekát körülölelték Szent István kardjával (*sant Stephanus swert*), lábára került Szent István sarkantyúja (*zwene sporn*), fejére helyezték a Szent Koronát (*die heilic krone*), melyet a forrás szerint még Szent István viselt, a királyok azonban legfeljebb már csak a három nagy egyházi ünnep alkalmával igényelhették, végül Vencel egyik kezébe az arany jogart (*daz zepter guldin*), a másikba Szent István tiszta aranyból készült ékköves karerekléjét (*sant Stephans arm*) adták, mert — nyilván — így próbálták pótolni az akkor már hiányzó országalmát. A *Rimes Krónika* szerzője szerint ez utóbbi III. Endre koronázásakor (1290) még megvolt.

Szóról szóra igaz tehát, amit két másik forrás állít, éspedig a *Continuatio Zwetlensis III* meg a *Chronicon aulae regiae*, hogy ti. a két Vencel a magyar király teljes ornátusát vitte magával Prágába.

Vencel annak ellenére, hogy nem tért vissza, továbbra is magyar királynak tekintette magát. A koronázási ereklyék birtokba vételével éppen királyi jogait kívánta biztosítani mindenki mással szemben. Amikor azonban atyja halála után elfoglalta a cseh trónt, ünnepélyesen lemondott Magyarországot illető összes jogairól (1305), a magyar koronázási ereklyéket pedig egy vele rokon másik magyar trónkövetelőnek, Ottó bajor hercegnek szolgáltatta ki, nehogy azok ellenségének, Anjou Károly Róbertnek kezére jussanak. A cseh király helyesen számított arra, hogy a magyarok csak úgy kaphatják vissza a királyavatáshoz nélkülözhetetlen kellékeket, hón óhajtott ősi kincseiket, ha Ottót — bármennyire se kívánták — elfogadják királyuknak. Vencel, minden jel szerint, semmit sem tartott vissza magának a magyar kincsekből. A Prágában őrzött ún. Szent István-kardot biztosan nem ez alkalommal hozták cseh földre. Ugyanis a *Rimes Krónika* a kardot is megemlíti azon tárgyak közt, melyeket Venceltől szerzett Ottó. Szent István karereklyéjéről is fel kell tennünk, hogy visszakerült az országba, ha nem is a Szent Jobbról elnevezett apátságba, hanem a többi *regalia* közé Székesfehérvárra. Laskai Osvát szerint 1480 körül ott őrzik.

Ottó bajor herceg a magyar ereklyék birtokában nagy aggodalommal gondolt magyarországi útjára. Mind a császáriak, mind az Anjou-pártiak szeretnék volna útját megakadályozni és őt kincseitől megfosztani. A *Rimes Krónika* szerzője élénk képet fest arról, hogyan rejtette el Ottó a koronát, a jogart és a kardot. Ezt a két utóbbi darabot egy tegeznek látszó tokba süllyesztette, majd amikor lovon útra kelt, oldalára akasztotta. A korona számára Ottó külön hordócskát esztergályoztatott, hogy útközben higgyék azt, itóka van benne. A 14. századi magyar krónikás ezt a tokot latinul *flascó*-nak nevezi, s ugyanígy határozza meg szerepét németül az osztrák rímes krónikás: *gelich einer flaschen*, melyet azonban más kifejezéssel börtársának ír le: *ein liderin taschen* vagy *der malhen liderin*. A két egymástól független leírást úgy kell tehát értenünk, hogy az esztergályozott fatokot kívül bőrrel vonták be.

Ilyen „megtévesztő poggyással” indult el veszélyes útjára Ottó herceg bajor csapatával. A morva Brnóból (*Brunne*) Bécsnek (*Wienen*) vették útjukat, és Enzersdorft (*Enzestorfe*) érintve szerencsésen át is jutottak a Lajtán (*Litach*), a magyar határon. Itt azonban meglepetés érte őket. Az esetet a magyar krónika is feljegyezte, a rímes krónikás előadása azonban ennél lényegesen bővebb. Hogy eltereljék magukról a figyelmet, nappal vadásztak, s csak éjjel lovagoltak tovább gyors iramban. Így történt, hogy a sötét éjszakában észre sem vették a nyereg kápájára erősített hordócska eltűnését. A sok rázástól a szíjas kötés felbomlott, és a hordócska nemes kincsével együtt a forgalmas közút porába hullott. Nagy lett a riadalom. Nem törődve annak a veszélyével, hogy a fellármázott osztrák őrségek fogságába eshetnek, visszafordultak, és megismételve az átkelést a Lajta vizén, az úton egy mérföldnyi távolságra épségben meg is találták a kincessel telt hordócskát. Örömnél csak csodálkozásuk volt nagyobb, hiszen a közúton — miként az osztrák a magyar krónikással egybehangzóan állítja — sok nép járt ide-oda, nők és férfiak egyaránt anélkül, hogy a kincssel telt hordócska feltűnt volna nekik.

Amikor a bajorok végre szerencsésen benyargaltak Sopronba (*Oedenburc*), a nagyhatalmú Iván németújvári grófnak tüstént jelezték érkezésüket. A gróf — egykor Vencel, most Ottó pártfogója —, miután a jó hírért hálát adott az Úrnak, máris azt kérdezte a hírvivőktől, hogy a vendégek vajon magukkal hozták-e a koronázási ereklyéket, melyeket annak idején a cseh király vitt el Magyarországról. Külön érdeklődött a jogar, a korona és a kard iránt, úgy látszik, ezeket tartotta a legfontosabbaknak (*zepter, krone unde swert*). Ottót azután Budára (*Oven*), majd innen Fehérvárra (*Wizenburge*) kísérték, ahol annak rendje és módja szerint magyar királlyá kenték és megkoronázták

(1305. december 6.). A magyarok sohasem lelkesedtek a bajor hercegért. Ha mégis királlyá fogadták, csak azért tették, hogy az ország koronáját a többi jelvénnel együtt visszazerezzék. Midőn az erdélyi vajdához kérőként beállított, elfogták, a koronát elvették tőle, és csúfosan kiűzték az országból (1307).

Az osztrák és a magyar krónikás előadását érdemes összehasonlítani egymással. A *Rimes Krónika* szerzője látható örömmel beszéli el mindazt a kalandot, amin Ottóék-nak át kellett esniük. Bőbeszédűen, az akkor divatozó kalandregények módjára fűzi egymás után az eseményeket. Amellett valóság-hű, megbízható krónikás. Viszont mennyire szűkszavú és pártos az Ottó-történet magyar előadása! Ottó történetére mindössze három fejezet (191, 192, 193) jut, de ez sem egységes. A 191. fejezet már mindent elmond Ottóról, amit érdemes tudni róla. A szöveg pártállását elárulja, hogy jó érvekkel kiemeli uralmának törvényességét. Szánalomra méltó sorsát a balcsillagzatnak tulajdonítja. A két másik fejezet tulajdonképpen pótlás Ottó történetéhez, melyet a 191. fejezet már végig letárgyalt. A 192. fejezet „nem hallgathatjuk el...” bekezdéssel a korona elvesztésének történetét Ottó ellen fordítja, tehát szerzője az Anjou-ellenpárt javát nézte. Ugyanis az éggel juttatta kifejezésre, hogy Ottó a birtokba vett koronát nem tarthatja meg, mint ahogy a koronával a királyságát el is veszítette. A 193. fejezet ugyancsak pótlólag ismerteti az Anjou-párti budaiak kiszabadulását Vencel cseh király fogságából, és véres bosszúállásukat.

Az utólagos pótlás ismérve az is, hogy e két utóbbi fejezet hiányzott abból a példányból, melyet a *Pozsonyi Krónika* szerkesztője vett alapul. Eredetileg a 191. fejezet után közvetlenül következett a 194. fejezet. Az Anjouk krónikása itt foglalta össze az új dinasztia trónra jutásának eseményeit, de csak 1310. augusztus 27-ig bezárólag, amikor is Károly Róbertet végre sikerült a Szent Koronával megkoronázni. Valószínűnek tartjuk, hogy a Szent Korona elvesztéséről szóló 192. fejezet és a hozzá csatlakozó 193. fejezet ettől az Anjou-párti szerzőtől származik. 1311-től kezdve az Anjouk történetéből már csak évkönyvszerű bejegyzéseket találunk, melyek mind *Anno Domini* szavakkal kezdődnek, és irodalmi szempontból erősen különböznek a 194. fejezet írójának előadásmódjától. Ekkor már más író kezében találjuk a tollat.

Miután a 192. fejezet írójának helyét és korát megállapítottuk, térjünk újra vissza hozzá: még van mondanivalója számunkra. Jellemző rá, hogy az úton elvesztett Szent Korona megtalálásának körülményeit hogyan tudja igazi csodának értelmezni. Az osztrák *Rimes Krónika* szerint a bajorok inkább csak ámultak nagy szerencséjükön, és égi beavatkozásra nem is gondoltak: *daz si die flust funden ze grozen saelden si daz mazen...* Nem töprengtek sokat az eseten, hanem máris fordultak és folytatták útjukat. A magyar író viszont azon igyekezett, hogy a szerencsés eset igazi égbéli csodának tűnjék fel. Többször is kiemeli a járókelők sokaságát a közúton, továbbá azt, hogy hosszú időn át hevert az úton a koronát rejtő hordócska. Az időt aprólékos gonddal próbálta kiszámolni. „Alighanem éjfél előtt kellett elvesznie a koronának, az viszont nem kétséges, hogy csak másnap estefelé találták rá. Ez el nem titkolható valóságos csoda! Különbözik miképp volna magyarázható, hogy a sok járókelő közül senki sem vette észre, csupán az, aki kereste.” Ebből aztán a magyar író le is vonta a tanulságot: „Pannónia nem vesztheti el angyal adta koronáját!” (*data sibi corona ab angelo*).

A hiedelem, hogy a Szent Koronát az angyal hozta az égből a magyar népnek, már közkeletű lehetett, amikor az Anjou-kori krónikás 1310-ben, tudomásunk szerint elsőként, lejegyezte. A korona megtalálásának „csodája” emlékeztette őt egy másik csodára, a korona eredetének csodájára. És így jutott arra a következtetésre, hogy nem veszhet el az a korona, melyet a magyar nép az égből kapott. Ezért hívták a Szent Koronát századokon át „angyali koronának” (*corona angelica*). A rendkívüli esetből csoda lett, égi jel, mely alkalmassá vált arra, hogy emberi történéseknek égi igazolást adjon.

A *Nagyobb István-legenda* szerint az egyház és a királyság megalapítását Magyarországon csoda előzte meg. A keresztény hit terjesztését, püspökségek megszervezését már Géza fejedelem szorgalmazta. Ekkor jelent meg álmában egy gyönyörű ifjú, aki átadta neki az Úr üzenetét. Ebben pedig benne foglaltatott, hogy születendő fia mint koronás király fogja mindazt elvégezni, amit ő előkészített. A legendaíró ily módon kívánta elfeledtetni a magyarokkal a pogány Emese álmát, mely a jövőt illetően ugyancsak dicsőségesen uralkodó fejedelmeket ígért az Árpádok dinasztiájának. Ebben a keresztény változatban az Úr hímeit mondhatjuk angyalnak, bár a szöveg nem így nevezi, azonban ez az „angyal” nem hozott az égből koronát, hanem csak üzenetet. Valószínűtlen hát, hogy erre az angyalra gondoltak volna a magyarok, amikor a Szent Koronát „angyali koronának” hívták.

VII. Gergely pápa óta a pápaság főhatóságot próbált ráerőszakolni császárokra és királyokra. Kálmán személyében (1095–1116) Gergely-szellemű, egyházi pályára szánt Árpád-sarj foglalta el a magyar trónt, aki elődeinél már engedékenyebbnek mutatkozott a pápaság irányában. Az új Szent István-legenda, melyet az ő utasítására állított össze Hartvik püspök, már akként adta elő a magyar királyság megalapításának történetét, ahogyan a Szentszék képzelte: István a pápa áldásával és az általa küldött koronával lett a magyarok első királya. Az áldást Róma, ha kellett, engedélynek is fel-foghatta, a koronaküldésre pedig mindenkor hivatkozhatott, ha a főség jogán rendelkezni kívánt a magyar trónnal. De a magyar király a pápa hűbér- vagy egyéb uralmát sohasem ismerte el, bár a Hartvik-féle előadást a korona eredetéről készségesen a magáévá tette. Hartvik szerint a koronát a pápa csináltatta ötvössel, és már kész volt, amikor az „Úr küldötte” (*domini nuncius*) álmában megjelent. Valójában a pápa adta s nem az angyal. Az angyal feladata mindössze annyiból állott, hogy közölje vele Isten akaratát: a koronát ne az kapja, akinek eredetileg rendelte.

A Hartvik-féle legendával csupán azért foglalkoztunk, hogy a pápa látomásában megjelenő angyalt szembesítsük a Szent Korona angyalával. A kérdés, úgy véljük, elegendőképpen tisztázódott: a két angyal nem azonos. Furcsa is lett volna, ha közülük lett volna egymáshoz. Hartvik a római kúria felfogását akarta elismertetni a magyar közvéleménnyel, és ez részben sikerült is neki. Az új Szent István-legenda fiktív története a Szentszék koronaküldéséről általánosan elterjedt. Ezt hirdette az egyház, de a vele szorosan összefonódott királyi udvar és kormányzat is. A Hartvik-féle koronatan elfogadtatását nagyban előmozdította a legenda formája, melynek a középkorban bizonyító erőt tulajdonítottak. A legendák szövegét úgy idézték, mintha hivatalos okiratok lettek volna. Bár Hartvik szövegéből III. Ince pápa töröltetett egy neki nem tetsző sort, magát a legendát egészben véve egyházilag megerősítette. Mindezek ellenére a magyar társadalom tudatából nem vészett ki annak az emléke, hogy a koronát egy angyal hozta Pannóniának. Ezt a koronát az ország közvetlenül az Úrtól, „a királyok királyától”, nem pedig földi hatalmasságoktól kapta.

Hogy valóban az ország szabadságának ez az egyszerű, de annál tündöklőbb megfogalmazása a régebbi és eredetibb, nem pedig a Kálmán király által sugallt Hartvik-féle tan, azt főleg két dolog bizonyítja: bizánci eredete és koronkénti feltűnésének népi jellege.

Közös gondolat Keleten és Nyugaton egyformán, hogy minden hatalom forrása az Isten. E gondolat képi megjelenítése azonban már lényegesen különbözött a bizánci kultúrkörben és a latin féltekén, ami más és más szemléleti móddal függött össze. A nyugati ábrázolásokon vagy Isten keze tűnik elő az ég felhőtakarója alól és nyújt koronát a kiválasztottnak, vagy Krisztus maga ül, illetve áll és végzi a koronázást. Az első változat a keresztények közt mindenhol megtalálható, így Bizáncban is. A második már közvetlen bizánci hatásra terjedt el. Volt azonban Bizáncban egy harmadik típus is, melyet nem találunk meg Nyugat korabeli emlékein; itt a közvetítő lények, az angyalok hozzák a koronát, sőt az uralom egyéb jelvényeit is. Nem mintha az angyal-

lok nem volnának régi tartozékai az égi hierarchiának Nyugaton, csak éppen a korona-
küldés hiányzott feladatkörükből. Bizánuban viszont az égi szférából koronával vagy
egyéb tárgyakkal leereszkedő angyal látványa korántsem volt ritka. És ha elvéve
Nyugaton is találkozunk az effajta ábrázolásokkal, bizánci hatásra kell gyanakodnunk.

Az angyalok kirekesztését az ilyen természetű „államjogi” funkcióból a latin
kultúrterületen nem tarthatjuk véletlennek. Nyugat királyai és császárai bizonyára
éppen a római császárság örökével, Bizánccal szemben kívánták hangsúlyozni azt,
hogy hatalmuk közvetlenül Istentől származik (*Dei gratia*). Nem tartottak igényt
angyali közvetítésre, kapcsolatuk az istenséggel személyesnek mondható. A konstanti-
nápolyi bazileusznak erre az öngazolásra nem volt szüksége. Ezért aztán nagyobb
teret szánt az angyaloknak, ezeknek a kedves közvetítő lényeknek. Az angyal hozta
korona, az égi magasságból alászállva, a földi halandók szemében különleges szent-
séggel telítődött, szent ereklye lett a Földön. Gondolatmenetünk igazolására utalunk
Bíborbanszületett VII. Konstantinos fiának szánt tanítására, mely megtalálható *A biro-
dalom kormányzásáról* írt műve 13. fejezetében: „Ezeket (a császári öltözékeket és
koronákat) nem emberek készítették, nem is emberi mesterkedés eszelte ki vagy csinál-
ta azokat, hanem, amint a régi történelem titkos könyveiben írva találjuk, amikor az
Isten ama Nagy Konstantinost, az első keresztény uralkodót császárrá tette, ő küldte
neki angyala útján ezeket a díszruhákat és koronákat...” A továbbiakban még arról is
olvasunk, hogy e tárgyakat — mert szent ereklyék — Isten nagy és szent székes-
egyházában, a Hagia Szofiában kell őriztetni, és csak akkor vegyék ki onnan, ha az
Úrnak nagy nyilvános ünnepe köszönt be.

A bizánci császár művének e lapján mintha csak Magyarország Szent Koronájáról
volna szó! A magyar koronát is a szentség dicsfényében látták, hiszen úgy tudták, an-
gyal adta, és mint szentséges ereklyét a székesfehérvári Mária-egyházban őriztették.
Vele avatták a mindenkori királyokat, akik csak a három fő ünnepen, karácsonykor,
húsvétkor és pünkösdkor vehették elő. Más napokon és egyéb alkalmakkor szintén
viseltek koronát, de ezeket alattvalóik már nem tartották szentnek, nem angyal adta
őket. Ebből következik, a Szent Koronát nem azért vette körül különleges szentség,
mivel a köztudat Szent Istvánnak tulajdonította. Amikor a Szent Koronát Albert özve-
gye, Erzsébet visszatartotta, I. Ulászlót 1440-ben hiába koronázták meg a Szent
István-fejereklyéről levett koronával, a Szent Korona szentségét ez mégsem helyette-
síthette. A Szent Korona szentségét annak köszönhetette, hogy angyal hozta az Égből.
Az idegenek — írja Révay Péter koronaőr 1613-ban közreadott könyvében — „bizony
gyakran elmosolyodnak, ha nem éppen mérgelődnek rajtunk, amidőn mi a koronát
szentnek, angyalinak, apostolinak és más hasonló nevekkal illetjük”. Művét főképp
azért írta, hogy „más népek jobban megértsék, mi okból beszélünk mi, magyarok
koronánk vallásáról (*Religionem hanc nostrae Coronae*), és miért hiszünk benne”. Ha
azonban a magyarok bizánci módra hinni tudtak koronájuk angyali eredetében, akkor
ennek a hitnek meghonosodását nálunk a 11. századnál későbbre nemigen tehetjük.
Szent István még kiadott görög nyelvű oklevelet, és azt Kálmán korában még meg is
értették, de már latinra fordították.

Továbbá az is feltűnő, hogy az „angyali korona” elnevezés legfőképp a nép köré-
ben volt elterjedve, és épp ezért a tollforgatók közül inkább azok éltek vele, akik
közvetlenebb kapcsolatban álltak a néppel. Ennek megfelelően akkor bukkan fel
gyakrabban, amikor politikai események mozgásba hozták a társadalom széles réte-
geit. A hivatalos Magyarország, a főúri és főpapi rend szívfesében nevezte koronán-
kat „az ország koronájának”, „Magyarország Szent Koronájának”.

A magyar korona neveinek társadalmi vonatkozásai már az Anjou-kor elején meg-
mutatkoznak, amikor az Anjou-párti krónikás „angyal adta koronaként” említi a Szent
Koronát, melyet Ottó herceg útban Magyarország felé elvesztett. Ugyanakkor a pápa

legátusával vitatkozó rendek hivatalosan sohasem nevezték angyalinak a Szent Koronát, hanem neve az iratokban *corona regni, corona sacra regni Ungarie* stb. Ha az idézett krónikás, mint ahogy sokan vélik, valóban a ferences rendhez tartozott, mely kezdettől fogva közel állt a köznéphez és a városi polgársághoz, az angyal adta korona emlegetését máris jobban megértjük.

E tekintetben nem kevésbé tanulságos a *Magyarország romlásáról* megemlékező Szerémi Györgynek a Szent Koronával kapcsolatos szóhasználata. mindig következetesen „angyali koronának” hívja a Szent Koronát. Jellemző reá, ahogyan leírja azt a jelenetet, amikor János magyar király Rákoson bemutatta a Szent Koronát „a törökök császáranak”. A király úgy távozott onnan, hogy a korona a török sátrában maradt. Történetesen a sátorba lépett Váradi Pál esztergomi érsek és Perényi Péter koronaőr. Amint megpillantották a koronát, csodálkozva kérdezték: „Mit keres itt a mi magyar koronánk (*corona nostra Hungarorum*)? A szultán válasza: „Ha volt is a magyaroké, most az enyém, a törököké.” Az ok pedig: „látni szerettem volna, hogy milyen is az az angyali korona, mert nálunk a török birodalomban igen erős az angyalok tisztelete.”

Figyeljünk fel a szóhasználatra! A sátorba lépő főrangúak „magyarok koronájáról” beszélnek, a jelenetet megörökítő Szerémi viszont e helyen is, akárcsak egyebütt, a koronát angyalinak nevezi. A jelenetből — akár megtörtént, akár nem — az derül ki, hogy a Szent Korona angyali nevét azért kapta, mert az angyal adta Pannóniának. Ennek hite még a 16. században is eleven volt, noha az ország a török hódítás következtében már ezer sebből vérzett. A török is tudomást szerzett róla, legalábbis így kell értenünk az 1529. évi hadjáratról szóló török fethnéme szavait: „Magyarországnak... régi korából maradt egy »korona« néven ismeretes, arannyal és drágakövekkel ékesített fejedelmi koronája, amely Budához közel, Visegrád nevű várukban őriztetik, s mely a magyar királyok hiú büszkeségének és kérdésének tárgya...” A magyarok nyilván a török előtt is azzal „kérkedtek”, hogy koronájukat nem emberkéz csinálta, hanem nekik az angyal hozta. Ennek ellenére a török írók nem említik koronánk angyali származását, róla csupán csak azt állítják, hogy a „korona” néven volt ismeretes.

Szerémi György legjellemzőbb írói vonása a népiesség, és kétségtelenül ebből magyarázható makacs szóhasználata az „angyali koronáról”. Hogy miért volt a köznépek éppen ez az „angyali” jelző oly kedves, az könnyen megérthető. Az angyal közreműködését inkább a nép emlegette, de a korona égi eredetét szerte az országban mindenki hitte és vallotta. Így az udvar és a főrendek is. Kottanner Jánosné, Habsburg Albert özvegyének, Erzsébet királynénak udvarhölgye emlékiratába azt jegyezte fel, hogy „Szent Istvánnak Magyarországra Isten küldte és szánta a Szent Koronát” (*von got gesandt vnd gemaint ist*). Ugyancsak az udvar, sőt a Habsburg-udvar világába vezet bennünket a hazai Elias Berger, akit II. Mátyás udvari történetírónak nevezett ki. „Méltán hívják Magyarország koronáját szentnek és angyalinak” — írja latin nyelven közrebocsátott könyvében. Majd így folytatja: „az Ég küldte nekünk, és az angyalok hozták el... A legbölcsebb szerzők apostolinak nevezik.” Ugyanakkor Hartvik szellemében utal a pápa koronaküldésére is.

Eddig úgy láttuk, hogy Magyarország koronájának eredetét és szentségét másképp értette a köznép, mint az udvar és a vele tartó főrend. Az angyal adta, illetve hozta korona képzetéből táplálkozott az egyik, a pápa által égi intelemre küldött korona írott hagyományából (Hartvik) a másik felfogás. Az ellentét a két világ közt feloldódni látszik a 17. század elején. Az előbb idézett Berger az angyalokkal (így) hozatja le az égből a koronát, mondanivalója végén mégis odabiggyeszi a Hartvik-féle történetet a pápa koronaküldéséről. Ilyenformán beszél el a korona történetét Révay Péter is. Magyarország koronája „szent, angyali, apostoli”. Wolfgang Kilian rézmetszete Révay könyvének 1613. évi augsburgi kiadásában épp azt a jelenetet szemlélteti, amikor az égből két angyal lehozza a koronát. A felirat ugyanaz: SACRA, ANGELICA, ET APOSTOLICA REGNI HVNGARIAE CORONA. Viszont bent a szöveg a koro-

nát a pápától eredezteti, akit „isteni kinyilatkoztatás és angyali parancs” késztet az adományra. A Szent Korona „angyali”, mert „istenségtől adott korona”, nem pedig azért angyali, mert a valóságban is az angyal hozta, ahogyan mindeddig hirdették. A valóságot a barokk átköltötte allegóriává.

Az „angyali korona” történetében a végső szót a 18. század végén fellépő felvilágosultság és a természettudományos gondolkozás gyors térhódítása mondta ki. A 19. századra a korona mellől az apostoli és vele együtt az angyali jelző eltűnt, a koronának már csak egy általánosan használt neve maradt: a Szent Korona.

A régi szemlélet utolsó fellobbanása akkor következett be, amikor a Szent Korona a „Habsburg-rabságból” ismét „hazaérkezett”. II. József császár és magyar király (1780–1790) idején valóban az a veszély fenyegette Magyarországot, hogy a Habsburg-ház örökös tartományai közé süllyed. A Szent Korona mint a magyar államiság és önállóság, röviden az annyit hangoztatott „magyar szabadság” jelképe a császári kincsek közé volt elzárva. Nagy volt tehát a magyarok öröme, midőn a császár közvetlenül halála előtt megengedte a koronának és a többi jelvénynek elszállítását Budára, az ország fővárosába. A Szent Korona diadalútja mindenkit megmozgatott, mindenkit fellelkészített az országban. Miként Keresztesi József naplójában megjegyzi, a határtalan öröm mindenkit poétává avatott. Az ekkor támadt versikékben a korona „angyali” jelzője is fel-felbukkan.

*Örülj magyar, s vigyázz e drága kincsre,
Nem különben mind a két szemed fényedre;
Mert még az Isten is ezt köti lelkedre:
Ily angyali kincset bizván a kezedre.*

Egy másik versike ezzel kezdődik:

*Üdvözlégy angyali ősi Szent Koronánk!
Örülj apostoli, keseredett hazánk!
S úgy fogadd kebledbe Budán a kincsedet,
Hogy lássa szemedben, irigy, reményedet.*

A Szent Korona mint a „magyar szabadság” záloga és ez a Szent Korona ekkor még „angyali korona”.

Ha valóban ilyen mély talajban gyökerezik az a hiedelem, hogy a koronát Pannóniának az angyal hozta, keressük meg, s talán meg is találjuk azt az angyalt, aki a magyarok hite szerint az Úr meghagyásából leereszkedett e kincssel az égből. Erről az eseményről — bebizonyosodott tanulmányunk folyamán — a Szent István-legendák mit sem tudnak, a 14. századi krónikaszerkesztés 120. fejezete azonban erre látszik utalni. Ez a fejezet mindkét krónikaváltozatban (S és V) megtalálható, épp ezért benne lehetett abban a *Gesta*-folytatásban, mely az események fonalát Kálmán király haláláig (1116) vitte. Jogosan hihetjük tehát, hogy a történet korán került lejegyzésre.

Géza és László hercegek Vácnál döntő csatára készülődtek Salamon királlyal, amikor Lászlót látomás ragadta el. Az Úr angyalát (*angelus Domini*) pillantotta meg, amint alászállt az égből, és egy arany koronát helyezett testvére fejére. Gézához fordulva örömmel közölte vele a látomást, s meg is magyarázta azt: a csatában győzni fognak, és az Úr akaratából övé lesz az ország meg a korona (*regnum vero et corona*). Mogyoródnál valóban győztek, és a csata után Gézát királlyá koronázták (1074. március közepén). Hogy melyik koronával? Az ország koronáját Salamon király elvitte magával, és azóta nyoma veszett. Géza ekkor abból az ajándékból, melyet VII. Dukas Mihály bizánci császártól kapott, koronát készíttetett magának. Ez látható

Szent Koronánk abroncsán, ha nem is a maga eredeti állapotában. Alattvalói bizonyára jól tudták, hogy koronája nem azonos a Szent István által hagyományozott koronával. De mert az angyal hozta, szentsége vitán felül állt, és ezért méltó volt arra, hogy a hagyomány által megszentelt régi koronát pótolja. A koronát hozó angyal megjelenése László látomásában megadta Gézának azt, ami még hiányzott uralmához — a legitimitást. Hisz hiába ült a trónon, Salamon még élt, és továbbra is ő maradt Magyarország felkent és koronás királya. Az angyal adta korona csodája azonban mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy Géza az Úr választottja, és mint ilyen, jogosult a királyi címre és koronára.

Nem telt sok időbe, és erről a Géza-féle Szent Koronáról már úgy beszéltek, mint Szent István koronájáról. Az István-ereklyék közt elvegyülvé maga is azzá változott. Mert ha István volt a magyar királyság megalapítója, a Szent Korona se származhat mástól, mint éppen őtől. Az első adat arról, hogy I. Géza koronáját azonosították Szent István koronájával, a 14. századi krónikák ún. Sambucus (S)-kódexében maradt fenn Kálmán uralmával kapcsolatban. A 142. fejezet ugyanis megemlíti Álmos herceg megvakítását, „nehogy méltó legyen a szent király koronájának viselésére” (*ut non sit dignus portare coronam sancti regis*). Minthogy ez a szövegvariáns csak 1108-ig beszéli el részletesebben az eseményeket, az utalás „a szent király”, vagyis Szent István király koronájára e dátumnál nem lehet újabb. Hogy pedig valóban a Szent Koronának ún. alsó „görög” részéről van szó, igazolja a 14. századi krónikaszerkesztés 156. fejezete, mely elmondja, hogyan sértette meg Komnenos János bizánci császár (1118–1143) II. István magyar királyt (1116–1131). Azt állította ugyanis „Magyarország királyáról, hogy az ő hűbérese”. Miképp juthatott a császár erre a gondolatra? Úgy, hogy II. István a Szent Korona görög császárképét viselte koronáján. Aki pedig fejkén a császár képét hordta, azt joggal tarthatták Bizáncban a császár alattvalójának. Ezt az adatot az Álmos-ág története őrizte meg, mely II. Géza uralmával (1162-ig) záródik.

JEGYZETEK

Vencel cseh és Ottó bajor herceg magyarországi szereplésére: Die Königsaal Geschichtsquellen. Fontes rerum Austriacarum I. Abt. Scriptorum Bd. VIII. Ed. Joh. Loserth. Bécs 1875. Libr. I, c.68. 167–168.; Anonymus Leobensis a. 1302. Script. rer. Austriacarum I. Ed. H. Pez. 875.; Annales Austriae. Continuatio Zwetlensis tertia a. 1302, 1304, 1305, 1308. MG SS IX, 660., 662.; Reimchronik. MG SS qui vemacula lingua usi V/2 80270–80300, 83370–83510, 86480–86500, 87040–87160, 87320–87390, 87590–87620 sorok. Hogy az országalma III. András koronázásán még megvolt, ld. ugyanitt 41220–41240 sorokat. Vö. J. M. Bak: Sankt Stefáns Armreliquie im Ornat König Wenzels von Ungarn. Festschrift P. E. Schramm zu seinem 70. Geburtstag I–II. Hg. P. Classen–P. Scheibert. Wiesbaden 1964. I. 175–188. Az Annales Mechovienses a. 1304 nyilván rosszul tudja, hogy a *caput sancti Stephani regis et lanceam et coronam* Csehországba vitték volna (MG SS XIX, 668.). A szóban forgó források értékére ld. Alphons Lhotsky könyvét: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Mitteilungen des Inst. f. österreichische Geschichtsforsch. Ergänzungsbd. XIX. Graz–Köln 1963. A magyar krónikák az elvitt koronázási ékszerek közül csak a koronát (*corona regni*) említik meg Chron. saec. XIV. c.188–193. SRH I. 479–495., különösen 481. A kérdés kitűnő összefoglalását adja Deér József: Die heilige Krone Ungarns. Bécs 1966. 215–224. Az Anjou-kori krónikarészek szétválasztását a különböző pártállású szerzők szerint szükségesnek találtuk. Erre legutóbb Kristó Gyula vállalkozott Anjou-kori krónikáink címmel a Századok CI (1967) évfolyamában 457–502. A Pozsonyi Krónikát mint eltérő változatot idéztük, éspedig az SRH II. 78–82. fejezeteit.

A Legenda s. Ladislai regis (SRH II. 515–527.) nem említi legfontosabb krónikás adatunkat, az égből le szálló angyal csodáját Szent Lászlóval kapcsolatban (Chron. saec. XIV. c.120). A legenda eredeti formájában a 8. fejezettel (temetés Váradon) végződött, a további fejezetek, éppen a csodák ismertetése végett, lényegesen később, a 12. század végén, sőt a 13. század elején íródtak. Az eredeti legenda szerzőjének minden igyekevése kimerült abban, hogy Szent László uralmát jogosnak tüntesse fel. Látomásait a mogyoródi csata előtt az a krónikás jegyezte fel, aki maga is hivatkozik erre a Legendára, és aki Kálmán király történetét haláláig még kedvező színből írta meg. Szent László korai kultusza már Kálmán és fia, II. István idején jelentkezett. Dénárjaik hátlapjára rátették, ha nem is László képét, de nevét. Erre: Huszár L.: Münzkatalog Ungarn. Bp. 1979. Nr. 31., 33–35., 40., 45., 49., 59.

Szent István Nagyobb legendája és a Hartvik-féle életrajz megtalálható az SRH II. kötetében, *Bartonek Emma* gondozásában. Hartvik műve második fejezetében változtatás nélkül átvette a *Legenda maior* harmadik fejezetéből Géza fejedelem látomását, de a nagyobb hitel kedvéért megtoldotta a teherben lévő fejedelemasszony látomásával is. Neki István első vértanú hozta a jó hírt, hogy fia fog születni, *cui primo in hac genie corona debetur et regnum* (406.). A Chron. saec. XIV. c.120 kifejezése: *regnum vero et corona tibi tradetur...* feltűnően hasonlít Hartvik fenti fogalmazására, ami megerősíti azt a tételünket, hogy a Szent Lászlóról szóló krónikarészek közvetlenül Kálmán halála után keletkeztek. Szent István koronázásáról a Nagyobb legendában c.9 (384.) a Hartvik-féle toldásban c.9 (412–414.) van szó. Kiemelkedik e legendákkal foglalkozó irodalomból *Deér József* tanulmánya (*Der Anspruch der Herrscher des 11. Jahrhunderts auf die apostolische Legation. Archivum Historiae Pontificiae* 2 [1964] 152–167.; *Byzanz und das abendländische Herrschertum. Hg. P. Classen. Sigmaringen 1977. 467–480.*), valamint idézett korona-könyve (197. skk.), továbbá *Gerics József* írása (*Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey L. Bp. 1980. 113–134.*), III. Ince belejavit a Hartvik-féle legenda szövegébe: *A. Theiner: Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I. 1863. 57.* (regeszta). A pápai legátus nyomására a magyar udvar végleg behódol a Szentszéknek a korona eredetére nézve: 1233 II. András, a beregi egyezmény (*A. Theiner: Vetera monumenta historica Hungarum sacrum illustrantia I–II. Romae 1859–1860. I. 116., 198. sz.*). IV. László 1279-ben elismerte, hogy Szent István nem *autoritate propria* lett király, hanem a királyi hatalmat és a koronát a pápától szerezte (uo. I. 339., 556. sz.).

VII. *Konstantinos* bizánci császár A birodalom kormányzása c. művét *Moravcsik Gyula* kiadásából és az ő fordítása alapján idéztük (Bp. 1950. c.13. 24–48.). Magyarországon Szent István ugyanazt a szerepet kapta, mint Bizáncban Nagy Konstantinos: hagyatékát szentnek tartják és az egyházban őrzik.

Szent István fejerekléy-koronája I. Ulászló avatásán: *M. G. Kovachich: Vestigia Comitiorum apud Hungaros. Budae 1790. 235–243.*

Petrus de Rewa: De Sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna... Augustae Vindelicorum... Anno M. DC. XIII. Autor ad lectorem és p.5.

*Acta legationis cardinalis Gentilis: Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Ser. I. Tom 2. Bp. 1885. Nr. 39. 1308. nov. 27. Pest. A legátus szerint coronam regni primus rex Ungariae sanctus Stephanus a Romano pontifice consecratam accepit. Ennek alapján igényli a Szentszék Magyarország felett a *polestas directat*, vagyis a szabad rendelkezési jogot, melyet azonban a bárók és a nemesek *sub specie tuende libertatis eiusdem regni* nem voltak hajlandók elismerni; 1309. máj. 8.–júl. 14. Const. synodales c.3 *De corona regis: sacra corona* (273.); Nr. 64. 1309. jún. 4. *regni corona* (303.); 1309. dec. 25. *corona sacra regni Ungarie* (373.); 1311. júl. 6. ugyanígy (387.); stb. Ugyanígy az ország szabadságát félti a Szentszék a Chron. saec. XIV. c.188 (SRH I 480.) írása.*

Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról. Kiad. *Wenzel G.* Pest 1857. c.79. 270. skk. A szent korona mint *corona angelica*: c.41 János királyavatásáról. Csak a korona „angyali”, a palást, a kard Szent István-i, a jogar és az országalma viszont eredetmeghatározás nélküli ugyanúgy, mint a *vexillum regale* (c.42. 137–139.) stb.

Thury J.: Török történetírók I. Bp. 1893. Okmánytár XI. Fethnéme az 1529. hadjáratról. 385–391. Ld. még II. 86., 187., 192., 344., 381. stb.

Kottanner Jánosné emlékirata: *K. Mollay: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin (1439–1440). Bécs 1971. 20. (23) die heilige Kron; p.27., 20 (–28, 24) stb.*

E. Berger: Jubileus de origine, errore, et restitutione s. coronae Hungariae regni... Anno M.DC.VIII. p.A/3. A/4.: coelesti et Angelorum revelatione coronam hanc... S. Stephano monitus contulit (a pápa). Ld. még M. Schmeizel: Commentatio historica de coronis, tam antiquis, quam modernis iisque regniis. Speciatim de origine et fatis Sacrae, Angelicae et Apostolicae Regni Hungariae Coronae. Jenae 1713.

A 18. század végén beköszöntött szellemi változásra jellemző példa „a Józán és orvosi tudományoknak doctoraként” író *Decsy Sámuel* testes tanulmánya: A magyar szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája. Bétsben 1792. esztendőben. A 28. fejezetben (42.) leszögezi: „eleitől fogva igen fel-séges gondolatokkal voltak a magyarok, s vagynak még ma is... ditsőséges koronájukról. Mivel tsak nem mindnyájan Istentől magától küldtetetnek lenni gondolják, rendkívül való szentséget tulajdonítanak annak, és azokat, a kik azt vagy kétségbe hozni, vagy tagadni merésznek, vakmerő hiteltelenséggel és eretnkséggel vádolják.”

A magyar korona visszajöveteléről (1790): *Keresztési József* egykorú eredeti naplója. Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén. Új kiadás. Bp. 1882. 202–203. Vö. *Benda K.–Fügedi E.:* A magyar korona regénye. Bp. 1979. 176–177.

A 14. századi krónikaszerkesztés 120., 142. és 156. sz. fejezeteit lásd: SRH I 388., 421. és 439–440. I. Géza bizánci kapcsolatairól, görög házasságáról és a császár ajándékáról: *Moravcsik Gy.:* Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 68–69. Szent László Piroska nevű lányának bizánci házasságára: uo. 72–75.

A magyar királyság központi igazgatása a 11–12. században

A 14–15. századi államkormányzás életébe azok az ún. relációs jegyzetek adnak bepillantást, melyeket a királyi oklevelek szövege fölött vagy alatt olvashatunk. Ezek a relációs jegyzetek ugyanis világosan megmondják, hogy kik voltak azok, akik az oklevél kiállítására a parancsot a kancelláriának kiadták. Miután pedig a relátorok — legalábbis az esetek legnagyobb részében — maguknak az ügyeknek is intézői voltak, a relációs jegyzetek útmutatása alapján meglehetősen teljes képet kapunk a király állandó tanácsáról és az egyes központi kormányiszervek belső életéről.¹

Csak hogy a relációs jegyzetek I. Károly oklevelein bukkannak fel először, és így az Anjou-kornál régebbi viszonyokra azokból semmit sem meríthetünk. Az Árpád-korra nézve a kutatóknak egészen más természetű, nem oly gazdag és nem is olyan teljes adatokkal kell megelégednie. Különösen rossz helyzetben vagyunk a 13. századi államigazgatás történetére vonatkozólag. A jogügylet vagy az oklevélkiállítás tanúit ekkor már elhagyják, a korjelölő méltóságsorból viszont semminemű következtetést nem vonhatunk le arra, hogy az ügyeket az udvarban tulajdonképp kik intézték. Az alábbi fejtegetéseinket már ebből a szempontból is tisztán a 11–12. századra kellett korlátoznunk. Másrészt nyomósabb, belső természetű okok is azt tanácsolják, hogy a központi kormányzattörténet első korszakát csupán a 12. század végéig számítsuk. Hiszen a kancelláriai ügymenet kezdetei még III. Béla idejébe nyúlnak vissza, aki az írásbeliséget az udvar számára „elrendelte”, és magának a kancelláriának is határozottabb szervezetet adott. De az udvar maga is már a 13. század elején új képet kapott, mindenekelőtt elvesztette „archaikus” jellegét, így pl. a méltóságok egész sora keletkezik, úgyhogy már emiatt is helyénvalónak látszik, hogy tárgyalásunkat csupán a „magyar románkor” vizsgálatára korlátozzuk.

A modern hivatalnok-igazgatás egész ügyvitele fejlett írásbeliséget és jól szervezett kancelláriai hivatalt tételez fel. A legfőbb központi kormányiszervek, a *conseil*, a *parlament* és a *chambre des comptes* — ahogy Franciaországban nevezték azokat — nem létezhettek a kancellária közreműködése nélkül, munkáját minden lépésnél igénybe vehették. Nálunk is már a 13. században a kancellária emberei veszik át az udvarba benyújtott *supplicatio*kat, és a fejlődés későbbi folyamán a királyi tanács tagjai, ha a rájuk bízott ügyről oklevelet akartak kiállítani, mint *relátorok* ugyancsak a kancelláriához fordultak.² Egészen más volt a helyzet a királyság első két századában. Az ügyek oklevélbe foglalása még egészen kivételes, és a királyi kancellária munkája is elsősorban abból áll, hogy — pecsétel. A pecsét, mint a királyi hatalom szimbóluma, fontosabb még az oklevélnél, az élő tanú az írás tanúskodásánál. Első törvényeink folyvást beszélnek pecsétről és pecsétküldésről, de oklevelet csak kivételesen emlegetnek. Maga az oklevél eleinte tulajdonképpen csak arra való, hogy az ügy tanúinak és a hivatalos poroszlonnak nevét megörökítse. Ez volt a noticiák kora. Bizonyára így kell értenünk Kálmán zsidó törvényében a *cartula sigillatának* emlegetését is: arra szól-gált, hogy vitás esetekben — és ilyen kényes üzleti ügyeknél nemegy adódott — a tanúkat meg lehessen idézni.³ Ennek következtében az oklevelek rendszerint régen

megtörtént jogi cselekményeket vagy éppen cselekmény-sorozatokat beszélnek el, amelyek érvénye nem függött attól, hogy feljegyezték-e avagy sem. A tanúk és poroszlók nem az oklevélbe foglalásnak, hanem a már korábban — sokszor évtizedekkel előbb — megtörtént cselekményeknek a tanúi, illetve poroszlói. Épp ezért nemegyszer hajlamosak vagyunk ily noticiyszerű okleveleket már csak azért is pusztá hamisítványnak bélyegezni, mivel a szöveg narratív része a más-más időben lejátszódó cselekményeket olykor egészen a felismerhetetlenségig összebogozza.

Ilyen körülmények között az sem árthatott, ha az ügy pártfogójának vagy intézőjének nevét az oklevélben feljegyezték. Nem egy alkalommal így lép elő az ismeretlenség homályából a központi igazgatás alkalmi közege, hogy szükség esetén fel lehessen őt szólítani tanúskodásra. Végére neki kellett leginkább ismernie a vitára alkalmat adó ügy mibenlétét és elintézésének körülményeit. Ám ezzel egyben felelősséget is vett magára. Amióta III. Béla kancellárja, Katapán prépost a *Datum per manus* formulát bevezette az okleveles gyakorlatba, a mindenkori kancellár felelt a kiállított oklevél szövegéért és megpecsételéséért. Az oklevél zárórészeként alkalmazott méltóságsor is valamiképp azt akarta kifejezni, hogy az oklevél tartalmáért az „egész kormány” kezesekeedik.⁴ Ez az együttes és ennek következtében mintegy személytelen, sőt bizonyos fokig formalisztikus felelősségvállalás azonban csak azóta fejlődhetett ki, amióta az élő tanúságtétel (tanúk, poroszlók) mellett már magát az írást is megbecsülték. Az oklevél bizonyítóereje bizonyos fokig feleslegessé tette a tanúk, poroszlók, referensek vagy közbenjárók nevének megörökítését, hiszen az oklevélben előadott dolgok hiteléért az írás már maga tanúskodott. Bizonyára ez is oka volt annak, hogy a relációs jegyzetek a kancelláriai ügyvitelnek már csak egy későbbi szakában jelentkeznek. Ezzel szemben a 12. században a felelősség az ügy intézőire és közreműködőire még személy szerint hárult. Épp ezért külön jegyzik fel az ügy tanúinak, poroszlójának (vagy poroszlóinak) nevét, azután mindazokat a személyeket is felsorolják, akik az oklevélbe foglalást végezték és az aktusnál jelen voltak. Végül meg szokták említeni a „referens” vagy a „közbenjáró” nevét is.⁵

De ugyanígy az oklevelekben arra is utalni szoktak, hogy a szóban forgó ügyet a jelenlevők tudtával és helyeslésével intézték el és foglalták írásba. Egy oklevél a 11. század közepéről érdekesen foglalja össze ennek a tanúskodásnak és *consensus*-adásnak a jelentőségét. Aki *in regno Pannonico* valamit valakinek biztosítani akar, az dolgát a király engedélyével és az összes világi és egyházi főemberek tanúskodásával (*testimonio*) tartozik írásba foglalni.⁶ A „beleegyezésnek”, a „tudomásulvételnek” tehát ekkor még egészen más volt a jelentősége, mint a rendiség korában, amidőn ebben jutott kifejezésre a rendek közreműködése az ország kormányzásában. Ilyen értelemben a kora középkori királyt nem kötötte tanácsosai vagy alattvalói *consensusa*, ő elvben még azt tehette, amit belátása szerint jónak látott. De tisztelnie kellett mindenki jogát és szabadságát, s kormányzatát az erkölcsi és jogi világrend „láthatatlan” normái szerint kellett berendeznie. Ha az egyház és népe úgy érezte, hogy vétett „az ország szabadsága és szokásai” ellen, tirannusz lett, és többé már nem számíthatott engedelmességre. Így a középkor királyainak egy ilyen utólagos „ellenállással” mindig számolniuk kellett. Hogy tehát ne tegyék ki magukat váratlan meglepetéseknek, kikérték főembereiknek, udvaruknak „tanácsát” és „tanúskodását”. Valahogy ilyenformán kívántak segíteni azon a jogbizonytalanságon, melyet az írásbeliség hiánya okozott.

Különösen országos nagy ügyekben (törvényhozás, követküldés stb.) lép az ország főembereinek *consensusa* az előtérbe. De a királyt a „mindennapi” kormányzás teendői között is „tanácsa” támogatja. Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy ekkor még — sőt nagyjából az egész középkoron keresztül — az ország kormányzatát a király személyesen vezeti, még minden az ő kezében fut össze. Ez a személyi „ügyvitel” hozta aztán magával, hogy a „tanácsosok” közreműködése a kormányzatban teljesen a pillanatnyi erőviszonyoktól függött. Sokszor a király a kormányzatot egé-

szen a kezében tudja tartani, másszor viszont a főemberek befolyása erősebben érvényesül. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben a tanúságtevők, a közbenjárók és a *consensus*-adók köre az oklevelekben is erősebben mutatkozik. Különösen olyankor tűnik szembe a tanács hatalmi súlyának erősödése, amikor az ügy a király engedélyétől függött. Ha a közbenjárók, „referensek” száma a peticionális ügyeknél szaporodik, ebből joggal következtethetünk erősebb „oligarchikus” kormányzatra. A király az országot közvetlenül, személyi formában igazgatja, ennek megfelelően maga a központi kormányzat „ügyvitele” is még egészen személyi, tehát minden, csak nem „hivatszerű”. A királyi „família” egyik tagja valamelyik emberének, atyafiának ügyét a király elé viszi, a király meghallgatja, a tanácsosok beleegyezésüket adják, és ezután a király — Nyugaton a közbenjáró is — kiadja a parancsot az oklevél kiállítására, már ti. ha erre egyáltalán sor kerül. Ugyanígy látunk püspököket, királyi hercegeket is, mint közbenjárókat. Ez másképp azt jelenti, hogy a tanácsba kerülő ügyet elsősorban az karolta fel, aki abban valamiképpen, akár területiális, akár személyi vonatkozásban érdekelve volt. Hiszen még a középkor utolsó századaiban is, amikor pedig már a központi igazgatás „modern” hivatali formát vett fel, az ügyeket nagyrészt ilyen területiális vagy személyi — pl. familiáris, rokoni — alapon intézték. A tulajdonképpeni kancelláriai ügymenet csak az 1470-es évektől kezd határozottabban érvényesülni.⁷

Így volt ez más országokban is. Elegendő, ha H. Bresslaunak nagytekintélyű oklevéltanát áttanulmányozzuk, mindjárt látjuk, hogy már a Karoling időktől kezdve — amióta tehát a tironi jegyek eltűntek az oklevelekről — az oklevelek kiteszik az ügy felelős intézőinek, tehát rendszerint a közbenjáróknak (*ambasciatores, impetratores*) neveit, mintha ezzel az eltűnt tironi jegyeket óhajtánák pótolni! Bresslaunak is feltűnt, hogy amilyen mértékben a király háttérbe szorul az államkormányzásban, úgy szaporodik a „közbenjárók” serege. Kétségtelen azonban, hogy ilyenkor az *interventio* emlegetése csupán forma, mellyel a kancellária az ügyek felelős intézőinek nevét kívánta megörökíteni. Az oklevelek számára pl. Theophanu és Adelheid pusztán „interveniál”, holott nagyon is jól tudjuk, hogy tulajdonképpen ők kormányozták III. Ottó kiskorúsága alatt a birodalmat. Sokszor a király a kérelmezőket személyesen hallgatja meg, és az ügyben közvetlenül intézkedik. De ugyancsak gyakran találkozunk „közbenjárókkal”, kik az ügyet a király elé viszik a tanácsban, és az oklevélkiállításra a parancsot a kancelláriának kiadják. A „közbenjárók” egyúttal úgy jelennek meg, mint akik a királyt tanáccsal támogatják s mint akik az ügy tanúi. Így azután a birodalmi oklevelek a *consilium, interventus, consensus* kifejezéseket egészen felcserélik vagy egymásra vonatkoztatják. Helyesen állapítja meg Bresslau, hogy ezen a fokon az *interventio* nem jelent mai értelemben vett „közbenjárást”, hanem tulajdonképp a tanácsi igazgatás kifejezője.⁸

Mintegy valamiféle Karoling-kori örökség ezeket a „közbenjárókat” nálunk is *impetrator, quaestor, petitor, prolocutor* vagy *executor* néven emlegetik. Ha adatainkat időrendben csoportosítjuk, azt látjuk, hogy valamennyi szinte kivétel nélkül a II. Istvántól III. Bélaig terjedő időközbe tartozik.⁹ Ez nem lehet merő véletlen. Hogy III. Béla uralkodása mint határpont mutatkozik, az — miként említettük — a kancelláriai ügymenet megindulásával áll kapcsolatban. De miként kell magyaráznunk az adatok hírtelen megsokasodását II. István óta? Itt kétségkívül egyéb, főleg társadalmi okok játszottak közre.

Kálmán uralkodása alatt lehetünk először tanúi annak, hogy a társadalomban rendi öntudat kezd ébredni. A király és a herceg nagyobb miniszteriálisai már nem hajlandók a vidéki királybírák törvényszéke elé állni, és a kúria bíróságát keresik. Mindennek következtében az udvart annyira megterhelik a bírósági ügyek, hogy Kálmánnak külön magasabb fokú provinciális bírói székek (szinódus) felállításáról kell gondoskodnia.¹⁰ A társadalom mintha létének tudatára eszmélne hirtelen, követelésekkel áll

elő és már „fellép” a központi hatalommal szemben. Ez a fejlődés természetesen a királyi tanácsban is érezteti a hatását, mely ettől kezdve mindinkább oligarchikus színezetet nyer. Kálmán fia, II. István uralkodása alatt a főemberek „rendi” öntudata már forradalmi jelenségekben robban ki. A királyt az *optimates* szó nélkül követték Oroszországba, mert harcát a kiűzött Bezen herceg érdekében hagyományos dinasztikus kapcsolatokból (famiális külpolitika!) igazoltak találták (1123). Amikor azonban Bezen Volodimir ostrománál elesik, és ennek ellenére II. István mégis tovább akar küzdeni, a *principes* fellázadnak. Szembehelyezkednek a pusztá imperialista politikával. Érdekes az okoskodásuk: „Miután a király mindezt főembereinek tanácsa nélkül teszi” — a *praecokkal* az egész magyar hadat haza fúvatják.¹¹ Ez a jelenet, kétségkívül, egy nagy jelentőségű társadalmi átalakulás mélyébe világít bele. A *principes* összefognak, és erősebben mint valaha, éreztetik hatalmukat a kormányzatban. A következő király, Vak Béla éppen testi fogyatékosságánál fogva módot nyújtott nekik, hogy közreműködésüket az ügyek vezetésében biztosítsák. Így azután II. Géza és III. István alatt a tanács súlya az államkormányzatban egyre emelkedett.

Ez az oka annak, hogy az oklevelekben lépten-nyomon „közbenjárókra” bukkanunk. Az *impetratorok* nálunk is, akárcsak Nyugaton, sok tekintetben a későbbi referensek és relátorok ügkörét látták el, és a tanács igazgatásnak voltak első képviselői. Ez különösen Márton *comes* okleveléből világlik ki, melynek keltezési idejét a közlő Fejérvataky 1141–1161 közé teszi. Az oklevél részletesen felsorolja mindazokat a birtokokat és népeket, melyeket Márton *comes* alapításának, a csatári apátságnek hagyományozott. A birtokok között természetesen jócskán akadtak egykori királyi adományok. Minden ilyen esetben megtudjuk az adományozás körülményeit, és mindazoknak nevét, akik az aktusnál közreműködtek, tehát a *quaesitorét* és a *pristaldusét* is.¹² Ez utóbbi feladatkörét jól ismerjük, és így joggal állíthatjuk róla, hogy ő volt a birtokbeiktató. De milyen feladat jutott a *quaesitor*nak? Neve, ahány esetben előfordul a szövegben, kivétel nélkül a *pristaldusé* előtt díszeleg. Ebből persze nem következik az, hogy a *quaesitor* társadalmi rang és tekintély dolgában a *pristaldus* túlszámalyta, mert hiszen nem egy adat tanúsága szerint a *pristaldus* ugyanolyan társadalmi rétegből került ki, mint a *quaesitor*.¹³ A *quaesitor* „előkelősége” egészen más forrásból fakadt. Nyilvánvaló, azért áll mindenütt a *pristaldus* előtt, mivel feladatköre is előbb áll az ügymenetben. Az ügyet ti. ő adja elő a király előtt a tanácsban, vagy ahogyan az oklevél mondja, ő ajánlja be, ami megfelel a késő középkori relátorok szerepkörének.

Bizonyos fokig ezekben az esetekben tényleg közbenjárásról van szó. Végtére is Márton *comes* nagy kegyet kért a királytól, birtokadományt, ily kérésnek viszont sohasem ártott az, ha alkalmas pártfogóra talált. Más volt a helyzet Galaj birtoknál. Ugyanis ezt a birtokot Márton *comes*, igaz, a királytól kapta, de pusztán cserébe. A király elkérte Márton *comestól* Sár nevű birtokát, hogy azt — valami okból — Macelinus püspöknek adhassa; Márton azután Galaj birtokkal kárpótolta. Ennek a birtokcserének is megvolt természetesen a maga poroszlója, az oklevél meg is említi, de ugyanígy megvolt a „referense” is, akit a király a csereügylet lebonyolításával megbízott. Ezt a „referentst” már nem lehetett „közbenjárónak” hívni. Az oklevél épp ezért egészen más szóval él, a „referens” neve *dator*. *Dator huius predii a rege fuit Acus, pristaudus Vrianus*.¹⁴ Azon a helyen tehát, ahol különben a *quaesitor* neve áll, most ez fordul elő: *dator*. Ha azonban az oklevél a *quaesitor* ugyanabban az ügkörben szerepelteti, mint a *dator*t, a *quaesitor* sem lehet mindig pusztá közbenjáró.

Bresslau idézett oklevéltanában sorra meghatározza azokat a személyeket, akiket az oklevelek közbenjáróknak neveznek meg. Előadásából az tűnik ki, hogy az *impetratorok* elsősorban a királyi család tagjai, a kancellária (*capella*) tisztviselői és a kormányzásban részt vevő főurak és főpapok sorából kerültek ki. De találkozunk egyszerű udvari emberekkel, az udvari *familia* tagjaival is mint „referensekkel”.¹⁵

Ugyanezt a képet kapjuk, ha hazai adatainkat vesszük vizsgálat alá. Márton *comes* oklevelében egy ízben bizonyos *Ds* (sic!) szerepel *quaesitor*ként.¹⁶ A név bizonyára az admonti másoló hibájából torzult el, de kétségtelenül azonos azzal a *Dirs*, *Ders comes* -szel, aki II. Géza uralkodása alatt — tehát ugyanabban az időben — Nógrád megye ispánja volt.¹⁷ Itt mindjárt egy érdekes megfigyelést tehetünk. A kérdéses birtok ugyanis nem Nógrádban feküdt, hanem valószínűleg Zalában,¹⁸ úgyhogy *Ders comes* a tanácsban oly birtok ügyében referált, mely tulajdonképpen nem tartozott hivatali területéhez. Lehetséges azonban, hogy *Ders* az ügy elintézőesekor nem állt a nógrádi ispánság élén. Az oklevélben szereplő másik „referens” (*dator*), név szerint Ákos szintén a királyi kúria állandó tagjai közé tartozott. Ha a garamszentbenedeki apátság részére szóló 1124. évi hamis átírásnak hinni lehet, Ákos már II. István korában a királyi *familia* tagja.¹⁹ II. Béla alatt mint bihari ispán tűnik fel.²⁰ Kétségtelenül ebben az időben kapja azt a megbízást, hogy Márton *comes* Sár nevű birtokát, melyet a király Macelinus püspöknek szánt, cserélje ki Galajjal. Az oklevél ugyanis Macelinust II. Béla uralkodása alatt szerepelteti,²¹ és a dömösi birtokösszeírás is 1138-ban mint váci püspököt ismeri.²² Sajnos, nem tudjuk megállapítani, hogy ezek melyik megyében feküdtek. Bihar megyében azonban, ahol Ákos ekkortájt ispánkodott, ilyen nevű birtokokról nem tudunk. Ez is azt mutatná, hogy a központi kormányzat „ügymenete” nem igazodott a területiális szempontozhoz.

A csatári oklevél ezen kívül még két *quaesitor*t nevez meg, az egyiket *Zah*, vagyis *Zács comes*nek hívták, a másikat *Saul* fia *György comes* volt. Az oklevél szövege így szól: *Terram, quam Apa comes adquisivit gratia regis, Finto mortuo filio Finti, rex dedit Martino comiti; quesitor Zah comes.*²³ *Apa comes* az oklevelekben több ízben fordul elő. Először Kálmán környezetében bukkan fel, ettől az időtől kezdve állandóan az udvarban találjuk. Mind magasabb tisztségeket tölt be, végül II. Géza uralkodása alatt elnyeri a báni méltóságot.²⁴ A vele egy időben szereplő *Zah comes* ezek után nem lehet más, mint az a *Zasit* (1148), *Zachit* (1157) ispán, akit egy ízben egyszerűen *Zascc* néven emlegetnek (1156 körül), és aki kétségtelenül II. Géza király állandó kíséretéhez tartozott.²⁵ A birtok, melyről intézkedett, sajnos, nincs megnevezve. A másik *quaesitor*, *Saul* fia *György comes* szintén a királyi udvarnak volt a tagja. Az idézett oklevél azt mondja róla, hogy II. István egyik birtokadományozásánál látta el a *quaesitor* feladatát. Ez a birtok *in Zagradiensi parrochia* feküdt.²⁶ *György* — miként azt ugyanez az oklevél állítja — ebben az időben *Zala* megyét igazgatta, sőt egy ideig II. István udvarispánja (*curialis comes*) is volt. Talán annak a *Saul* bihari *comes*nek volt a fia, akit az 1111. évi zabori oklevél a főemberek között említ.²⁷ Ebben az esetben már inkább látszik a területiális elv érvényesülése. A legtermészetesebb mégis csak az volt, hogy a *zalai comes* intézze a királyi udvarban a zágrábi területek ügyeit. *György*, akárcsak többi *quaesitor*társa mint az udvar állandó tagja vett részt a központi igazgatásban.

Már ezekből az adatokból is jól kivehető, hogy a király az udvarába vitt ügyeket legszívesebben udvari kíséretének tagjaira bízta. Hogy ki milyen ügyel kapcsolatban szerepel, az azonban teljesen független volt esetleges ispáni megbízatásától. A megyés ispánok nem olyan ügyeket intéznek az udvarban, melyek területi hovatartozásuk szerint különben ügykörükbe tartoznának. Ily kevésbé vigyáztak e bürokratizmusmentes korban arra, hogy az „ügymenetben” a tárgyi szempont érvényesüljön.

A középkori igazgatásnak ez a sajátossága még élesebben mutatkozik, ha a következő két adatot állítjuk szembe egymással. III. István *Fulcerius* veszprémi prépostnak, a királyi kápolna egyik papjának, aki már apját is híven szolgálta, megengedi, hogy Zalában fekvő birtokát a veszprémi egyháznak adja. Az oklevél a végén név szerint felsorolja a dolog tudóit (*huius rei conscii sunt*). Ezek között találjuk *Ompudinus* nádort, *Lőrinc* udvarispánt (*curialis comes*), *János* veszprémi püspököt és *Barnabás* budai prépostot, továbbá a *bodogi*, a *veszprémi*, a *dobokai* és a *krasznai* ispánt. *Janus*

comes de Crazna azonban nemcsak az ügy tanúja, hanem *petitorja* és *pristaldusa* is volt egy személyben.²⁸ Mindeddig még nem fordult elő olyan eset, hogy a *pristaldus* és a „közbenjáró” feladatköre egy kézben egyesült volna. Ugyanekkor ez az egyedüli adatunk az ilyen perszonálunióra, ami — kétségkívül — már a *pristaldus* intézmény hanyatlásának a jele. Amit a fenti példáknál csak sejtettünk, az itt egészen világos: a *petitori* megbízatás és az ispán tiszte között semmi összefüggés nincs. Nem a zalai ispán intézkedik *petitor*ként zalai föld dolgában, hanem a krasznai, azaz egy olyan megye ispánja, melyről nem lehet mondani, hogy szomszédos volt Zalával. János *comes*, miként az oklevélből megállapítható, már II. Géza idejében az udvar állandóan jelenlévő tagjai közt szerepel, sőt egy ízben törvényszéket tart a tanácsban (1152). És talán azonos volt azzal a Jánossal, aki 1166-ban mint bihari ispán tűnik fel, hogy azután III. Béla, majd Imre királyt is híven szolgálja.²⁹ Ezek a kapcsolatok, melyek János *comest* oly szorosan vonták az udvar életébe, értetik meg velünk *petitori* megbízatását.

A másik nem kevésbé nagy fontosságú adat éppen ellenkezőleg, a területiális elv tekintetbevételére ad példát. Pázmán fia Farkas, hogy végakarátának nagyobb erőt kölcsönözzön, királyi megerősítést kér, melyet III. István *ad suplicem petitionem Georgii comitis Borsiensis* meg is ad. A végrendelkezés szerint két szelepcsényi birtok más egyében kívül a garamszentbenedeki monostornak jut.³⁰ Ez a két falu Barsban feküdt,³¹ tehát ugyanabban a megyében, ahol a *petitor* volt a *comes*. Ebben az esetben kétségkívül maga a megyeispán vállalkozott arra, hogy az ügyet a tanácsban szövő tegye. Györgyünk aligha azonos azzal a Kronik fia György ispánnal, aki II. Béla idején a *curialis comes* tisztét viselte.³² Más adatokat viszont nem találunk rá, az udvarban a tanúk között sohasem szerepel, úgyhogy valószínűleg nem tartozott szorosan az udvar szűkebb *familiájához*. Ez a körülmény magyarázza meg azt, hogy *petitori* működése miért alapszik a területiális elven.

Mindeddig csak *comes*eket láttunk a központi igazgatásban részt venni. Az a Gábor *comes* is, aki 1157–1158 körül a királytól Adorján fia István számára szabad rendelkezésre szóló engedélyt szerzett,³³ az udvarnak már hosszú idő óta tagja volt, III. István alatt pedig még az udvarispáni méltóságot is elnyerte.³⁴ A most következő adatok már az udvari tisztségek viselőit mutatják *petitori* minőségben. *Notum sit omnibus... qui presentia scripta viderint... quia nutu Dei rege Bela tertio regnum Ungarie feliciter et pacifice gubernante Farcaiso palatino comite mediante proloquutore vel executore negotii presentis existente...*³⁵ Így kezdődik Kaba oklevele, melyben magtalan halála esetére minden vagyonát Pannonhalmának adja. A végrendelező Kaba maga is *comes* volt, és III. István idején az udvarhoz tartozott.³⁶ Elégge nagy tekintélyt élvezett, a királynál közbenjáróra bizonyára nem volt szüksége. Ha tehát ügyét Farkas nádorispán felkarolta, ez arra mutat, hogy a kor szívesen burkolta a közbenjárás személyes formájába az ügyek elintézését. A király éppen egyik *comes*ének házában tartózkodik udvarával, egy nagy tölgyfa alatt ül, a kérést meghallgatja, jelen lévő főembereivel együtt ahhoz hozzájárulását adja, azután elrendeli a királyi jegyzőnek, hogy a rendelkezést foglalja írásba, és azt a királyi pecséttel erősítse meg.

Egy másik ügyben az udvari kápolna egyik volt tagját látjuk a közbenjáró szerepében. Arra a Gervasiusra gondolunk, aki 1146-ban mint a királyi kápolnának egy szűke tagja kezdi meg pályafutását — 1150-ben kifejezetten *capellanus regis*nek hívják —, hogy 1156-ban már mint választott győri püspök lépjen elő.³⁷ A következő évben II. Géza a királyt megillető nanai és kakati (*cokot*) sóvámot az esztergomi egyháznak adományozza. Az oklevél, melyet erről állítottak ki, Gervasius győri püspököt nevezi meg közbenjárónak (*interueniente Geruasio Geuriensi episcopo*).³⁸ Miután ez a Nána Esztergom megyében feküdt, joggal kérdezhetjük, hogy miért nem az esztergomi érsek vette egyházának kérését pártfogásába, Gervasius azonban régebben a királyi

kápolna tagja volt, márpedig általában ezek a káplánok intézték a kancelláriai ügyeket.³⁹ Úgy látszik, udvari kapcsolatai, melyeket még abban az időben szerzett, azután sem szakadtak meg, hogy püspök lett. Interveniál az udvarnál, akár saját egyházmegyéjéről van szó, akár más ügyéről.

A *comes*eken kívül tehát alkalmilag az udvar tisztségét viselő elemei is bekapcsolódtak a peticionális ügyek intézésébe. Külföldön is ezt találjuk. Ugyanígy, akárcsak más országokban, a közbenjárók és ezzel egyúttal a „referensek” között a királyi ház tagjai is megjelennek. Egy bizonyos Péter *comes* 1067 körül a királyt *cum Duce Magno et cum Duce Ladizlao* apátságának népei számára tizedelengedésre kéri, amire Salamon király és az érsek hozzá is járul.⁴⁰ Sok esetben nem is egy személyt, hanem az egész királyi tanácsot kéri fel a fél arra, hogy ügyét a király elé vigyék és pártfogolják.⁴¹ Máskor a király személyesen hallgatja meg a kérelmezőt és közvetlenül, „közbenjáró” nélkül intézkedik.⁴² Legtöbbször a kérvényező és az *impetrator* személyes szálak fűzték egymáshoz. Színes asszony például kifejezetten azt mondja, hogy rokonait és barátait, az ország főembereit küldte a királyhoz ügyében.⁴³ Ezeket az *impetrator*okat — miként láttuk — nem szabad pusztán közbenjáróknak tekintenünk, protektoroknak a mai értelemben véve. Az *impetrator*ok az ügyet referálják, elintézik és — akárcsak a *pristaldus* — az ügy intézéséért felelősséget vállalnak. Nevük bekerül az oklevélbe, a poroszlóké mellé. Különösen jól láthatjuk ezt olyan esetekben, amikor az ügyre valami alkalomból visszatekintenek. Ilyenkor a poroszlókon, a tanúkon kívül az *impetrator*okat is megemlítik, mint akik az ügyet a tanácsban intézték.

De azt is láthattuk, a *petitor*ok tulajdonképp nem mások, mint a király állandó tanácsosai. A királyi udvar erre-arra vándorol az országban, miként Kálmán törvénye mondja, „megyéről megyére jár”, tagjainak jó része azonban szabályos időközökben mindig ott van.⁴⁴ Még azok a *comes*ek is, kiket a király időlegesen egy-egy megye élére állít, tulajdonképp továbbra is az udvari kíséret tagjai maradnak. Ez elsősorban abban jut kifejezésre, hogy az oklevelek egészen III. Istvánig az ispánokat általában megyéjük említése nélkül sorolják fel. A királyi udvarhoz való tartozás volt a lényeges, és nem az ügykör, melyben foglalatostkodtak.⁴⁵ Függetlenül attól, hogy megyéket igazgattak, a *comes*ek látják el a püspökkel együttesen, akiket úgyszintén egyfajta királyi közegeknek kell tekintenünk, a központi igazgatás teendőit. Ők együttesen alkották a király mellett a tanács törzsét. Ez a tanács természetesen még korántsem valami zárt hivataltestület, összetételében változott, hol bővült, hol szűkült, egyszer egyetemes gyűléssé szélesedett, másszor megelégedett a király szűkebb környezetével.⁴⁶ Az udvar alsóbb *ministeriális* és *miles* rétegével sem vesztette el kapcsolatát.⁴⁷ Még az Anjouk alatt is azt látjuk, hogy egyszerű *familiáris*ok, *míles*ek, akik különböző tisztséget nem viseltek, relátori megbízatást kapnak.⁴⁸ Csak az 1460-as években lesz a tanácsból a *prelati barones* zárt „testülete”, hová mások, mint „a tanácsosok” már be sem léphetnek.⁴⁹ Míg azonban Nyugaton a tanácsnak magját már a 13. században a megeskettett, bármikor elmozdítható hivatalnok-tanácsosok alkották (*consilium iuratum*), és a fejlődés is a hivatalnokszerűség irányában haladt,⁵⁰ addig nálunk a *consilium* egyre inkább a feudális nagyurak gyülekezetévé, rendi kormány szervévé vált.

Ennek a feudális társadalomfejlődésnek a 11–12. században még csak kezdeteivel találkozunk. A magyar királyi udvara ekkor még erősen „archaikus” jellegű. Amikor Nyugaton a főúri kézbe jutott udvari méltóságokat már betöltetlenül hagyják (Franciaország), vagy alsóbb funkcionáriusokkal helyettesítik, és a nemességnek csak a címek maradnak (Anglia),⁵¹ nálunk csak akkor indul meg a nagy udvari méltóságok kialakulása (II. Endre, IV. Béla).⁵² A központi igazgatást tulajdonképpen a király személyesen vezeti. Ahol ő tartózkodik, ott van egyúttal a központi kormányzat „hivatala” is. Az

udvarba vitt bírói ügyekben azonban már csak kivételesen ítélik személyesen,⁵³ legtöbbször ugyanis maga az udvar előljárója, ispánja (a nádor, később a *curialis comes*) intézi, de nem saját tisztségéből kifolyólag, hanem királyi delegálás alapján.⁵⁴ Sokszor a király a feleket csupán meghallgatja, különben bírót (vagy bírakat) jelöl ki nekik, és pedig rendszerint az udvarban tartózkodó tanácsstagok közül, aki azután többnyire a tanácsban intézkedik.⁵⁵ Így a tanács nálunk is már a legrégebb időtől kezdve bírói funkciót teljesített. Általában az ügykezelés még egészen alkalmoszerűen, külön királyi delegáció alapján folyt le. Udvari hivatalok hiányában esetenként döntött a király afelett, hogy a felmerülő ügy elintézését kire bízza. Választása természetesen elsősorban udvarának, kíséretének tagjaira esett, akiket így eléggé sűrűn látunk követként vagy birtokvizsgálatnál *pristaldusként* szerepelni.⁵⁶ Miként megfigyelhettük, a peticionális ügyeket is ezek a „tanácsstagok” intézték. A pénzügyi ügyeket végrehajtásában szintén a tanácsban tárgyalták meg. Még a középkor végén is azt találjuk, hogy a kincstartó (*thesaurarius*) nem vezet külön hivatalt, hanem a tanácsban hozza a rendelkezéseket és onnan is adja ki.⁵⁷ Ameddig a magyar királynak nem volt külön kincstartója (tárnokmestere), a kincstartó feladata magára az udvar fejére, ispánjára hárult. Így kezdetben a nádor (11. század), később a *curialis comes* (12. század) vezeti az ország és az udvar gazdasági ügyeit.⁵⁸ Csak amikor a *curialis comes*-ből *iudex curiae* lesz, tehát a 13. század elején bukkan fel nálunk első ízben a gazdasági ügyek külön „minisztere”, a tárnokmester.⁵⁹ Ez meglepő, mivel például Angliában már I. Henrik (1100–1135) alatt különálló pénzügyi hivatal működik, mely azután gyorsan tovább differenciálódik (II. Henrik).⁶⁰ Ami mindennél világosabban mutatja polgári elmaradottságunkat.

JEGYZETEK

- 1 Az Anjou-korra nézve ld. *Szentpétery I.*: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. (A továbbiakban: Károlyi-émlékkönyv.) 471–490.; a további időre *Szilágyi L.*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. 1458–1456. Turul XLIV (1930) 45–83.
- 2 *Szilágyi L.*: Írásbeli supplicatiók a középkori magyar adminisztrációban. Levéltári Közlemények X (1932) 157–176. Vö. *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 73.
- 3 *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 195–196. 3.: *nomina testium in cartulam scribere*, 5.: *iuramento testium*.
- 4 *Szilágyi L.*: A miniszteri ellenjegyzés történetéről. Károlyi-émlékkönyv. 492–493.
- 5 A cselekmény tanúinak felsorolását ld. pl. 1105–1116: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. *Erdélyi L.–Sörös P.* (A továbbiakban: Pann. rt.) I. 594.; 1116–1131: *Fejérpataky L.*: Oklevelek II. István király korából. Bp. 1895. 8.; 1148: *Fejér*: Codex diplomaticus II, 129.; 1152: Pann. rt. I. 601.; 1166: *Smičiklas*: Codex diplomaticus II, 106.; 1171: *Fejér*: Codex diplomaticus IX/7, 632. stb. Az oklevéladás és megpecsételés elrendelésének tanúit 1146: Pann. rt. I. 598.; 1156 kör.: Sopron vármegye oklevéltára. Szerk. *Nagy Imre*. I. Sopron 1899. (A továbbiakban: Sopron vm. okl.) I.; 1166: Hazai okmánytár VII. 1. stb. *A consensu* 1137: Pann. rt. I. 596.; 1163–1164: Hazai okmánytár VI. 3. Vö. *H. Bresslau*: Handbuch der Urkundenlehre II/1. 2. kiad. Leipzig 1915. 220.
- 6 *Wenzel G.*: Árpád-kori Új Okmánytár I. 24.
- 7 *Szilágyi L.*: 1. sz. jegyzetben i. m. 57. skk.
- 8 *H. Bresslau*: i. m. főleg 197. skk. 200.: „Kurz, es wird auch die Erwähnung der Intervention wie die des Beirats der Fürsten ein Mittel, um ihre Teilnahme an den Geschäften der Reichsregierung in den Urkunden zum Ausdruck zu bringen.” Az oklevélkiállítás parancs kiadóról ld. uo. 95. Vö. *A. de Boüard*: Manuel de diplomatique française et Pontificale. Párizs 1929. 78. skk.
- 9 Az elsőik közül való 1127–1131 kör.: *Fejérpataky L.*: 5. sz. jegyzetben i. m. 19. *Impetrator istius rei Ysaac filius Peteu, pristaldus Bratislou, notator Saulus, scriptor Zacheus, testes...* Az *impetrator* szó használatához vö. 1146: Pann. rt. I. 597.: *quod petivimus, supplicantes impetraverunt*. 1131: 12. tc. *Marczali H.*: A magyar történet külföldinek kézikönyve. Bp. 1902. 138.
- 10 *P. Váczy*: Die erste Epoche des ungarischen Königtums. Pécs 1935. 121.
- 11 Bécsi Képes Krónika cap. 155: *Stabilitum igitur sit inter nos, quod nullus castrum obpugnet, et dicamus regi, quia hec omnia absque consilio suorum principum facit* (SRH I. 438.). A familiáris külpolitikára ld. *Deér J.*: A magyar törzsszövetség és patrimonális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 113. skk.

- 12 *Fejérpataky L.*: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle, új folyam I (1893) (A továbbiakban: *Fejérpataky MKSz* 1893.) 16–17.
- 13 Uo. 16.: *quesitor a rege Ds, prestaldus Seraphim frater eius*. 1156. kör.: Soprom vm. okl. 2. comes testvére.
- 14 *Fejérpataky MKSz* 1893. 17.
- 15 *H. Bresslau*: i. m. 197–198. Még az Anjou-korban is hasonló viszonyokat találunk. Ld. erre *Szentpétery I.*: 1. sz. jegyzetben i. m. 482.
- 16 *Fejérpataky MKSz* 1893. 16.: *Item dedit predium de Zala, quod sibi dedit rex; quesitor a rege Ds, prestaldus...*
- 17 *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 1001–1270. Bp. 1923–1930. (A továbbiakban: *Szentpétery*: Krit. jegyz.) 84. sz. (1156), 90. sz. (1157–1158. kör.).
- 18 *Csánki D.*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. Bp. 1897. 124.
- 19 *Szentpétery*: Krit. jegyz. 54. sz.
- 20 Uo. 63. sz. (1138); 1141–1161.: *Fejérpataky MKSz* 1893. 14. Még II. Géza alatt is az udvar tagja. Ld. *Szentpétery*: uo. 72. sz. (1146).
- 21 *Fejérpataky MKSz* 1893. 14.
- 22 *Szentpétery*: uo. 63. sz. (1138).
- 23 *Fejérpataky MKSz* 1893. 17.
- 24 *Szentpétery*: uo. 41. sz. (1108), 77. sz. (1148), 78. sz. (1150), 81–82. sz. (1152), mint bodrogi ispán: 84–86. sz. (1156–1157), bán: 90–92. sz. (1157–1158. kör., 1158.).
- 25 Uo. 77. sz. (1148), 85. sz. (1156. kör.), 86. sz. (1157).
- 26 I. h. 17.: *Terram, quam habuit gratia Stephani regis in Zagrabiensi parrochia, videlicet Semcza, quesitor Georgius comes filius Saul, pristaldus Weng filius Radoan*.
- 27 *Fejérpataky L.*: Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. 44.; *Fejérpataky*: MKSz 1893. 14.: *Georgio Zalaensi*; *Szentpétery*: Krit. jegyz. 53. sz. (1127–1131). Nem tévesztendő össze Kronik fia György udvarispánnal II. Béla idejében (1138: *F. Knauz*: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. [A továbbiakban: Mon. Strig. I.] 88.; 1137: Pann. rt. I. 596.).
- 28 1164 kör.: *Fejér*. Codex Diplomaticus IX/7, 634.: *Eustachius comes de Dobuka, Janus comes de Czazna, huius rei petitior et pristaldus, Cornellius cancellarius regis, huius priuilegii sigillator...* (A szöveg fénykép után javítva.) A birtok: *predium quod habet in Zala*. Az okl. idejére ld. *Szentpétery*: Krit. jegyz. 106. sz.
- 29 *Szentpétery*: uo. 72. sz. (1146), 77. sz. (1148). 21. sz. (1152), bihari ispán 112. sz. (1166), 117. sz. (1171), pozsonyi ispán 136. sz. (1183), 173. sz. (1198).
- 30 1165 kör.: Mon. Strig. I. 119.
- 31 Vö. *Lipszky J.*: Repertorium locorum... Budae 1808. 628.
- 32 Ld. a 27. sz. jegyzetet.
- 33 Mon. Strig. I. 116.: *per Gabrielem comitem rogauit*.
- 34 *Szentpétery*: uo. 77. sz. (1148), 81. sz. (1152), 86. sz. (1157), 101. sz. (1162), 104. sz. (1163–1164).
- 35 1177 kör.: Pann. rt. I. 605. Dátumát ld. *Szentpétery*: uo. 128. sz.
- 36 *Szentpétery*: uo. 80. sz. (1151 kör.), 108. sz. (1165).
- 37 Uo. 73. sz. (1146), 78. sz. (1150), 84. sz. (1156).
- 38 1157: Mon. Strig. I. 111. Kakat azonos Párkánnyal.
- 39 *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 56.
- 40 *Wenzel G.*: Árpád-kori Új Okmánytár I. 27.
- 41 1146: Pann. rt. I. 597.; 1166: Hazai okmánytár VII. 1.
- 42 1148: *Fejér*: Codex Diplomaticus II, 129.; 1161.: *Jakubovich E.*: A Herzau-gyűjtemény hagyatéki leltára. Levéltári Közlemények II (1924) 156.; 1181: *Fejérpataky L.*: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 29.
- 43 1146.: Pann. rt. I. 597.
- 44 Kálmán I. 36., 37.; *Závodszky L.*: 3. sz. jegyzetben i. m. 188.
- 45 Jó képet kapunk a királyi udvar tagjairól, ha a cselekmény vagy az oklevéladás tanúit a *Szentpétery*-féle Krit. jegyz.-ben áttekintjük.
- 46 *P. Váczy*: 10. sz. jegyzetben i. m. 40–41.
- 47 1055: Pann. rt. X. 495.; 1137: uo. I. 596.; 1146: uo. I. 598.
- 48 *Szentpétery I.*: 1. sz. jegyzetben i. m. 482.
- 49 *Szilágyi L.*: 1. sz. jegyzetben i. m. III. feje.
- 50 *H. Spangenberg*: Die Entstehung des Reichskammergerichts und die Anfänge der Reichsverwaltung. Zeitschrift der Savigny-Stiftung, Germ. Abt. XLVI (1926). Vö. *Váczy P.*: A középkor története. (Egyetemes történet II. Szerk.: *Hóman B.*–*Szekfű Gy.*–*Kerényi K.*) Bp. 1936. (A továbbiakban: *Váczy*: A középkor története.) 522., 524., 532., 607.
- 51 *Váczy*: A középkor története. 532–533.
- 52 Egy-két adatot már korábról is ismerünk, ahol azonban még tényleg szolgálattelveőrkről van szó. 1055: Pann. rt. X. 495.: *Signum Nane agasonis*; 1091.: *Marczali H.*: 9. sz. jegyzetben i. m. 101.: *spatarius*. A többi adat vagy hamis (*Wenzel G.*: Árpád-kori Új Okmánytár XI. 37.), vagy gyanús (1148: *Fejér*: Codex Diplomaticus II, 130.) oklevelekben maradt fenn.

- 53 Ilyen esetek: 1135: *Fejér*: Codex Diplomaticus VII/5, 106.; 1137–1138 kör.: Pann. rt. VIII. 272.; 1171: Sopron vm. okl. 3.; 1216: Hazai okmánytár VI. 11.
- 54 *Váczy P.*: A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Jelen kötet 113–116. lapján.
- 55 1105–1116: Pann. rt. I. 594.; 1137–1138 kör.: Pann. rt. VIII. 272.; 1152.: *Szentpétery*: Krit. jegyz. 28. sz. a király megbízásából a nádor, udvarispán és még 3 *comes* együttesen ítélt.
- 56 1109: *Fejérpataky L.*: 27. sz. jegyzetben i. m. 33. püspök mint birtokvizsgáló; 1151 kör.: Pann. rt. I. 600. Kaba ispán mint *pristaldus*; 1153 kör: uo. 602. követként; 1171.: Sopron vm. okl. 3. *pristaldusként*.
- 57 *Szilágyi L.*: 1. sz. jegyzetben i. m. 48.
- 58 Kálmán I. 36. (*Závodszky L.*: 3. sz. jegyzetben i. m. 188.) nádor; 1151 kör.: Pann. rt. I. 600. *curialis comes*.
- 59 A Várad Regestrum (Ed. *J. Karácsonyi–S. Borovszky*. Bp. 1903.) 202. sz. (1219) hívja tudunkkal először az udvarispánt *iudex curiaenak*. Előtte még a *regestrum is curialis comest* ír (pl. 190. sz. ugyanaból az évből), 1219-től kezdve következetesen országbíró az udvarispán neve. A királyi oklevelek méltóságfelsorolásában ezzel szemben csak 1229-ben (*Szentpétery*: Krit. jegyz. 451. sz.) bukkan fel az elnevezés, de csak az 1230-as években lesz általánossá. A támokmester neve az 1210-es évek elején (uo. 291. sz.) jelentkezik először.
- 60 *Váczy P.*: A középkor története. 524.

A királyi kúria bírósága és I. Endre király törvénybeidézõ ércbilloga

A Turul 1933. évfolyamában Jakubovich Emilnek, kora középkori történetünk nagy tudású, érdemes kutatójának tollából egy cikk jelent meg, amely ragyogó dialektikájával s gazdag bizonyító anyagával méltán vívta ki szakköreink elismerését. A tanulmány: *I. Endre király törvénybeidézõ ércbilloga* tulajdonképpen a pecséttan körébe vág, de szétágazó eredményei jóval túlhaladják ennek a segédtudománynak a határát. Jakubovich cikke tanúságot tesz arról, hogy a pecsétek, akárcsak a pénzek, történeti emlékeink igen fontos darabjai közé tartoznak, s vizsgálatuk útján nem egy mély, általános érvényű összefüggésre bukkanhatunk rá.

A kérdéses „ércbillog” pecsétformájú, felül füllel ellátott darab, amelynek egyik lapja sima, a másik azonban trónuson ülõ királyt ábrázol kidomborodó alakban ezzel a körirattal: *Andreas dei gracia vngariorvm rex*. A pecsét valódisága kétségtelen. Joggal kérdezhetjük a szerzővel: vajon mi célja is lett volna a hamisításnak? Pecsétünkön ugyanis az a különös, hogy ércből készült, domború öntésű és füles. Ilyen furcsa pecséttel sohasem találkozunk okleveleinken. Jakubovich igen helyesen ezeknek a különlegességeknek magyarázatát abban leli meg, hogy az ércpecsétet — későbbi hasonló emlékek alapján — nem oklevélre való pecsétnek, nem is *typarium*nak, hanem idéző pecsétnek tekinti.

Vitán felül áll az is, hogy a köriratnak *Andreas... rex*jén I. Endre királyunkat kell értenünk. Jakubovich számos érveléssel bizonyítja ércpecsétünk korszerűségét. A tanúságtételre kiszemelt külföldi királyi és császári trónpecsétek között megtalálta ércpecsétünk mintáját is, azonban nem az I. Endre-kori uralkodók, hanem Szent Istvánnal egy időben élt német császárok és királyok pecsétei között. Miután nem tételezhetjük fel azt, hogy I. Endre maga nyúlt volna vissza a múlt egy idegen országból való emléke után, ezt a rokonságot csakis úgy tudjuk megmagyarázni, ha feltesszük, hogy I. Endre Szent István pecsétjét utánozta, amely viszont egy korabeli német minta után készült. Szent Istvánnak tudvalevőleg nem maradt fenn egyetlen pecsétje sem.¹ Így hát közvetlenül nem tudjuk ellenőrizni Jakubovich következtetésének helyességét, ám közvetve számos érv szól igaza mellett.

Minden jel arra mutat, hogy I. Endre tudatosan a Szent István-i állapotok visszaállítására törekedett. Egész működését a *renovatio regni* szelleme hatja át. Amikor seregével megjelenik az országban, a pogány lázadás a legnagyobb erővel dühög, s áldozatait szedi az idegenek, a keresztény papok s az új hit harcosainak sorából. Szent István életműve, a keresztény királyság romokban hevert. De ekkor Endre a népet újra visszatérítette az igaz hit útjára, s a *Gellért-legenda*,² valamint a *Bécsi Képes Krónika*³ egybehangzó előadása szerint⁴ mindenkinek „megparancsolta, hogy Szent István király törvényei szerint éljen”. Ezt a híradást szépen egészíti ki egy külföldi forrás, a *Fundatio ecclesiae Namucensis*, amelynek értesülései szemtanúra mennek vissza. I. Endre ugyanis koronázása után Leudwint (Liedvinus, Leodinus), a belga eredetű bihari püspököt azzal a feladattal bízta meg, hogy azokat az ereklyéket, amelyeket Szent István gyűjtött össze, kutassa ki. A püspök a megbízatásnak eleget is tett, de az

ereklyéknek csak egy részét szolgáltatta be, másik részét megtartotta magának, s később, hazájába látogatva a namuri egyháznak adományozta.⁵ Ezen a nyomon haladva, J. Sawicki annak a gyanújának ad kifejezést a Szent István-i törvények szövegkriukájával foglalkozó dolgozatában, hogy a Szent István-i törvények újabb redakciója I. Endre reformtörekvéseivel függ össze, és valószínűleg Leudwin püspök műve.⁶ Ebbe a történeti keretbe jól illik bele Jakubovich megállapítása I. Endre király pecsétjéről. I. Endre egész törekvése arra irányult, hogy Szent István országát a romokból újra feltámassza. Ez a cél vezeti, amikor gondoskodik Szent István törvényeinek új redakciójáról. De ugyanaz a szellem szólal meg abban a kegyeletes cselekedetben, hogy belga eredetű püspöke által felkutatja Szent István *reliquia*-gyűjtésének elkallódott darabjait. Szent Istvánt állította maga elé pénzverésében is mintául, mint ahogy azt Hóman Bálint kimutatta.⁷ Amíg ugyanis Orseolo Péter és Aba nembeli Sámuel a Szent István-féle pénzek *Regia Civitas* köriratát az ország nevével, *Pannoniával* cserélték fel, addig I. Endre itt is visszatért a Szent István-i hagyományhoz, s pénzeire *Regia Civitas* feliratot vésetett. I. Endre renovációs törekvéseiből érthetjük meg, miért utánozza billogja Szent István — korunkra nem maradt — pecsétjének képét.

Jakubovich tanulmányának végén kitér arra a kérdésre, vajon melyik bíróság használta ércpecsétünket idézés céljából, és a királybírák a 12. század végén jelentkező billogos (*bilochus*) nevéből⁸ azt a következtetést vonja le, hogy „ércpecsétünk nem lehet más, mint ily királybírói idézőpecsét: billog”. De szabad-e az idézőpecsét billog neve alapján ércpecsétünket egyszerűen a billogosnak hívott királybíró idéző jelvényének tartanunk? Bajosan. Mert igaz ugyan, hogy a királybíró nevével — legkésőbb a 12. század végén — billogjától kapta, de ebből még nem következnek, hogy most már az I. Endre király nevével és képével billog is királybíróknak volt az idézőpecsétje. Azok a példák, amelyeket Jakubovich a kérdés tisztázására felhoz, így pl. a veszprémi székesegyház Szent Mihályos billogja vagy Terestyén *comes* híres bölényfejes idézőpecsétje, épp az ellenkezőt bizonyítják. Ezek az idézőpecsétek kivétel nélkül annak képét és nevét hordják magukon, akinek nevében s képében az idézést foganatosították. De így is van rendjén. Hiszen az idézőpecsétnek épp az volt a rendeltetése, hogy a perbe hívott a legszemléletesebb s a legkönnyebben érthető formában lássa, ki előtti kell megjelennie. Tudvalevőleg az egész ország királybírói körzetekre (*termini*) tagozódott, amelyek a megyéknél kisebb területekből állottak. Valószínű, hogy egy-egy megyében két királybírói körzet feküdt.⁹ Ha a királybírák billogja a király képét s nevét mutatta, jogosan kérdezhetjük, honnan ismert rá a beidézett arra, hogy a királyi kúriába hívják-e avagy az illetékes királybíró elé? Erre csak azt felelhetjük: a királybírók mint a vidéki igazságszolgáltatás képviselői tulajdon pecsétjükkel idéztek, idézőpecsétjeik tehát elütöttek egymástól. Nevüket is így kaphatták. Billogosoknak hívták őket, mert *saját* billoggal rendelkeztek, szemben a királyi kúria bíróságával (náddorral), amely nem saját, hanem a király pecsétje alatt hozta ítéleteit. Lássuk ezt közelebbről!

A pecsétküldés több ízben fordul elő Szent László és Kálmán törvényeiben. Ezen az alapon világosan meg tudjuk határozni, hogy ércbillogunkkal kinek bírósága elé idéztek. Szent László III. törvénykönyvének 25. cikke szerint *possit iudex sigillum suum mittere super quoscumque*.¹⁰ Ugyane törvénykönyv 26. cikke azokra állapít meg 5 *pensa* büntetést, akik a *sigillum iudicis* semmibe vették, s az idézésre nem jelentek meg. Kálmán I. 6. törvénye pontosan szabályozza, hogy az egyháziak és világiak egymás közti pereiben kinek a pecsétjével történjék az idézés. A *per sigillum iudicis* eset szembenáll a *per sigillum episcopi vel archiepiscopi* esettel. Az előző, 5. cikk úgyszintén szól a *per sigillum episcopi vel archiepiscopi* idézésről. Később, a 14. cikkben Kálmán megtiltja a *secularis iudex*-nek, hogy pecsétjét klerikusra küldje (*sigillum clerico dare*). Hogyan kell elképzelnünk most már egy ilyen „saját pecsétet”? Erre Kálmán I. 82. cikke adja meg a feleletet. A határon kilépőknek úgy a király, mint a

comes vámosaitól pecsétet kellett kérniök, hogy visszajövet tudják igazolni magukat. A királyi teloneariustól eredt a kapott pecsét egyik oldala, a másik oldalát *thelonearius comitis figura comitis sui concludat*.¹¹ Nyilván a comes embere ura jelével, figurájával díszített pecsétet adott. Így kell elképzelnünk a királybíró *sigillum suum*ját is.

A királyi kúriában is a pecséttel való idézés szokása dívott. Az igaztalanul ítélező királybíró *ad curium regis* pecséttel idézték be, a *synodus* elé pecsét nélkül.¹² László I. 42. cikke most már éles különbséget tesz a király pecsétje és a királybíró pecsétje között. Ha valaki a király pecsétjét (*regis sigillum*) megveti, s nem jön a királyi kúriába, perét elveszti s 5 *pensát* fizet a makacsságáért. Aki viszont a királybíró pecsétjére nem jön a törvény elé (*iudicis sigillum*), azt 100 *nummusra* elbírásolják.¹³ Nem lehet tehát abban kételkednünk, hogy a királybíró pecsétje és a királyi kúria idéző billogja különbözött egymástól. Egy lépéssel még tovább mehetünk. A királyi kúriába a király pecsétjével idéztek,¹⁴ ezzel szemben a királybírók saját képüket viselő tulajdon billogjukat küldték a beidézettre. Visszatérve I. Endre király ércbillogjára, bizonyosnak látszik előttünk, hogy e legrégebb ismert idézőpecsétünk a királyi kúria s nem — mint ahogy azt Jakubovich állítja — a királybíró billogja volt. Erre mutat királyi pecsétet utánzó formája, a király neve s trónuson ülő alakja. Ha ércpecsétünk királybírói lett volna, akkor az illető királybíró jelét s nem a király képét viselné.

Már előbb szó volt László I. 42. cikkéről, amelyben azt olvashatjuk, hogy a királyi kúriába a király pecsétjével idéztek. Így a király pecsétje jelképezi mintegy a királyi kúria bíróságát. Ez még világosabban tűnik ki László III. 3. cikkéből. Egy a királyi kúria — mondja a törvénycikk kifejezően —, egy legyen tehát pecsétje is. Ezt a pecsétet pedig *regis et curie sigillum*nak nevezi. Mindez nem jelent kevesebbet, mint hogy a királyi kúriának a szó igaz értelmében véve ekkor még nem volt bírósága, mert bárki, aki a királyi kúriában ítélt, csak a király személyét helyettesítette, annak képében s pecsétjével gyakorolta a bírói hatalmat. A királyi kúriának egyedüli bírója — maga a király. Míg tehát a vidéki bíróságok saját tisztükből kifolyólag tartanak törvényszéket, saját ügykörükben „hivatalok”, addig a központi bíráskodás Szent László korában — természetszerűleg I. Endre alatt is — még mindig a király kezében nyugodott. Nyilvánvaló, hogy a király személy szerint csak egyes esetekben ítélezett. Az eléje vitt ügyek nagy részét döntés végett egy-egy főemberére bízta. És az is bizonyos, hogy a királyi *praesentiát* általában az udvar *comes*e, a kúriának legállandóbb s legkéznélőbb tagja látta el. Ámde a *palatinus comes* ilyenkor nem saját tisztéből kifolyólag bíráskodott a kúriában, hanem pusztán mint a király hovatovább állandósult „delegáltja”. A nádor bíráskodása tehát a *praesentiám* alapult. Épp ezért a király pecsétjével idézett a kúriába. Bíráskodása a király képében azt hozta magával, hogy idézőpecsétjét, vagyis a király billogját, mihelyst elhagyta a kúriát, helyettesének át kellett adnia.¹⁵ A kúrián kívül *praesentiális* bíráskodást többé nem fejthetett ki, mert a billog a kúriában maradt. Ilyenkor a nádor azzá vált, aki tulajdonképp mindig is volt, a királyi kúria egyszerű *comes*évé. Akárcsak a megyés *comes*nek, úgy a nádornak is feladatköre a hadi, gazdasági, közigazgatási, rendészeti stb. dolgokra egyaránt kiterjedt. A nádor még Kálmán törvénykönyvében is úgy jelenik meg, mint a királyi kincstár s pénztár feje.¹⁶ Portáján egyedül udvarispáni tisztében tevékenykedhetett; épp ezért ott saját billogját csak azokra küldhette, akik nádorsága alá hivatalból tartoztak, így az udvarnokokra vagy akik perükben döntőbírónak kérték fel.¹⁷

JEGYZETEK

- 1 A pannonthalmi alapítólevél pecsétjéről már Baróti Lajos kimutatta 1896-ban, hogy az nem királyságunk megalapítójának, hanem Kálmán királynak a pecsétje.
- 2 *Renum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed. S. L. Endlicher. Sangalli 1849. 230.: *dux autem Endre in Alba coronatus est, precipiens uniuerse genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito paganorum ritu ad fidem Christi conuerterentur, et secundum statuta sancti regis Stephani uiuerent*.

- 3 *Historiae Hungaricae fontes domestici* II. Ed. *M. Florianus*. Lipsie 1883. 158.: *Precepit itaque uniuerse genti sue sub pena capitalis sentencie, ut deposito ritu paganismo prius eis concessa, ad ueram Christi fidem reuertentur, et in omnibus secundum legem illam uiuerent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat.*
- 4 A szövegegyezés alighanem onnan ered, hogy mindkét forrásunk az elveszett Szent László-kori Gesta Hungarorumból merített. Vö. *Hóman B.*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lezármazói. Bp. 1925. 36.
- 5 MG SS XV, 964.: *Leudino presuli precepit, ut breues reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro certo sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit. Ibi eas assumpsit, quas nobis postea dedit.*
- 6 *J. Sawicki*: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher IX (1929) 423–425.
- 7 *Hóman B.*: A magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916. 192.
- 8 Vö. *Váczy P.*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. Miskolc 1930. (Miskolci Jogászélet könyvtára 65.) 16.
- 9 Uo. 11.
- 10 *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 179.
- 11 Uo. 184., 185., 194.
- 12 Kálmán I. 23. Uo. 186.
- 13 Uo. 165.: *Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse in curiam venire neglexerit, rationem perdat et quinque pensas persolvat... Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit, centum nummos solvat.*
- 14 László III. 3. Uo. 174.: *Placuit etiam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat.* Uo. 188.
- 15 Uo.
- 16 Kálmán I. 36.: *(nuntii) precium viatici sui a palatino comite exigant.* Uo. 188.
- 17 László III. 3.: *Domini vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi et liceat iudicare.* Uo. 174.

Etnikum, felekezet, hadszervezet

(A magyar had az Árpádok uralma alatt)

Amikor a magyarság, a „hétmagyar” még a mai Oroszország dél felé elterülő pusztáin élt, a mohamedán földrajzírók húszezerre becsülték harcra kész seregét. Nagy ez a létszám, ha arra gondolunk, hogy a magyarságból kiszakadt baskírok mindössze kétezer lovassal jelentek meg a csatában, sőt még a kazárok is, akik ekkortájt mindenfelé éreztették hatalmukat e térségben, csak tízezer harcossal rendelkeztek.

A számarány azonban csalóka. Ha a kagán helyett az *isa* portyára vezette a kazár sereget, tízezer jól felszerelt páncélos vitéz engedelmeskedett neki. Ezek zömét a hivatásos zsoldos lovasság alkotta, s csak kisebb hányadát kellett kiállítaniuk a tekintélyes családoknak. Ezzel szemben a magyar had a törzsek, nemzetségek fegyveres erejét képviselte, s alapjában véve ilyen maradt azután is, hogy a kabarok három törzse, idegen szervezetét megtartva, csatlakozott a magyarsághoz. *Had* és *nem* egyet jelentett. Magyarország egyes eldugott helyein még a múlt században is éltek olyan családok, melyek őrizték a *hadak* szerinti beosztást. A had és nem azonossága abban is kifejezésre jutott, hogy a nemek és törzsek vezéreit *hadnagyoknak* hívták. Amikor ugyanis a bizánciak Etelközben lakó magyaroktól vezéreik méltósága felől érdeklődtek, szláv tolmácsaik a nevet lefordítva, jelentését megmagyarázva azt válaszolták: *vajdáik* vannak.

A had felállása nemek és törzsek szerint kétségtelenül általános jelenség az Eurázsia történetét formáló népeknél. De a családokat, törzseket össze kellett tartani, hogy a nép valóban nép maradjon. Az uralomra termett gazdag, tekintélyes családoknál olyanokkal is találkozunk, akiket rokonság nem is fűzött hozzájuk, mégis velük éltek, velük haltak. Ezek közt első helyen álltak a fejedelmi személyek kíséretét alkotó „barátok”, „tanácsadók”, különböző feladatkörben tevékenykedő „tiszttségviselők”. Az előkelőkből álló kíséretet a gyakran idegen népi származású, szolgálatba fogadott harcos réteg egészíti ki: az udvari had és a testőrség. A kíséret tagjait koronként és népenként különbözőképpen nevezték. Amikor az avar kagán 796-ban a *tudun* árulása következtében kénytelen volt Nagy Károly fiának, Pippinnek meghódolni, *tarkának* kíséretében jelent meg. A név később is felbukkan a türköknél, a kazároknál, de a mongoloknál is *darchan* alakban. Az idegenbe férjhez adott kazár lányt is *tarkának* kísérték (798–799). Ugyanígy szerepkörben tevékenykedtek a türköknél a *bujruqok*, a mongoloknál, a kunoknál a *nökörök*, illetve a *nögerek*.

Pusztai vándorlásai során minden bizonnyal a magyarság is átvette a kíséretnek ezt a barbár, keleti változatát. A besenyőknél, akik mindig a magyarság nyomában jártak, és sorsát végzettszerűen befolyásolták, mindenestre ismerték a kíséret intézményét. Amikor ugyanis a besenyők Erdéllyel szomszédos Gyula-törzse 1068-ban a Borgóiszoroson át betört magyar földre, krónikánk szerint a had vezére a törzs fejedelmének, Gyulának „szolgája” (*serviense*), egy bizonyos Osul volt. A fejedelem tehát nem maga állt a portya élére, hanem egyik emberére hárította a vezéri feladatot. Hogy ez az intézmény nálunk már a honfoglalás előtt meghonosodott, bizonyítja egyik törzsünk

tarján neve is, mely a *tarchan* változata. A kunok tömeges betelepődése Magyarországra ismét emlékeztette a magyarságot az intézmény keleti eredetére. A király szabad szolgálatába szegődött kunokat nálunk is *nyögéreknek* hívták. Kun kísérete volt már IV. Bélának, IV. (Kun) László pedig már csak kun barátai közt érezte jól magát.

A *Nagyobb Gellért-legendában* fennmaradt egy korai leírás Ajtonyról, Marosvár uráról, akinek „a Körös folyótól az erdélyi részekig meg Bodonyig (Vidin) és Szörényig terjedő föld” szolgált. Benne megszemélyesítve látjuk az első magyar király akaratával szembeforduló hatalmas tartományurat, mert „bízott főembereinek és magánhadának sokaságában (*in multitudine militum et nobilium*), akik felett hatalmat gyakorolt”. Annak ellenére, hogy a Duna menti Bodonyban már megkeresztelték görög módra, hét felesége volt. Mérhetetlen vagyonát szilajon tartott lovainak sokasága adta, a használatba vett lovait pedig külön csikósok gondozták istállóikban. A marosi réveken le a Tiszáig vámot szedett, és ez alól a király sóját se mentesítette. Szép számmal voltak uradalmi (*allogia*), ahol maga gazdálkodott, és udvarhelyei. A leírás a beszámoló végén újra kiemeli, hogy Ajtony fegyveresei tömegével mindenki mást felülmúlt olyannyira, hogy még a királlyal is dacolhatott.

Ajtony úgy viselkedett, mint egy igazi tartományúr. Alapjában véve azonban keleti jelenség, minden hatalmának és gazdagságának forrása ridegen tartott állatállománya volt. Harcos kísérete a steppe urainak udvarát juttatja eszünkbe. A magyar királyság megalapításakor mások talán nem voltak olyan gazdagok és hatalmasok mint ő, de számuk nem lehetett csekély. Erről vallanak azon első törvényeink is, melyek a fejlődési kísérlet keleti hagyományát próbálták Európa rendjébe illeszteni. Közülük a legfontosabb Szent István első törvénykönyvének 23. cikkelye, mely fordításban így szól: „Azt akarjuk, hogy minden főrangú (*senior*) tartson vitézt (*miles*). Más vitézét senki se biztassa eddigi ura elhagyására avégből, hogy hozzá pártoljon, mert ebből csak viszály fakad.” A nomád kíséretet tehát Szent István nem irtotta ki, ellenkezőleg, biztosította továbbélését a magyar középkorban. A *miles* a 13. század óta *serviens* néven tevékeny részt vett az ország politikai életében, és a hadban is megállta helyét. A kíséret tagjainak elcsalogatására azonban később is akadt példa. Csalogatni azonban csak olyan valakit lehetett, aki önmagával szabadon rendelkezett, vagyis teljes jogú szabad volt. Latinul így mondták: *omnino liber*. Minthogy az ilyen vitéz gyakran származott idegenből, jogi helyzete hasonlított a vendégek (*hospesek*) „szabadságához”. Erről Szent István I. 24. törvénye intézkedett: „A vendég, akit jó szándékkal magához vesz valaki és tisztességgel eltart, ne hagyja el mindaddig kenyéradóját, míg az ellátja őt a megállapodás szerint.” A vitéz mint a kíséret tagja minden szükségset megkapott az urától, a *seniortól*, akivel együtt élt, evett-ivott. Rendszerint soraik közül kerültek ki a várak, a megyék ispánjai is, valamint őket bízták meg királyaink alkalmi feladatok elvégzésével. Minthogy szolgálatukat nem hűbértartás fejében látták el, hűbéres lovagoknak nem mondhatók.

Még kevésbé állítható ez a királyi várak, uradalmak ún. *jobbágy* nevű katona és tisztviselő rétegéről, mert akiket így neveztek, azok szabad voltak ellenére a király földesúri hatalma alá tartoztak. Kezdetben nekik is *miles* a nevük, akárcsak a kíséret tagjainak. Ahhoz azonban, hogy valóban független, szabad ember módjára éljenek, mentességet kellett szerezniük földesúri kötelezettségeik alól. Az ilyen földesúri katonát, ha elszökött, ura visszakövetelhetette. Már Szent István így rendelkezett első törvénykönyvének 25. cikkelyében. Noha a várjobbágyok szerezhettek birtokot, a várbirtokkal együtt őket is elajándékozhatták, hacsak nemességet nem szereztek a királytól. Az egyházak birtokain élő katona-jobbágyok helyzete még a várjobbágyokénál is kedvezőtlenebb volt, utódaikból lettek a *praediális*, másképp egyházi nemesek.

Amíg a Szent István alkotta szervezet fennállott, a magyar király háború esetén a következő katonaságra számíthatott: mindenekelőtt saját udvari seregére, aztán a vár-

megyék hadi erejére, mely a megyés ispán vezérlete alatt a várjobbágyokon kívül magában foglalta a hadköteles közsabadokat is, továbbá mind az egyházi, mind a világi hatalmasságok hadi népére, végül egyes kiváltságolt népek (székelyek, besenyők, erdélyi szászok stb.) segítségére. A kül- és a belháborúkat a király személyes kíséretén kívül sokáig javarészt a várispánságok hada vívta meg. Jól látjuk ezt Belgrád 1071. évi ostrománál, amiről szólva a krónikás megemlíti, hogy Vid *comes* Bács megye hadával, Ian *comes* pedig a soproniakkal tűnt ki a küzdelemben. Midőn 1074-ben kenyértörésre került sor Salamon király és Géza, László hercegek közt, a kemeji tájon a vesztes Géza herceg seregében három vármegye csapata teljesen felőrldött. A döntő mogyoródi csatában viszont a királyi megyék hada pusztult el nagyjórészt a késő estig tartó öldöklésben. A véres csata hí krónikása részletesen beszéli el a harc kimenetelét. Megtudjuk tőle, hogy a két herceg magyar csapata a cseh sógor morva csapatával együtt három rendben állt fel, minden hadrendnél hármass mélységben. A leírás végén szinte sírva fakadva közli: ebben a csatában nemcsak Salamon király zsoldba fogadott német-francia serege pusztult el, hanem jórészt Magyarország egész hadi ereje. S valóban a várszerkezet, amely addig a bel- és külharcok terhét viselte, tulajdonképpen ekkor omlott össze.

Kálmán király (1095–1116) ugyan erélyes kézzel megszüntette minden baj forrását, az ország felosztását királyi és hercegi területre, Szent István összeomlott rendszerét mégis valami újjal kellett pótolnia. A királynak hódító háborúiban ütöképes seregre volt szüksége, a kivérzett ország viszont többé nem volt hajlandó részt venni az uralkodóház dinasztikus jellegű harcaiban sem a határokon belül, sem azokon kívül. E tekintetben az ország nagyjai (*principes*) jól megleckéztették Kálmán fiát, II. Istvánt az 1123. évi orosz hadjárat alatt. Amikor ugyanis a király folytatni kívánta a céltalan harcot, a Hunt-Pázmány nembeli Kozma kijelentette a királynak: „Uram, mit akarsz? Ha vitézeid tömeges halála árán beveszed a várost, vajon kit neveznél oda parancsnoknak (*dux*)? Ha közülünk választasz, senki se maradna itt... Mi, bárók, nem ostromoljuk többé a várat. Ha folytatni akarod az ostromot, ám harcolj magad, mi viszont visszatérünk Magyarországba, és új királyt választunk magunknak.” A király — írja a krónikás — megszívlelte a szavakat, és további háborúit már udvari seregével vívta meg.

Kiből állt ez az udvari sereg? Csak részben a régi típusú kíséretből, sokkal inkább zsold fejében katonáskodó vendégekből. Prágai Cosmas szerint 1116-ban a táborot verő magyarok közt három csapat vendéget (*tres armatus hospitum legiones*) talált. Pár évvel az oroszországi lecke után II. István udvari seregében hétszáz frank harcol Görögországban. Az után, hogy a király 1122-ben Tatár nevű vezérükkel (*dux*) együtt egy egész sereg „kunt”, valójában besenyőt fogadott be az országba, belőlük állott serege java. Ettől kezdve — írja a *Képes Krónika* szerzője — „jobban szerette a király őket, mint illetet volna”. II. István besenyői megtartották népi különállóságukat, külön fejedelmük volt Tatár személyében, s talán keresztények se voltak. Emlékeztetnek bennünket azokra a kunokra, akiket IV. Béla a tartárjárás előtt befogadott, s akik IV. Lászlót teljesen magukhoz hódították. Mint nép szolgálták az uralkodót, valahogy úgy, mint a keleti pusztákon a meghódított idegen nép szolgálta a kagánt. II. István besenyőit nem sorolhatjuk se a király magyar kíséretéhez, se a zsoldosként elszerződött udvari vitézek közé. Később, főleg a határvidéken (pl. Árpáson) különálló katonai szervezetet alkottak, miként a székelyek.

Abu Hamid al-Garnati spanyolországi arab utazó 1150-ben a Volga menti bolgároktól jött Oroszországon keresztül hazánkba, és három évet töltött nálunk. Leírásából jó képet kapunk akkori belső viszonyainkról. Ebben az országban — írja — bőség van és nagy az olcsóság. Hetvennyolc városát falak veszik körül, és mindegyik kiterjedt körzet fölött rendelkezik. Tartózkodása idejére vett magának 10 dénárért egy tizenöt

éves rabszolganót, akinek „arca szebb volt, mint a telihold”, szívesen vitte volna magával haza, de nem merete török rabnői miatt. Meglepődve halljuk tőle, hogy sok mohamedán él Magyarországon, akiket nem gátolnak vallásuk nyílt gyakorlásában. Ezek háború esetén fegyverrel szolgálják a királyt. Ez a király — nevét nem említi — csak II. Géza (1141–1162) lehet. Azt halljuk róla, hogy hadilábon áll a papokkal, megengedi ágyasok tartását, és igen kedveli Mohamed híveit. Ezeket Abu Hamid itt-tartózkodása idején vallásuk törvényeire és az előírt szabályok betartására oktatta. Amikor visszatérni készült Kunország Szaszkin nevű városába, abban a reményben hagyta hátra harmincéves nagyobbik fiát annak két ugyancsak mohamedán asszonyával, hogy újra eljön látogatóba, ha Allah is úgy akarja. A király, miután megadta neki az engedélyt a távozásra, egyúttal ellátta őt a „szláv” (orosz) fejedelemnek szóló ajánló levéllel is, melynek vörös arany pecsétjét képmása díszítette. Ugyanakkor Abu Hamiddal kelt útra az előkelő, fejedelmi családból való Iszmáil ibn Haszan is a király mohamedán kíséretéből egy csapat „baráttal és szolgával”, hogy a király számára Szaszkin környékén „elnyomott, szegény mozlimok és törökök közt” mesterijászokat toborozzon. Így is történt. A magyar király embere, a megbízásnak eleget téve, visszatértében magával vitt egy csapatra való mohamedán újászt. Abu Hamid viszont elküldte velük egyik tanítványát Magyarországra, hogy azt, amit az illető tőle megtanult vallásuk tételeiből, adja át az ottani mohamedánoknak.

A honfoglaló magyarságról

Az ezredik év sorsfordulójának magyarsága történetírásunk sokszor megírt, népszerű témái közé tartozik. Nem is csoda, hogy a kutatók gyakran nyúltak e téma után. Egy nép hogyan vált ki népvándorlás kori állapotából, és hogyan csatlakozott az európai rendhez? — ez egymagában is nagyszerű kutatói feladat! Amellett az események fő alakja, István király is minden figyelmet megérdemel mind szerepénél, mind kiváló egyéniségénél fogva. Ma is gyakran teszik fel a kérdést a szaktudomány és az olvasók körében: mi István király jelentősége a magyar történetben?

Nyugati befolyások

Történeti szempontból sokatmondó, hogy István-kori székesegyházainkon — még romjaikban is — felismerhető az itáliai, a ravennai és a velencei példa követése.¹ A feltörekvő Velence és a megalakuló Magyarország politikai és gazdasági kapcsolatai igen szorosak, a fő közvetítő pedig Gellért püspök. Így fonódik össze politika és gazdasági érdek térítéssel és magasabb szellemi törekvésekkel.² Gellértet — aki nemcsak hosszú időn át élt, de írt is Magyarországon — minden bölcseleti kézikönyv számon tartja a középkori antidialektikus bölcseleti irány első képviselői közt. Legjobb tudomásunk szerint Gellértől származik az a sokat idézett mondás, hogy a filozófia a teológia szolgálóleánya.³

A velencei kapcsolat nem jelentett kizárólagosságot. Chartres humanista ízü, erősen retorikai jellegű bölcseleti iskolája, melyhez végeredményben maga a pápa, Gerbert-Szilveszter is tartozott, Magyarországon is képviselve volt Bonipert pécsi püspök személyében.⁴ A velencei–ravennai dominancia azonban tagadhatatlan.

A pogánylázadásoknak hívott mozgalmak azonban elseprik a Gellért nevével fémjelzett irányt, és amikor megindul István művének visszaállítására, a vezetést már egy javarészt francia ajkú lotaringiai kör kezében találjuk.⁵ Ismeretes, hogy Lotaringia, főleg a püspöki székhely Lüttich híres jogi iskolájával, minő kivételes szerepet vitt az egyházi reformmozgalom megindításában. Az első reformpápa, IX. Leó maga is Lotaringiából származott, és korábban Toul-nak volt a püspöke. Magyarország szempontjából tehát nem lehetett közömbös, hogy az új pápa táborkarában és diplomatái közt helyet foglalt György kalocsai érsek, akit toul-i utazása alapján méltán lehet ugyancsak lotaringiainak tartani.⁶ Péter szekszárdi apát, talán mint „latin”, szintén e vallón körnek volt a tagja. Az igazi vezért, a királyok bizalmasát azonban Liedvinus (Leudwin, Leodinus) bihari püspökben kell látnunk. A harcok után I. András őt bízta meg István király hagyatékának számbavételével, tehát mintegy a restauráció munkájával.⁷ Amikor meglátogatta atyafiságát szülőhazájában, Lüttichben és Ardenne-ben fordult meg és misézett a namuri székesegyházban, melynek Magyarországból hozott ereklyéket adományozott. Segítségére lehettek azok a verduni kanonokok, akik — állítólag huszonnégyen — 1047-ben a leégett székesegyházat elhagyták, és Magyarországra

költöztek.⁸ Neve és lüttichi tartózkodása alapján ugyancsak lotaringiai lehetett Franco „belgrádi” püspök is.⁹ 1071-ben, Belgrád elfoglalása után Salamon király bizalmas tanácsadói közt találjuk. A garamszentbenedeki alapítólevél kiállításakor, 1075-ben az új király, I. Géza méltóságviselői közt szerepel.¹⁰ Belgrád ugyan néhány év után visszakerült a bizánci császár birtokába, de ennek ellenére lehetségesnek tartjuk, hogy Franco mint a király bizalmi embere Belgrád bevétele után a város püspöke lett, és névleg továbbra is az maradt, bár püspöki jogait nem gyakorolhatta.¹¹ Franco püspökségével kapcsolatban nem lehet szó a dalmát Belgrádról, ezt a feltevést magyarországi szereplése kizárja. De ugyanúgy nem gondolhatunk az erdélyi püspökségre, Gyulafehérvárra sem, minthogy ennek püspöke kezdettől fogva — így már az 1111-ből való zobori oklevélben — „az erdélyi püspök” (*ultrasilvanus episcopus*)¹² — nevet viselte. (Magának Székesfehérvárnak ekkor még nem volt püspöksége.)

Lüttich, Namur, Toul és Verdun Lotaringiának francia nyelvű részében fekszenek. Lotaringia ugyanis csak részben volt német lakosságú, nyugat felé Cambrai-ig, dél felé Toulig bezárólag franciák éltek falvaiban és városaiban. Tehát a magyar király törzskarához tartozó lotaringiaiak franciául beszélő vallonok voltak. Az ő tanácsukra hív segítségül francia szentet I. András király döntő kimenetelű csatája előtt, és nyilván az ő befolyásukra szánta rá magát I. László egy francia rendház alapítására Somogyváron, 1091-ben. Minthogy Somogyvár Saint-Gilles alá lett rendelve, a francia hatás biztosítva volt.¹³ Különben Lotaringia — jelesen Lüttich — kapcsolata Magyarországgal már István király korában megkezdődött Adalbert és Anastasius érsek révén. Mindez idővel egyre inkább erősödött. Nem véletlen, hogy a magyar határon átvonuló idegenek zöme Lotaringiából jött; a verduni apát kétszer fordult meg, a trieri érsek, a trieri apát, Andain apátja, Theodoricus lüttichi iskolamester, Cambrai püspöke egy-egy alkalommal, de bizonytalán még mások is, kiknek nevét nem jegyezte fel a krónika.¹⁴ E lotaringiai kapcsolatoknak mintegy mondai lecsapódása volt az a közhit, hogy a Szentföldre induló lotaringiai, frankhoni és sváb hadak a kegyes László magyar királyt kívánták vezérül választani.¹⁵ A magyar-vallon érintkezéseknek megvolt a gazdasági vetülete is. Lotaringia, sőt éppen francia területe nemcsak egyházi és tudományos vonatkozásban, hanem gazdasági szempontból is élen járt az akkori Európában. Dinant, Huy, Verdun és Toul az első példákat adják a városiasodásra. Dinant „nehézipara”, Köln üvegyártása a római idők óta nagyhírű volt. A Maas — franciául Meuse — völgyének jelentőségéről a várostörténetben hallunk.¹⁶ Nehéz lenne eldönteni, hogy az első vallon telepések mikor érkeztek hozzánk. Bár az egriek csoportjáról Bárczi Gézának sikerült kimutatnia, hogy csak a tatárjárás után telepedtek be,¹⁷ de más rajok korábbi betelepődése feltételezhető. Talán László király I. 31. törvénycikkelyének „latinjai”-ban is elsősorban vallonokat kell gyanítanunk.¹⁸ Lüttichnek „magyar utcáját” és „kikötőjét” emlegetik.¹⁹

A Ravenna–Velece-kapcsolat jelentősége a 11. század első felében jól kivehető a művészeti emlékeken. Az I. Andrással jelentkező lotaringiai vezetés úgyszintén nyomot hagyott a magyar művészettörténetben. A magyar miniatúrafestészet ebben a második szakaszban indult meg, és — miként első ismert emléke, az 1073 előtt keletkezett Szelepcsényi *Evangelistarium* tanúsítja²⁰ — a mintát hozzá Francia-Lotaringia szolgáltatta. Erre vallanak liturgikus rendjének ó-gallikán maradványai, mint pl. az egyházi év húsvétvasárnapi kezdete, nemkülönben franciaországi helyi szentek nevei az ünnepek jegyzékében. Tehát francia volt a minta, de nem franciaországi. Ez viszont abból tűnik ki, hogy a *sanctorale*-ban három jellegzetesen kölni szent: Pantaleon, Gereon és a tizenegyezer szűz tisztelete is helyet kapott. A minta lotaringiai eredetét igazolja, hogy a németeket csak ezek a kölniek képviselik, mivel Aachenen és Trieren kívül Köln is Lotaringiához tartozott. De lotaringiai alapra mutat az is, hogy az egyhá-

zi év vasárnapjainak és ünnepeinek evangéliumi beosztása oly kódexek perikoparendszerével egyezik, melyeknek hazája Utrecht, Maastricht környéke (Süstern) és Trier. Maga a Szelepcsényi-kódex még nem tartalmazza a magyar szentek ünnepeit, azon egyszerű ok miatt, minthogy még szentté avatásuk előtt készült. De hogy már magyar használatra szánták, azt főleg Szent Adalbert, Szent Alexius és Szent Vencel meg néhány keleti szent (pl. Demeter) neve példázza.²¹ A francia példa a kódex művészi kivitelenítésén is átüt, bár korántsem oly határozottan, mint a liturgikus vonatkozásban.²²

A Szelepcsényi-kódex beszédes emléke a lotaringiai kör befolyásának. A Pray-kódex és a későbbi liturgikus könyvek egyházi beosztása ezen a lotaringiai alapvetésen nyugszik.²³ A francia hangvétel idővel egyre fokozódik, és valóban franciaországi lesz. László alapítása, Somogyvár már a dél-franciaországi (Saint-Gilles) befolyás első eredménye: az északkelet-francia tájékozódási pont láthatóan kibővült.²⁴ Ez azután más művészeti vonatkozásban is megmutatkozik. Ebben az időben több lotaringiai eredetű kódex került hozzánk; ezeknek egyike-másika fennmaradt korunkra: a Lüttich számára a 11. században készült esztergomi *Evangelistarium*,²⁵ a zágrábi ún. *Biblia Radonis* a lotaringiai határnál fekvő Arras textilvárosból 800 körüli időből,²⁶ végül az ún. *Psalterium Gertrudis*, mely Trierből származott.²⁷ De nem szabad elfeledni: a francia irányzat teljes kibontakozása²⁸ csak úgy vált lehetővé, hogy I. András idején valon lotaringiaiak játszották a döntő szerepet.

Mindezt talán nagyon is részletezve mondtuk el. De úgy látjuk, a távlat hiánya miatt arra hajlik a kutatás, hogy az István-kort és az azt lezáró I. András–László-kort lekicsinyelje. Meg kellett elégednünk a fő fejlődésbeli irányvonal felvázolásával, s távol áll tőlünk az a szándék, hogy egy új István-monográfia hiányzó fejezeteit pótoljuk. De a művészet és irodalom emlékei — igaz, csak töredékek — világosan bizonyítják, hogy volt szellemi élet a 11. századi Magyarországon: az irodalomból annyit illő megemlítenünk, hogy az első ismert magyar író Mór pécsi püspök, a *Legenda S. Zoerardi et Benedicti* szerzője volt. Műve egyszerűségében is becses írói teljesítmény. Érdekes azt is hangsúlyozni, hogy az *Intelmek* milyen kiváló irodalmi alkotás, valóságos gyöngyszem. Első könyvtáraink közül a pannonhalmi könyvtár a 11. század végi viszonyokhoz képest 80 kódexével (kb. 200 mű) gazdagnak mondható.²⁹ De e könyvtártól aligha maradtak el a többiek, így az esztergomi, pécsi, bakonybéli. Görög és arab kéziratokkal pedig akár dicsekedhetünk is.³⁰ Arab kézirat már a 11. században tőlünk vándorolt Németországba.³¹

Az adatok beható tanulmányozása a politikai és gazdasági szempontok jelentőségéről győznek meg bennünket. Akik az európai irodalmat és művészetet meghonosítják nálunk, egyúttal a király fő tanácsadói is az ország szervezésében és a politika kérdéseiben. De az is kiderült, hogy Magyarország önvédelemből és jól felfogott önértékből nem a görög és nem a német birodalom segítségét vette igénybe, hanem oly hatalmakra kívánt támaszkodni, melyek inkább csak névleg tartoztak az egyik vagy a másik birodalomhoz. Először Velence állt az előtérben. Amikor aztán ez a kapcsolat megromlott, és a magyar királyság horvát–dalmát hódításai következtében végleg lehetetlenné vált, Lotaringia vette át a vezető szerepet. Az Európa iskolájába járó Magyarország műveltsége szempontjából sem volt közömbös, hogy ekkor Észak-Itália és Lotaringia a társadalmi fejlődésben minden más országot megelőzött.

Tárgykultúra

A nyelvtudomány igen jó szolgálatot tett a magyar őstörténeti kutatásnak azzal, hogy eredetük szerint szétválasztotta, majd művelődési csoportokba sorolta jövevényszavainkat. De a nagy érdem mellett mulasztás is terheli szöfejtőinket: nyelvészeti eredményeikhez nem mellékeltek „használati utasítást”. Ennek hiányában történé-

szaink abban a kellemes hitben élnek, hogy a munkát a nyelvész már helyettük is elvégezte, és nincs egyéb dolguk, mint a kész eredmények kimásolása. Végzetes tévedés! A szövejtés nemcsak nyelvészeti munka. A jövevényszavak helyes értelmezése csak úgy lehetséges, ha megkeressük a történeti valóságot, amire eredetileg vonatkoztak. Ez viszont történeti feladat is. Tehát ahhoz, hogy a jövevényszavakból leszűrjünk művelődéstörténeti tanulságot, ismernünk kell a szóátvétel korát és történeti „milieu”-jét. Nyelvészet és történettudomány nem nélkülözhetik egymást, ha valóban eredményesen akarnak dolgozni a maguk területén.

De ugyanez a viszony áll fenn nyelvészet és néprajz, nyelvészet és régészet, történelem és néprajz, történelem és régészet közt. Amit nem tud vagy csak sejt az egyik tudomány, azt talán megmondja a másik. A néprajzos a mai vagy közel jelenkori viszonyokat írja le és vizsgálja, de nem feledkezik meg arról, hogy a jelenségek, melyeket vizsgál, messzire visszanyúló történeti képződmények. Szüksége van hát a történeti igazolásra. Abban a szerencsés helyzetben van, hogy az életet még teljes funkciójában látja, amikor a nevek még közvetlen kapcsolatban vannak a tárgyakkal. Tehát a nyelvésznek ahhoz, hogy a szókincs alapján rekonstruálhassa a név és a tárgy kapcsolatát, szüntelen kérdeznie kell az etnográfust. A régész magát a tárgyat mutatja, és ezzel segít a nyelvész és a történész munkájában. A néprajzos máris biztosabban jár saját portáján, ha a régészeti leletekből előkerült tárgyakat összeveti saját anyagával.

Végső következtetésünk: az egyedül járható út minden tudományozás számára az ún. komplex módszer, vagyis az egyes tudományágak eredményeinek egymásra való vonatkoztatása. Az őstörténet számára — mely a legkisebb adatnak is örül — a komplex módszer elengedhetetlen követelmény. A kutatás menete pedig valahogy így alakul ki: össze kell állítani az őltözékre, házra, berendezésre stb. vonatkozó szavakat eredet — és ha lehet — kor szerint. Így megismerkedünk a honfoglalás előtti iráni, török nyelvi réteggel, a szlávval, mely egyaránt lehet honfoglalás előtti és utáni, a némettel stb. A következő feladat felfedni a szavak hajdani jelentését, vagyis a nyelvészet által megadott szavakhoz meg kell keresni a tárgyakat is. Ehhez szükség van a régészet emléktanyájára, valamint a történeti feljegyzésekre. Az így kibontakozó kutatást egészíti ki a néprajz a maga fordított irányú módszerével: a maiból halad a múlt felé.

Az utóbbi években a szaktudomány mindinkább felismerte a munkaeszközök és módszerek kutatásának fontosságát. Az eszközök és alkalmazásuk módjának ismerete jó bepillantást enged a termelés és a napi életvitel folyamatába.³² Lássuk tehát, hogyan éltek elődeink a 10–12. században.

Kocsi, taliga

A négykerekű kocsi épp oly általános volt, mint a kétkerekű. A bronzkori napisten már négykerekű kocsin jár. A római időkben mindkét kocsfajtát egyaránt használták. Hegyes vidéken, főleg azonban rövid és gyors helyváltozásra inkább a kétkerekű kocsit fogták be, míg sík területen vagy hosszabb utazásra, nehéz teher szállítása esetén természetesen a négykerekűt részesítették előnyben. A középkor, a római hagyományt követve, megtartotta a kocsi mindkét fajtáját. Római hagyomány volt az is, hogy a lovat szállításra is igénybe vették, és csak a szántásnál vagy nehéz terhek vontatására fogtak be ökröket, olykor négy-öt párat.³³

Négykeréken, ökörrrel

Más volt a helyzet az eurázsiai steppén. A steppén a legfőbb jármű a négykerekű, sőt hatkerekű kocsi volt. Ugyanis a szkítáknál és a szarmatáknál, de még a mongoloknál is a kocsi nemcsak szállításra, hanem lakás céljára is szolgált, ezért volt inkább elterjedve a négy-, mint a kétkerekű kocsi. Ezeket a járműveket eléggé ismerjük: szkíta

kocsi-agyagminták maradtak korunkra, Szentes határában (Vekerzug) pedig egy Kr. e. 6–5. századi szkíta négykerekű kocsi maradványaira találtak; ennek 6-6 küllője, vasagya és vasabroncsa volt.³⁴ Ugyanakkor nyoma van annak is, hogy kínai hatásra kétkerekű könnyű kocsik is használatban voltak³⁵, bár e típusnak kevésbé vették hasznát. A 13. századi mongoloknál a róluk írt útleírásokban és történeti emlékekben sokszor hallunk kocsikról és kocsilakásokról, sőt a kán palotája is kerekeken mozgott.³⁶ Ezeket általában nem lovak, hanem ökrök és tehének vontatták.

Nehéz és könnyű kocsi

Nálunk is a steppe szokásai érvényesültek még 1000 után is. De a magyar, akárcsak a hun vagy a bolgár, mozgó hajlékát a földre állított, szétszedhető sátorban rendezte be. Kocsira azonban így is szükség volt. Régi nomád hagyományt követve, a ló erejét még a 11. században sem hasznosítottuk szállításra és vontatásra. A ló nem munkállat: megültük és tejet adott. A kocsit, az ekét igavonó barmok, főleg ökrök húzták. A *Nagyobb Gellért-legendában* többször olvasunk kocsikról, de ezek ökörfogatolásúak.³⁷ László király II. 12. törvénycikke szántáshoz alkalmas ökrökről szól: *boves ad arandum aptos*.³⁸ Úgy látszik, még a 14. század első felében sem változott a szokás: nyolc-tíz ökörral vontatott ekékről adnak hírt az oklevelek. Lovakat a szántásnál csak a 14. század közepe óta kezdtek sűrűbben alkalmazni.³⁹ Némileg más volt a helyzet a kocsifogatolással. A nomád pásztorkodás hagyományának elapadásával egy időben látjuk feltűnni az első lovakkal húzatott kocsikat.

Az 1141–1161 körüli időből való csatári alapítólevél bizonyos *libertusok* kötelezettségeként írja elő: *currum dant cum equo et copertorio*.⁴⁰ Ugyanígy az újabb keletű, talán 13. századi *Kisebb Gellért-legendá* szekérbe fogott lovakról tud. Ellenben a 11. századi alapszövegben még nincs szó lovakról:

Legenda minor
collis equorum
retortis plaustrum
subvertunt patremque
humi proiciunt

Legenda maior
everterunt currum eius
...abstracto eo de
curru eius in biga positum
de monte submiserunt

14. századi krónika
everterunt currum eius
...abstracto eo de
curru eius in biga
positum de monte
submiserunt

Kézai-krónika
in biga
de monte
submissus

A szövegek összevetése jól mutatja, hogy a *Legenda maior* híven őrizte meg az elveszett 11. századbeli alapszöveget, ellenben leleplezi a *Kisebb legenda* kései szerkesztését.⁴¹

A *Nagyobb Gellért-legendából* még azt is megtanuljuk, hogy nálunk is — más-más célnak megfelelően — többféle kocsi készítek. Gellért szerzeteshhez illő egyszerűséggel (többszörös) ökörfogatolás helyett megelégedett egyszerű kis kocsival.⁴² A latin eredeti *iumentum* kifejezés épp azt akarja hangsúlyozni, hogy voltak nehéz, nagy szekerek, melyeket csak többszörös ökörfogatolással lehetett vontatni. Ilyen nagy és díszes szekér lehetett Csanád ispáné, melyen a *Nagyobb Gellért-legendá* szerint egyszerre tízen is elfértek.⁴³ Ugyancsak ilyen típusú szekerek lehettek azok a nehéz teherrel, kincsekkel megrakott *currusok* is, amelyeken az előkelő besenyők jöttek az országbá.⁴⁴ Azonban Gellért kocsija nem ilyen volt: ő könnyű kis parasztkocsin utazott.

Az pedig, hogy mind a Gellért-féle, mind a Csanád-féle kocsi négykerekű volt, kiderül Gellért halálának elbeszéléséből. A *Nagyobb Gellért-legendá* szerint a felkelők Gellért kocsiját felborították, és abból kihúзва őt kétkerekű járműre tették, majd a hegyről a mélységbe bocsátották. A latin eredeti *abstracto eo de curru eius in biga positus* szövege Gellért kocsiját kifejezetten szembeállítja a kétkerekű bigával.⁴⁵ Mint láttuk, a *Nagyobb Gellért-legendá*nak ez a része a régi alapszöveget adja vissza, amely nem sokkal Gellért halála után készült, s így emeli hitelét. Ebből az következik, hogy Gellért könnyű kocsija nem két, hanem négy keréken gurult. Ha viszont ez a könnyű kocsi négykerekű volt, még inkább az volt Csanád ispán szekere, a nehéz, többszörös ökörfogatolással mozgó és nyilván díszesebb *iumentum*. Bajosan állítható tehát az, hogy a 11. századi Magyarországon a szállítás és az utazás legáltalánosabb eszköze a kétkerekű „*taliga* vagy *kordé*” volt. Arról nem is szólva, hogy *kordé* szavunk, mely tulajdonképp *'hitvány'*-t jelent,⁴⁶ újabb, talán csak 19. századi fejlemény.⁴⁷ Tehát a *kordé* az István-kor szókinéséből mindenképpen törlendő.

Taliga

Eredetileg a taliga sem volt kétkerekű kocsi. Erre mutat a szó jelentése az oszmán-törökben: kis, négykerekű, felül fedett, oldalt nyitott kocsit értenek rajta,⁴⁸ valamint az a néprajzi megfigyelés, hogy taliga a neve a négykerekű vándor pásztorhajléknak, mely egyben a pásztor „vagyónát” őrzi,⁴⁹ nyilván a hajdani nomád kocsilakás elkorcsosult formájaként. A taliga neve az oroszban mint *tlega* már a 11. században kimutatható. A szamajédben orosz jövevény, a négykerekű ládakocsit⁵⁰ jelenti. Tulajdonképp kerekeken mozgó sátorlakás vagy fabódé.⁵¹ A taliga „lezüllött”, mert elvesztette jelentőségét az az életmód, melyhez tartozott.⁵²

Sorsában osztozott másik ősi kocsifajtánk, a *targan*, melynek megfelelője a mongolban a *targān*, a magyar szóval azonos értelemben.⁵³ Amint azonban a nomád világ végleg visszaszorult, s amellet új, kényelmesebb kocsik jöttek divatba, a régi *targan* is „lezüllött”, elkorcsosult és már csak *targoncá*nak hívták — kicsinyítő képzővel!⁵⁴

Malom

Mint említettük, kezdetben a ló a nomád népeknél, így nálunk sem volt igavonó állat. Kocsiba, eke elé ökröket fogtak. De az állattal forgatott malom példája is ezt tanúsítja. Nem ló, hanem igavonó barom hajtotta.⁵⁵

A Gellért-legendák forráselemzése

A *Kisebb* és a *Nagyobb Gellért-legendá*ban feljegyzett Gellért-anekdota az őrlődalt éneklő szolgálóleányról több rendbeli feladat elé állítja a történést. Számításba jöhet a magyar népdal- és zenei oktatás története szempontjából, de foglalkozni lehet vele a technika fejlődése egyik problémájaként is. A következő sorokban csak erről az utóbbiról lesz szó. A Gellért-anekdota malma kézi erővel dolgozott. „Nem termett annyi gabona — írja Bónis —, hogy a vízimalomra szükség lett volna. A Gellért-legendának »a magyarok szimfóniájáról« szóló híres részlete az őrlés kezdetleges módjáról tudósít.”⁵⁶ Akármilyen volt a földművelés helyzete a Gellért-kori Magyarországon, az anekdota nem alkalmas arra, hogy 11. századi gabonatermesztésünk csekély méreteire következtethessünk. Ugyanis a történet színhelye a *Nagyobb legenda* szerint a disznók makkoltatására igen alkalmas erdős vidék volt. A *Kisebb legenda* elbeszélése csekélyebb hitelű, de itt is azt olvassuk, hogy a kérdéses vidéket állatok legeltetésére használták.⁵⁷ Legeltetésre való erdővidéken természetesen nemigen foglalkoztak gabona-

termesztéssel, az őrlésre kerülő gabona is csak csekély lehetett. Magányos majorságokban vagy kis háztartásokban, szinte a legújabb időkig, az őrlést kézimalom végezte. A vízimalom elterjedése korántsem tette feleslegessé a kézi őrlést. Ezt bizonyítják az adatok nemcsak nálunk, hanem a nyugati országok történetére nézve is.⁵⁸

Igazában az lett volna feltűnő, ha Gellértet vízimalom zúgása zavarja meg éji ájtatoskodásában. A vízimalom eredete ugyan a római időkbe nyúlik vissza, de csak a népvándorlás után, a középkor elején kezd Itálián és Gallián túl elterjedni. Használata mindenesetre kimutatható a Merovingok frank birodalmának törzsterületén. Például a frankok törvénykönyve⁵⁹ és a frankok krónikása, tours-i Gergely már érdekes adatokat nyújtanak vízimalom berendezésekről.⁶⁰ A Karolingok politikai terjeszkedése és telepítései honosítják meg a vízimalmot a Rajnán túli német és szláv területeken. A frank birodalom határán kívül legelőször Angliában említik, 838 körül; Csehországba, Dániába és a balti országokba csak a 12. század folyamán jut el.⁶¹ Mondanunk sem kell, hogy korántsem maradtunk el a fejlődésben, ha a magyar okleveles adatok a vízimalmok első jelentkezését a 12. század közepére teszik.⁶²

Tehát a 11. században minden valószínűség szerint még nem forogtak vízimalmok Magyarországon. S valóban erre a meggyőződésre kell jutnunk, ha a Gellért-anekdota fennmaradt szövegét figyelemmel elolvassuk. A két változat közül a *Legenda minoré* rövid és józan, a *Legenda maioré* a terjedelmesebb, inkább elbeszélő és mesébe illő. Az eredeti alapszöveget — a 11. századi *Gesta* szövegét — a *Legenda maior* adja vissza hívebben, bár változtatott és bővített azon.⁶³ Gellért a *Nagyobb Gellért-legendá* előadása szerint déli órában érkezett a faluba. Éjféltajt malomzörgést hallott. Csodálkozott ezen, hisz „malmot különben nem látott” (*quod ipse alias non viderat; az alias itt 'különben'-t jelent*). Érdeklődésére kísérőtársa, Walther utánanézt a dolognak, és ezt a felvilágosítást adja: vendéglátó házigazdánk szolgálóleánya (*ancilla*) őrli urának a búzáját, minthogy más malom ezen a vidéken nincs is (*tempore quo alia molendina in regione ista reperiri omnino non possunt*). De Gellértet nem elégíti ki a válasz. Kíváncsian kérdezi: Vajon szerkezet mozgatja-e a malomköveket, avagy csak emberi munka? (*Arte, inquit, currit, an labore?*) S jellemző Walther felelete: „Ez is, az is, ugyanis nem barom húzza a szerkezetet, hanem a lány keze jár körbe. (*Arte et labore, non quolibet trahendo iumento, sed manu propria circumferente.*)”⁶⁴

Kézimalom

A szöveggel kapcsolatban a következő megfigyeléseket tehetjük: Gellért tudni szeretné, hogy a malomzörgés miféle malomtól származik. Walther első felelete csak annyit tisztáz, hogy a malom házi malom. A környéken nincs olyan malom, ahová a házigazda elvihette volna a búzáját. Voltak tehát már üzemszerűen működő malmok hozzáértő molnárral. De ezek a malmok nem jártak vízi erővel. Walthernek eszébe sem jut annak a lehetősége, hogy a malmot víz is hajthatja Magyarországon. Azonban ismer olyan malomszerkezetet, melyet az igásbarom úgy forgat, hogy maga után húzza a forgó rudat. Nyilván az effajta malom általánosan elterjedt lehetett nálunk. A *trahendo* kifejezés szemléletesen adja vissza, hogy a malomba befogott állat a forgató rudat maga után húzta. Azonban Gellért házigazdájának nem ilyen malma volt: az kézi hajtással működött. De egyszerű kézimozsár, *kölyü* sem volt: igazi malomszerkezet forgott. A *kölyü* török jövevényszavunk a honfoglalás előtti időből.⁶⁵ Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy csak kölyüvel őröltünk. Az *ör-öl, ör-vény* honfoglalás előtti török jövevényszó nyelvünkben, eredeti jelentése pedig 'forog'. Az ótörök *awir-, awir-, 'drehen'* igeil visszaható képzős *awril 'sich drehen'* alakjának felel meg, melynek van mássalhangzókieés változata is: *aril*.⁶⁶ Ez forgó szerkezetet tételez fel. S valóban, minden jel szerint a legendában leírt malom már technikailag fejlett kézimalom lehetett, nem egyszerű kőkorong, melyen a szemet kődarabka segítségével morzsolta lisztté az emberi kéz. Ugyanis a szöveg határozottan *ar*-ról, tehát szerkezet-

ről beszél. Az ilyen kifejezés: *circumferente*, mely a *Kisebb Gellért-legendában* is előfordul: *manibus molam circumferens*⁶⁷ — nem hagy kétséget afelől, hogy őrlés közben a szolgálóleány keze körben járt. Ez a szerkezet nyilván azokhoz a kézimalmokhoz hasonlított, melyekből L. Niederle cseh–lengyel területről többet is bemutat, például az egyiket az 1000. évre datálja.⁶⁸ A feltételezett hasonlóság vagy rokonság persze nem jelenti még, hogy a magyar kézimalom a szlávoktól eredt, csak jelzi azt a fajtát, mely a szlávoknál és bizonyára másutt is még ebben az időben használatban volt.

Niederle leírása szerint a szerkezetet két egymás fölött elhelyezett korong alkotta, melyek közül az alsó pihent, miközben a felső dolgozott. Az alsó követ körülfutó vályú összegyűjtötte a megőrölt lisztet és kiszórta a nyíláson. A felső lapján a széle felé egy lyukba hosszú, bot formájú faforgattyú kapaszkodott, melynek másik vége fent egy vízszintesen elhelyezett gerendához volt lazán odaerősítve. Ha a kéz a faforgattyúval körben szaladt, a felső kőkorong is vele forgott és végezte munkáját. E műveletre utal a Gellért-legendák *circumferre* kifejezése.

*

E fejtegetésekkel korántsem merítettük ki a kocsinak és a malomnak minden problémáját. De ennyi is elegendőképp érzékelteti az ún. komplex kutatási módszer lehetőségeit, si eszközeink történetét csak nagyon széles keretben lehet és szabad feltárni. Az írott emlékek kritikai elemzését párosítanunk kell a régészet, a néprajz anyagának bő felhasználásával, és az így nyert eredményt egyesítenünk kell a szókincs-kutatás nyelvészeti adataival. Szókincsünk eredeti jelentésének meghatározása különösen fontos feladatnak látszik. Már az eddigiekből is kiderült, hogy a jelentéskutatás süppedékes talajon jár, ha nem számol a történeti adottságokkal. Az új szójövvények felbukkanása nem járt mindig új fogalom, új tárgy megjelenésével. Hogy mit, hogyan és miért vettünk át, ez nemcsak nyelvészeti, hanem történeti kérdés is. Vigyáznunk kell tehát, hogy mit milyen szavakkal illetünk. Honfoglalás kori állapotainkat jellemezve, nem mindegy, hogy minő szavakkal határozzuk meg a tárgyakat.

Öltözék

Rátérve régi öltözékünk ismertetésére, ezen esetben sem támaszkodhatunk csupán egy tudomány, a néprajz adataira. Nem szabad megfélemednünk arról, hogy minden néprajzi felvétel — természeténél fogva — feljegyzi azt is, ami ősi, de azt is, ami újabb, sokszor uraktól, idegenből kölcsönzött átvétel. A komplex módszer alkalmazása éppen ahhoz segíti hozzá a kutatót, hogy ebből a néprajzi egyvelegből kiemelje akkori öltözékünk tényleges tartozékait. A kutatás előtt álló nehézségek korántsem leküzdhetetlenek. Írott emlékekből, régészeti leletekből, fennmaradt hiteles ábrázolásokból és néprajzi vonatkozásokból körülbelül sejthetjük, hogyan öltözködött régen a magyar. Az így rögzített tárgyakhoz kell aztán megkeresni az egykorú elnevezéseket a szófajtók munkáiban. Paradoxonként hangzik, de találó megállapítás: a honfoglalás kori magyar öltözékét könnyebb lerajzolni, mint megnevezni!

László Gyula *A honfoglaló magyar nép élete* című, 1944-ben megjelent összefoglalása szépen emeli ki az öltözék lényeges vonásait. Ilyen általános nomád sajátosság, hogy a nők férfimódra ruházkodtak, sőt éltek is. (A szoknyát a szlávoktól vettük át.)⁶⁹ A nők férfias életmódját különösnek, sőt visszataszítónak találták a meglepedett kultúrmepek. A görögök, mint mindenből, e nomád sajátosságból is költészetet csináltak, és kitalálták az amazonok történetét.⁷⁰ De már Thietmar merseburgi püspök megbotránkozva beszéli el Géza magyar fejedelem feleségéről, Sárolturól, „a fehér úrnőről”, hogy úgy ivott és úgy ült a lovon, mint valami katona, és haragjában ölni is képes volt.⁷¹ A régi magyar társadalom — és öltözék — e jellegzetes vonásáról tudomást kell vennünk.

Az asszonyok fejfedőjéről csak annyit, hogy a *kendő* eredetileg egyáltalán nem jelentett fejrevalót. Egykorú jelentését elárulja, hogy a 'ken, törül, fest' jelentésű *ken* ige d-gyakorítóképzős származéka. Így mondják még ma is: „kendőzött arc”. Ezért *kendő*-nek nevezték azt, amivel kentek, festettek (arcfesték stb.), de a „törülközőt” is, amelyre mosdás után törülte a kezét az ember.⁷² Mindez teljesen világos. A *kendő* nem alkalmas arra, hogy következzünk a magyar nők honfoglalás kori fejfedőjére.

A nomád öltözék leírásából nem szabad hiányoznia a nemez mellett más anyagból is készített *süveg*nek és az *öv*nek. Ha valakit megfosztottak szabadságától, elvették süvegét és övét. Isten és a fejedelem előtt senki sem maradhatott süvegesen: le kellett venni, hóna alá dugva el kellett rejteni. A fejviselet példázza a legjobban, hogy az öltözék kutatása szorosan kapcsolódik társadalmi, politikai, vallási kérdésekhez.

Süveg szavunkat honfoglalás előtti török jövevénynek tartják.⁷³ A *kucsma* és a *sapka* helyett⁷⁴ helyesebb a *kalpagot* idézni, mely — ellentétben a karimátlan süveggel — prémel volt szegélyezve. Honfoglalás előtti viseletnek kell tartanunk, mert már a 10. század elején mint magyar divatot ismerték és utánózták a németek, az olaszok.⁷⁵ A török *qalpaq* szóval egyeztetik.⁷⁶ A kalpagnak ugyanúgy megvoltak társadalmi és politikai vonatkozásai, mint a süvegnek.⁷⁷

Felsőruha

A férfiak „ujjas, derékban övvel átkötött, tehát legalább derékon alul érő ruhát viseltek”.⁷⁸ Úgy hisszük, a korabeli ábrázolások alapján még pontosabb leírást is adhatunk. A férfiak fő ruhadarabjának legjellemzőbb vonásai: 1. elöl volt a nyílása, mely a ruhán végigfutott. Vagy gombra járt, vagy még gyakrabban a két szárnyat egymásra vetve öv szorította a testhez; 2. derékon felül szorosan simult az alakra, azon alul bő ráncokat vetett; 3. mindig csak térdig ért. Erre húzták rá a felsőkabátot, mely anyagban, szabásban az alkalomnak megfelelően változott.

A honfoglalás kori magyar leltárából mindenképp törölnünk kell a *bekecset*, ezt a gyanús eredetű, 19. századnál aligha régibb ruhadarabot.⁷⁹ Ugyanígy nem lehet honfoglalás kori a *kacagány* vagy *hátibőr*, az *előbőr* vagy *mejjbőr*, a *dolmány*, a *zeke* vagy a *kankó*. A *kacagány* német közvetítéssel terjedt el nálunk a 18. században.⁸⁰ A *dolmány* oszmán-török kapcsolatok révén jutott el hozzánk. A janicsárok viselték.⁸¹ A *zeke* vagy a *kankó* szavakról nem tudunk mit mondani, mindkettő bizonytalan korú és eredetű. Tehát mindezeket a cifra nevű ruhadarabokat jobb messze elkerülni. Úgyszintén nem hisszük, hogy a *köpenyeg*nek valami köze lenne a 'szőr' jelentésű *szürhöz*. A *szür* Bárczi értelmezése szerint újabb fejlemény, és tulajdonképp a *szürke* szó származéka.⁸²

Vizszont a *köpenyeg*, *ködmön* s talán még a *szokmány* és *suba* szavakat a honfoglaló magyarság viselettörténetében kell és lehet tárgyalnunk. A *köpenyeg* összefüggése a török *kāpānāk* szóval vitathatatlan,⁸³ valószínűleg még a honfoglalás előtt vettük át.⁸⁴ Már nehezebb eldöntenünk, hogy az átvétel idején mit értettek rajta. Eredetileg nemeztakaró lehetett, melyet rossz időjárásakor feszítettek ki vagy borítottak a vállra. Ebből fejlődött ki 'esőköpeny' jelentése egyes nyelvekben, míg más nyelvekben kifesztett 'ponyva'-ként élt tovább. A *ködmön* is a honfoglalás kori magyarság hagyatéka.⁸⁵ Éppen semmitmondó, általános jelentése alapján kell arra gondolnunk, hogy a *ködmön* igen gyakran használt, fontos ruhadarabunk volt.

Részletesebben kell foglalkoznunk két öltözékre vonatkozó szavunkkal, a *szokmánnal* és a *subával*. Noha a *szokmány* nyelvünkben csak a 16. század óta mutatható ki, régi török jövevényiszavaink rétegébe kell sorolnunk.⁸⁶ A magyar szó nem származhat az oszmán-törökből, sem a csagatájából, mert e nyelvekben lábbelit jelent,⁸⁷ míg a magyarban darócból készült felsőkabátot. Megfelelőjét a csuvasos jellegű bolgár-

törökben kell keresnünk, hol a *suxman*, *sukman* jelentése valóban 'kaftán, felöltő'. Feltevésünket támogatja, hogy a votják, szirják, osztják *sukman* és a mordvin *suman* volgai bolgár jövevényszó.⁸⁸ Mint ismeretes, a mordvin, cseremisiz és permi nyelvekbe számos szó került a szomszédos volgai bolgárok nyelvéből. Nyilván ezek közé tartozik a *suxman* is. Minthogy pedig a bolgárok a Volga–Káma vidékére a 7. század második felében költöztek, lehetőknek kell tartanunk, hogy a magyar *szokmány*, *szokmány* is a bolgár–török érintkezések korába nyúlik vissza.⁸⁹ Ha a *szokmány* szó használatát a török és a finnugor nyelvekben áttekintjük, azt látjuk, hogy vastag, durva gyapjúból készült hosszú, bő felöltőt vagy csupán vastag, szürke kelmét értettek rajta. Mindkét jelentés megvan a magyarban is. Míg tehát a prémbundának főleg *ködmön* a neve, a *szokmány* a könnyebb, nem prémből, rendszerint durva gyapjú vagy félgypjú anyagból készült felöltő lehetett.⁹⁰

Még ennél is bonyolultabb a *suba* eredetkérdése. Tulajdonképp arab eredetű, de Európában a legkülönbözőbb népeknél elterjedt. Ennélfogva nehéz megállapítani az arab szó útját a magyarokhoz. Szláv közvetítés nem jöhet szóba,⁹¹ viszont arra sincs okunk gondolni, hogy mint az udvar, a felsőbb réteg divatdarabja arab–olasz–német közvetítéssel honosodott volna meg nálunk.⁹² A honfoglalás előtt a magyarság — akár kereskedelmi kapcsolatok révén, akár más steppei népek közvetítésével — érintkezésben állott az arab–perzsa világgal. Ez a hatás éppen az öltözködés terén szembetűnő, de megfigyelhető vagy gyanítható más viszonylatban is. Gardízi a magyarok szomszédai közt egy *mrdat* nevű népet említ. Ezek igen élénk kereskedelmet folytatnak az arabokkal, és noha keresztnépek, ruházatuk az arabokéra emlékeztet, turbánt, inget és subát (*dzubba*) viselnek.⁹³ Ha pedig a magyarok szomszédságában subát hordtak, valószínű, hogy ők is ismerték. Az arab szó különben a *dzebhe* 'vág' ige származéka, és a magyarba több ízben és persze különböző alakban is átkerült: *zsubé*, *zsupica*, *zubbony*, *zsupán*.⁹⁴ Amíg a szláv nyelvekben jelentése 'prémbunda, bőr felsőkabát', addig a szó a magyarban megőrizte eredeti arab jelentését: 'prémmel szegélyezett vagy bélelt bő, kelméből készült felsőkabát, mely lehetett hosszú is, rövid is'. Például Thurzó György a leánya számára tett vásárlásokat így vezette be a jegyzékbe 1612-ben: „Hosszú subának tafota bársonyt, tenger séné, ahoz arany prémet... Egy fekete virágos bársonyt kis subának, arra prémet öt rendel, alája nyestet...”⁹⁵ Már ezért is igazat kell adnunk Kniezsa Istvánnak, hogy kétségbe vonta a *suba* szláv eredetét.

Az öltözködésben az eurázsiai steppe nyugati felén lakó steppenépek a perzsa–arab divatot utánozták. Ibn Ruszta jellemzése szerint a volgai bolgárok „ruházata hasonló a mohamedán ruházathoz”.⁹⁶ A magyarokról is feltehető, hogy a subán kívül más ruhadarabot is átvettek a perzsa–arab világból. Szendrei a turbánjaikról ír.⁹⁷ *Kurta* szavunk az arab–perzsa *kurtak* megfelelője, és eredetileg derekat befedő rövid, tehát kurta alsóruhát jelenthetett. Így a *kurta* versenyre kelt a feltehetően irániaktól átvett *inggel*.⁹⁸ „Ruházatuk a *kurtak* és a *dsebe*” — írja Gardízi a volgai burdászokról. A hosszú, elől hasított felsőruhát a perzsa–arab körben *qabanak* nevezték. A 10. század második felében író Isztakhrí kifejezetten azt állítja, hogy a kazárok minden ruhadarabjukat Perzsia határterületeiről és Bizáncból szerzik be, a *kurtak* és a *qaba* nevéket külön is felsorolja. Szerinte a bolgárok és a besenyők öltönye a hosszabb *kurtak*.⁹⁹ A *kurtak* és a *qaba* megtalálható egyes kaukázusi nyelvekben is ing és alsóruha jelentésben.¹⁰⁰ A magyar *kabát* nem egyeztethető az arab szóval, a szóvégi *t* miatt. Viszont összevethető a kirgiz *gaby*-, a mongol *gaba*- stappal, kivarr igével.¹⁰¹

Kelmék

A déli magas kultúrájú népek utánzása az öltözékben összefügg a steppenépek gyakori pompaszeretetével.¹⁰² A magyarok pompakedvelését és fényes külsejét a perzsa Gardízi és a bizánci Bölcs Leó császár egyaránt kiemeli.¹⁰³ Fokozta ezt a hatást, hogy fegyvereiket ezüst és gyöngy díszítette.¹⁰⁴

A ruhaanyagok egy része arab–perzsa és bizánci kézen jutott el a magyarokhoz. A selyem *brokát* elnevezése a magyarban ugyan török eredetű, de a török szó valószínűleg a perzsből származott, és fellelhető Kaukázus környéki népek nyelvében is.¹⁰⁵ Ez volt a *bársony*. Ruhaanyagként való használata általános lehetett. Ibn Ruszta színes leírást ad arról, hogyan viszik a magyarok a foglyokat a bizánciakhoz, hogy értük selyembrokátot, különféle szőtteseket és más bizánci iparcikkeket kapjanak. Gardízi pedig a magyarok selyembrokát ruháiról ír.¹⁰⁶ A mohamedán író adata igazolja a szőfajtás helyességét. Természetes azonban, hogy nem minden magyarnak tellett külföldi holmira. Maguk a tehetősek sem jártak minden alkalommal selyemben. A mohamedán író csak azt jegyezte fel, ami feltűnt neki a magyarok öltözékén. Az állati bőrök viselése oly elterjedt volt a steppén mindenfelé, hogy meg sem kellett említeni. És ugyanez volt a helyzet a gyapjával meg a vászonnal. A *gyapjú* megőrizte a nagy állattartó török népek nyelvének emlékét. Feltűnése nyelvünkben szorosan összefügg nomád pásztorkodásunk kibontakozásával.¹⁰⁷ Nemezként való feldolgozása azonban már határozottan utal az irániak nagy történelemformáló szerepére, melyet a nomádok körében játszottak.¹⁰⁸ A magyar *vászón* valószínű iráni eredete szépen példázza Irán és az iráni lovas nomádok jelentőségét a textiliparban.¹⁰⁹ A honfoglalás kori magyar szövőszék megfelelőit Indiában és Bizáncban keresi Endrei Walter.¹¹⁰

A kender, len és a tiló problémájával kissé bővebben kell foglalkoznunk. *Len* szavunk kétségtelenül szláv átvétel.¹¹¹ De kérdés, vajon a növény ismeretét és feldolgozását is a szlávoktól tanultuk-e. A *len* kitűnően bizonyítja, mennyire helytelen jövevényszavak meglétéből mindjárt kultúraátvételre következtetni!¹¹² Ugyanis a *lent* már a szláv hatás előtt ismertük. *Kender* szavunk eredetileg egyaránt jelentett kendert és lent. Ez kiderül abból, hogy a *kender* a honfoglalás előtt olyan török nyelvek egyikéből került hozzánk, melyekben mind a *len*, mind a *kender* jelzésére használják,¹¹³ sőt magára az abból készült szőttesre is vonatkozik. A török *kändir* azonban maga is jövevény, mégpedig valamelyik iráni lovas nép nyelvéből. Megvan például az oszétben: *gän* 'kender'.¹¹⁴ A törökök aztán az iráni jövevényt ellátták törökös végződéssel. A szó története jól megvilágítja az irániak szerepét a nomád textilipar kialakulásában. Azonban a *len* térhódítása idővel szükségessé tette elkülönítését a kenderől — magában a nyelvben is. Így lesz a *kender*ből valóban kender. A szláv *len* szó meghonosodása nyelvünkben tehát egy késői folyamat eredménye, és a lenipar kibontakozásával áll összefüggésben.

Ugyanakkor a kész gyártmányt, a lenvásznat is külön szóval kezdik jelölni. A finom keleti lenkészítményekkel együtt kerül forgalomba az arab *katân* szó a Kaukázusban és a szomszédos steppenépeknél. Jelentése 'len, lenvászon'.¹¹⁵ A magyar kötény is ezzel az arab szóval kapcsolatos, és eredeti jelentése lenvászon lehetett. A magyar szóban jelentkező *ö* szabályos magyar hangfejlődés eredménye, miként azt a *kentes-köntös*, *kepenyeg-köpönyeg* stb. bizonyítja.¹¹⁶ Ugyanakkor a kender és a len, sőt a *csalán*¹¹⁷ házi feldolgozása bizonyosra vehető. A magyar *tiló* honfoglalás előtti átvétel egy török nyelvből.¹¹⁸ Nemcsak kender, hanem len törésére, megmunkálására is használták. Különbösen erre mutat a *tiló* lenvászon jelentése a grúz és mingréli nyelvben.¹¹⁹

Nadrág

Ami pedig a nadrágot illeti, teljesen hiábavaló fáradozás azt hirdetni róla, hogy „a nem túlságosan bő vászonnadrág, a lovasnépeknél általános *gatyá* volt. Hidegben ez is alsóruhává alakult...”¹²⁰ Egykorú képek és írott források hitelesen tárják elénk: a lovas nomád saruba fogott hosszú, bő nadrágot viselt, amely általában bőrből, az euró-

pai hunoknál például kecskebőrből¹²¹ készült. Ellenben a *gatyá* — már neve is mutatja — a szlávok ruhadarabja volt, vászonból varrták, és miként egyházi szláv jelentése elárulja, tulajdonképp alsóruhaként hordták. Különben *nadrág* szavunk is szláv kölcsönzés.¹²² De ugyanígy „a székely *harisnyához* hasonló szűk posztónadrág”¹²³ sem lehetett honfoglalás kori. A harisnyát — képek tanúsága szerint — szűk nadrágként a lovak hordták. A szoros harisnya-nadrág csak a 12. század közepén jött divatba. A szó különben szláv átvételnek látszik.¹²⁴

Szóljunk még István király öltözetéről. Mint ismeretes, a koronázási palást egyik hímezett medalion-képe térdig ábrázolja a királyt. A Magyar Nemzeti Múzeumban rendelkezésre álló fényképmásolat, valamint Czobor Béla tanulmányához mellékelte színes felvétel¹²⁵ alapján annyi mindenesetre megállapítható, hogy István király nem öltözött hosszú, ujjas talárba. A szorosan testhez álló és övvel derékon összefogott tunika jellegű ruhadarab a térd fölött véget ér. Czobor Béla, aki annak idején két napon át tanulmányozta a palástot, és arról lelkiismeretes leírást adott, így jellemzi István öltözetét: „derékához övvel szorított tunikaszerű ruhából és jobb vállán kék színű csattal egybetartott palástból áll”.¹²⁶ A fényképmásolaton, sajnos, nem vehető ki, hogy István fejedelmi öltözete miben tér el a hasonlóan öltözött vértanúk fejedelmi ábrázolásától. Bő csatos palástját Nyugaton és Bizáncban egyaránt viselték.

A ház

A magyar ház története régóta központi problémája a néprajzi kutatásnak. Az utóbbi években a régészet bevonásával új eredmények érlelődtek ki. Így a két világháború között megjelent a *Magyarság néprajza* c. összefoglaló kiadvány, valamint László Gyula különben finom jellemzése is többször idézett 1944. évi művében ma már sok tekintetben elavult. A kérdéssel foglalkozó részlettanulmányok közül mindenesetre idéznie kellett volna Szabó Kálmán kecskeméti ásatási anyagra épülő, minden fogyatékosága ellenére úttörő könyvét (*Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*, Bp. 1938.). A történész is haszonnal forgathatja Vajkai Aurél e téren végzett kitűnő tanulmányait.¹²⁷ Az eltávolodást a Hermann Ottó és Bátty Zsigmond nevével összeforrott régi iránytól jól szemlélteti Gunda Béla 1954-ben a Magyar Tudományos Akadémián tartott beszámolója. Az előadáshoz kapcsolódó hozzászólások közül kiemelkedik tartalmi gazdagságával Tálasi Istváné.¹²⁸ Az új felfogás kialakulását lényegesen előmozdította a régészet néhány középkori település feltárásával. Gondolunk Csalog (Csalogovits) József etei, Méri István a Tiszalök melletti Rázom-pusztai és Szabó György bácsmegyei ásatásaira.¹²⁹ Az utóbbi években újabb lakóhelyek kerültek felszínre az ország más vidékein, például Sopron megyében.¹³⁰ Ezek megerősítik Mérinek és a többieknek a leletek alapján levont következtetéseit.

Sátor

A feltárt 11–12. századbeli házak mind négyszög alaprajzúak, füstösek, tehát kémény nélküliek, falhoz, gyakran sarokba tapasztott agyagkemencével, és egy helységből álltak. Az építmények bizonyára különböztek nemcsak vidékenként, hanem a célnak megfelelően is. A sokféleségre joggal utalt Korompay Bertalan.¹³¹ Már László király I. 36. törvénycikke szembeállítja a sátorral az állandó jellegű lakóházat (*in domo vel tentorio*). S Ottó freisingi püspök Magyarországon jártában kifejezetten megfigyelte az építmények változatosságát.¹³² Az egyszerű pásztor-enyhelytől a kőből épült „palotáig” a fajták egész sorát gyaníthatjuk. De az ásatások eredményeiből annyi már most bizonyos, hogy szilárdabb jellegű építményeinket nem lehet csupán egy típusra, a pásztorok kör alapú és kúp alakú ún. kontyos kunyhóra visszavezetni.

Etnográfusaink közül többen feltételezték, hogy a honfoglaló magyarok sátra kúp alakú volt. Ezen az alapon kacsolatot próbáltak találni a sátor és a kontyos kunyhó közt. De nyelvészeti és történeti adatok egyaránt azt tanúsítják, hogy a magyar sátor nem kúpban, hanem kupolában végződött. A kupola tetejű sátonak természetesen nincs és nem is lehet köze a kúpos kunyhókhoz.

A mohamedán, a bizánci és az orosz írók egyöntetűen azt vallják, hogy a magyarok a Fekete-tenger körzetében nomádok módjára éltek, és sátorokban laktak. Dzsahhání műve (920 tájáról), mely a magyarokat még 889 előtti hazájukban ismerteti, elveszett ugyan, de szövege szinte hiánytalanul rekonstruálható Ibn Ruszta (930 körül), Bakrí († 1094) és Gardízi (1050–1052 között írta művét) kiírásai alapján. Minthogy Ibn Ruszta és Bakrí egybehangzóan jegyzik fel: „sátraik vannak”,¹³³ nem lehet kétséges, hogy ez a mondat valóban Dzsahhánitól származik. A legrégebb orosz évkönyvek a 898. évnél említik meg, hogy a Dnyepemél a magyarok „felütötték sátraikat, mert vándor módra élnek, akár a palócok (*polovci*)”. A palócokon fehér kunokat kell értenünk.¹³⁴ Végül idézzük Bölcs Leó császár szavait, aki a magyarokat mint szövetségeseit „a rómaiak alattvalóinak” tartotta. A róluk szerzett értesüléseket egybevetette Pseudo-Maurikios türkökről adott leírásával, és ha kellett, azon módosításokat eszközölt. A nomád pásztorkodással kapcsolatban szól a „türk sátrokról”.¹³⁵ Mindezek alapján nem lehet abban kételkednünk, hogy a magyarok legjellegzetesebb lakása a sátor volt.

Az eurázsiai steppén a sátonak egy igen fejlett fajtája terjedt el. Ez a *kibitka*-típus. Már Tibetben, Afganisztánban, Iránban, Kis-Ázsiában és a Balkánon sem ilyen használtak a nomádok. E másik fajtának gyűjtőneve a *tente noire*, vagyis a 'fekete sátor'. Az arabok és az észak-afrikai beduinok sátrai is a fekete sátor csoportjába tartoznak. A fekete sátrak általában állati szőrből készülnek, téglalap alapúak, emlékeztetnek a mai elárusító sátrakra. Arab nyelven *bait sa'ar*, másképp *hiba'* a nevük.¹³⁶ A kibitkát általában nemez, olykor bőr vagy gyapjútakaró borítja. Törzse henger formájú, tehát kör alapra épül, oldala rácsos ollószerkezet, tetejét karikába fogott lécek tartják. Az eurázsiai steppe nyugati felén a lécek meggömbülnek és kupola formájú tetőt képeznek. Ezzel szemben Mongóliában és Közép-Ázsia néhány észak felé lakó török törzsnél a tető kúp alakban borul az oldalfalakra. A steppe keleti és nyugati felének építkezésbeni különbözősége már csak egyik tünete annak a különbözőségnek, mely a keletit a nyugati steppéktől más egyéb téren is elválasztja.¹³⁷

A nyugati steppék kupolás sátrait az arab írók gubba névvel jelölik, mely sátrat és kupolát egyaránt jelent. Tehát az arab kifejezés pontosan jellemzi a kibitka legsajátosabb vonását, a kupola-tetőt. 891 körül Jakubi részletesen leírja a gubba szerkezetét. Ha sorait olvassuk, minden kétségünk eloszlik, hogy mit értsünk e kifejezésen. „A török gubba — írja — kupola, hajlított bordázatú (*mullada'a*), ló- és örkbőr szíjak fogják össze és nemessel van befedve.”¹³⁸ A görbített lécek említése kétségtelenné teszi, hogy a leírt gubba már a fejlett szerkezetű kibitka technikai előnyeivel rendelkezett. Ibn Fadlan, aki 921-ben egy követség tagjaként meglátogatta a volgai bolgárokat, ilyen kupolaszerű sátráról tud az oguzoknál, volgai bolgároknál, a kazároknál, sőt a kievi oroszoknál is.¹³⁹ Az adat hitelét nem rontja le Idriszi, amikor a kazár főváros, Itil nemez-sátrait kúp alakúnak határozza meg és a türkök sátraihoz hasonlítja, minthogy 1154-ben írta földrajzi művét és értesülései e területről megbízhatatlanok.¹⁴⁰ Amikor tehát a magyarok a Földközi-tenger térségében éltek, a nomád népeknél már a kibitka volt használatban.¹⁴¹ Mármost ismerve a mohamedán írók szóhasználatát, nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy Ibn Ruszta a magyarok sátrát gubhának tartja.

A magyarok sátra valóban alkalmas volt arra, hogy állandó lakásul szolgáljon. A kibitka bármikor szétszedhető és felállítható, emellett tágas, télen-nyáron egyaránt kellemes. Véleményünk szerint a magyarok sátorozását nem úgy kell érteni, hogy a kibitkát csak ideiglenes pásztorhajlékként használták, és a téli időszakban szilárdabb

építményekben kerestek menedéket. A kibitka maga volt az állandó szállás. Ha mohamedán írók vagy az orosz évkönyvek szavait összevetjük a német keresztesekkel Magyarországon járt Ottó freisingi püspök beszámolójával, az áttérés a szilajabb építkezésekre szembevetendő. Míg a honfoglalás előtt a régi hazában csak sátorról van szó, addig a 12. század közepén az új hazában a sátor már csak idenylakás, mert télen és tavasszal a lakosság falvakban és városokban nádkunyhókban, faházakban, ritkábban kőépítményekben élt.¹⁴² László király törvénykönyvében a szilárd építmény, a *domus* áll az első, a sátor, a *tentorium* a második helyen (I. 36.). És István király is házak meg kalibák megrohanásáról beszél (*curtim vel domum, mansiunculas*),¹⁴³ a sátrakat meg sem említi. Ezek a lakásviszonyokban bekövetkezett változás jelei. Mint még látni fogjuk, a magyarság nomád hagyományai a 12. században is nyomon követhetők. A szilaj pásztorkodás, korlátok közé szorítva, de még fellelhető. Azonban a lakóhelyek mindinkább szilárd jellegű építmények, noha a Nyugatról jött idegen csak megvetéssel beszél róluk. Az állandó lakhely a téli szállás, és a sátrak már csak arra valók, hogy követni lehessen a legelőkről legelőkre hajtott állatot a határban.

Falu

A *falu* már az ugor korban kialakult,¹⁴⁴ és véleményünk szerint kezdetben a *falal*, vagyis sövénykerítéssel, vesszőfonadékkal¹⁴⁵ körülkerített szállást, telepet jelentette. Jellemző ugor kori hagyományaink szívós továbbélésére, hogy a török ajkú nomádok *aul*-fogalma nem tudta kiszorítani az ugor kori *falut*, noha jelentése ugyancsak 'bekerített hely, falu, szomszédság' volt. Meggyökeredzik, de sokra nem viszi: állatnak való bekerített hely, *ól* lesz belőle.¹⁴⁶ Az *ól* ugyanúgy hozzátartozik a nomád pásztorkodáshoz, mint a török ajkú nomádoktól átvett karám,¹⁴⁷ s korántsem bizonyítja az istállózó állattartást. Ugyancsak ezzel az ugor konoksággal állt ellen a *ház* — jelentése általános: 'lakóhely'¹⁴⁸ — a nomád kor hasonjelentésű fogalmainak. A köztörök *jurt* 'lakás', a csuvas *šurt* 'udvarház',¹⁴⁹ minden jel szerint egyáltalán nem tudott megtelepedni nálunk, az őstörök *áb* 'ház, lakás, sátor', mely eredetileg a földbe vájt kunyhót jelenthette,¹⁵⁰ sem vált magyarrá, nyilván azért, mert a finnugor *ház* nem engedte. A kibitka azonban újdonság számba ment, és még a honfoglalás előtt mint *sátor* fontos tartozéka nomád életünknek.¹⁵¹

Az ugor kor építési hagyatékának alkalmazkodnia kellett a steppe új életkörülményeihez. Ezért csak olyan építményeket alkalmaztunk, melyek könnyen voltak beilleszthetők a nomád pásztorkodásba. Továbbra is van *ajtó*, *küszöb*, *fél* 'oszlop' értelemben,¹⁵² mert a sátornál is szükség volt rájuk. Fennmaradt a vesszőfonatos *fal*, mert hasznosítható volt akár a halászatban, akár pásztorenhelyek, karámok, kerítések képzésekor. A hajdan vadász-halász enyhely, a *lak*, mely csak egy oldalról véd a szél és eső ellen,¹⁵³ nemkülönben az állatok védelmére is alkalmas *nyék*¹⁵⁴ és a *cserény*¹⁵⁵ az új hazába is elkísérte minket. De már kétséges, hogy a magyar ún. kontyos kunyhóban az obi-ugor *csum* él-e tovább.¹⁵⁶ A boronaházra vonatkozó kifejezések szláv eredetűek.¹⁵⁷ Az építkezésnek effajta szilárd módja már előbb is ismert lehetett,¹⁵⁸ de csak a Duna–Tisza menti új hazában terjedhetett el. A magyar *kaloda* szó alapja a szláv *klada*, ennek pedig eredeti jelentése 'büntetőeszközként használt gerendabékó'.¹⁵⁹ Tehát nem tartozik az építkezés szavai közé.

Az *eresz* ugyanannak a finnugor tőnek a származéka, mint az *ered*, *ereszt*.¹⁶⁰ Tehát a szó jelentése lényegében azonos a maival. Ellenben a *pitvar* ama jövevényszavaink körébe esik, melyek egyre szélesebb társadalmi körben terjedve, idővel elvesztették eredeti jelentésüket és „demokratizálódtak”. Bizánci környezetben, így még az óbolgárban jelentése előkelő: a templom, talán a világi palota előcsarnokát hívták így, és nyelvünkbe is ilyen értelemben került át.¹⁶¹ Idővel azonban eljutott a néphez, és *pitvar* lett belőle. István korában azonban még nem léphetett az *eresz* örökébe. A *szín* korai

szláv kölcsönzés.¹⁶² Mégsem tartjuk helyesnek azonosítását a pitvarral. A *szín* kezdetől fogva nyitott, árnyékos hely, és sohasem jelentett csak előcsarnokot. A *tornác* mindenképp számúzhető ebből az együttesből. Eredete olasz: *terrazzo*, mely német közvetítéssel vándorolt át a magyar határon. és a szlávok is befogadták.¹⁶³ Előfordulásának adatai késői időből valók, az első 1507-ből. Valószínű tehát, hogy a 15. századi reneszánsz építkezések révén honosodott meg. Így nincs mit keresnie István korában.

Sütés, fűtés

A házak régi sütőalkalmatossága a *pest* és a *kemence*. Félreértés elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy a *pest* éppoly zárt tüzelésű, mint a *kemence*. Hogy melyik volt előbb? Lényegtelen, hiszen eredetileg más-más célt szolgáltak. Mindkettő szláv eredetű nyelvünkben, de míg a *pest* a szláv *peko* 'süt' szóból ered, és ennél fogva kenyérsütésre és edények kiégetésére (fazekasság) egyaránt alkalmas volt, addig a *kemence* kezdetben — és az oroszban máig — mint fürdőalkalmatosság szerepelt.¹⁶⁴ A szkíták korától kezdve hallunk arról, hogy Dél-Oroszországban áttüzesített kőlapokra vizet szórtak, és az így támadt gőzt használták fürdésre. Nevét a kemence a kőlapoktól kapta.¹⁶⁵ A régészek a kijevi, poltavai, Don menti területeken a 8–11. századból számos ilyen kőkemencére bukkantak a feltárt egyhelyiségű, füstös házakban. Idővel ezeket nemcsak fürdésre, hanem sütésre is igénybe vették. A *pecs-kamenka* elnevezés erre mutat. A kőkemencéken kívül azonban agyagból vert téglalap formájú kemencéket is kiástak, pl. A. A. Manszurov a Sztárája-Rjázon területen a 11–13. századból. Pecs, vagy a bolgár-szláv *pest* lehetett a nevük.¹⁶⁶ A magyarországi kemencék több tekintetben eltérnek az oroszországiaktól. Mind agyagból készültek, mégpedig vagy a fal sarkából vájták ki, vagy önálló építmények voltak. Nem változtat a tényen, hogy némelyik agyagába lapos köveket is helyeztek.¹⁶⁷ A magyar kemencék a szó eredeti értelmében nem „kemencék”, de idővel, általános jelentésváltozás következtében, mégis ezen a néven szerepelnek.

Életvitel

A magyarság ősi életmódjának és gazdálkodásának vizsgálata igen nehéz feladat. A tisztább történeti megértés legelső feltétele: megszabadulni a kultúremler előítéleteitől, és úgy látni a nomád pásztoreletet, amilyen az a valóságban volt. A megtelepült város lakó népek az ókortól kezdve kevés megértést tanúsítottak a steppe „kóbor” világa iránt, mely minden rend és törvény nélkülinek tűnt fel előttük. Amióta az őskorkutatás felderítette a nagy pásztornépek jelentőségét az emberiség történetében, nincs miért gyanakvással nézni e pásztornépekre. Tagadhatatlan: idővel a szántóföldek „megették” a legelőket, és a földműves paraszt fölébe került a pásztornak. De ez a győzelem csak hosszú évszázadok után vált lehetővé, legfőképp azért, hogy a technika kibontakozott, és az ember — nagyobb mértékben mint addig — függetleníttette magát a természeti adottságoktól. Túláságosan is egyszerű lenne a földművelést kezdetleges formáiban — mint amilyen a kapás növényültetés vagy a legelőváltó művelés ekével — előrehaladottabb állapotnak feltüntetni a nomád pásztorkodásnál. Sajnos, az emberek megfelelnek arról, hogy a földművelésnek is fejlődnie kellett, míg elérte mai formáját.

A régi magyar gazdálkodás megértése nemcsak a források elégtelensége miatt nehéz, hanem azért is, mert önmagában véve is igen összetett, többféle hatás alatt kiformalódott típust képvisel. Nem állt csupán nomád pásztorkodásból, hiszen szavahihető mohamedán író „sok vetést” emleget. Mennyivel könnyebb helyzetben lenne a magyar őstörténetkutatás, ha a magyarokat csak nomád pásztorkodóknak írták volna

le! Ehhez persze jobban bele kell mélyedni a nomád pásztorelet tanulmányozásába. Más népek történetét, néprajzi leírásokat, régészeti leleteket, nyelvtörténeti tanulságokat is ismerni kell ahhoz, hogy lássuk, miképp is folyt a nomád pásztor élete, milyen mértékben foglalkozott, ha egyáltalán tudott foglalkozni másfajta eleségszerzéssel: vadászattal, halászattal és nem utolsósorban földműveléssel. Csak ha a nomád világ lehetőségeit ismerjük, mondhatunk ítéletet arról, hogy a magyarok hogyan gazdálkodtak.

Látjuk tehát, a komplex módszer alkalmazása elengedhetetlen követelmény azok számára, akik bemerészkednek az őstörténet bozótjába. Az írott források mellett nem elég csupán a szókincskutatásra támaszkodni. Domanovszky Sándor *A mezőgazdaság Szent István korában* c. tanulmánya így összegzi a nyelvi adatokat:¹⁶⁸ „Honfoglalás előtti török jövevényszó a búza és az árpa, az akkor szántóföldet jelentő tarló, a művelési eszközök közül az eke és a sarló, a betakarítással kapcsolatban a kéve, kepe, szőr (a gabona tisztítása a cséplés után), ocsú, boglya, sőt a kender, csepü, tiló, orsó és szőlő, szűr, borseprő szavak is... kétsoros búzát... nálunk polyvának nevezik, ami bolgár-török szó.” Ehhez hozzá kell vennünk Györffy István szavait a *Magyarság néprajza* II. kötetéből. Ez utóbbi leírás valamivel teljesebb az előzőnél. Elmondja, hogy a búzát „nem »csűr«-ben »cséptük«, hanem gyűrű alakú »szerűn«, lóval »nyomtattuk«. Ebből az összeállításból azonban feltétlenül törölni kell a *polyvát*, másképp *pelyvát*, mely szláv eredetű szó nyelvünkben, és sose jelentette a kétsoros búzát, ugyancsak a bizonytalan eredetű *kéve*, *kepe* és *ocsú* szavainkat.¹⁶⁹ Viszont bele kell venni az *örlés* török eredetű szakkifejezéseit: *öröl*, *kölyü*, mely kézímzozarat, zúzómalmot jelent, továbbá *dara* és *borsó* szavainkat. Csak ezzel válik teljessé régi földművelésünk képe.

Mit termeltünk, és miféle állatokat tartottunk? A köles termesztése jól megfért a nagyarányú legeltetéssel, hiszen gyorsan érik be és amellet igénytelen növény, kevés gondozást kíván. Valóban a köles volt a nomád legtöbbit vetett terméke. Más volt azonban a helyzet a búzával és az árpával. Ezek ugyanis már megkövetelik az ekével való szántást, érési idejük is hosszabb. Vajon a legelőről legelőre vándorló magyar mit tett bevetett földjével? Az állat háttára rakta? Aztán baj van az állatállománnyal is. A ló, juh, a szarvasmarha mellett említik még a sertést és a baromfiakat. Nem szabad azonban megfélekedniük a tevéről és a kecskéről sem (kecske, olló: kecskegida értelemben). Mármost a délvidéki eredetű sertés nem tudja elviselni a vándorélet fáradalmait. Sertésre vonatkozó honfoglalás előtti török jövevényszavunk, a *disznó* viszont kétségtelessé teszi, hogy már a nomád korban tartottuk. Ez tehát magyarázatot kíván.¹⁷⁰

Az ellentmondásokból azzal próbálkoznak kimenekülni a szerzők, hogy felteszik a magyar társadalom termelési ágak szerinti megoszlását. Eszerint a nomád pásztor szembenáll a letelepült földművelővel. A magyarok nagy része járja a legelőket a gulyával, a ménessel, és nem foglalkozik földműveléssel, másik része azonban szántóvető. Vagyis a magyar társadalom a gazdálkodás terén nem volt egységes: a letelepült földművelők kicsi, de egyre növekvő száma mellett a nép zöme nomád pásztorokból állott. Vizsgáljuk meg a kérdést közelebbről!

Vadászat, halászat

Az ősi finnugor foglalkozások, mint a vadászat és a halászat, tovább éltek, de csak úgy és annyira érvényesültek, ahogyan és amennyire ezt megengedte a legeltető pásztorkodás.

Ami a vadászatot illeti, az nem nevezhető helyhez kötöttnek.¹⁷¹ Tehát nem is indíthatja a magyart arra, hogy letelepüljön. Az igazi vadásznépek ugyanúgy járják az erdőt, vándorolnak egyik helyről a másikra, ahogyan a nomád a legelőn. Mégsem hihetjük azt, hogy a magyarság életében ugyanaz volt a vadászat jelentősége, mérete és módja, mint a finnugor korban. Nincs olyan steppe nép, amely ne vadászna. De

egyikről sem állítható, hogy vadak elejtésével próbálja fenntartani életét. Van olyan steppenép, főleg a száraz steppen, mint például a kirgiz a 19. század közepén, mely a vadhúst meg se eszi, és mégis vadászik. Kedvtelésből, fegyvergyakorlat végett, meg az állat prémje miatt is érdemes volt vadásznia. A nomád pásztorok csak a jószág legeltetése közben és ahhoz mérten vették üldözőbe a vadat. Erre kitűnő példát adnak a kínai évkönyvek az időszámításunk előtti hunok — vagy hiung-nu — vadászataival kapcsolatban. „Békés időben a jószággal vándorolnak, s eközben madarakra és négy-lábúakra lőnek; így gondoskodnak életük fenntartásáról.” A vadászatot már a gyermekkorban kezdik rókára, nyúlra. Olykor a nagy fejedelmi vadászatok hadi készülődést lepleznek.¹⁷² Ugyanígy tett Attila is Priskos értesülése szerint.¹⁷³ Egyes sátorozó népekről, a Kaukázustól északra eső térségben azt halljuk a 6. századból, hogy háziállataik húsán kívül hallal és vadhússal is táplálkoztak.¹⁷⁴ Legyen elég ennyi annak szemléltetésére, hogy a vadászatnak megvolt a jelentősége az állattartó nomád életében, de csak oly mértékben, ahogyan azt a nomád legeltető életmód megengedte.

Még világosabban mutatkozik meg az alárendeltségi viszony a halászat mint mellékfoglalkozás esetében. Az idézett mohamedán szerzők, Ibn Ruszta és Gardízi világosan utalnak a halászat jelentőségére, de egyúttal alárendelt jellegére is. Ezt olvassuk náluk:

Ibn Ruszta: „Lakóhelyeik e két folyó között vannak. Mikor eljön a tél, azok (a törzsek), akik e két folyó közül valamelyikhez közel vannak, a folyóhoz vonulnak, és ott töltik a közeledő telet. A folyóban halásznak. Itt télen megfelelőbb nekik a tartózkodás.”

Gardízi: „Ők e (két) folyó közt élnek. Mikor a tél beáll, azok, akik a folyótól messze vannak, közel jönnek hozzá, és ott maradnak téltre. Halásznak és ebből élnek.”¹⁷⁵

Gardízi leírása megerősíti azt, amit különben úgyis tudunk, hogy ti. Ibn Ruszta szövege Dzsajhání elveszett arab alapszövegén nyugszik. Szinte szóról szóra követi forrását, legfeljebb kisebb-nagyobb részeket kihagy belőle. Gardízi (és az itt nem idézett Bakrí) időben is távolabb áll a honfoglalóktól, bár néhány lényeges részlet csak az ő leírásaikból maradt fenn. A legfontosabb szöveg tehát Ibn Rusztáé, a másik két forrást ellenőrzésképpen használhatjuk. Ebből a leírásból sokan azt olvasták ki, hogy a magyarság változatlanul folytatta ősi halászatát a nomád környezetben. A mohamedán írók azonban a halászatot kifejezetten téli foglalkozásként írják le, holott az igazi halász népek — mint amilyen a finnugor korban a magyar is lehetett — nyáron szoktak a nagy folyamokhoz húzódni, mert ekkor vonulnak ívóhelyeikre a halak.¹⁷⁶ A kérdés teljesen világos. Téltre a nomád pásztor állataival a völgyekbe, főleg a nagy folyók partjaihoz, árterületeire menekül a hideg széljárás elől abban a reményben, hogy ott némi zöld takarmányt találnak állatai. Ezt az időt használja fel arra, hogy téli ételmezési készletét, a felraktározott sajtot, húst halak fogásával és vadak elejtésével kiegészítse. Ezért a nomád életében a tél a halászat igazi ideje. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden nomád nép halászik. Az igazi vad nomádok a száraz steppen egyenesen megvetik a halat, húsát nem eszik meg.¹⁷⁷

Legeltetés, termelés

Az egyes steppenépek életmódjában mutatkozó különbségek különös élességgel érvényesülnek a földművelés tekintetében. Ez érthető is: a földművelést a legnehezebb beilleszteni a nomád pásztorok mozgó rendszerébe. A nomád viszonya a földműveléshez sok tekintetben annak a tájnak természeti adottságaitól függ, amelyben él. Ugyanis a steppe, ez a Mandzsúriától a Nagy Magyar Alföldig elnyúló hatalmas övezet, nem egységes: a fákkal tarkított füves térségektől a sós talajú, homokos sivatago-

kig igen sok az átmenet. A száraz steppék az övezetnek inkább déli szegélyén, a dús vegetációjú ligetes steppék viszont az északi erdőhatár közelében helyezkednek el. Más a növényzet a jó humuszú, bővizű fűsteppén és a ligetes szegélyen és megint más a homokos, sőt sivatag jellegű részeken, ahol az állat csak foltszerű „bokrokban” talál dudvaszerű növényzetet.

Ezek a tájbeli különbségek döntő módon befolyásolják a legeltetés módját. A szárazabb steppén, például a kirgizek földjén, a nap heve gyorsan leperzseli a növénytakarót, és ezzel arra kényszeríti a nomádot, hogy északibb vagy magasabb fekvésű legelőket keressen fel állataival. Ezért a száraz steppén a legeltetés aránylag nagy távolságokra terjed ki. Ezzel szemben ott, ahol jobb a fűviszonyok, ahol a gyeptélen-nyáron szinte egyenletesen dús, természetesen nincs szükség nagyarányú vándorlásra, ott a nomadizálás aránylag kis területre szűkül. Ezt látjuk például az Altaj magaslati steppéin. A folyók mentén és a magas sziklafalak tövében minden időszakban annyi a pászit, hogy az állat a szükséges takarmányt hosszabb vándorlás nélkül is megtalálja.¹⁷⁸

A legeltetés terén mutatkozó különbségek nagymértékben meghatározzák a nomád viszonyát a földműveléshez. A ligetes steppén a nomadizálás kis köre lehetővé teszi, hogy a pásztor nagyobb nehézség nélkül foglalkozzék földműveléssel. Épp ezért sokkal közvetlenebb, bensőségebb a viszonya a szántó-vető életmódhoz, nem nézi le. Nemcsak szolgálak, alávetett vagy felfogadott páriák művelik a földeket, hanem a társadalom széles rétege érdekelt e foglalatosságban. Az erdős steppe nomádjának életformáját különös tisztasággal valósították meg a volgai bolgárok, akik noha „egy helyről a másikra kóboroltak” (Gardízi) mindenféle magot vetettek, búzát, árpat, kölest, párhagymát, lencsét, paszulyt és egyebet.¹⁷⁹ Vagy utalhatunk a töleszekre is, akikről a kínaiak a következő leírást adják: „Nincsen főnökük, állandó lakóhely nélkül nomád módra, szétszórta vándorolnak a keleti és nyugati türkök között, vadak és kemények, jó lovasok és nyíllövők, emellett azonban módfelett kapzsi és rablásból, lopásból élnek. Azok, akik közülük a nyugati határok közelében élnek, bizonyos fokig értenek a művészetekhez és a földműveléshez, sok a szarvasmarhájuk és juhuk, de kevés a lovak.”¹⁸⁰ Figyeljük meg: a harcos lótenyésztők szemben állnak a szarvasmarha- és juhtenyésztőkkel, akik földműveléssel is foglalkoznak.

A földművelés szempontjából jóval kedvezőtlenebb száraz steppezónában is találunk bevetett földeket, melyeket öntöző csatornák látnak el vízzel. Ilyenkor a nomád a délvidéki magaskultúrák példáját követi. De ezek az adatok ne tévesszenek meg senkit. A földművelés helyzete más a száraz és megint más a ligetes zónában. A szárazabb övezetben a nomádok vándorlásuk közben oly messzire szakadnak el a vetésektől, hogy maguk már nem ügyelhetnek rájuk. A veteményes gazdálkodás bajosan egyeztethető össze mozgó életmódjukkal, a szabad ember egyedül méltó foglalkozásával, az állattenyésztéssel. Akik a vetéseknél maradnak, kikapcsolódnak a legeltető pásztorkodásból. Ezek többnyire öregek, elszegényedett pásztorok, akiket a gazdag nomád állattartók szerződtenek és látnak el élelemmel, aztán leigázott népek, rabszolgák, főleg a régi időkben. Ezért tapad a földműveléshez a szolgaság jegye ebben a zónában.¹⁸¹ A harcos száraz steppei nomádok szívesen háritották a földművelés terhet rabszolgákra és leigázott földművelő népekre. Adóban beszedik tőlük azokat a növényi termékeket és iparcikkeket, melyekre egyoldalú állattenyésztésük következtében szükségük van. Különösen jó példa erre a korai avar birodalom.¹⁸²

Az erdős steppe jobb lehetőségei a legeltető pásztorkodás és a földművelés kibékítésére korántsem jelenti még, hogy az erdős steppe nomádjai éltek is a természetes lehetőségekkel. A ligetes övezetben is laknak kizárólagos állattenyésztők és a száraz steppén is lehet földművelés. Végső fokon mindig az emberen, társadalmi és történeti adottságain múlik, ki milyen kultúrfokot ér el. Harcias, igazi nomádokból is lehet

békés, földművelő nomád. A kazárok története roppant tanulságos ebből a szempontból.¹⁸³ A földrajzi adottság egymaga még nem dönti el, hogy valamelyik nomád nép a nomádság minő fokát és változatát alakítja ki. Kecsegtető kereskedelmi lehetőségek, az élet viszonylagos biztonsága s más egyéb történeti körülmény a bővizű steppe nomádjait kiterjedtebb földművelésre buzdíthatja.¹⁸⁴

Nomád, félnomád

Mindezt tekintetbe kell vennünk, amikor a magyar nomád pásztorságot jellemezni akarjuk. A nomád pásztorkodás tipológiáját az észak-afrikai néprajzi adatok alapján A. Bernard és N. Lacroix dolgozták ki,¹⁸⁵ és Paul-Gerhardt Merner fejlesztette tovább.¹⁸⁶ Eredményeiket az eurázsiai steppe körzetében is felhasználhatjuk. A Merner-féle négy változathól kettő — a sivatagi és a hegyvidéki — magyar szempontból mellőzhető, a másik kettővel — „Vollnomaden” és „Halbnomaden” — bővebben kell foglalkoznunk. A földrajzi adottságot kifejező 250 mm csapadékátlag mellett a nomád széles körzetben kényszerül legeltetni a téli és a nyári szállásterület között. Csekély vetése a téli szállás körül terül el. Így él a Merner-féle „teljes nomád”; eurázsiai környezetben neve „száraz steppei nomád”. A „félnomád” csoportba tartoznak Merner szerint mindazok a nomádok, akik a földet már ugyanolyan vagy még nagyobb kedvvel művelik, mint ahogyan az állattal foglalkoznak. A 300 mm csapadékátlag mellett a nagyarányú vándorlások feleslegesek; a 20–50 km táv már szélső eset, gyakran a kunyhót vagy a sátrat alig viszik arrébb, akkor is főleg egészségügyi szempontból volt erre szükség. A földművelés jelentősen hozzájárult az állatok takarmányozásához is.¹⁸⁷ Az effajta nomád életnek Euráziában a bővizű fű- és ligetes steppe pásztorvilága felel meg. De meggyőződésünk szerint ez a felosztás sem elegendő. Szükségesnek látszik a „félnomád” típus kettéosztása a) és b) csoportra. Az a) csoportba tartozó nomádok egész éven át legeltetnek, azonban vándorlásuk körzete nem ér messzire. Náluk a száraz takarmányozás kismértékű, mert az állattartás megőrizte rideg formáját. Ezzel ellentétben a b) csoportban a nomadizálás időszaka leszűkül: a nyárra és az ősze korlátozódik. Az év többi szakában az állat fő eledele a száraz takarmány. Tehát kifejlődik a szénagazdálkodás rendszere, aminthogy gyarapszik a bevetett terület is. Igazi „félnomádságról” csak ezzel a kategóriával kapcsolatban beszélhetünk, hiszen csak e rendszer szerint nomadizált a lakosság „félig”.

Próbáljuk ezeket a kategóriákat a magyarság múltjára alkalmazni. Ha áttekintjük a magyarság életére vonatkozó korai forrásokat, nem lehet kétséges, hogy a magyarság a nomád pásztornépek közé tartozott. Már másutt idéztük az orosz évkönyveket, melyekből kiderül, hogy a kijevi oroszok a magyarokat sátorozó, nomád népnek tartották, és a fehér kunokhoz hasonlították. Bölcs Leó *Taktikájában* ugyancsak két helyen is lovas nomád népnek festi le a magyart. A XVIII. fejezet 42. bekezdésében a magyarokkal kapcsolatban úgy jellemzi a szkíta népeket, hogy „általában nomád életet élnek”. A 60. bekezdés teljesen az ő szövege: „Ezek a türkök jellemző vonásai — írja rólunk —, melyek csupán annyiban különböznek a bulgárokétól, hogy amikor ezek magukévá tévén a keresztények hitét, a római erkölcsök hatása alatt kissé megváltoztak, akkor hiteltenségükkel együtt vadságukat és nomád voltukat is levetkőzték.” Az 52. bekezdésben Leó császár megmagyarázza, hogy mit kell érteni nomádságon: „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat”.¹⁸⁸ A „télen-nyáron” való legeltetés emlegetése minden kételyt eloszlat afelelől, hogy a magyarok életét — még a honfoglalás idején is — a rideg pásztorkodás szabta meg.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a mohamedán írókat hallgatjuk meg. A Fekete-tenger steppeövezetében tanyázó magyarságról ők adják a legteljesebb leírást. A három legfontosabb író, Ibn Ruszta, Bakrí és Gardízi Dzsajhání 10. század elején

készült leírása alapján írnak a magyarokról. A visszakövetkeztetett alapszöveg a magyarokat a Don és a Duna közti térségben mutatja be, tehát 9. századbeli állapotot tükröz.¹⁸⁹ Ha a szövegeket összevetjük, az egyezések a magyarok sátorozó-legeltető életmódját bizonyítják:

Ibn Ruszta: „Sátraik vannak és oda vonulnak, ahol bőséges takarmányt találnak. Országuk nagy...”

Bakrf: „Sátraik vannak, oda mennek, ahol eső öntözte a földet és fű van. Országuk szélessége...”

Gardízi: „Nagy, sík földjük van, melyet fű borít. Országuk szélessége...”¹⁹⁰

V. Minorsky a *Hudud al-'Alam* kiadásához (Oxford 1937.) írt kommentárjában az idézett Gardízi-szöveget így fordítja: „They possess a wide plain all covered with grass.”¹⁹¹ Czeglédy Károly baráti szívességből azt közölte velünk, hogy Ibn Ruszta arab szövege nyers fordításban körülbelül így hangzik: „Nekik boltozatos sátruk van. Együtt mennek (vagyis követik) a kalával és a hisbbel”. A *kala* egyaránt jelent zöld vagy száraz takarmányt, a *hisb* pedig termékenységet, vegetációt. A szöveg helyes fordításánál a *kalanak* nem a száraz, hanem a zöld takarmány jelentését kell figyelembe venni, minthogy a *hisb* világosan utal a dús, friss, zöld növényzetre. Gardízi perzsa szövege sem mond egyebet. A *giyah* ugyancsak nemcsak zöld füvet, hanem szénát is jelent. Viszont a másik kifejezés, *jay-i farrah*, jelentése ’bőven termő hely, gazdag vegetáció’. Tehát szó szerint: „Együtt mennek a zöld fűvel és a bőven termő helyekkel”, vagyis „arra vonulnak, ahol friss füvet és bő vegetációt találnak”.

A szöveg fordításával kapcsolatos kérdések nyilvánvalóvá teszik, hogy a mohamedán írók által felhasznált arab alapszöveg a zöld legelőn való vándor pásztorkodást írta le. Ezt megerősíti különben a boltozatos sátorban lakás emlegetése is. Vitán felül áll azonban az is, hogy Kuun-Gézának *A magyar honfoglalás kútfői* c. kiadványában közreadott Gardízi-fordítása, mely így hangzik: „szénatermő s termékeny helyekben bővelkedők”, hibásan adja vissza az eredeti szöveget. Ez annál meglepőbb, mert az ezzel párhuzamos Ibn Ruszta-szöveget alapjában véve jól fordította magyarra: „oda mennek, hol a legeltetésre (több) fű kínálkozik”. Domanovszky Sándor erre a hibás Kuun Géza-féle fordításra támaszkodva feltelezte, hogy a honfoglaló magyarok már kiemelkedtek a nomád pásztorkodás életkörülményeiből, és a végleges megtelepedés útjára léptek.¹⁹² Valóban, ha a magyarok már széna-gazdálkodásra rendezkedtek be, nem beszélhetünk nomád pásztorkodásról. Domanovszky szénaelméletét mások is magukévá tették, többek közt Deér József is, aki 1943-ban írt összefoglalásában így jellemzi a magyar gazdálkodást: „A magyarok tehát aligha voltak a száraz steppe nomádjaihoz hasonló ridegpásztorok, hanem állatállományukról már takarmányozással gondoskodtak, ami a megtelepült életmód felé való közeledés egyik jellemző tünete.”¹⁹³ A fent mondottak alapján azonban kétségtelen, hogy a magyarság nem tért át az istállózó állattartásra. Az ól és a karám a nomád állattartás tartozéka, de nem tekinthető istállónak. Az arab szemtanú vándorló legeltetés közben látta és írta le őseinket. Másrészt ebből a jellemzésből még az is kitűnik, hogy a magyarság a maga egészében a nomád társadalom benyomását keltette az utazó arabokban. Tehát fő termelési ága a nomád állattartás volt.

A magyar társadalom nomád pásztorkorjellegét szükséges hangsúlyoznunk, mert az utóbbi időben történeti irodalmunkban bizonyos ingadozás tapasztalható a magyarság honfoglalás kori életmódjának és fő foglalkozásának megítélésében. Ugyanis a „fél-nomád” megtevesztő. Önkéntelenül is azt a képzetet kelti, mintha a magyarság már áttérőben lett volna a megtelepedett életformára, tehát mintha valami közbülső életformát képviselt volna a nomád és a megtelepült népek közt. A mohamedán források

azonban nem hagynak kétséget aflól, hogy a magyarság erkölcsében, szokásaiban, szemléletmódjában és életformájában a lovas nomád népek körébe tartozott, sőt kifejezetten törökös jellegű volt.

Szilaj pásztorok...

Minden társadalmat leginkább az jellemez, hogy mit tart a legfőbb értéknek, vagyonának. Ebből a szempontból tanulságos elolvasni Gardízi tudósítását a magyarok házassági szokásairól. A nő vételárát gazdagságának arányában határozták meg. Az így megállapított vételárát a vőlegény állapotban, ingó holmokban és élettelen, arany-ezüst vagyontárgyakban adta át. A menyasszony hozományt vitt magával, ez viszont ruházatkodási darabokból, így prémekből, selyembrokát anyagokból, különféle bőrökből állt.¹⁹⁴ Kuun Géza Gardízi-fordítása e helyen sem pontos. Azt írja: a vőlegény ajándéka „marhából, pénzből és bútorokból áll”. De a perzsa *sutur* — miként a szótárakból kiderül — nem jelent kifejezetten szarvasmarhát, hanem általában mindenfajta állatot, pl. lovat, öszvért, samarat is. A *kala* mindenfajta ingóság, így háztartási tárgy, különféle portéka. A *samūt* pedig nemcsak venter pénz értelemben használatos, hanem általában „süket érték”, nemesérc, ékszer.¹⁹⁵

Noha Ibn Rusztánál a magyarok házassági szokásairól szóló rész hiányzik, nem lehet kétséges, hogy az eredeti alapszövegben benne volt. Gardízitől megtudjuk, hogy mit tartott a nomád pásztor a legfőbb értéknek. Ezek mind könnyen mozgatható javak: állat, arany-ezüst holmi, prém, brokát, háztartási tárgyak. Abból, hogy a vőlegény adja a háztartási felszerelést, a menyasszony viszont csak a prémeket és textíliákat viszi magával, méltán következnek a nő és férfi különböző helyzete az élet mindennapi dolgaiban. A vételár legfontosabb tétele az állat, melyet a férfi ad, nem pedig kap a házasságban. Az állatállomány a férfiágon öröklődik, aminthogy a pásztorok igazi férfi foglalkozás. A hajlék is a férfié: hozzá költözik a menyasszony, ő adja felszerelését is. Ezzel szemben a nő birodalmába tartoznak a prémekek, a kelmék, az ő dolga a ruházatkodás.

Az ismertetett források a honfoglalás előtti magyart legeltető pásztorok ábrázolják. Állatállománya télen-nyáron legelve szerzi meg a szükséges táplálékot. Néprajzi leírásokból tudjuk, hogy a legeltetés ellenére a nomád népek is gyűjtenek kevés szénát, főleg a jurtánál tartott fiatal állat megsegítése végett. De fejlett vagy rendszeres szénagazdálkodásról nem beszélhetünk.¹⁹⁶ A szénagazdálkodás jelentéktelensége már abból is kiviláglik, hogy sok népnek a szénára nincs külön szava. A mohamedán szerzők szövegeinek vizsgálatokor már megfigyeltük, hogy ugyanaz a szó jelöli a zöld és a száraz takarmányt. A török ajkú nomádok úgyszintén a füvet is, a szénát is *omak* nevezik.¹⁹⁷ Legfeljebb hozzáteszik még: száraz fű. *kuru ot*.¹⁹⁸

A magyarság szomszédságában lakó népek közt a bolgár-törökség mindig hajlott a földművelésre és a megtelepült életmódra. De még náluk sem tapasztaljuk a szénázás nagyobb méreteit. A *χura* a csuvasban szénát, helyesebben száraz fűvet jelent. A bolgár-törökség tehát nevet adott a szénának, ami az istállózó állattartás kezdeteire vallana. De a szó csodálatosképpen nem mint száraz széna származott át a votják, cseremiszi és magyar nyelvekbe. A votják *kuro* 'szalma', a cseremiszi *ora* 'alom', a magyar *kóró* 'növény szár', száraz szár' értelemben fordul elő, mint ahogy a többi nomádnál sem jelent szénát, hanem meghatározott száraz növény szárát.¹⁹⁹ A magyar-bolgár és a bolgár-permi érintkezések idején tehát a *kóró* és a *kuro* 'széna' jelentése az átadó bolgár-török nyelvben sem volt meg, ott is még mindenfajta száraz növényféléit, szalmát, kórót, nádat stb. értettek rajta. A 'széna' jelentés későbbi képződmény lehet. Mindebből az következik, hogy a magyarság a csuvasos jellegű nyelvet beszélő bolgárságtól nem tanulhatta meg a szénagyűjtés tudományát, pedig sok mindent tanult tőle éppen a földművelés köréből. Ezzel a megállapítással teljes összhangban van az a

tény, hogy a magyar szókincs széna terminológiája szláv eredetű.²⁰⁰ Ez nem lehet véletlen. Ebből persze nem szabad egyszerűen azt következtetnünk, hogy a szláv hatás előtt nem ismertük a szénagyűjtést, hanem csak azt, hogy szénagyűjtésünk mindaddig kismértékű volt, és nem vált gazdálkodásunk lényeges részévé.²⁰¹

A széna problémájához szorosan kapcsolódik a *szalma* jövevényszó története. A magyar szó régi változata: *szalama* szóvégi magánhangzója világosan mutat a szláv eredetre,²⁰² noha kipcsak jellegű török nyelvekben a *salam* 'szalma'²⁰³ ugyancsak ismeretes. A török szó csuvas alakja *ulâm* 'szalma' nem hagy kétséget afelől, hogy a cseremiszebe és a magyarba bolgár-török közvetítéssel jutott.²⁰⁴ Minthogy a cseremiszeben a szó ugyancsak szalmát jelent, nyilvánvaló, hogy a földműveléssel más nomád népeknél közvetlenebb kapcsolatban álló bolgár-törökök már megalkották a szalma fogalmát, és ezzel a széna, száraz takarmány kiválasztásához is megtették az első lépést. Számunkra a szótörténet magyar vonatkozása igen tanulságos. A magyarok a Fekete-tenger körzetében bolgár-török szomszédaiktól megismerik a szalma fogalmát. De mint igazi állattenyésztők csupán a karámban használják fel a szó gyanánt. A magyar nyelvben még a honfoglalás előtt bekövetkezik a szó általános 'szalma' jelentésének leszűkülése 'alom'-ra. Amikor a magyarság maga is megindult a megtelepedés útján, és gazdasági élete egyre inkább gazdagodott, a szalmát a szlávoktól újra meg kellett tanulnia.

Történeti szempontból nemcsak a megtörtént, de a meg nem történt dolgok is jelentőséggel bírnak. A kultúrkölcsönzések során majdnem olyan fontos tudni azt is, amit nem vettünk át. A pozitív és a negatív jegyek együttesen határozzák meg egy nép reakcióját idegen hatások keresztütlésében. De akár így, akár úgy vizsgáljuk a kérdést, az eredmény ugyanaz: a honfoglalás előtt a magyarság nem volt félnomád az előbb meghatározott b) csoport értelmében. Igazi lovas nomád nép; minden gondja, java az állat, amelyet télen-nyáron terel a legelőkre. De vajon hova tartozik? A száraz steppe lovas nomádjai közé kell-e sorolnunk, vagy a dús fűvű, ligetes steppe nomádjai közé, a fent ismertetett „Halbnomaden” a) csoportba?

A steppeövezet tájbeli különbségeire és a különbségek életformáló erejére nálunk Teleki Pál iskolája, elsősorban Glaser Lajos hívta fel a figyelmet. Tőle ered annak a felismerése is, hogy a honfoglalók az erdős steppei nomádok közé tartoztak. Új hazájukban is kerülték a száraz, homokos legelőket, s inkább a ritka lombosú és ennél fogva legelőnek — már makkja miatt is — kiválóan alkalmas tölgyeseket látogatták, míg a bükkösök sűrűjébe nem hatoltak be. Az árterületek is jelentős szerepet kaptak legeltetési rendszerben. E kutatások maradandó értékűek, és nagy hatással voltak történeti felfogásunk kialakítására.²⁰⁵

A mohamedán írókat olvasva valóban igazat kell adnunk Glaser nézetének. A Dzsahjá-ní-féle alapszövegben bizonyosan benne volt a következő igen jellemző rész:

Ibn Ruszta: „A magyarok országa bővelkedik fában és vizekben. Talajuk nedves.”

Gardízi: „A magyarok földje tele van fával és tavakkal, és talaja vizenyős.”²⁰⁶

A fák és bő vizek emlegetése az arab és a perzsa forrásban joggal enged arra következtetni, hogy a magyarok hazája az erdős övezetben feküdt. Már ez egymaga eldönti a kérdést, milyen nomádok voltak a magyarok. Kétségtelen, nem voltak száraz steppei nomádok, tehát nem oszthatók a „Vollnomaden” Memer-féle osztályába. Ez a felismerés teljes bizonyossággá válik, ha a mohamedán szerzők szövegeit tovább olvassuk:

Ibn Ruszta: „Sok vetésük van. Hatalmuk kiterjed mindazokra a szlávokra, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyokat.”

Gardízl: „szlávokat teljesen hatalmukban tartják, és adót vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint rabszolgákat.”²⁰⁷

Ibn Ruszta és Gardízl szövege teljesen egybehangzó, nyilván, mert követik a közös forrást. Csupán a földművelésre vonatkozó utalás hiányzik Gardízínál, mely kétségtelenül csak felületességből maradt ki. Különösen feltűnő a két író egyezése a szlávokkal kapcsolatban. Ez amellett bizonyíték, hogy a szlávok és magyarok viszonyáról az eredeti alapszöveg is így írt.

De a magyarokról szóló rész egész szerkezete úgy kívánja, hogy a „sok vetésük van” mondat az elveszett Dzsajháni-féle műben már benne volt. Ez a mű Magyarország fekvésének és politikai berendezkedésének ismertetésével kezdte a leírást, aztán rátért a nomád pásztorkodás mint főfoglalkozás, majd a két mellékfoglalkozás: a halászat és a földművelés jellemzésére, végül a zsákmányolás és adóztatás kérdésére. A végén állhatott a néprajzi összefoglalás vallásról, szokásokról és így tovább. A földművelésről szóló mondatot a föld jellegének meghatározása (fa- és vízbőség) vezeti be. Ez mintegy előkészíti annak megértését, hogy „sok vetésük van”. Az állandó jellegű élelemszerzés — részletezve az egyes termelési ágak szerint — a tárgya e résznek. Következik a harcból, politikai alávetésből, zsákmányolásból eredő haszon előszámítása. Itt kerül szóba a bizánci kereskedelmi kapcsolat is. Mindez oly logikus, annyira jól átgondolt, hogy bámulatot kell éreznünk a 10. század elején író szerző képességei iránt.

A mű egységes gondolatmenete, amelyet felvázolni próbáltunk, egymaga ellentmond annak a feltevésnek, mintha a magyarok vetései az általuk megadóztatott szlávok területén feküdtek volna.²⁰⁸ Azonban az eredeti arab és perzsa szövegben nincs kifejezetten szó terményadókról. Csak *A magyar honfoglalás kútfői* c. kiadvány magyar fordítása beszél „termékekből álló nehéz adókról”, „terményadókról”. Például V. Minorsky már így fordít: „They always vanquish the Saqlab and constantly impose tribute on them...”. Czeglédy Károly szerint is: „súlyos adókat vetnek ki rájuk...”. Tehát az adók természetéből nem lehet a vetések hovatartozására következtetni. A beszolgáltatott adó lehetett egyéb is, mint gabona: így pl. méz, sertés, szöttes.²⁰⁹ A magyar szókincs elemzése, melyre mindjárt rátérünk, az utolsó kételyt is eloszlatja afelől, hogy a magyarok vetéseit hol kell elképzelnünk.

... és földművelők

Feltételezhető: a magyarok nem vitték *minden* rabszolgát bizánci vásárra. Nagyon is valószínű, hogy visszatarthattak annyit maguknak, amennyire szükségük volt a háztartásban és a földek műveléséhez. Ebben az esetben a vetések ugyan a magyarok hatalmi körzetében feküdtek, sőt „házi kezelésben” álltak, azonban maguk közvetlenül nem foglalkoztak földműveléssel. De ezt az elképzelést mégsem tartjuk elfogadhatónak. Ha földművelésünk java részt szláv rabszolgákra lett volna bízva, az e tárgykörből való legfontosabb kifejezéseinknek is szláv eredetűeknek kellene lenniök. Ezzel szemben földművelésünk egész terminológiája — talán egy-két finnugor eredetű szót leszámítva²¹⁰ — török jövevényszó, és a magyar–török együttélés emlékét őrzi.

Eddigi fejtegetéseink elegendőképp szemléltetik: szóátvétel még nem kultúraátvétel. Ezért a jövevényszavak történeti értékelése — kellő óvatosság nélkül — könnyen eredményez vaskos kutatási hibákat. A szóátvételek útját, törvényszerűségeit érdemes volna egyszer tisztázni. De addig is, amíg ez a munka elkészül, szabályként állhat a tétel: kultúraátvétel esete forog fenn, ha valamely tárgykör egészére, valamely munkafolyamat minden szakaszára vonatkoznak a jövevényszavak. Például abból, hogy a *búza*, *árpa*, *dara* honfoglalás előtti török jövevény,²¹¹ művelése még nem következik; adó fejében vagy kereskedelmi úton is megismerhettük. Csakhogy nemcsak *búza*, *árpa*, *dara* mutatnak honfoglalás előtti török átvételre, hanem a föld megmunkálásával

kapcsolatos egyéb szavaink is. Ezért bízást mondhatjuk: nem rabszolganép, hanem maga a magyarság jutott közvetlen kapcsolatba a földműveléssel.²¹² De ha ez így van, akkor Ibn Ruszta kijelentése: „sok vetésük van” különös jelentőséget nyer. A magyarok a legeltető pásztorkodást össze tudták kötni növények természetével, és ez oly mértékben sikerült nekik, hogy feltűnt a kereskedő araboknak. Ezzel túllépték a földművelésnek azt a mértékét és azt a jellegét, mely még a száraz pusztai népeknél szokásos volt. Vízben bő, fás legelők az erdős steppe övezetében lehetővé tették számukra, hogy szilaj pásztorok és jó földművelők legyenek egy személyben. Az effajta nomádságot mint a) csoportot jellemeztük.

Egy ideig az új hazában a Duna–Tisza mentén is folytatták az egész éven át tartó legeltető pásztorkodást. A földművelés azonban mindinkább előtérbe került, és a téli szállás egyre fontosabbá vált. Kálmán király (1095–1116) I. törvénykönyve a megművelt földekről úgy beszél, mint amelyek mindenfelé találhatók.²¹³ Idriszi 1154-ben írt földrajzi művében Bácsnak nemcsak piacait, iparosait, hanem megművelt földjeit is feljegyzi. „Az árak benne mindig alacsonyok a náluk levő gabona sokasága miatt.”²¹⁴ Mindez arra indította a magyarságot, hogy korlátozza szilaj pásztoréletét. Csak ekkor lépett át a „Halbnomaden” a) kategóriájából a b) kategóriába, csak ekkor lett belőle igazi, az év bizonyos szakaszaiban már istállózó „félnomád”. Az első félreérthetetlen leírást a b) rendszerű félnomádságról Ottó freisingi püspöknek köszönhetjük, aki III. Konrád császár kereszties hadaival 1147-ben áthaladt az országon. Mint szemtanú Magyarországról többek közt ezt írja: *toto estatis vel autumprni tempore papiliones inhabitant*, vagyis a nép „egész nyáron és ősszel sátrakban tanyázik”.²¹⁵ A sátorozás a legeltető pásztorkodással függött össze. Ha tehát a magyarság csak nyáron és ősszel legeltet, ez azt mutatja, hogy ezzel ellentétben télen és tavasszal már nem hagyja el szilárd hajlékát, és az állatot részben már száraz takarmánnyal (zab, széna stb.) eteti. A nomád élet tovább tart, de alkalmazkodni kezd a földműveléshez. A következő szakasz: a lakosság többé már nem követi a legelésző állatot, hanem falujában él, és csak a pásztorokat küldi nomadizálni.

Amíg azonban a szilaj pásztorélet törvényei uralkodtak, a földművelésnek igazodnia kellett hozzájuk. Erre világosan utalnak a honfoglalás előtti török jövevényszavaink, melyek alapján elég hű képet alkothatunk magunknak a honfoglalás előtti magyarság földműveléséről.

Szántás

A török ajkú nomád kultúrhatás egyik legfontosabb emléke *eke* szavunk. Az eke alkalmazásával a magyarság elhagyta a föld megművelésének egyszerű, kezdetleges, karóval, kapával történő módját. Ekére vonatkozó szláv jövevényszavaink, melyek a fejlődésnek egy későbbi szakaszát szemléltetik, becses adatokat szolgáltatnak arra nézve is, hogy első ekéink milyenek lehettek. Szláv a *pating*, annak a szíjnak, láncnak neve, amely a tulajdonképpeni ekét a kerek taligarásszal összeköti.²¹⁶ Szláv a *gerendely* is, az ekét az eketaligával összekötő rúd neve.²¹⁷ Ezek a nehézeke kerek változatának kifejezései. A nehézekének legfontosabb alkatrészét, a *csoroszlyát*, vagyis az ekevas előtt dolgozó, függőlegesen álló hosszú kést szintén a szlávoktól kölcsönöztük, mert neve félreismerhetetlenül bizonyítja szláv eredetét.²¹⁸ Érdekes problémát vet fel a szláv eredetű *lemez*, amelynek eredeti alakja *lemes*.²¹⁹ A könnyű eke — a latin *aratrum*, a szláv *rato*, *radlo* — földbe fűrődő fejének vasalását nevezték így vagy *ralnik*-nak.²²⁰ A vas éppen csak körülfogta a hegyet, vagy ásó formájúvá szélesült, de igazi hosszú vaslemez csak a nehézekén lett belőle.²²¹ A magyar *lemez* szó jelentése talán megengedi azt a következtetést, hogy a szláv *lemes* akkor került át nyelvünkbe, amikor az ekevas már lemezalakú volt. De feltehető az is, hogy eredetileg a magyar ekét nem vasalták, hiszen erre — nálunk és egyebütt — később is sok a példa. Ebben

az esetben a *lemez* éppen az ekéfej vasalását jelentette. Bárhogy álljon is a kérdés, annyi bizonyos, hogy a honfoglalás előtti magyar eke nem volt nehézeke, hanem a könnyű, faághoz hasonló kezdetleges faeke típusába tartozott.²²²

A magyar *eke* török nomád eredetű. Azonban a török *āk* ige, melyből a főnevet képezték, az ótörökben 'vet' jelentésű,²²³ amit csak úgy magyarázhatunk meg, ha feltesszük, hogy a szántáskor egyúttal vetettek is. W. Radloff valóban gyakran látta a kirgizeknél a frissen felszántott föld bevetését. Szerinte előfordult az is, hogy a magokat egyszerűen a felszántatlan földre szórták, és az ekével csak beforgatták. A betakarítást és a föld egyengetését nem boronával végezték, hanem fatörzseket húztak végig rajta lovakkal.²²⁴ A magyar is így járhatott el, mert ezek a szokások nálunk még a középkor folyamán is megtalálhatók.²²⁵ A szabályos boronát — miként neve mutatja — a szlávoktól vettük át.²²⁶ De tovább mehetünk: a csuvasban a magyar ekének megfelelő *aga* a tavaszi munka idejét, a tavaszi vetést is jelenti. A szántás-vetés befejeztével szokás volt nagy ünnepséget tartani, ezt hívták a csuvasban *aga-dum*-nak, 'a szántás tavaszi ünnepének'. A nép a felszántott és bevetett földek előtt szent áldozatot mutatott be. A votjákok, akik az ekével együtt az eke ünnepét is átvették a bolgár-törököktől, ugyanezt az ünnepet „az eke kihordása”, „a szántás megkezdése” ünnepének keresztelték. Az ekkor fogyasztott leves neve „eke leves” volt.²²⁷ Éppen ezek a finn-ugor kölcsönzések sejtetik, hogy a bolgár-törökök a magyar érintkezés idején tavaszkor szántottak és vetettek, s ezt meg is ünnepelték. Nyilván mi is, a bolgár-törökök iskolájába járva, így tettünk. A szántás műveletének összekapcsolása a vetéssel a legeltető állattartással függött össze. A nomád pásztorok siettek elvégezni a földművelő munkát, hogy az állatok terelését mielőbb elkezdhessék.

Az így elkészített föld volt törökül *tariŋlay*, a magyar *tarló*. Jelentése: 'a legelőből kihalított, felszántott, bevetett és elsimított föld'. A *tari-* a mongolban még 'vetni, ültetni', a középtörökben már csak 'szántani'.²²⁸ Gombocz szerint nem hozható kapcsolatba vele a *tar*, *tarol*, mely ugyancsak honfoglalás előtti török jövevény.²²⁹ De mindenképpen ide tartozik a *dara*, mert visszavezethető az ótörök *taray* 'Saat, Getreide' alakra.²³⁰ Jelentése egyes nyelvekben 'köles' is. Ezek a szóegyeztetések elárulják, hogy a nomád pásztorok legfontosabb veteménye a köles volt, mert egyértelmű volt azzal, amit 'vetettek'. Gyorsan érett és kevés baj volt vele. Parasztságunk még a 14. században is kenyérnek, kásának termesztette.²³¹

Betakarítás

A beért gabonát *sarlóval* learattuk, majd *boglyába* téve a *szérüre*, vagyis egy *gyűrű* alakú körülkerített helyre vittük cséplés végett.²³² A cséplés nem cséphadaróval — ez későbbi „szláv” módszer²³³ — vagy bottal történt, hanem az állatok körbe járatásával, vagyis nyomtatással. A szem nyérésének ezt a módját írja le W. Radloff a kirgizeknél,²³⁴ de nálunk is a legújabb időkig szokásban volt az Alföldön.²³⁵ A szemet *szórás*-sal tisztították; a megüstítött gabonát aztán *teknőbe* tették.²³⁶ Ez az eljárás még a 14–15. században is, de a teknő helyét a szláv eredetű *kas*²³⁷ foglalta el. Az őrlés minden jel szerint nem csak abból állt, hogy kézimozsárban, az ún. *kölyűben* összezúrtuk a szemeket, hanem valamiféle forgó malommal is rendelkezünk, mert az *őröl* török megfelelő azt jelentik, hogy 'forog'.²³⁸ A szemes termést *veremben* tároltuk. Ezt is Dél-Oroszországban tanultuk el, ha nem is török népektől, hanem az alánoktól.²³⁹ De nem csak gabonaneműeket termeltünk: *borsot* is vetettünk.²⁴⁰ Úgy látszik, az öntözéses műveléssel is megismerkedtünk. Az *árok* — a török *ariq* — 'csatorna, öntözőárok' jelentése erre utalna.²⁴¹ S talán a *vályú* sem jelentett csupán 'ítató' -t, hanem használták vízvezetésre is.²⁴²

Végigtekintve török eredetű jövevényszavaink során, meggyőződhetünk arról, hogy a földműveléssel szemben nem állt idegenül a magyarság. Pedig a szavak együtt-

teséből szántsándékkal kihagytuk *szánt, arat, kéve, kepe, ocsú* szavainkat, mert eredetük nincs kellően tisztázva, noha egyes jegyzékekben helyet kaptak. A szilaj pásztor értett a földek megmunkálásához. Csak ez magyarázza meg azt a sajátos körülményt, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink a földművelés egész menetét felelelik. (Vitatott még szőlőművelésünk léte vagy nemléte. A mohamedán írók hallgatása e ponton feltűnő, más népeknél meg szokták említeni a szőlőket. Maga a *szőlő* csupán 'bogyó'-t jelent, a *szűr, bor, söprő* sem sokat bizonyít. Tehát a kérdést jobb nyitva tartani.)²⁴³

Életmód a honfoglalás után

Vajon meddig élt a magyarság a steppe törvényei szerint? Mikor szakított nyugtalan nomád életével? Miképp vált az eddigi szilaj pásztor megtelepült békés földművelővé?

Állattartás

Noha a földművelés már elterjedt hazánkban, nem csak az 1000. év körül, de azután sem vittünk ki gabonát külföldre. A szomszédos német területeknek, melyek az export szempontjából egyedül számba jöhettek volna, a középkorban nem volt szükségük gabonára, még inséges években sem, mert szükségletüket belső és nyugati német területek fedezték.²⁴⁴ Mi állatot és bányatermékeket adtunk, és kelméket meg más ipari cikket kaptunk az egész középkoron át. Más helyzetben volt Lengyelország. A Visztula révén bekapcsolódhatott azon országok sorába, melyek a nyugati gabonafelvető államokat ellátták gabonával. A lengyel földesurak a 15. század vége óta nagy mértékben vetették rá magukat a szemes növények termesztésére és piaci értékesítésére, mert a vízi út elhelyezési lehetőséget biztosított a számukra.²⁴⁵ De a Duna nem volt Visztula, és a magyar nagybirtok — már szállítási eszközök hiányában is — nem a földművelés, hanem az állatállomány növelésére és minőségi javítására törekedett. A 15. században megfigyelhetjük, hogyan hizlal marhát külföldre, és miképp kereskedik vele.²⁴⁶ Így lett a tőzsér a középkor végi magyar gazdasági élet jellegzetes alakja. Maga a szó arab eredetű és 'kereskedő' a jelentése.²⁴⁷

Ebben az időben alakulhatott ki *marha* szavunk is a német *marchat* alakból, a német szónak alapja viszont a latin *marcatus*. Azt az árut jelentette, amit vásárra vittek.²⁴⁸ Mínthogy pedig ez a magyar áru a német piacon elsősorban éppen „hizlalt marha” (1585-ből való adat) volt, a szó általános jelentése — 'piac számára kiszemelt áru, értékes jószág' — leszűkült és ma már csak 'szarvasmarha' értelemben használjuk. A szófejtés szavunk kései eredetére utal, szerintünk 15. századi német jövevény, és ezért semmiképp sem használható fel az István-kori történet számára bizonyító anyagnak. A másik kifejezés: *jószág* úgyszintén törlendő. Ennek a jelentése már kezdettől fogva annyira általános — gondoljunk a 'jó, java, jószág' változatokra²⁴⁹ —, hogy a tételt nem igazolja. Van azonban egy honfoglalás előtti török eredetű jövevényszó, mely valóban 'vagyon' értelemben volt használatos: a *barom*.²⁵⁰ A *barom* és a *marha* más-más korba tartozik, de mindkettő rámutat az állattartás nagy jelentőségére a magyarság életében. Az állat volt a honfoglalás előtt a legfőbb érték, és az maradt az újkor derengése idején is.

A dolgok ilyenén állása szükségképp nagyobb óvatosságra kell hogy intse az István-kor történetíróját. István király törvénykönyve még „az állattenyésztők tinópénzében” számol. Hozzátehetjük: törvénykönyvének mindössze két helye — az egyik az emberölésnél fizetendő *homagium* (I. 14.), a másik a *comes* ítéletével elégedetlen *miles* (II. 9.) esete — szakít ezzel az archaikus gyakorlattal, és szabja meg a büntetést a később használatos *pensa auribus*, vagyis bizánci aranypénzben. (Hogy a

pensa auri azonos a bizánci arannyal, kiderül László király II. 11. törvénycikkből.) A László és Kálmán király idején hozott törvények és zsinati határozatok már kivétel nélkül dénárookban és bizánci aranyban számolnak. Az archaizmus eltűnt a magyar életből, de korántsem csökkent az állattartás nagy jelentősége. László király II. 15. és 16. cikke királyi engedélyhez kötötte a ló és marha vételét és eladását a határon, s ezen Kálmán király csak annyiban változtatott, hogy az ökrök (*boves masculos*) kivételét engedély kikérése nélkül is megengedte, más állatra vonatkozóan azonban fenntartotta a királyi jóváhagyás követelményét (Kálmán I. 75., 77.). E cikkek értelmezésekor vigyáznunk kell. Királyaink nem állatkiviteli tilalmat léptettek életbe, hanem az állatexport hasznát kívánták biztosítani a kincstár számára. Állat volt bőven, emiatt a fogyasztók érdekét nem kellett védeni. E rendelkezések napnál világosabban mutatják, minő fontos termelési ág az állattenyésztés, és minő nagy értékű kereskedelmi cikk a ló és a marha az István király uralkodását követő időkben.

Takarmányozás

Még egy viszonylatban kell tisztáznunk a kérdést: a szénagyűjtés problémájára gondolunk. Ide tartozó szavaink mind szláv eredetűek, és igen korai átvételek.²⁵¹ A szó és e gazdálkodási ág okleveles előfordulása is igen korai.²⁵² Mindez nem hagy kétséget afelől, hogy a szénagyűjtést nemcsak hírből ismerte, de a valóságban is gyakorolta az István-kori magyar ember. De bármilyen jelentős volt a szénázás már a 11. században, nem hisszük, hogy felborította volna az állattartás ősi, rideg módját. Hiszen kismérvű, másodlagos jellegű szénázás jól megfér a szilaj pásztorkodással. A szénagyűjtés ismeretéből sőt gyakorlatából nem szabad föltétlenül kiterjedt istállózásra következtetnünk.

E tekintetben sokatmondó a nyugati országok példája a középkorból. Legnagyobb meglepetésünkre azt látjuk, hogy az intenzívebb rétgazdálkodást csak a 12. század végén kezdték bevezetni egyes kimondottan fejlett országokban. Új réteket létesítettek, sokszor a régi legelők rovására. Ezeket a réteket már mesterségesen öntözik, tisztítják a gáztól. Mindez nem sokat használt: a széna az egész középkoron át igen megbecsült, ritka takarmány. Sohasem volt annyi belőle, hogy elegendő lett volna az állatok rendszeres etetésére. Még a téli eltartást sem biztosította, és ezért pótolták fák, bozótok lombjával, főleg azonban zabbal. A zab pályafutását mint lóabrak kezdi nemcsak nálunk,²⁵³ hanem Nyugaton is. Például Norvégiában a 13. században neve *hestakorn*, vagyis lógabona.²⁵⁴ De Németországban, Franciaországban és másutt is²⁵⁵ az állatot rendszerint csak a téli hónapokban etették az istállóban, addig kint legelészt a szabadban, részint az erdőben, részint a megmaradt legelőkön és a tarlón. A legeltetés az erdőben — ez volt a legjelentősebb — májusban meg augusztus közepétől kezdve egy időre majdnem mindenhol tiltva volt. Így aztán ősszel az állatot kihajtották a learatott és sövényektől megszabadított szántóföldekre. Voltak azonban Európának oly vidékei is, ahol a rideg pásztorkodás nemcsak István királyunk korában, de még a 15–16. században is javában fivott. Ilyen megrögzött „hátramaradt” területek voltak Írországban, Walesben, az Ardenneknben, ahol az állat télen is kint legelészt. De még a Mosel völgyében is — pedig ez a terület éppen nem mondható visszamaradottnak — vadon tartott ménesekről hallunk a 13. században (*equi silvestres, indomiti*). A textilipar fellendülése már a 13. században arra csábította a birtokosokat, hogy a juhok számára legelőkké alakítsanak át nagy területeket, így Itáliában, Spanyolországban, Angliában. De ekkor rendezték be a magaslati helyeken a havasi legeltetést is, pl. az Alpokban, Norvégiában stb., sok esetben kifejezetten piaci eladás és kivitel céljából.²⁵⁶

Mindezt figyelembe kell venni, ha a földművelés és az állattartás viszonyát próbáljuk meghatározni Magyarországon a 11–12. században. Ha Nyugaton ez volt a szénázás mértéke és az istállózás lehetősége, vajon mit várhatunk nálunk, ahol a rideg pásztorkodás ősi létformánk volt? Valóban az adatok arra látszanak utalni, hogy a nomád

pásztorokodás, legalább a 12. század közepéig, igen elterjedt volt, a földművelés megállapítható előretörése ellenére. Az új típusú földműves falvak elsősorban a nyugati eredetű szerzetesházak és egyházak birtokain jelentkeztek. De a magyar társadalom közrendű tömege nyilván úgy élt tovább, ahogy azt megszokta. A Duna–Tisza mentére áttelepülő magyarság a kijevi oroszok szemében nomád társadalomnak látszott. A bizánciak pedig a „türköket” — így hívták bennünket — kifejezetten mint nomád életet folytató törzseket tartották számon.

A 10. század közepén Konstantinos császár „a nomád életet élő türkökről”, azaz magyarokról beszél.²⁵⁷ Bölcs Leó császár pedig, aki a század elején, 904 után írta meg taktikai művét, becses leírást adott az állattartás módjáról. Mint ismeretes, Bölcs Leó közvetlen kapcsolatban állt a magyar törzsszövetséggel, és módja volt arra, hogy megbízható értesüléseket szerezzen szövetségesei életviszonyairól. Amikor azonban megfigyeléseit irodalmi formába öntötte, igazi bizánci módra a 6. század végén vagy a következő elején író Pseudo-Maurikios taktikai művét vette alapul, és azon csak a szükséges mértékben eszközölt kisebb-nagyobb módosítást. Az irodalmár császárt nem szabad egyszerű kompilátornak tartanunk, noha nem tett egyebet, mint a 6. században felbukkanó türkökről szóló Pseudo-Maurikios-féle leírást alkalmazta a magyarokra.²⁵⁸ Moravcsik párhuzamos fordításban közli Pseudo-Maurikios és Bölcs Leó szövegét, és ebből kitűnik, hogy Leó valóban nomádoknak tartotta a magyarokat, akiket jóhiszeműen a türkökkel azonosított. Taktikájának XVIII. fejezetében a 60. bekezdés²⁵⁹ csak nála van meg. Ez pedig Moravcsik fordításában így szól: „Ezek a türkök jellemző vonásai, melyek csupán annyiban különböznek a bulgárokétól, hogy amikor ezek magukévá tévén a keresztények hitét, a római erkölcsök hatása alatt kissé megváltoztak, akkor hitelenségükkel együtt vadságukat és nomád voltukat is levetkőzték.” Vagyis a magyarok, mint akik semmiben sem különböztek a bolgároktól, Leó korában még nomádok módjára éltek.

Ugyanerre az eredményre kell jutnunk, ha Bölcs Leót együtt olvassuk a Maurikios-féle szöveggel a 42., 51. és 52. bekezdésnél:

Maurikios XI.2(42): „A szkíta népeknek, mondhatni, egyforma életmódjuk és szervezetük van; sok fő alatt állnak és a dolgokkal szemben közönyösek. Csupán a türkök és avarok népe fordít gondot a hadirendre.”

Bölcs Leó: ugyanígy, a „közönyösek” után azonban beszúrta: „általában nomád életet élnek”. Folytatja: „Csupán...” Feltűnő, ahogy Leó császár fontosnak tartja megjegyezni — nyilván saját tapasztalata alapján —: a szkíta népek nomádok. Ugyancsak ilyen személyes ismeret szólal meg, amikor Pseudo-Maurikios szövegét így módosítja:

Maurikios (51): „Követi őket nagy csapat hím és nőstény ló is, részint táplálékul, részint pedig sokaság látványának keltése végett.”

Bölcs Leó (51): „Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig sokaság látszatának keltése végett.” A tej mint a nomádok fő tápláléka talpraesett magyarázat Pseudo-Maurikios szófukar szövegéhez. Szempon-tunkból azonban a legfontosabb rész az 52. bekezdés, mely így szól:

Maurikios (52): „Nem ütnek körülárkolt tábort, mint a perzsák és a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat; akkor pedig azokat, amelyekre szükségük van, maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik a sátrak közelében a csatarendbe állás idejéig; s a csatarendbe álláshoz éjnek idején kezdenek.”

Bölcs Leó (52): „Nem ütnek körülárkolt tábort, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve télen-nyáron folyvást legeltetik lovaikat; háború idején pedig a szükséges lovakat maguk mellett tartva és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében a csatarendbe állás idejéig; s a csatarendbe álláshoz éjnek idején kezdenek.” Bölcs Leó átveszi, de egyúttal módosítja is Pseudo-Maurikios szövegét. A perzsákat a táborverés példájából kihagyja, mert az ő idején a perzsa biro-

dalom már megsemmisült. Tehát a szöveget „modernizálja”. Érdekes éppen a magyar szempontból, hogy az olvasó figyelmét még külön felhívja a közbeszúrt „türk” szócskával: a leírás a türkökre, vagyis a magyarokra vonatkozik. Viszont rontott Pseudo-Maurikios szövegén azzal, hogy határozottan kiemelte a háborús állapotot, holott kikötött, használatba vett lovakra a béke idején is szükség volt. Pseudo-Maurikios — és a császár is — hadtudományi munkát szerkesztett. Ebből a célból kifolyólag a békés nomadizálás leírását is a háborús előkészület keretébe foglalta. Kiveményünk szerint azonban a nemek és ágak szerinti télen-nyáron való legeltetés kiemelésé arra enged következtetni, hogy a türkök — a magyarok — nomád életmódját általában kívánta jellemezni. Különböztetve erre a nomád életmódra utal a 61. bekezdés is: „a türköknek ellenére van a legelő híja a magukkal vitt lovak sokasága miatt.”

A vagyon alapja

Bölcs Leó művének XVIII. 52. szövege különös fontosságú a *Nagyobb Gellért-legendá* megértése szempontjából. Miután a *Nagyobb Gellért-legendá* megemlíti Ajtony nagy hatalmát, mely a *müesek* és *nobilisek* tömértelen sokaságán nyugodott, elősorolja vagyonát. Nem lehet pusztá véletlen, hogy a felsorolást a lovakkal kezdi: *Equorum etiam indomitorum multitudinem habebat innumerabilem, exceptis hiis, quos pastores in domibus sub custodia servabant... Erant ei et pecora infinita, que omnia habebant pastores suos deputatos, insuper allodia et curias...*²⁶⁰ A lovak után következik a többi állat, ezeket mind külön pásztorok gondozzák. Utolsó helyen — ez sem véletlen — hallunk a fekvősegekről. Tehát nem a szántó, nem az udvarház, hanem az állat és az állatok közt is első helyen a ló a legfőbb érték, a vagyon alapja. Roppant jelentős a legenda beszámolója a lótartás rendjéről: „Tömértelen sok lova volt vad, szilaj állapotban, nem is szólva azokról, amelyeket a pásztorok a házaknál őriztek.” A ménes tulajdonképp *equi indomiti*, szilaj, még meg nem nevelt lovakból áll. Bizonyos részt kivészenk onnan, és használat céljából a lakótelepen tartják, nevelik. A vad és a már használatba fogott lovak megkülönböztetése világosan kitűnik a szövegezésből. De az is világos, hogy az *in domibus* kifejezésen nem szabad istállót értenünk. Ha erről lenne szó, a legenda írója a *stabulum*, *stuta*, *marstall*, *scuria* szavak közül válogatott volna. A *domus* első törvényeinkben mindig szilárd lakóházat jelent, és ellentéte a mozgatható sátor. Így tesz pl. László király I. 36. cikke különbséget *in domo vel tentorio*.²⁶¹ Nyilvánvaló, a szöveg írója az *in domibus* fordulattal azt akarja jelezni, hogy a szilaj ménesen kívül voltak még házaknál szoktatott lovak is.

Magyarázatunk helyessége mindjárt szembetűnik, ha visszaemlékezünk Bölcs Leó bizánci császár *Taktikájának* XVIII. 52. bekezdésére. A *Nagyobb Gellért-legendá* Ajtony-leírását a bizánci császár műve mellé állítva, egymást segítik a helyes értelmezésben. A szilaj ménesen kívül Bölcs Leó szerint a sátragnál, a *Nagyobb Gellért-legendá* szerint a házak közelében oly lovakat is tartottak pásztorok felügyelete alatt, amelyeket nevelés, idomítás céljából, használat végett különítettek el. Azonban ezeket a lovakat sem őrizték istállóban, hanem legfeljebb egyszerű, nyitott *karámban*.²⁶² Szükség szerint abrakolták is őket, de nem istállózták.²⁶³ Ugyanúgy legeltek, csak „béklyóba verve”, mint a vad ménes. Nem lehet szó arról, hogy Ajtony idején a nagy állattartók részben már áttértek volna a száraz takarmányozásra és az istállózásra.

A *Nagyobb Gellért-legendának* még egy másik, Gellért püspökkel kapcsolatos része is roppant tanulságos. A 10. fejezetben írója elmondja, milyen ajándékokat hoztak a püspöknek a hívők: a férfiak lovakat, ökröket, juhokat és szőnyegeket, az asszonyok arany gyűrűket és nyakláncokat.²⁶⁴ Ez a passzus is mélyen bevilágít a 11. század magyar társadalmának életébe. Ajándékba vagyontárgyaikat hozták a hívők. Épp ezért az elbeszélés tökéletes hű képet ad a magyarság vagyoni leltáráról. Ebben a felsorolásban is első helyen említik a lovakat, aztán következnek csak a marhák, a

juhok. Az előző fejezetben már megtanultuk, mit számít a nomád vagyontárgynak. Gardízi a magyarok házassági szokásáról írván, jó példát adott erről. Akkor a vételárat főleg állatban számították. A 11. század közepén sem volt másképp. Akkor az állat mellett vagyontárgyként szerepelt a nemesfém és a prém. E tételeket is megtaláljuk Gellért idején. Fontosnak tartjuk kiemelni a szőnyegek emlegetését a legendában. A nomád textilipar nálunk is elterjedt lehetett a 11. században, sőt a 12. század közepéről való egyik oklevelünk szerint ez a hagyomány tovább élt. A csatári kolostort alapító Márton *comes* özvegyének, Magdolna asszonynak vagyoni leltára oly tételeket sorol fel, melyek még erősen emlékeztetnek a nomád világra. A *praedium*okon és a rajtuk élő földesúri népeken kívül vadon tartott lovakról, disznókról és igen sok juhról halunk. A szolgák közt külön kiemeli a leltár a takácsokat, ezek közt pedig *textores tapecium*, vagyis szőnyegszövőket is találunk. A vagyontárgyak sorában bizánci aranyak, különböző ékszerholmik, többféle textilja mellett három szőnyeg is szerepel.²⁶⁵ Tehát nemcsak ötvösségünk, hanem szűrszabó, kelmedíszító és szőnyegszövő mesterségünk is a nomád kor hagyatéka. E tekintetben elegendő utalnunk Priskos rhétor hun útjáról írt jelentésére, mely igen színesen festi le mindazt, amit a nomád fejedelmi udvarban látott, így többek közt a gyapjú szőnyegeket, a különböző fátylakat, a színes fonállal díszített kelméket.²⁶⁶ Ha a korai magyar társadalomról írunk, a szőnyegekről és a hímzésekről sem szabad megfeledkeznünk.

Minden jel szerint a nomád életmód még a 12. század első felében is jellemző vonása a magyarságnak. Vándor legeltetésre céloz a Kálmán király uralkodása alatt tartott második esztergomi zsinat 13. cikkelye: „Az egyházas falu ne távozzék el hosszabb időre a templomtól; ha mégis megtenné, fizessen 10 *pensát* és térjen vissza.”²⁶⁷ A templom látogatása veszélyben volt, mert a falu népe a téli és a nyári legelők közt váltogatta helyét. Ilyen mozgó falvakról László király I. 11. és I. 19. törvénycikkei is megemlékeznek. Sajnos, a szöveg nem világos annyira, hogy abból biztosan lehetne következtetni a magyarság nomád életmódjára. Az első a templomtól távol eső falvak miselátogatását szabályozza,²⁶⁸ a másik a falu által elhagyott egyház sorsáról intézkedik.²⁶⁹ A fenti idézett Kálmán-kori zsinati határozat értelmében azonban joggal tételezhetjük fel, hogy ezek az intézkedések is a magyarság nomád élete miatt váltak szükségessé.²⁷⁰

Legeltetés

A második keresztes hadjárat két idegen író hozott az országha, az egyik francia szerzetes volt, név szerint Eudes de Deuil (Odo de Deogilo), a másik egy német, Ottó freisingi püspök. Nem érdektelen megvizsgálni: mit is láttak nálunk?

Eudes de Deuil²⁷¹ nagynevű apátja, Suger de Saint-Denis helyett vett részt a keresztes hadjáratban. Királya, VII. Lajos maga mellé vette, kinevezte káplánjának és titkárának. Így módja volt megbízható értesüléseket szerezni. Különbön úgy készült az útra, mint manapság egy turista. Elment kolostorának könyvtárosához, és az elébe rakott könyvekből tájékozódni próbált az útjába kerülő országok dolgairól. Az írás szándékával szemlélt, fülelt, és ezt tette kéthetes magyarországi tartózkodása idején is. Pontosan megmondja: Bécsűjhelyről ért a magyar határra. A francia sereg Győr táján táborozott, amikor a magyar király VII. Lajost áthívta magához a Duna bal partjára. A mai Belgrádról azt írja Eudes, hogy bolgárnak hívják, mert a magyaroknak is van egy Belgrádjuk. Ez csak Székesfehérvár lehet.²⁷² A várost nyilván onnan ismerte, hogy a sereggel együtt átvonult falai alatt. Így megkapjuk a franciák útirányát Győrön és Mórón át Fehérvár érintésével a drávai átkelőhelyhez, mely csak Eszék lehetett.²⁷³ Eudes az átkelés nehézségeiről írva megemlíti az előttük járt német keresztes had táborhelyét, melyet a franciák is felhasználtak.

III. Konrád császár keresztes hada, mely a franciák előtt járt Magyarországon, valóban ugyanezen az útirányon haladt célja, a Szentföld felé. Freisingi Ottó utal is

arra, hogy VII. Lajos király serege a nyomukat követte.²⁷⁴ Ottó leírásából megtudjuk, hogy a németek a Fischa mellől indultak Magyarországra, és átkelven a Lajtán a Dunántúlon vonultak át. A drávai átkelés viszontagsága a kiáradt folyók miatt ezt a feltevést mindenképp bizonyítja. A birodalmi keresztes had azonban nemcsak gyalog hömpölygött végig Magyarországon, hanem egyik része a Dunán hajózott lefelé. Egy évvel előbb a magyar és a német még csatázott egymással Pozsony miatt a Lajtánál. A volt ellenségeskedés mérge érződik is a német püspök magyarországi beszámolóján. Ottó jólértesültségében nem lehet kételkedni. Mint vérbeli író és politikus minden alkalmat megragadott arra, hogy az idegen földön gyarapítsa ismereteit. Ezt különösen jól lemérhetjük bizánci kapcsolatain. Közvetlen ismeretségi köréhez két magyarországi egyházfejedelem tartozott. Az egyik maga volt a magyar egyház legnagyobb vezéralakja, Lukács esztergomi érsek, a volt egri püspök, akivel együtt tanult az egyetemen.²⁷⁵ A másik ugyancsak vele együtt volt Párizsban, az osztrák Baumgartenberg apátja, Frigyes, aki később püspök lett Magyarországon.²⁷⁶

Mindezt szükséges volt elmondani, hogy Eudes és Ottó magyarországi megfigyeléseit kellőképpen értékelni tudjuk. Mindketten a Dunántúlon utaztak át, tehát Magyarországnak azon a részén, melyet a többen kulturáltabbnak szokás megítélni. Amit ők tapasztaltak, az az ország keleti részein kezdetlegesebb fokon volt meg. Annál érdekesebb látni, hogy mindkettejüknek feltűnt az ország legelő volta. Eudes inkább a tájat nézte, Ottó az ország társadalmi és politikai szerkezetét kívánta meghatározni. Eudes okos, de egyszerű lélek. Vele ellentétben Ottó filozófiai szellem, amellet államférfi. A két leírás támogatja és kiegészíti egymást. Eudes pontos képet ad a tájról: először erdős vidéken mentek át, úgyhogy a sereg nem talált volna elegendő táplálékot, ha a városok nem látják el őket élelmiszerral. Beszél továbbá a sok mocsárról, vizenyős területről, valamint könnyen áradó, sekély medrű folyókról. Általában feltűnik neki az ország vízbősége és rétekben való gazdagsága. A föld oly gazdag takarmányban, hogy eszébe jut olvasmánya: úgy hírlík, itt terültek el Julius Caesar legelői.²⁷⁷ Nem szántók, hanem rétek, dús növényzetű legelők jellemzik a Dunántúlt. Ottó püspök mindenben alátámasztja francia társa megfigyeléseit. Az ország szépsége és bősége a paradicsomi táj képzetét kelti benne. Lakói azonban szegényesen laktak, a városokban nem kevésbé mint a falvakban. Sok a nádból, ritkább a fából s még ritkább a kőből készült ház, és egész nyáron-őszön át sátrakban tanyáznak.²⁷⁸ Tehát sátoroztunk, de már csak nyáron és ősszel, ami e két évszakban nomadizálásra utal. Az adat roppant fontosságú, mert még a 12. század közepén is igazolja a legeltető pásztorkodás életformájának fennmaradását.

A 11–12. századi okleveles anyagból is sejthető az országnak legelőekben, kaszálókban, legeltetésre alkalmas erdőkben és állatokban való gazdagsága. Olykor-olykor a szófukar oklevelek is utalnak nomád pásztorkodásra. Így István király — mai alakjában hamis — pécsváradi alapítóleveléből megtudjuk, hogy a birtokok sorában a barmok legeltetésére alkalmas erdő is volt.²⁷⁹ A tihanyi alapítólevél 1055-ből szintúgy ismer „egy legeltetésre alkalmas helyet”.²⁸⁰ A vitatott hitelű, de zömében valódinak tekinthető 1067. évi szászdi alapítólevél is megnevez a határok közt egy térséget, ahol a király lovai legelnek.²⁸¹ Nem kevésbé érdekes a garamszentbenedeki oklevél leírása a Nyitra, Tormás, Zsitva folyók menti halászhelyekről, és a lovak, juhok, szarvasmarhák számára alkalmas nagy kiterjedésű legelőkről.²⁸² Egy Duna menti birtokról, melyet annak idején még István király adott Hunt *comesnek ad pascendum animalia*, ad hírt az 1135. évi bozóki oklevél.²⁸³

Szintén nomád állattartásra vall vadon tartott lovak adományozása. Ilyen adatok a 12. századból a következő század elejére vezetnek át bennünket. A csatári monostor alapításakor átadott ingó és ingatlan javak közt erdőben tartott kilenc ló is szerepel.²⁸⁴ Más adatok vadon tartott lovakra vonatkoznak.²⁸⁵ Ez persze nem zárta ki istállók építését a használatba fogott ló számára. Nálunk a földesúr — akárcsak a nyugati országokban — szívesen bízta parasztjaira lovainak eltartását, főleg télire. Első adatunk istállóról

1135-ből való.²⁸⁶ A földesurak azt a kötelességet is felvették a szolgáltatások közé, hogy egyes népeik állataikat legeltetni tartoznak.²⁸⁷

Végül utalnunk kell még azokra az adatokra, melyek képet adnak igen nagy számú állatállományunkról: 1015: Pécsváradon 120 ló, 84 szarvasmarha, 1464 juh, 137 disznó, 92 kecske²⁸⁸; 1055: Tihanyban évente 50 csikó jár a királyi ménesből az apátság-nak, különben állatállománya 1055-ben 100 tehén, 700 juh, 100 disznó²⁸⁹; 1067: *X copule equorum, C boves, D oves, CC porci*²⁹⁰; 1083–1095: *CC insimul equi praeter poletros, LXX boues insimul, mille. CCC oues* Pannonhalmán²⁹¹; 1138: egy faluban 70 ló 20 csikóval, egy másikban 800 juh és 50 tehén²⁹²; stb. Egy kisebb monostor állatállománya a 12. század végén kitett 70 lovat, 100 szarvasmarhát, 200 disznót, 300 juhot. Szines asszony 1146. évi adománya alapján némi fogalmat alkothatunk magunkban egy 3 ekével és 5 mansióval — mely 15 főből állott — felszerelt kis *praedium* állatállományáról. Ez 100 juhra, 30 disznóra, 24 ménből és kancából álló ménesre rúgott.²⁹³ A 12. század közepén Margit asszony végrendeletében Pannonhalmának hagyományoz 2 családot 2 ekével, 8 ökrrel, 10 tehénnel és 100 juhval, úgyhogy egy parasztgazdaságra 1 eke, 4 ökör, 5 tehén és 50 juh esik. Egy Péter nevű szolgát három főből álló családdal ellátott 1 ökrrel és 10 juhval, más családoknak 2 ökröt, 5 juhot juttat.²⁹⁴ Összehasonlításként szolgáljon István király II.1. törvénycikke a falusi plébániák felszereléséről: *equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis*. Egy másik végrendelet ebből az időből megnevez két birtokot, külön-külön mindegyik 12 ökrrel volt ellátva, az egyikén három, a másikon két szolgálócsalád élt. Az ökrökön kívül az egyik birtokhoz még 30 ló és 45 juh tartozott.²⁹⁵ Végrendeletet még a 12. század végén sem lehetett elképzelni állatokra vonatkozó intézkedés nélkül.²⁹⁶ Ahogyan általános szokás földesúri szolgákat és szabadokat földdel vagy anélkül adományozni. Ennek ellentéte Márton deák 1251. évi rendelkezése csicsali birtokáról. A teljes vagyonelettár már csak házhelyet, kertet, telket, különböző minőségű földeket, szőlőt, erdőt, kaszálót sorol fel, embert és állatot nem!²⁹⁷ Ez talán már a változófélben lévő világban az új életmód jele.

Földművelés

Hátra van még annak vizsgálata, hogy a földművelésnek mi volt a viszonya és mértéke az uralkodó nomád pásztorkodáshoz.

Elsőként István király két törvénycikkét kell idéznünk. Az I. 8. büntetést szab azokra, akik vasárnap dolgoznak, és nem ünnepelnek: a lovakat, az ökröket vegyék el tőlük. Ha pedig más módon dolgoznak, vesszen el szerszámuk és ruhájuk. A törvény latin szövege (*tollatur equus, quem dominus bove redimat*) csak általában beszél az állat tulajdonosáról, de nem mondja, hogy a tulajdonos a vétköző gazdája, földesura. Meroving- és Karoling-kori törvényszövegek, melyeket Závodszyki idéz a törvénycikk megvilágítása végett, általában számolnak oly szabad emberrel, ki vasárnap tilalmasan végez munkát. Ez érthető is: a törvény általános érvényű vallásos követelményt állít fel, mely szabad birtokosra és szolgára egyaránt vonatkozik. Hogy miféle munkáról van szó, a szövegből nem derül ki. Nyilván minden foglalatosság, mely munkának számíthatott, tilalom alá esett. A földművelés kétségtelenül — de a másféle munka is.

A II. 1. cikk a plébániák alapításáról és felszereléséről rendelkezik. Az egyház adja a papot és a szertartáshoz szükséges könyveket, a király az egyházi ruhákat és terítőket. Magát az egyházat 10 falu összeállva építi fel és látja el megfelelő szolganéppel és állattal. A törvény szövege egyszerűen rabszolgák és állatok adását írja elő, és nem utal arra, hogy ezek a rabszolgák miféle munkát végeznek. Földművelésről kifejezetten nem szól.²⁹⁸ Ha már a törvényből valamit ki lehet olvasni, az inkább így hangzik: István „falvait” közsabadok alkották, akiknek volt annyi sajátjuk, hogy templomot építsenek és azt ellássák minden szükségessel.

A tihanyi apátság 1055-ből való méltán híres alapítólevelének eredeti példányából idézünk: *Sunt igitur aratra XX cum LX mansionibus; vinitores cum vineis XX, equites XX, piscatores X*, stb. *Inter omnes namque sunt servorum ecclesie mansiones XCL.*²⁹⁹ Más szóval: az apátság 60 háznépére bízta 20 ekéjét, nyilván azért, hogy vele dolgozzanak. A szőlőskerteket húszan művelték, a lóval szolgálók száma ugyancsak 20 volt, 10 viszont kifejezetten halászattal foglalkozott... Feltűnő, hogy az összeírás külön veszi számba az ekéket. Azokat sem nevezik kifejezetten földművelőknek, akik a szántóvető munkát végezték. Erre még a 12. század második felében is találunk példát.³⁰⁰ A rejtély mindjárt megoldódik, ha elővesszük az apátság százötven évvel későbbi nagy összeírását.³⁰¹ Az olvasó bizonytalán azt várja, hogy ily hosszú idő múltán a szántóvetők megsokasodtak. De nem így van. Az 1211. évi összeírás mindössze 38 földművest mutat ki az apátság összes birtokán, tehát a „visszaesés” egyenesen megfoghatatlan. Hiszen a földművelés az évek során inkább előrehaladt, tovább fejlődött, és a legelők rovására terjeszkedett, semmint fogyott. Tehát a hiba abban van, hogy helytelenül értelmeztük a 60 *mansio* szolgálatát. Az 1211. évi összeírásban a földesúri népek közt 55 a *servi*, 38 *aratores, agricole, cultores* néven szerepel, viszont 164 az udvarnokok száma.³⁰² Megértjük: az 1055. évi alapítólevelél 60 *mansió*ja épp szolga mivoltánál fogva volt mindenfajta munkára kötelezve,³⁰³ beleértve a mezőgazdasági robotot is. Még nem csupán földműveseknek tartják őket.

Pannonhalmán a 11. század végén *C XXX I mansiones ministrorum ad omnia genera operum debite, praeter vineas et athra* (helyesen *arathra*) *C XL Familie seruorum, XXX mansus piscatorum* stb.³⁰⁴ Az oklevél egyszerűen „szolgacsaládokról” beszél és nem földművesekről. A tihanyi *equites* ugyan nem fordul elő szövegében, de a *ministerekből* elsősorban ezeket kell látnunk. Ugyanis a tihanyi 60 *mansió*nak Pannonhalmán éppen a *familie seruorum* felel meg. A többi birtokon is ilyen a szolgáló népek sorrendje. Például az 1067 körüli százszadi alapítólevelben így következik: *CIII mansus seruorum, XXX equites: XX Ungari et (X) Bisseni, sex lanifice et linifice...*³⁰⁵ Bakonybélien a 12. század elejéről való összeírás szerint³⁰⁶ a sort a *liberi... equitantes* kezdik meg, majd következnek a (szolga) *equites... monasterio ministrent*. A kifejezés megfelel a pannonthalmi összeírás *minister* nevének. Az 1015. évi hamis pécsváradai oklevélben hasonlóképp: *ministris quoque, qui serviunt cum equis.*³⁰⁷

Vajon mi lehetett a szolgálata azoknak, akik mint *familie seruorum*, vagy egyszerűen mint *mansiones*, valamint *equites* néven állnak az összeírások elején? A László-kori összeírás *praeter vineas et arathra* kitételét megtaláljuk az 1237–1240 körüli Albeus-féle összeírásban a *servientes equestres* szolgáltatásaival kapcsolatban. Ezek mindenfajta szolgáltatásra kötelesek, kivéve a szőlőkkel és szántókkal kapcsolatos munkát: *ad alia omnia genera servitiorum praeter vineas et aratra, sicut in privilegiis Sancti Ladizlai et Andree regnum plenius continetur et usu etiam approbavit*. Tehát ők a László-kori összeírás *ministereinek* leszármazói közé tartoznak. Kiemelt szolgálatuk a lovak kiállítására és a fuvarozási robot. A jení lovas szolgák úgyszintén fuvaroznak, de azon kívül másfajta terheket is viselniük kell, kivéve az élelmiszer-szolgáltatást (*ac alia honera praeter victualia*).³⁰⁸ Amikor az apátság és népei közt viták keletkeztek a szolgáltatásokról, a lovas szolgák éppen azt kifogásolták, hogy az apát őket mezei munkára akarja fogni. Nekik sikerült kivonniuk magukat a mezei robot terhe alól, de már a *iobagiones equestres* ilyen robotra és élelmiszeradókra kényszerültek.³⁰⁹ Más birtokokon a lóval szolgálók úgyszintén tartoztak még egyéb robottal is, így a széna kaszálását és behordását, a szántást, aratást, a termény behordását, a földesúr állatainak legeltetését, gondozását, a „hetesben” való fűtést stb. megkövetelték tőlük.³¹⁰

A *servi*, vagyis szolgarendűek néven lajstromozott népelemekről még a 13. századbeli Albeus-féle összeírás is úgy tudja, hogy mindenfajta szolgálatra kötelesek.³¹¹ Még

inkább ez volt a helyzet a 11. században. A Szent László-féle pannonhalmi összeírás két faluval, Hegymagas (Apáti) és Kapolcs falvakkal kapcsolatban említi, hogy László király itt 20 *mansus* szolgát adott. Érdekes most már nyomon követni e szolgák ivadékait. Albeusnál Hegymagason 62 *mansio* lakik — nem mondja, hogy miféle nép —, ezek közül havonta 2 köteles egy lóval megjelenni, az apát lovait tartani és őrizni, nem a szabadban, hanem istállóban, akárhol van az apát, ennek költségén. Kapolcson 6 *mansio* kifejezetten *servientes equestres*, de hogy nem bírják azokat a jogokat és kötelezettségeket, mint a többi lóval szolgáló, kitűnik a megjegyzésből: *qui omnes tenentur ad servitia libertinorum*. Ezekon kívül 6 *mansio* szakácsot is találunk Kapolcson, akiket Albeus visszavezet László király eladományozott szolgálóra, de valószínű, hogy nemcsak ezek, hanem a többiek is — legalább részben —, a Hegymagas-beliekkal együtt, László király szolgálóinak az ivadékai.³¹² Miért szolgálnak lóval? miért szakácsok? Nyilvánvaló: őseik sem voltak csupán földművelők, hanem oly szolgák, kik mindenfajta szolgálatra voltak kötelezve. Idővel általános szolgálatuk leszűkült lovász és fuvaros, illetőleg szakács foglalkozásra, de szolgálóeredetük nyoma nem tűnt el.

Közvetlenül a tatárjárás előtt az Albeus-féle összeírás szerint Pannonhalmán még mindig van olyan földesúri nép, mely foglalkozás nélkül pusztán mint *servi* vagy *libertini* került jegyzékbe. A László-korabeli összeírás, valamint a tihanyi alapítólevél jóformán még minden szolgálattelvőt így nevez. Aki nem tartozott a halászok, szőlőművelők, lóval szolgálók, szakácsok és a sokféle iparos közé, azok egyszerűen csak háznépek (*mansiones*), fők (*capita*), *servi* vagy *libertini*. Az előkelő, lóval szolgáló réteg már kivált a többiből, ugyanígy a szakértelmet kívánó megbecsült foglalkozások, mint szőlészet, halászat, iparosmesterségek művelői is. Azonban a *mansiók* zöme csak a szabadság és szolgaság szerint volt rétegelve *liberi*, *liberti* vagy *libertini* és *servi*, *mancipii* néven. Ezek a megkülönböztetések mint lényeges jegyek meghatározták az emberek helyét a társadalomban. Bármennyire is felbomlóban volt már a régi nomád társadalom, a függőségek kialakulása következtében a szabadok és a szolgák közössége még szemben állt egymással. Más volt a helyzete, kötelezettsége a szabadnak és más a *servus*nak a földesúri rendben is, ami — nálunk éppúgy mint külföldön — abban jutott kifejezésre, hogy bizonyos kötelezettségek csak szolgálókat terheltek. Például még a 13. századi Albeus-féle jegyzék is ismer olyan földesúri szolgálókat, akik azért nem teljesítik a közös szolgáltatásokat (*communia servitia*), mert *liberek*.³¹³ Ebből az okból kifolyólag tüntetik fel a nagy összeírások mindjárt a fő helyen a *liberek* állományát. És ezt a szabadságot el lehetett veszteni még a 12. században is akár adósság, akár bírói elmarasztalás alapján.³¹⁴ Másrészt a szolgaság és a szabadosság lehetőséget adott a földesúrnak bármilyen szolgálat követelésére. Gyakran találkozunk adománylevelekben olyan kitételekkel, hogy az új tulajdonos tetszésétől függ, milyen szolgálókat állapít meg.³¹⁵ Ebből a robot-szolgáltatás egész rendszere fejlődött ki, de idővel a hagyományok ereje a szolgáltatások különböző köreit alakította ki, és ezzel korlátokat emelt a földesúri önkény elé. Mindez megérteti velünk, miért volt elegendő még a 12. században is, a szolgák vagy *libertinusok* számának vagy neveinek egyszerű feljegyzése, minden foglalkozásbeli meghatározás nélkül.³¹⁶

Tehát nem szabad azon csodálkozni, hogy korai okleveleinkben alig van nyoma földműveseknek. Még a 13. század első felében is csak elvétve találjuk felemlítve földművesek *mansióit*. Példa erre Albeus pannonhalmi összeírása a tatárjárás előtti időből, mely 2700 *mansio* közül mindössze 79 *aratort* nevez meg pannonhalmi birtokain. Tihanyban sem volt külön a helyzet 1212-ben: az apátság összes *mansiója* 590 volt, ebből a földművelőkre esett 38.³¹⁷ Ha a 13. század elején, a fejlődés hosszú két százada után még mindig ily kevés a földművesnek minősített szolga, milyen lehet az arány a 11. században? Valóban csak egynéhány oklevél emleget szántóvetőket. Feltűnő az is, hogy ezeket az adatokat rendszerint oly oklevelek tartalmazzák, melyeknél

egy kései *interpolatio* vagy hamisítás gyanúja forog fenn. István király oklevelei közül a hamis vagy legalábbis erősen toldott-foldott pécsváradi alapítólevél jegyez fel *aratorok*at szőlőművelők mellett.³¹⁸ Radó nádor 1057-ről datált oklevele mai alakjában erősen kiegészített, hamisított. Szőlőművelőkön kívül földművesekről is megemlékeznek.³¹⁹ A századi kolostor alapításakor az egyik birtokon 20 *mansio* földműves, egy másikon *ad quinque aratra* ugyancsak több *arator* tartózkodik. Az oklevél hitele vitatott.³²⁰ Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél, bármilyen hosszú, csupán egy helyen, Szöllősen tud szántóvetőkről. Mai alakjában ezt sem tartják valódinak.³²¹ Egy 1086? évről közölt, de tulajdonképp 1130–1140 körül keletkezett összeírás Bakonybélről, amelyet aztán a 13. században megtűzdeltek, eredetinek látszó részében 3 faluban említ földműveseket. Ugyanakkor az apátság 12 *praedium*ot bírt és ezen kívül még 15 más helyen volt részbirtokos.³²² Dömösön 1138-ban 4 faluban van földműves. A nagy összeírás általában csak szolgákat, halászokat, vincelléreket, fuvarozókat, iparosokat ismer.³²³ Joachim királyi *miles* 1199-ből való végrendelkezésében birtokát egy földművessel és annak családjával, valamint egy ekével és egy szőlővel együtt hagyományozza a veszprémi egyháznak. Felesége egy másik birtokkal egyetemben egy földműves családot ad át egy ekével és 5 ekére való földdel. Az oklevélben szó van még torlókról, vincellérekéről, pásztorokról.³²⁴ Az aradi egyház 1202–1203 körüli összeírása rengeteg szolgát, lóval szolgálót, halászt, iparost stb. ír össze nevükön, de csak egy faluban él 2 *mansió*ról állítja azt, hogy földművesek.³²⁵

Áttekintésünk lényege: a földesúri népek nagy tömegében a néhány földművesnek nevezett szolgálattelvő szinte elveszni látszik. Az oklevelekben, főleg a nagy összeírásokban kétféle szempontból osztályozták a földesúri népeket. Az egyik szempont az emberek felosztása szolgákra és szabadokra, ahogyan az már régóta érvényesült a magyar társadalomban. A másik a szolgálat elve: ki mivel tartozik a földesuraknak, mi a fő foglalkozása? Kezdetben az első, később a második szempont érvényesült inkább. Bizonyos, hogy ebben a korban a földművelést még nem tartották a paraszti ember jellemző foglalkozásának. Az állattenyésztés továbbra is uralkodó létformája a magyar falunak. Ha a magyar paraszt már ekkortájt kimondottan földművelő lett volna, ez kifejezésre jutott volna nevében is. A 13. század első felében látjuk első jeleit annak, hogy a földművelés a gazdálkodás alapja.³²⁶ E változás hatása alatt az oklevelek a paraszti embert földművelőnek kezdi tartani. A 13. század közepén keletkezett az a II. Béla nevére szóló hamisítvány, mely a birtokokon szolgáló népeket következetesen földművelőknek nevezi. Az oklevélben a földművelők sorát a szőlőművelők, a lóval szolgálók és 8 *homines condicionales* rekeszti be.³²⁷

Csak a földműveseknek minősített szolgák végeztek volna szántó-vető munkát? Korántsem. Biztosan állíthatjuk, hogy oly fölvesúri népek is foglalkoztak földműveléssel, melyek különben más szolgáltatásokra voltak kötelezve. E tekintetben igen tanulságos példát nyújt a veszprémvölgyi apácáknak István királytól nyert görög oklevele és ennek Kálmán-kori latin megújítása, mely két példányban — egy hamis és egy eredeti változatban — maradt ránk.³²⁸ Érdemes e három oklevelet egybevetni egymással. A görög oklevél — korhűen — egyszerűen csak *mansió*kat számlál, azonban kiemeli az egyes szolgálattelvőket azzal, hogy megadja foglalkozásukat. E csoportba tartoznak az iparosok, a révések, a dunai halászok, továbbá két faluban egy-egy szőlőműves és 60 lóval szolgáló.³²⁹ E kiemelt foglalkozású elemek közt István király korában nincsenek földművesek, ezek csak a Kálmán-féle megújítás hamis példányában tűnnek elő az udvarnokokkal egyetemben. A hamisban és az eredetiben egyaránt találunk egy mondatot, melynek nincs megfelelője a görög szövegben. Ez így hangzik: a kiemelt foglalkozásúakon kívül „mindenki más vagy szőlőművelő, vagy szántóvető”. (*Ex omnibus istis villanis non habet abbatissa servientes cum equis, nisi solummodo LX et tres mansiones carpentariorum stb. Ceteri omnes sunt vel vinitores vel*

aratores. Ez utóbbi mondatot a hamis szöveg még megtoldja: *vel alia seruitia exhibitores*, gondolván a becsempészett udvarnokokra.)³³⁰ Tehát mindazok a szolgáltók, akiket az oklevél egyszerűen csak mint *mansiókat* vesz számba, tulajdonképp földművelő és vincellér munkát végeztek. Ha véletlenül hiányzik ez a mondat az oklevélben, nem sejtethetjük volna, hogy a *mansiók* földművelők és vincellérek.

Az oklevelek tényleg burkoltan utalnak a *servi* és a különböző foglalkozásbeliek mezőgazdasági termelésére. Amikor például ilyen „szolgákat” ökrökkel és ekével együtt adományoznak a birtokon, joggal hihetjük, hogy az ekének hasznát is látták.³³¹ Vagy amikor a nem földműves szolgák gabonával, liszttel, kenyérral adóztak, bizonyára a saját termésükből vittek a földesúrnak. Noha nem kifejezetten földművesek, egyik jövedelemforrásuk a földművelés. A többször idézett pannonhalmi Albeus-összeírás is utal a *communio servitia* néven behajtott adókra és robotra, melyek a másfoglalkozásúakat is terhelik. A szolgáltatások közt ott a kenyér és a szemes termés.³³²

Parasztháztartás, majorság

Szántással-vetéssel azok a földesúri népek is foglalkoztak, amelyek név szerint nem voltak földművelők. Tehát jóval több volt a szántó, mint amennyit a földműveseknek feltüntetett szolgák maguk műveltek. Ezen nem is szabad meglepődnünk. A különféle foglalkozásokba sorolt szolgákat éppen azért lehetett felhasználni fuvarozásra, mezei munkára és terményszolgáltatásokra, mert saját maguk is gazdálkodtak. Ezek „önálló” parasztháztartások, amelyek a földesúri rendszerben úgy helyezkedtek el, hogy meghatározott „foglalkozásuk” volt, ezenfelül pedig még robot- és egyéb adószolgáltatást tartoztak a földesúrnak. Elsődleges foglalkozásuk pl. a fogatolás, a lovas szolgálat vagy valamiféle ipar. Másodlagos terhük közösen sújtja őket, ez a *communio servitia*: mindenki egyformán köteles vállalásukra.³³³ Amikor 1226 körül Miklós nádor a király helyett ítéletet mondott a pannonhalmi földesúri népek panaszainak ügyében, az udvarnokokat sajátos szolgáltatásaikon kívül még a közös terhek rovatába tartozó lisztszolgáltatásra és szántásra-vetésre is kötelezte.³³⁴

Azonban a földesúrnak is van saját gazdasága. Itt használja fel az önálló szolgálhatóságok robotmunkáját, azonkívül egyéb munkaerőket is alkalmazott. Más országokban is így volt. A földesúr házi gazdálkodásának nagysága időnként és országonként változott, de mindig kisebb méretű volt, mint a tőle függő parasztgazdaságok együttvéve. A földesúri gazdálkodás kettősségére jó példát találunk egy 1181. évi veszprémi káptalani oklevélben. A káptalan átenged 28 hold földet néhány lovas szolgálatot végző szabadjának. Egyúttal szükségesnek tartja megjegyezni, hogy a kijelölt föld nem földesúri népeinek megművelt földjéből, hanem az egyház saját művelési részéből való.³³⁵

Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor az összeírásokban szereplő néhány földműves *mansiót* a földesúri magángazdaság kötelékébe soroljuk. Mindenesetre feltűnő, hogy az oklevelek sohasem említik ezeknek a földműves családoknak a külön szolgáltatásait, melyek annyira jellemzőek az önálló paraszti háztartásokra. Noha a földesúri népek fontossági rangsorában együtt szerepelnek a *liberekkel* és a lovasokkal,³³⁶ helyzetük rosszabb a többi szolganépnél. Ez kitűnik abból, hogy az udvarnokok sérelmesnek találták, hogy őket a földesúr a földművesek közé sorolta. S ezért éltek is a lehetőséggel, amikor a választott bírák úgy döntöttek, hogy ha akarnak, visszatérhetnek eredeti foglalkozásukhoz. Viszont a földesúr érdekében a bírák egyúttal kijelentették: a földesúr a földművesek közé a távozó udvarnokok helyébe másokat állíthat.³³⁷ Mit segített a földesúrnak az ítélet? Népei között nyilván senki sem akarta készségesen vállalni a földművesek helyzetét. Jövőbeli panasz elhárítása végett jó volt biztosítania magát a bírói ítélet szavaival. A kényszer alkalmazásának ez a lehetősége csak úgy érthető meg, ha feltesszük, hogy a földműveseknek kijelölt szolgák helyzete nemcsak más, hanem rosszabb is volt a többiekénél. Rosszabb pedig azért lehetett ez a szolgál-

lat, mert nem adta meg az önálló gazdálkodás előnyeit: a földműves szolgálknak a földesúr magánüzemében kellett dolgozniuk. Bármilyen terhesek voltak a robot-szolgáltatások és a foglalkozásból eredő kötelezettségek, az udvarnokok és más efféle népek önállóan gazdálkodhattak: a felesleges termést eladhatták, pénzhez juthattak. Ezzel szemben a földesúr magángazdaságában a nagyobb kötöttség és a súlyosabb beszolgáltatási kényszer kedvezőtlenül befolyásolta az itt dolgozó szolgák életét.

A nagyobb teher valóban fennállott. A bakonybéli összeírás az 1130–1140-es évek-ből az *aratores* néven lajstromozott szolgák számára a feles beszolgáltatási kötelezést állapítja meg. De még abból is, ami nekik megmaradt, 10 szapu zabot kénytelenek beszolgáltatni a lovak abrakolására, azonfelül 10 rőf szőttest (*tela*); sörkésztítés, köleshántás és más szolgálkkal együtt a soronkénti robot terhelte őket. Szabadon nem házasodhattak — ez Nyugaton is a szolgaság jele —, fiaikat a földesúri udvarba, leányukat a földesúri fonóba elvihették.³³⁸ Ilyen terhek ismeretlenek azoknál a földesúri népeknél, melyek önállóan gazdálkodtak, és csak lazán függtek a földesúri uradalom központjától. De igenis könnyen elképzelhetők a földesúr magánüzemének kötelékébe fogott népeknél. Az adatok szemmel láthatóan kiemelik a földműveseknek nevezett háznépek szolga eredetét. Ilyen rossz körülmények közt csak rabszolgák voltak alkalmazhatók munkára. Az *aratorok* hátrányos helyzetét Bakonybélen Erdélyi László az oklevélhamisítói puszta kitalálásának minősíti. De Tihannyal kapcsolatban maga írja a következőket: „Az apátság részére a faluközösségből elkülönített földeket a földműves-és szántó-szolgák munkálták meg. Az udvarnokok mívelte földről az uraság a termésnek legfeljebb tizedrészét kapta meg; a földművesektől és szántóktól munkált uradalmi földekről pedig minden termés az uraságé lett, s letakarításában, behordásában minden szolganem részt vett, házanként három napot szolgálva...”³³⁹ Ismeretes tény, hogy a földesúr magángazdasága népeinek gazdaságaihoz viszonyítva kis terjedelmű volt. Ezért oly csekély azoknak a földművelőknek a száma, akik a földesúr szántóit művelték. A földesúr szempontjából ezek voltak a „földművesek”; innen a nevük.

A földművesek alkalmazása a földesúr saját gazdaságában abból is kitűnik, hogy oly helyeken laktak, ahol az uradalmi gazdaság gócpontjai fekszenek. Ezeket a majorsági központokat messziről elárulja népes voltuk, valamint a birtokkezelő és harcos *iobagio* meg az iparos réteg. Különösen jól láthatjuk az *aratorok* megoszlását a *tihanyi* birtokokon. Tihany félszigetén, ahol a monostor áll, szorgalmatoskodik a földművesek első csoportja (5 ház); ezekhez a közeli Aszófő és Füred *agricole* szántóvetői csatlakoznak 4 ill. 2 *mansió*val. A somogyi oldalon Gamás és Török a legnépesebb birtok, mindkettőn földművesek is laktak, sőt Gamásán a legtöbb, 12. Füzege a Balatontól távolabbra eső birtokok székhelye. Itt sem hiányzanak a földművesek (2 ház). A Dunánál Tolnának Fadd, Bodrognak Besenyő (Aranyos) volt a központi birtoka 5, ill. 6 földművessel.³⁴⁰ *Bakonybélen* is eléggé jól kivehető az összefüggés az *arator*-telepek és a földesúri üzem között. A nagy birtokösszeírás a 12. század közepéről mindjárt az elején 4 olyan falut nevez meg az apátság birtokaként, melyek közül 3 egyúttal földműves (*arator*) telep is: Koppány, Kajár és Árpás. Tehát ezek nyilván az uradalom gazdasági központjai. A *pannonhalmi* uradalomban a rendházat szinte körülveszi a földműves-*mansiók* gyűrűje: Újlak, Nyúl, a két Ság, Percse, Selyemcsuk. A fő birtokon, Nyalkán csak azért hiányoznak, mert az 56 *mansio* udvarnok és a sok más lovas és iparos nép miatt a földesúrnak saját kezelésű földje nem maradt. Ellenben központi majorságot kell gyanítanunk Veszprém megyében, ahol az egymás mellett fekvő Varsány, Lázi, Szent-kereszt vagy másképp Keresztúr falvakban a *iobagiok*, iparosok és szakácsok közt szép számmal éltek földműves családok is. Egy másik, kisebb majorsági központ Enying; a 8 *mansio* földműves mellett a lovas *iobagiok* 2 *mansió*ja erre mutat. Az apátságnak Komárom megyében is volt saját kezelésű majorsága, mégpedig az egymáshoz közel eső Füss, Erecstő és Szántó falvakban. *Arator*-lakóinak gazdasági központja Füssön lehetett, ahol nagy számú *iobagio* tartózkodott. Egy

másik földesúri magánüzem Komárom megyében Füzitő a Duna mellett. Hajlékul szolgált földműves családoknak és uradalmi kezelésben gyakorlott *iobagi*oknak.³⁴¹ A *dömösi* 1138-ból való alapítólevél úgyszintén módot ad arra, hogy tisztázzuk az *aratorok* helyét az uradalmi gazdaság szervezetében. *Arator*okat öt helyen tüntet fel az oklevél: a monostori székhelyen, Dömösön, a közeli Helembán és a „szigeten” levő nagy faluban, amely tehát úgyszintén szomszédos helység lehetett. A negyedik és ötödik falu nevét az oklevelet közlő Knauz nem tudta kiolvasni. Igen valószínű, hogy ezek az *arator*-családok a földesúr saját kezelésű üzemében dolgoztak. Nem lehet véletlen, hogy az oklevél őket a földesúri malmokkal együtt vette számba.³⁴²

A földesúr saját kezelésű földjeit elsősorban a jelekkel körülhatárolt uradalmi területeken kell keresnünk. De Pannonhalma példa arra, hogy ne általánosítsunk elhamarkodva. Míg ugyanis egyes *arator mansiók* a földesúr határokkal elkülönített földterületén végeztek mezei munkát, addig más *aratorok* művelési közösségben álltak a falubeliekkel.³⁴³ A tihanyi apátság birtokairól is ismerünk hasonló esetet. Fadd faluban az apátságnak körülhatárolt földje volt, azonkívül rész illette meg a falubeliek közösségi földhasználatából is. Ebben a helységben sok más népe mellett *aratorokkal* is rendelkezett.³⁴⁴ Nem meglepő, hogy a nagybirtok földesúri magángazdaságában jobb művelési módszerekkel találkozzunk. Pannonhalmán az igen magasan értékelt ún. trágyázott föld (*terra fimata*) *aratorok* kezén van.³⁴⁵

A fent előadottakból kitűnik, hogy a földművelés elterjedtségének mértékét Magyarországon nem lehet meghatározni a szolganépek földesúri szolgáltatásai és foglalkozásbeli beosztása alapján. Hiszen a szolgarendűeknek csak egészen kis töredékét nevezték „földműveseknek”. Nevüket azért kapták, mert a földesúr saját kezelésű földjeit művelték. Rajtuk kívül az uradalom többi szolganépe is művelt földeket saját kezelésű gazdaságában. Ezek terményadókra voltak kötelezve. Egyébként a földművelés ekkor még nem egyedüli, de még nem is főfoglalkozása a paraszti embernek. Jelentősége csak a 13. század derekán növekszik meg. Ennek jele, hogy ekkortájt kezdik a paraszti embert egyszerűen földművesnek hívni, már amennyiben nincs egyéb különleges foglalkozása vagy ipara. Ezt a jelentésváltozást a földesúri gazdálkodásban bekövetkezett fordulat segítette elő. A földesúr Európa-szerte felhagyott — részben vagy egészben — saját kezelésű gazdaságával, és az eddiginél nagyobb mértékben tért át a járadékgazdálkodásra, a szabadabb bérletformákra.³⁴⁶ A 13. század közepén látjuk e folyamat első nyomait nálunk. Például a tihanyi apátság birtokain az egyik legfontosabb földesúri magángazdaság felszámolására következtethetünk egy 1264. évi adat alapján.³⁴⁷ A földesúr felosztatta saját kezelésű földeit, ezzel „földművesei” feleslegessé váltak. Ettől kezdve az oklevelekben eltűnik a „földműves” megkülönböztető elnevezés, helyette mind sűrűbben beszélnek a parasztokról általában mint földművesekről.

Szántók, legelők

A magyar legeltető pásztorkodás már a délorosz steppén be tudta illeszteni a földművelést gazdálkodási rendjébe, s ezen az új hazában sem változtatott. Idővel a szántók — az itt talált és a környező népek példájára is — egyre nagyobb területeket foglaltak el a legelőnek használt határból. Ez a folyamat, bármilyen nagy jelentőségű is volt, még meghagyta a gazdálkodás régi rendjét, az állattartást mint főfoglalkozást. Az új rendszerre való áttérés kezdetei nem korábbiak, mint a 13. század első fele. Ekkorra sokasodtak meg a szántók annyira, hogy a földművelés — legalábbis az ország egyes tájain — képes volt átvenni a vezető szerepet.³⁴⁸

A kutatás mindig hajlik arra, hogy kisebb-nagyobb parcellákban lássa a történeti valóságot, holott az oszthatatlan egész. E módszerek ugyan vannak a jó oldalai, de hátrányai annál szembetűnőbbek. Ilyen módszertani hibának tartjuk, hogy történeti kutatásunk — a földművelés kérdéseire koncentrálna — alig méltatta figyelemre a

honfoglalás kori magyarság fő foglalkozását, az állattartást. Holott az állattartás és a földművelés mindig — a megtelepült formák közt is — szorosan kapcsolódik egymáshoz. Még oly kitűnő tudós is, mint amilyen Tagányi Károly volt, a földközösségről írt alapvető tanulmányában egyetlen sort sem szentelt az állattenyésztésnek. Noha „nomád földközösséget” emleget, nem kereste annak okát magában a nomád életben. Igaz, Tagányi csupán egy elfelejtett intézmény múltjára kívánta ráterelni a kutatás figyelmét, s ezért főleg annak bizonyításával volt elfoglalva, hogy a földközösség történetünk minden szakaszában, és az ország egész területén uralkodott. De nem foglalkozott behatóan a felvetett kérdés jogi és gazdaságtörténeti vonatkozásaival, okával. Éppen csak utalt a nemzeti szervezetre, valamint arra, hogy „a földnek és földbirtoknak semmi becse sem volt, csak a rajta élő embereknek”. Ez más szóval azt jelenti, hogy a földbőség és a földnek ezzel járó értéktelensége indította a nemzetségeket a föld közös használatára.³⁴⁹ Az új kutatás több tekintetben módosította Tagányi nézetét, de lényegében nem változtatott rajta. Nemzeti szervezetre, majd faluszervezetre és földbőség határozta meg a föld használatának közös gyakorlatát. Így az állattartás és a földművelés közt fennálló kapcsolat továbbra is homályban maradt.³⁵⁰

A földbőség tényét tagadni nem lehet. A szántók csupán foltok a határ végtelenségében. Nincs szükség a föld erejének kímélésére, egy belterjesebb gazdálkodásra. Addig művelik a határból kifogott vetésterületet, amíg ki nem merül. Akkor elhagyják és engedik, hogy a gyepek újra elfoglalják. Ezért hívják ezt a rendszert talaj- vagy legelőváltónak, mely valóban megkívánja a földbőséget. Sok-sok szabad föld kell ahhoz, hogy a kimerült szántókat a határ más helyén felcseréljék újakkal, friss törésekkel. De a talajváltó rendszer szükségképp nem jár együtt a föld közös használatával, jól megfér az egyéni földhasználat, az első foglalás elvével is. Az utóbbi esetben annyit foglaltak el a határból, amennyit a periodikus váltás éppen megkívánt. Az egyéni gazdálkodás, párosulva a legelőváltó rendszerrel, mindaddig nagyobb nehézség nélkül érvényesülhetett, amíg a bevetett terület nem volt nagy kiterjedésű. A szántó a házhelynek mintegy függeléke. De amint terjeszkedni kezdett a határ rovására, nem lehetett többé közömbös: kié a határ? mi célt szolgál?³⁵¹ Míg a pusztaföldtől elhódított „fogott földdel” továbbra is a közösség rendelkezik, a „ház után való földet” a birtokos minden megkötöttség nélkül élvezi. A „ház után való szántón” kívül a háztelek tartozékainak tekintették az ólaskertetet, sőt helyenként a vizet és a rétet is. Ám tudjuk, hogy a határ korántsem feküdt kihasználatlanul, hanem rajta megszámlálhatatlan tömegű ménes, gulya, nyáj és csorda legelészett. A határ nem volt senkiföldje, mert ott az állatok tanyáztak. A szántókat csak úgy lehetett növelni, ha ez nem sértette az állattartás érdekeit. A legelő miatt különböző korlátozó és szabályozó rendelkezések léptettek életbe, és ilyen formában tért át a szántó-vető az első foglalás gyakorlatáról a nyilas osztáson át a fordulórendszerre. „A fordulórendszer bevezetése kétségtelenül összefügg az állattartás és földművelés közti arány megváltozásával” — írja helyesen Balogh István.³⁵² Amíg az állattartás a legfőbb foglalkozás volt, nem a szántók szabták meg a gazdálkodás rendjét, hanem a legelők. A falu — ha nem is a teljes lakosság — tavasz beköszöntével vándorútra kelt, és követte a legelő állatot a zöld gyepeken. A földművelésnek alkalmazkodnia kellett a nomád pásztortársadalom mozgó életéhez. Tehát hiába volt sok föld a határban, azt a földművelő mégsem mondhatta a magáénak.

Tulajdonképp a határ nem is volt oly végtelen: a vonulások útját, a legeltetés rendjét pontosan meg kellett vonni. A vándorlegeltetés nagyobb szervezettséget, közös megállapodást tett szükségessé a legeltetés módozataira. Nem volt közömbös, ki hogyan terelte állatait. A téli szállás mint szilárdabb pont körül jelentkezett leghamarabb a magántulajdon, de a legeltetést szolgáló nagy térségek nem lehettek az egyén tulajdonában, hanem azokon a közösség uralkodott.³⁵³ A legeltetés csak nagymérvű együttműködés és közös használat mellett volt lehetséges. Így függ össze a határ

közösségi használata a nomád pásztorkodás gyakorlatával.³⁵⁴ Ez a közösségi elv pedig illetékességét az egész határban érvényesíteni próbálta, tehát a határ azon részén is, amely már kivált a legelőből a szántók számára. Amilyen mértékben gyarapodtak a vetések, olyan mértékben volt szükség szervezetségre és irányításra. A legelőkön ősidők óta uralkodó közösségi elv behatolt a földműves világba, és ott megteremtette a földhasználat közösségi formáját. A közös földhasználat annak az elvnek alkalmazása a szántókra, amely a legelőkön volt szokásos.³⁵⁵

Mármost ami a magyarországi kútforrágot illeti, Tagányi Károly számos adatot idéz a magyar földközösségről a 13. századból, és ennél fogva megelégszünk annak a néhány adatnak a közlésével, melyek a 11–12. században tanúsítják a föld közös használatát. Az 1055. évi tihanyi alapítólevél egy helyt megjegyzi, hogy az egyház szolgálai előbb más népekkel együttesen bírtak bizonyos földeket és halászó helyeket.³⁵⁶ Radó nádor különben erősen interpolált oklevele 1057-ből az eredetinek látszó szövegrészben ezt írja: „kivéve 3 halászt és 1 földművest, valamint a közös földből annyit, amennyit 1 eke meg tud művelni”: *exceptis tribus piscatoribus et uno aratore. Ita tamen terra communitate, que uno colitur aratro.*³⁵⁷ A földközösség jelzésére fordul elő a 13. században gyakori szakkifejezés a Szent László korabeli pannonhalmi összeírásban: *Cetera autem loca, que habet commixtim cum populis, ista sunt...*, sőt megtalálható már az 1075-ből való garamszentbenedeki alapítólevélben is.³⁵⁸ Kálmán korából idézhetjük a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű alapítólevelének latin megújítását, továbbá az 1113. évből való zobori összeírást.³⁵⁹ Az 1130–1140-es években készült bakonybéli összeírás, melyet a 13. században megtoldottak, úgyszintén megemlékezik a földközösségről.³⁶⁰ Az 1135. évből datált bozói oklevél — Fejér tökéletlen közlése ellenére is — több helyen tartalmaz adatot a föld közös használatára.³⁶¹ Hoda 1186 körül Pannonhalmának ajándékozta a nyulasi földből öt megillető sorsrészt. A latin *sors* a nyilas osztásból ered, miként azt az 1202–1203 körüli aradi összeírásból látjuk.³⁶²

Nem kívánunk itt bővebben foglalkozni a földközösség történetével. Az adatok önmagukban is elegendőképp igazolják, hogy a föld közös használata földművelés és állattenyésztés céljából általánosan el volt terjedve hazánkban a 11–12. században. A földet a földközösség alapján művelik, mert — ahogy egy előző fejezetben bizonyítottuk — a növénytermelés megléte mellett is alapvetően a legeltető pásztorkodás határozza meg a magyar falu életrendjét. A földművelés alárendelt jellege tagadhatatlan: bizonyítja az oklevelek egész sora. Az ilyen fordulatból, mint amilyen a következő: *pratium cum terra arabili, pratium et terram arabilem*³⁶³ a rét és a legelő megbecsülése tűnik ki.

Politikai rend a honfoglalás után

A magyarság gazdálkodása és életformája két évszázad leforgása alatt igen lassú átalakuláson ment át. Nincs semmi nyoma annak, hogy a nomád pásztorkodás már a 10. század közepén tragikus kimenetelű válságba jutott volna. Az óhazában egykor megállapodott rend túlélte nemcsak a honfoglalást, hanem a királyság megalapítását is, és a hagyomány erejénél fogva fennmaradt — bár módosított formában — a 12. század végéig. Egy új rend körvonalai csak a 13. századdal jelentkeznek.

Társadalom

A magyarság tehát megmaradt nomád pásztornépnek. De ez korántsem jelenti még, hogy ellensége lett volna a földművelésnek, hogy szolgává alacsonyult, ha szántani vetni kezdett. A maga módján, az erdős steppe hagyományai szerint, a földművelés-

nek is helyet adott nomád világában. A viszony a két foglalkozás közt a 12–13. század fordulójáig nem módosult lényegesen; a földművelés mint alárendelt foglalkozási ág alkalmazkodott a társadalom nomád életmódjához, mely a nagymértékben űzött rideg állattenyésztés miatt adott volt. Vajon mi tragikus van abban, hogy bár a magyarság a 11. században mind többet foglalkozott a vetésekkel, de ez a foglalkozás semmit sem változtatott életrendjén? Érdemes idézni Molnár Erik előadását a magyar pásztorvilág 11–12. századi továbbéléséről. Szerinte „a tihanyi alapítólevél... még mindig oly viszonyokat tükröz vissza, melyekben a földművelésnek az állattenyésztéssel szemben kis szerepe van”. Szent László idején „a pásztorélet szokásai még teljes elevenséggel élnek”. „A földművelés a törzsökös magyarság körében csak ebben az évszázadban (12. század) haladt annyira előre, hogy bélyegét a század végén többségének termelőmódjára már ráütötte.” De a Duna–Tisza közti részekben a magyarság „a honfoglalástól kezdve az egész középkoron át elsősorban állattenyésztéssel foglalkozott”.³⁶⁴ Az a válság tehát, amelyből az István-kori új rend megszületett, nem a nomád pásztorgazdálkodás válsága. De akkor mi történt a 10. századi Magyarországon?

Kalandozások

A had joga a zsákmányhoz elismert szabály nemcsak a nomád, hanem a megtelepült népeknél is. Szabad és szabad közt lehetnek különbségek tekintély és vagyon dolgában, de a szabad társadalom egysége még fennállott, mert azonos volt magával a hadal. A fejedelmek és az előkelők természetesen a legértékesebb részt kapták a zsákmányból, azonban az egészre nem teheték rá a kezüket. Ez oly általános szabály, hogy Mongóliában ugyanúgy megtalálható, mint a frankoknál. A had joga a zsákmányhoz vitathatatlan. Miként a frankok krónikása, tours-i Gergely leírja, maga Klodvig sem léphetett túl e jogon. Soissoni győzelme után egy halomra hordták a zsákmányt, és amikor jogos részén túl kért egy korsót, ahhoz az egész közösség hozzájárulása kellett.³⁶⁵ A nomád körből csupán néhány példát kívánunk ismertetni. Attila hunjairól Priskos rhétor azt beszéli el, hogy „a vagyonosabb foglyokat Attila után Szkítia előkelői szokták kiválogatni, mivel ezeket drágábban lehetett eladni”.³⁶⁶ A magyarokkal egyidőben a kazároknál a következő volt a szokás: „Amikor zsákmányt ejtenek, azt a táborhelyen összegyűjtik, aztán az *isa* kiválasztja magának mindazt, amit bími óhajt, s azokat birtokba is veszi, a többi katonáinak hagyja, hogy magok közt megosztanak.” A volgai bolgároknál Ibn Fadlán szerint mindenki megkapja a részét a zsákmányból.³⁶⁷ A mongoloknál pedig azt jegyezték fel, hogy a hadi zsákmányt szétosztották „az előkelők és a közrendűek közt arányosan”. A *mongolok tiikos története* feljegyezte Dzsingisz-kánról, hogy két felszabadított szolgájának a teljes zsákmányra szóló kiváltságot adományozta.³⁶⁸ Nincs okunk feltételezni, hogy az egyszerű magyar kimaradt volna akár a honfoglalás, akár a kalandozások korában a megszerzett zsákmányból.

Nem állítható tehát, hogy a közember rákényszerült a portyázásra, de ennek hasznát csak a főnökök látták. Ha valóban így volt, az olvasó joggal kérdezheti, miért ment egyáltalán kalandozni? És ha már elment zsákmány reménye nélkül, ki tartotta őt el?³⁶⁹ A kérdés nem tisztázódik azáltal, ha törzsi vállalkozásokról beszélünk. Ugyanis a törzsek közül csak azok szerveztek hadjáratokat, amelyek a déli és nyugati határhoz közel laktak, tehát Gyula, Botond, Horka és Lél népe. A fejedelmi törzsnek mindössze egy hadjáratáról tudunk, Taksony 947. évi itáliai betöréséről. A határtörzsek részvétele a kalandozásokban a legegyszerűbb földrajzi elhelyezkedésükből és azokból a politikai kapcsolatokból magyarázni, melyek idővel köztük és a szomszédos országok közt szövődtek.³⁷⁰

Az bizonyos, hogy a nomád pásztor nem azért jár portyázni a szomszédba vagy annál messzebb, mert nincs betevő falatja. Ismerünk olyan nomád népeket (pl. az ava-

rokat), melyek betöréseikkel hosszú időn át nyugtalanították és sarcolták szomszédai-
kat. Aztán, mintha belefáradtak volna a vállalkozásokba! Abbahagyták portyázásaikat,
és így, békekességben éltek tovább jó pár száz évig anélkül, hogy éhen haltak volna.
Ugyanis a nomád pásztort eltartja az állata. Ha pedig — valami oknál fogva — elveszti
állatállományát, „etetett ember” lesz valamelyik rokonnál vagy gazdagnál. Általá-
ban a zsákmány nem arra való, hogy pusztá létét fenntartsa, hanem hogy életét szebbé,
nagyszerűbbé tegye. Az ilyen harcokat nem elesett emberek, hanem ellenkezésképp
pompára törekvő, fényben és dicsőségben élő hősök, magyar szóval élve „bátorok”
kezdeményezik. A *bátor* honfoglalás előtti jövevényszó.³⁷¹ A mongol *baratur*, mely
ugyanazt jelenti, mint a magyar *bátor*, a nomád harcos éleateszmény megtestesítője. A
Titkos történet jobb címet nem tud találni Dzsingisz apjának, mint azt, hogy *baratur*,
vagyis rendelkezett azzal a képességgel, hogy maga köré gyűjtse a hasznos embere-
ket.³⁷² A magyar társadalom már a dél-orosz steppén kitermelt magából ilyen heroikus
magatartást, mely a nagy udvarokban, a kíséret körében igazi melegágyra talált. Ennek
alapja pedig az igen erős vagyoni és származásbeli rétegezés volt. Amit a mohamedán
írók a magyarok portyázásairól és pompakedveléséről, bátorságáról leírnak,³⁷³ az a
kalandozások korának mintegy előzménye. A magyar kalandozások jellegzetessége —
óriási európai mérete — egyedül a viking vállalkozásokhoz hasonlítható. A portyázást
a szomszédba úgy-ahogy meg lehet magyarázni a pusztá zsákmányszerzés vágyából,
de a magyar kalandozásokat aligha.

Az sem hihető, hogy ötven évvel a honfoglalás után az új haza már szűknek bizo-
nyult volna. A honfoglalók minden ellenállást elsöprő lendülete jóval nagyobb hazát
biztosított a magyarságnak, mint amennyire szüksége volt. Ahogyan az avarok,
ugyanúgy a magyarok is a Duna–Tisza-medence széléig terjesztették ki hatalmukat,
így nyugat felé az Ennsig és a morva határig.³⁷⁴ Ismert álláspont, miszerint minden itt
talált szlávra szolgaság várt. Azonban ismerve a lovas nomád népek politikai gyakor-
latát, valószínűnek kell tartanunk, hogy csupán azok a szlávok kerültek szolgaságra,
akik fegyverrel ellenálltak. Az éppenhogy meghódolt vagy alávetett szlávok és egyéb
népelemek nem alkottak oly tömböt, mely a hódító magyarság terjeszkedését gátolta
volna. Glaser Lajos a besenyőknél megfigyelhető népességi arány, valamint a várispá-
nok számának emelkedése alapján arra a következtetésre jutott, hogy kb. harminc
nemzetségből állt a honfoglaló magyarság. Ez a szám a 11. század elejére kb. negy-
venötre szökött, vagyis száz év alatt a növekedés 50%-os lehetett.³⁷⁵ A falvak kialaku-
lását követve, Glaser a nemzetségek szabad kirajzását figyelte meg először a szállás-
terület lakatlanul maradt részeire, aztán a törzsválasztó közőkre, majd ezeken is túl —
gyakran már lakott zónák átugrásával — a gypűelvére. Abaúj és Heves megye kiala-
kulása tanulságos példa erre. A kirajzás már a 10. század második felében meg-
indult,³⁷⁶ s amilyen mértékben lazult a társadalom törzsi és nemzetségi kerete, annál
nagyobb arányokat öltött. Szabó István hasonlóképp természetes folyamatként írja le új
szállások keletkezését, részben a régi szállásokon belül, részben azokon túl.³⁷⁷ De a
terjeszkedés nehézségbe ütközött, amint a királyi hatalom megszilárdult, és rátette a
kezét a gypű senki földjére. Ettől kezdve minden terjeszkedés a gypűelvéen már csak
királyi jóváhagyással történhetett, következésképp a királyi hatalmát gyarapította.

Ez a körülmény világosan jelzi, hol kell keresni a fejlődés mozgatórugóit. A
magyarságra szakadt válság társadalmi és politikai jellegű. A kalandozásokban egyes
törzsek és hatalmi góccok megerősödtek, mások meggyöngültek. A törzsszervezet
meglazult, sőt a bomlás állapotába jutott. Felszámolása nemcsak egy, hanem több
hatalmi góc körül indult meg, aminek emléke a *Nagyobb Gellért-legenda* leírása
Ajtony hatalmáról. Ajtony, akárcsak Gyula már territoriális úr, ki — a legenda szavai
szerint — *dominiumot* gyakorolt a vitézek és a főemberek sokaságán.³⁷⁸ A *dominium*
kifejezés, valamint vámjognak tehát *regale* jognak érvényesítése a Maroson szállított
sórakományok esetében arra enged következtetni, hogy Ajtony országa igazi fejede-

lemség volt, mely — úgy látszik — a déli szomszédra támaszkodott: *accepit autem potestatem a Grecis.* (Nyitva hagyjuk a kérdést, hogy a görögökön valójában kiket kell értenünk.) Marosváron, a későbbi Csanádon fejedelmi udvartartást találunk. Az udvar élén Csanád ispán áll.³⁷⁹ Ajtony tisztségviselőit, főembereit a *Nagyobb Gellért-legenda* „nemeseknek” (*nobiles*) nevezi, míg a *militēs* — az István-kor terminológiájának megfelelően — a kíséret harcos elemei, egyúttal a várak őrei. Noha a *Nagyobb legenda* nyilvánvalóan a 14. századi szerkesztés nyomait viseli magán, az Ajtony-rész híven adja vissza az elveszett 11. századi alapszöveget; erre mutat többek közt a vad ménesek emlegetésén kívül a harcos kíséret *militēs* neve, a 14. századi *servientes*, *familiares* szóhasználat helyett. Az Ajtony-rész leírója az István-korral még — vitán felül — közvetlen kapcsolatban állt, és ezért szövegének hitelt kell adnunk.

Uralmi szervezet

Ismeretes a magyar történetből Ajtony és Gyula bukása István uralmának kezdetén.³⁸⁰ Váraik: Marosvár és Gyulafehérvár már e vereség előtt fennálltak. Ugyanezt kell mondanunk Csongrád váráról is: a szláv név Feketevárat jelent. Szemben az Árpádok „Fehérvárával” „Feketevár” volt a „fekete magyarok” székhelye.³⁸¹ Ismeretes a steppe történetéből a színnel kapcsolatos elnevezések fontossága. A fehér szín a fejedelmi nemesség jele, így hívták pl. az uralkodó törzset vagy törzseket „fehér alánnak” (*roxolan*), „fehér ogurnak” (*saragur*), a nemeseket „fehér csontúaknak” (pl. a kirgizeknél) és a fejedelmi székhelyt — „Fehérvárnak”.³⁸² Amikor tehát Gyula új, erdélyi székhelyének a „Fehérvár” nevet adta, ezzel a központi hatalomtól való elszakadását és országának önállóságát kívánta kifejezésre juttatni. A 10. század közepén a magyar dolgokról legjobban tájékozott bizánci udvar nemhiába azonosította szövetségesének, Gyulának országát Turkiával, azaz Magyarországgal. Minthogy az Árpádok fejedelmi törzsével ellentétben állott,³⁸³ Turkia azonosítása a Temes, Maros, Kőrös folyók által jelzett területtel diplomáciai aktusnak számított. Az ilyen megkülönböztetésekre sokat adó bizánci diplomácia ezzel adta tudtára a világnak, hogy számára Gyula országa képviseli a hivatalos Magyarországot.³⁸⁴ A hajdani különállás emlékéét őrzi a 11. századi magyar szóhasználat is, mely Erdélyt „Magyarországtól” megkülönböztette.³⁸⁵

Várak

E korai — még az 1000. év előtti — időre visszanyúló várszervezet a „fekete magyarok” területén azt bizonyítja, hogy a várispánsági szervezet nemcsak Pannóniában gyökeredett, hanem kiépült az Árpád-törzs hatalmi körzetén kívül is, sőt azzal nyilván párhuzamosan. Nem lehet célunk e tanulmány keretében tisztázni a magyar várispánsági és megyeszervezet eredetének kérdését, csupán annyit kívánunk leszögezni, hogy a magyarok a várakkal és várszervezettel már a honfoglalás előtt a Fekete-tenger körzetében megismerkedtek. Erre vall mindenekelőtt *vár* szavunk, mely honfoglalás előtti iráni átvétel.³⁸⁶ A kazárok két városáról mohamedán írók tudósítanak. Tudjuk azt is, hogy a kazárok talán éppen a magyarokkal szemben építették fel Sarkel, vagyis „Fehérvár” nevű erődjüket.³⁸⁷ Biborbanszületett Konstantinos arról tudósít, hogy a besenyők az erődök egész rendszerét alakították ki a törzsszervezet keretében.³⁸⁸ Rangban első erődjük neve — nem véletlen — Fehérvár. Mindezek a kiragadott példák elegendően tanúsítják, hogy a magyarok a honfoglalás előtt oly környezetben éltek, ahol — iráni és bizánci ösztönzésre — már kifejlődött a várrendszer.

Mindez persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a magyarok az új hazában várépítési hagyományukat idegen példa hatására átalakították vagy tovább fejlesztették. Csak a bizánci, itáliai, német és szláv várszervezet gondos tanulmányozása döntheti el

az átvétel kérdését. Ezt a munkát a magyar történetírás még nem végezte el, és így csak annyit jegyzünk meg, hogy a szláv átvétel elmélete ingatag alapon áll. A nomád társadalomban a várnak egészen más a jelentősége, mint a szlávoknál. Hatalmi góc, székhely, ezzel szemben a szlávok várai eredetileg azt a célt szolgálták, hogy a lakosság veszély idején odamenekülhessen.³⁸⁹ A magyar várispánsági szervezet kezdetről fogva hadi és politikai feladatot látott el, tehát merőben különbözött a szlávok ősi földváraitól. Amíg tehát nincs tisztázva az a kérdés, hogy a szlávoknál — a feudalizálással párhuzamosan — mikor jelent meg a várnak új, merőben hatalmi típusa, addig bajos véleményt mondanunk a szláv várszervezet átvételének lehetőségéről.

Megyék

Nem helyeseljük a megyének mint általános közigazgatási egységnek a tagadását sem. Ez a gondolat nem új, már Pauler idején vitatkoztak rajta, Holub József pedig elmélete alapjává tette.³⁹⁰ Kár volt átvenni és népszerűsíteni, mert elfogadhatatlan. Felfogásunkat e tárgyról másutt már kifejtettük,³⁹¹ és így csak utalunk arra, hogy az oklevelekből és a törvényekből egyaránt világosan megmutatkozik a megye általános közigazgatási jellege. Nem volt a csupán egy-egy várhoz tartozó királyi földek foglaltata, hanem mint igazi hatalmi szervezet mindenkire kiterjedt. Határát pontosan megvonták olyan értelemben, hogy meghatározott emberi településeket ölelt fel. Kapcsolata az egyházi szervezettel nem szembetűnő. Az esperességek egy-egy megyének feleltek meg, a püspökségek illetékessége — nem területe! — viszont több megyét egyesített magában.³⁹² Amikor például István király megalapította a veszprémi püspökséget, az új egyházi körzetet úgy határozta meg, hogy felsorolta az illetékessége alá tartozó *civitasok*, vagyis megyék neveit. A pécsi püspökség alapítólevele is pontosan megszabja a körzetet.³⁹³ Nyugati példák is azt tanítják, hogy a püspökségek határai kezdetről fogva a közigazgatási beosztáshoz igazodtak. Az egyház mindenkitől megkövetelte előírásainak betartását. Akár a dézsma lefizetése, akár a templomba járás tekintetében pontosan tudnia kellett, melyik falu tartozik hozzá. Az egyház pedig az államra támaszkodott, érdeke és szervezete szorosan összenőtt vele. Mindez kétségtelenné teszi, hogy már István király az egész országot átfogó megyeszervezetet létesített.

Territóriumok

Gyula és Ajtony országa jelzi, hogy már a királyság megalapítása előtt megindult a törzsi szervezet felszámolása és a territóriumok kialakulása. Ez a folyamat nyilván a nyugati részeken is jelentkezett, de ott korán a fejedelmi hatalom ellenőrzése alá került, és ezért kibontakozása megakadt. Annyit mindenestre megállapíthatunk, hogy a területiális fejlődés a magyar szállásterület több pontján csaknem egy időben tűnt fel. A törzsközösség bomlása tehát már megkezdődött, amikor István hozzálátott végső felszámolásához.

De a területiális szervezkedés a változásoknak csupán egyik tünete volt. Mert nemcsak a törzsi szervezet bomladozott, hanem maga a nemzeti szervezete is elerőtlenedett. Szent István törvényei beszédes emlékei e folyamatnak. A törvények falvakról, tehát településekről szólnak, nem pedig nemzetségekről. A rendelkezési jog erőteljes hangoztatása az örökösödési joggal szemben törvénykönyvének mindjárt az elején³⁹⁴ a nemzeti szervezete hanyatlására mutat.³⁹⁵

A régi rend meglazulásának következtében a szegényebb magyart már senki se védte. A szabad társadalom egysége megingott: az erősebb rátámadt a gyengébbre, és sokszor szolgaságra is vetette. A kereszténység terjesztése egy okkal több volt erőszak alkalmazására. Erre az anarchikus korra céloz a *Nagyobb István-legenda* írója, amikor szemére veti Gézának, hogy „hatalmaskodva bánt népével”.³⁹⁶ István király véget

kívánt vetni ennek az áldatlan állapotnak, elrendelte, hogy „ezentúl az ispánok és a vitézek közül senki se merészeljen szabad embert szolgaságba taszítani” (I. 22.): *ut nemo comitum vel militum posthac liberam personam servituti subdere audeat*.³⁹⁷ Az „ezentúl” jellemző a helyzetre. A törvény csak azt bünteti, aki *ezentúl* foszt meg valakit szabadságától. De amit a múltban elkövetett, azért nem bűnhődik. Aki pedig a bíróság előtt bizonyítani tudja szabad mivoltát, az a sértő féltől kártérítést nem követelhet, mintahogy a királyi hatalom is eláll a megtorlástól (*ille, a quo in servitute tenebatur, nichil reddat*).

Az idézett törvényekből azonban még azt is megállapíthatjuk, hogy kik voltak a hatalmaskodók. Ezek a gazdag, tekintélyes, tisztség és származás dolgában előkelő „nagyok” (*maiores natu et dignitate*: I. 21.) sorából kerültek ki, akiket a latin nyelvű emlékek *maiores, comites, dives, principes* és László király óta *nobiles* néven is emlegetnek. Fegyveres kísézőik, udvaruknál ellátott embereik mint *militis* szerepelnek. István törvénye e vitézeket a jómódú, tehető emberekkel állítja egy sorba (*miles vel alicuius vir ubertatis*: I. 15.). Mind a *comes*, mind a *miles* kifejezés a szolgálat szempontjából tagolja a társadalmat. Ha a nézőpont a tekintély, akkor a megkülönböztetés: „nagyok és kicsik”, ha a vagyon: „gazdagok és szegények”, ha a szabadság: „szabadok és szolgák”. A közrendű, plebejus, szegény, alacsonyorsú (*vulgaris, plebeius, pauper, tenuis*) pedig az, akit elnyomnak és szolgaságba űznek.³⁹⁸ A törvénykönyvben szereplő közrendűek (*vulgares*) a közsabadokkal azonosak. A „kicsikhez” tartoznak szemben a „nagyokkal”, a „szegényekhez” szemben a „gazdagokkal” és az egyszerű „néphez” szemben a hivatalviselő és katonáskodó *comes-miles* réteggel. Továbbra is tagjai a szabadok társadalmának, és ezért élesen megkülönböztetik őket a servusoktól. Ők az egyszerű, kisbirtokos szabad embert képviselik, de egyúttal mindazokat a szabadokat is, akik már más földjére telepedtek, és valamelyik földesúr szolgálói közt élnek.³⁹⁹

Látjuk, nem minden közsabad vesztette el függetlenségét, de ha mégis földesúri népek közé került, továbbra is mint *libert* tartották számon. „A magyar nép zöme” korántsem jutott szolgaságba a válság éveiben. Ilyen egyszerű birtokos szabad volt pl. Padrag, aki — noha szláv eredetű volt — szabadként élt tovább István király idején abban a faluban, melynek nevet adott. Ivadéakai — ugyancsak szabadok — földközösségben gazdálkodtak a veszprémvölgyi apácák népeivel.⁴⁰⁰ A magyar társadalom 1000 körül nem állt csak urakból és szolgákból.

Szabadok – szolgák

Térjünk át a jobbágyok kezdeteire. István I. 21. és II. 5. cikke bünteti azt, aki másnak szolgáját — annak tudta nélkül — felszabadítja. István király csak a *más* tulajdonát védi ezzel. István király I. 18. cikke akkor pártolja a szolgák felszabadítását, ha a szolga a fölszabadító földesúr *sajátja*.⁴⁰¹ A kérdés igen egyszerű: a király nem tűri más tulajdonának megrövidítését, de szívesen pártolja azt, aki önszántából ad szabadságot rabszolgájának. Egy új, földesúri rendszer kialakulása vált így lehetővé. De az ilyen felszabadított szolga csak akkor került kedvezőbb helyzetbe, ha önállóan gazdálkodhatott. Azonban a felszabadítás nincs összefüggésben a „földre ültetéssel”. A *servus* ugyanúgy juthatott házhelyhez és földhöz, mint a *libertinus*. A 11–12. századi magánuradalmakon egymás mellett találunk *servus-* és *libertinus-*házhelyeket. Miként az Albeus-féle összeírásból kiténik, Pannonhalmán még a tatárjárás előtt is ez volt a helyzet.⁴⁰² Amikor Szines asszony 1146-ban Kutas nevű jószágát 5 *mansióval* és sok állattal Pannonhalmának hagyományozta, néhány szolgáját felszabadította. Nem azt mondja róluk, hogy „földre ültette” őket, hanem hogy oda mehetnek szolgálni, ahová nekik tetszik.⁴⁰³ Ugyanakkor oly szabad hospesekről is beszél (*liberis hospitibus*), akik más földjére telepednének művelés céljából (*qui volunt terram inhabitare et colere*).

Ezeknek szabadsága annyira sértetlen maradt, hogy továbbra is kötelesek a király seregében katonáskodni.⁴⁰⁴

Liberek, libertinusok, servusok, tehát igen különböző társadalmi elemek a földesúr hatalma alatt. Az utóbbiakról helyenként azt olvassuk, hogy a ház, amiben laktak, a föld, amit megművelnek a sajátjuk. László I. 40. cikkelye szerint az önálló házzal bíró *servus* dézsmaköteles: *servis, qui per se habent domos suas*.⁴⁰⁵ Saját állatuk, pénzüik is van. A Kálmán-kori első esztergomi zsinat említ oly egyházi szolgákat, akik saját ökrökkel rendelkeznek.⁴⁰⁶ *Ancilla* pénzéről pedig a *Kisebb* és a *Nagyobb Gellért-legendá* tudósít.⁴⁰⁷ István II. 6. cikkelye szerint a tolvaj rabszolga megválthatja orrát, fülét 5-5 tinóval, ha képes rá.⁴⁰⁸ De a törvénycikk csak általánosságban szól a megváltás lehetőségéről. Vehették a tinót saját pénzüikön, de kaphatták a földesúrtól is. Vajon mit tett ilyenkor az a szolga, aki az úr házában dolgozott, és nem rendelkezett házzal, állattal? A törvény ily szolgákra is gondol.

Jobbágyok

A probléma végtelen leegyszerűsítése lenne azt hinni, hogy a *servus* amint földet, házat kapott, jogilag is jobbágy lett. Nemcsak nálunk, hanem a nyugati országokban is továbbra is az maradt, aki eddig volt, vagyis *servus*. Ezt fejezi ki szolgáltatásának természete, ezt *servus, mancipium* neve. Ura lényegében ugyanolyan joggal és hatalommal rendelkezik vele, mint amikor házi cseléd volt. A hajdani rabszolgatartó hatalma idővel megszűndött, de hogy miképp lett belőle földesúr, azt alapos tanulmánynak kell majd tisztáznia. A kérdés korántsem egyszerű. A házi cselédből is válhat jobbágy, noha nincs önálló gazdasága. És megfordítva: a rabszolga hiába kapott házat, földet, mégsem lett belőle jobbágy. A jobbágy fogalma talán akkor kezdett kialakulni, amikor a *servus* ugyanúgy adóalany lett, mint a *liber*, amikor például már tized fizetésére szoritják, mert háza van.⁴⁰⁹

A jobbágyság és a földesúri jog keletkezése szempontjából igen fontos probléma a más földjén szolgamunkát végző *liber* helyzete. Helyes az az általánosan elterjedt nézet, hogy a szolgákon kívül a szabadok is hozzájárultak a későbbi egységes jobbágyosztály létesüléséhez. Valóban, törvények, oklevelek egyaránt rendelkeznek oly szabadokról, akik földesúri hatóság alá jutottak. Csakhogy a ténynek pusztá megállapítása még nem elegendő. Ugyanis a más földjén élő és dolgozó szabadok jogállása és szolgálata egyaránt igen változó: némelyik alig különbözik a szolgasortól, más viszont szabadabb módon, *libere* szolgál.⁴¹⁰ István király törvénykönyvéből tudjuk, hogy a szolgálatnak volt szabad szerződéses formája is, mely lehetett lovagi, de lehetett paraszti is.⁴¹¹ E rétegződés felderítése elsőrangú kutatói feladat, mert éppen a szabadabb szolgálati formák befolyásolták a földesúri jog kialakulását. Árnyalatnyi különbségek vannak. Az a közsabad, aki a királynak hadmegváltási adót fizet, más elbírálás alá esik, mint a harcos kíséret tagja (*miles*) vagy az egyszerű paraszti munkát végző földesúri szabad (*liber*).

Szabad és szabad között már István király korában nagyok a különbségek. Ennek ellenére a szabad társadalom ugyanolyan egységesen áll a szolgákkal szemben mint korábban. A földesúri hatalom alá jutott szabad továbbra is megtartotta szabad jogállását. Nemcsak a 11., hanem a következő században is a *servust* elkülönítik a *libertől*, függetlenül attól, hogy az más hatalma alatt áll-e vagy nem. A *servus-liber* fogalom-pár majd minden oklevelünkben előfordul a 13. század első feléig. Tiltották, ha valaki szabad embert szolgává tett, viszont szembehelyezkedtek a szolgák és a szabadosok azon törekvésével, hogy kikerüljenek a szolgasorsból.⁴¹² Rabszolgák vétele és eladása a 12. század folyamán egészen általános lehetett. Ezt nemcsak Kálmán király I. törvénykönyvéből tudjuk,⁴¹³ hanem egy arab utazó leírásából is, aki a század közepén három évet töltött Magyarországon, és itt egy szép rabszolgánót vett 10 dénárért.⁴¹⁴ De

a szabadság nemcsak jogi, hanem társadalmi és gazdasági szempontból is megkülönböztető helyzetet biztosított. A földesúri népek közt az első helyen sorolják fel a szabadosokat, akik bizonyos szolgáltatásokra nem kötelesek,⁴¹⁵ és általában soraikból válogatják ki a tisztartókat, a katonáskodó elemet. Ahol ennyire élt még a *servus-liber* ellentét, ott az egységes jobbágyosztály nem alakulhatott ki. Ennek megfelelően más volt a földesúr hatalmának természete a szerződéses szabad, az örökös szabad, a *libertinus* és a szolga esetében. Ahogyan nincs egységes jobbágyosztály, úgy egységes földesúri hatalom sincs.

A szabad társadalom egysége mutatkozik meg abban a törvényekben, mely megállapítja a szándékos emberölés váltságdíját minden szabad számára ugyanabban az összegben, azaz 50 *pensa auribus*. (István I. 14.). Ebben az esetben nem szabad szövegreomlásra gondolnunk, hiszen az emberölés engesztelési díját, a későbbi *homagiumot* akár egész, akár fél összegben, már István király korában alkalmazzák egyéb vétségek elkövetése esetében is, ami aztán az egész középkoron át szokásban maradt. „Ha valaki kardot ránt és megsebesít vele valakit úgy, hogy annak sebe begyógyul és ép marad, fizesse meg az emberölés díját” (István II. 14.). Ugyanígy fizeti, de csak a felét az, aki sebet nem ejtett (István II. 15.). Mármint István II. 4. cikkéből az világlik ki, hogy ez a *homicidii compositio* valóban minden szabadra nézve egyforma volt, 50 *pensa auri*, azaz 50 tinó. Ugyanis a törvény szavai szerint „ha valamelyik *servus* szabad embert (*liber*) ölt, urának tetszésétől függött, megváltja-e 110 tinóval, avagy átadja (a meggyilkolt családnak)”. Amint láttuk, ebből az összegből csak 50 az engesztelés díja, a másik 50 a királyé, a 10 a békéltetőké. Ha a bíró ártatlan szabad embert köttet fel, fizet 110 *pensát* és még el is veszíti összes vagyonát (László II. 6.). A kardrántásért (László II.8.), a ház megrohanásáért (László II. 11.) hasonlóképp fizetendő a *homagium*.

Ami az új, formális rendet létrehozta, az mintegy magként megtalálható a lovas nomád korszakban. Ebben a tekintetben a magyar társadalomfejlődés párhuzamba állítható a mongol nomád feudalizmus kialakulásával. Míg egyrészt a nép és a had még azonos fogalmak, másrészt bekövetkezik a társadalom rétegződése előkelő, gazdag nemesekre és a „feketékné” (*quaracu*) nevezett közrendűekre. A kettő között foglalt helyet a harcos kíséret. Még szövegezéseket is találunk: *ur-uruq, nyögr-ökör* 'társ', *in-inaq*, mely szabályosan egyezik a régi *enövel*.⁴¹⁶ Nálunk a válság időszakában ezek az erők szétvetették az eddigi törzsi és nemzetségi kereteket, és egy új rend tényezőivé lettek. Bizonyos: a gazdagok és nemesek már a honfoglalás előtt a szabadok élén álltak.

Hadi kíséret

A feudalizmus másik szálláscsinálója, a hadi kíséret — mely mint *serviens*-intézmény élt tovább — ugyanígy ősi intézményünk. A „nagyok” e kíséret tagjaira támaszkodva vettek részt a kül- és belküzdelmekben, s — miként István törvényei igazolják⁴¹⁷ — hatalmaskodtak másokon. Ezzel persze nem azt mondjuk, hogy magyar sajátosság: megtaláljuk germán és szláv népeknél meg egyebütt is. De ki kell emelni, hogy a kíséret már e korai időben keltős összetételű. Míg egyes harcosok az úr vagyoni jogi hatalma alatt álltak és felfegyverkezve is szolgák voltak, addig a kíséret szabad és nemesi része szabad szerződés alapján állt szolgálatba. Mindkét esetre legyen elegendő egy példát idéznünk: Priskos rhétor Attila szállásán egy hun fogságba került viminákioni gazdag kereskedővel találkozott, ki kérdésére elmondta, hogy előkelő fogolyként Attila egyik főemberéhez, Onegesioshoz jutott. A rómaiak és az akatzirok elleni hadjáratokban annyi zsákmányt szerzett ura oldalán, hogy sikerült visszaszereznie szabadságát. Barbár nőt vett feleségül, gyermekei is születtek, de továbbra is Onegesios kíséretében maradt, és az ő asztalánál evett.⁴¹⁸ A 908-ig terjedő *Annales Mettenses* többek közt ezt írják a magyarokról: *Liberos ac servos suos equitare ac segitare mag-*

*na industria docent.*⁴¹⁹ Az ilyen kísérettagot a dunai bolgárok feliratai „etetett embernek” hívják.⁴²⁰ Nem véletlen, hogy ugyanezt a kifejezést találjuk — csak latinul — István király egyik törvénycikkében: a jövevény (*hospes*) „táplálóját” (*nutritor*) mindaddig nem hagyhatja el, míg az a megállapodás szerint tisztességgel bánik vele (I. 24.). Ezt a cikket a törvénykönyv két *miles*-re vonatkozó cikk közé helyezi, és így feltehető, hogy a szóban forgó „vendégek” elsősorban *miles*-szolgálatot vállaltak. Szabadon szerződő állapotra vall, hogy az urak (*seniores*) a vitézeket egymástól elcsábították (István I. 23.). Szent István I. 25. cikkelye is olyan *miles ves servus* felkutatásáról rendelkezik, ki más birtokoshoz szökött. A vitézek két faja a nomád korból átöröklődött a középkorra. A várjobbágyok és a magánuradalmak „lovagjai” és „vitézei” a földesúri hatalom alá tartoztak, és éppúgy adták-vették őket, mint a földesúri szabadokat és szolgálkat.

A másik csoport, az ún. *serviensek* és *familiárisok* szabadon szerződtek és cserélhették eltartójukat. Mindkettő előfordul a Kálmán-kori első zsinat 69. cikkében, mely tilalmazza oly szolgáló iskolai oktatását, ki csak az úr akaratából hagyhatja el a szolgálatot.⁴²¹ Amiből kiderül, hogy voltak szerződéses és nem szerződéses, vagyis az úr földesúri népéhez tartozó *serviensek*.

A feudalizmus kialakulása?

Túlzás volna azt állítani, hogy Géza fejedelem és István király intézkedései nyomán alakult ki a feudalizmus Magyarországon. Az új társadalmi hierarchia, mely oly szembeötlő módon jelentkezik a törvények engesztelési díjrendszerében, a nomád társadalom terméke. Ha csak az Árpád-háznak lett volna hadi kísérte, még beszélhetnénk Gézáról és Istvánról úgy, mint a feudális társadalom megeremtőjéről. De minden nagyobb úrnak megvolt a maga magánhada, vitézi kísérte. E tekintetben igen tanulságos István király I. 23. törvénycikke, mely kimondja, hogy „minden egyes úrnak (*senior*) meglegyen a maga vitéze (*miles*)”. Vajon ezt az óhajt úgy kell értenünk, hogy eddig nem voltak magánhadak? Semmiképp sem. Ahogy a nomád kor vizsgálatakor megfigyeltük, a gazdag és előkelő „nagyok” már a királyság megalapítása előtt hadi kísérettel rendelkeztek. Ibn Ruszta szerint a kazár király a gazdagokat kíséret kiállítására kötelezi a vagyon arányához mérten.⁴²²

Abból a harcból, melyet a „nagyok” fegyveres csapataikkal vívtak az uralomért és a befolyásért, az Árpádok fejedelmi hatalma került ki győztesen. A győzelem kivívásában a fejedelmi hatalom maga is ilyen magánseregre támaszkodott. Az idegen „vendégek” szerepének emlegetése az írott hagyományban erre vall. De sem Géza, sem István nem gondolhatott arra, hogy a gazdagokat kiirtsa és magánseregeiket feloszlassa. István király idézett törvénye épp ellenkezőleg kifejezetten elismeri e hatalmakat mint az új rend alapjait. De míg ezek az erők az anarchia éveiben a bomlás felidézői, a központi hatalom megerősítése után az új rend támaszai. Ebben az istváni új rendben a magánhadak és magánhatalmak feladata a központi hatalom támogatása. Ezt a király esetenként különböző mértékben éri el, sikere anyagi és hadi hatalmától és személyi képességeitől függ. A hatalmi túlsúly biztosítása a magánhatalmakkal szemben — ez István királytól kezdve minden fejedelmi politika alapja.

Dinasztia alapítás

Az új rendért vívott harccal egy időben, azzal szorosan egybefonódva folyt a küzdelem az uralkodó fejedelmi nemzetségen belül is. Mi volt Géza fejedelemnek és fiának célja ezzel a háborúsággal? A felelet világos: uralkodó dinasztia alapítása. E vonatkozásban Géza fejedelem arra a Klodvig frank királyra emlékeztet, kit úgyszintén saját

nemzetiségének pusztítójaként emleget a hagyomány. A dinasztia alapítás jele, hogy Géza még életében utódul jelölte fiát, és „erre mindenkitől esküt vett”.⁴²³ A trón eddig is az Árpád-nemen belül öröklődött, de az oldalágak uralkodási igényének kizárása nélkül, ahogy ezt a szokást érvényesülni látjuk a besenyőknél.⁴²⁴ De Géza az örökösödés jogát családjának tartotta fenn — és ahogy Koppány történetéből látjuk — nemzetiségének nem kis bosszúságára. E nagyjelentőségű változás szorosan kapcsolódik a nyugati kereszténység felvételéhez és a királyság megalapításához.

Történetírásunk az utolsó évtizedekben helyesen ismerte fel a dinasztia alapítás jelentőségét. Bár méltán lehet kifogásolni, hogy ismét szóba került a száműzött Edward angolzász herceg házassága István király állítólagos leányával, Ágotával. Miként azonban Herzog József már 1939-ben példás módon megvilágította, Edward király felesége nem volt István király leánya.⁴²⁵ Ez nyilván azok közé a jámbor genealógiai legendák közé tartozik, amelyeket István király nagy híre és népszerűsége kellett fel, de amelyeknek vajmi közülük van a történelmi valósághoz. E körbe tartozik például a csehországi Szent Iván István-rokonsága.⁴²⁶ E mendemondák is megerősítik: Istvánról a köztudatban is a sikeres uralkodó képe élt.

Forráskérdések

A magyar történetírás általában hajlik arra, hogy a magyarság sorsát önmagából értse meg. Ez a szemlélet elhanyagolja az egyetemes összefüggések felderítését, az európai háttér megrajzolását. Egy kicsit még mindig *extra Hungariam* módra lát és gondolkodik. Pedig a nomád élet megértésével kapcsolatban már meggyőződhetünk arról, minő jó szolgálatot tesz az összehasonlító anyag. A feudalizmus kialakulásának a kérdése ugyancsak széles távlatú tárgyalást követel. Még inkább áll ez a követelmény a külpolitikai kapcsolatok kutatása terén. A magyarság nem magára hagyatva vívódott az új rendért, hanem külső tényezők segítették őt ebben. Mind a fejedelmi hatalom, mind a partikularizmus idegen hatalomra próbált támaszkodni. A magyar ügy általános európai ügy lett. Bizánc és a frank-német birodalom az előterében elterülő „barbár” országokat már a Karoling idők óta sorra próbálta megnyerni a maga számára. A Kelet és Nyugat közti küzdelem Észak- és Kelet-Európáért 950–1000 táján új szakaszba érkezett. A kijevi oroszoktól kezdve egészen Dániáig a határzóna népei egymás után végleg „megtértek”, és csatlakoztak a középkori világ rendjéhez. Ebbe a keretbe tartozik a magyar királyság megalapítása is. A politika, a térítés és a kulturális kapcsolatok terén Nyugat és Bizánc egymással versengett a magyarországi befolyásért. E párviadalban a két vezető birodalmon kívül majd minden szomszéd részt vett, közülük Bajorország és Velence szerepe a legfontosabb.

Külkapcsolatok

Az egyetemes távlat szüksége különösen érezhető ott, ahol a fejedelmi hatalomnak és partikuláris erőnek külpolitikai kapcsolatairól van szó. Az olvasó hiába várja, hogy tisztázódjék előtte a fejedelmi ház bizánci, bajor-német és velencei politikája. A magyar fejedelmi politika nem járt bajor járszalagon, hanem Quedlinburg óta kifejezetten jó viszonyt kívánt fenntartani a császársággal. Ehhez elnyerte a császár „kegyét és biztatását”. Cseh- és Lengyelország — bár laza kötelékkel — a német birodalom hűbérországai lettek, Magyarország azonban az augsburgi csatavesztés után sem hódolt meg. Mint független ország koronára tarthatott igényt, míg két szomszédja uralkodóinak meg kellett elégednie a hercegi ranggal. Éppen a magyar szuverenitás elismerése volt az a „kegy és biztatás” — a kortárs Thietmar püspök szavai —, amellyel a császár lehetővé tette a királyság megalapítását. Géza és István korona nélkül is mint független fejedelmek irányították a térítést és szervezték az egyházat.⁴²⁷

Sokan úgy vélekednek, hogy Géza fejedelem azért fordult a német császárhoz, mert az ő támadása lehetett a legveszélyesebb számára. Talán éppen fordítva helyes a tétel: Géza azért kereste 973-ban I. Ottó császár támogatását, mert Bizánc tönkre zúzta a bolgár birodalmat, és 972-ben annak dinai tartományai is fősége alá jutottak.⁴²⁸ Géza fejedelem egyik leánya Sámuel bolgár cár fiának, Gabriel Radomirnak volt a felesége 983 körüli elűzéséig.⁴²⁹ Tehát volt olyan nagy, ha nem nagyobb a görög veszedelem, mint a német. A magyar kereszténység bizánci gyökereiről szóló tanulmányunkban⁴³⁰ rámutattunk a fejedelmi ház nyugati politikájának gyökereire. Miután Gyula és Ajtony Bizáncra támaszkodott, ami a görög kereszténység elterjedésének is kedvezett, a partikularizmus felszámolására törekvő fejedelmi hatalom számára nem volt más választás, mint a csatlakozás Nyugathoz. I. István választását a politikai érdek sugallta. Ugyanabban a tanulmányban még azt is kifejtettük, hogy 948 táján, tehát még a fejedelmi hatalom felemelkedése előtt az egész magyarság Bizánc és így a görög kereszténység felvétele mellett döntött. Ugyanis ebben az időben a magyarság vezető fejedelmei megjelentek Konstantinápolyban, megkeresztelkedtek, és a császár „barátai” lettek: Termacsu, Árpád dédunokája nyilván a fejedelem megbízásából, Bulcsú karcha, „Turkia harmadik fejedelme” s valamivel később Gyula is, a fejedelem után következő méltóság viselője. Ugyanott még arra az eredményre is jutottunk, hogy a magyar kereszténység görög eredetű, és szokásaiban a legújabb időkig az maradt. Ez kétségtelenül igen régi bizánci kapcsolatra utal.⁴³¹ Tehát a magyarság először Bizánc-hoz csatlakozott, és csak fejedelmi házában „hütlensége” folytán került Nyugat táborába. Ha azonban ily jelentős volt a magyar „bizantinizmus”, akkor a német érdem és befolyás korántsem lehetett oly döntő, mint ahogyan azt eddig a — főleg német — történetírás feltüntette.

István király törvényei és az *Intelmek*

Még két kérdésre kell röviden kitérni: az egyik István király törvénykönyve, a másik az *Intelmek*.

István törvényeinek szövegkritikai vizsgálata komoly tanulmányt igényel; épp ezért nem foglalkozunk itt bővebben velük. Szükségesnek tartjuk azonban leszögezni, hogy nincs miért kétségbe vonni az I. 1–5. és a II. 17. cikkelyek hitelét.⁴³² Régóta ismeretes, hogy a törvénykönyv I. 1–2. cikkelye a 847. évi mainzi zsinat szövegének szó szerinti átvétele, a I. 3–5. cikk pedig pseudoisidori kölcsönzés, ugyancsak betűhíven.⁴³³ Amilyen természetesnek hat az ilyen kölcsönzés István király korában, oly érthetetlennek látszana történetünk valamelyik későbbi századában. István kapcsolata a német császársággal könnyen magyarázza a mainzi zsinat két kánonjának átvételét. A II. törvénykönyv 17. cikke Bónis szerint a Kálmán király alatt tartott második zsinat 2. és 3. cikke alapján készült *interpolatio*.⁴³⁴ Erre vonatkozóan ugyanazt kell mondanunk: Schiller szerint ez a törvénycikk a 847. évi mainzi zsinat 5. pontja alapján készült. Nem meglepő, hisz magának a királynak I. törvénykönyve is több ízben hivatkozik első királyunk törvényeire.⁴³⁵

Bónis szerint az *Intelmek* István király halála után, de szenttéavatása előtt, valószínűleg András király idejében keletkezett, és talán „a rimes próza nagy mestere: Miklós püspök” műve.⁴³⁶ Elmélete tulajdonképp nem egyéb mint Guoth Kálmán nézetének javított kiadása. Amit Guoth érveiből átvett, azt Deér József és Balogh József⁴³⁷ annak idején Guoth elméletét támadva már kellő bírálatban részesítette. Guoth kétségeit az *Intelmek* iránt legutóbb Horváth János sem tartja megalapozottnak.⁴³⁸ Bónis saját perdöntő érve: „a *principes* kifejezés a főurakra István törvényeiben ismeretlen. Először 1075-ben használja a garamszentbenedeki alapítólevél...” Valóban, a *principes* kifejezést István törvényei nem használják. De ez pusztá véletlen, mert István uralkodása előtt és közvetlen utána sűrűn fordul elő a külföldi irodalomban és okleveles gyakorlatban.⁴³⁹ De ha már perdöntő bizonyíték kell, idézhetjük az *Intelmek* c.VII

senioribus kifejezést, mely István törvényeiben még előfordul (I. 21., 23., 28.; II. 3., 4., 16., 17.), de azután már nem. Helyette László törvényei *dominust* írnak (I. 18., 24., 25.; II. 11., 12., 16. stb.), mely olykor István törvényeiben is feltűnik már (I. 8., 20., 35.). Ez egymaga elegendő bizonyíték az *Intelmek* István-korabelisége mellett. Mindezt beleillick abba a képbe, miszerint államalapító királyunk intézményeinek mintáit Nyugatról vette.⁴⁴⁰

JEGYZETEK

- 1 Ld. *Gerevich Tibor* összefoglaló kiadványát: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938. Vö. *Dercsényi Dezső* két tanulmányát: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1941.; XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest régiségei 13. Szerk. *Nagy Lajos-Zakariás G. Sándor*. Bp. 1943. 257–293.
- 2 A „magyar út” fontosságára már *Glaser Lajos* srámatatott *Der Levantenhandel über Ungarn im 11. und 12. Jahrhundert* c. cikkében. *Ungarische Jahrbücher* XIII (1933) 363.
- 3 *Bónis György*: István király. Bp. 1956. Vö. *F. Ueberweg*: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Új kiad. II. Hg. *B. Geyer*. 1928. évi kiad. 187.
- 4 Vö. *A. Clerval*: Les écoles de Chartres. Paris 1895. 63., 109.
- 5 A franciák szerepéről: *Balogh Albin*: A tihanyi alapítólevél. Magyar Nyelv LVIII (1957) 35–42.
- 6 *Ex miraculis s. Gerardi auctore Widrico*. MG SS IV, 509. Vö. *Balogh Albin*: Szent István egyházi kapcsolatai Csehszaggal, Németországgal, Franciaországgal és Belgiummal. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. *Serédi Jusztinián*. Bp. 1938. (A továbbiakban: Szent István-émlékkönyv.) I. 462.
- 7 *Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensis* MG SS XV, 964. *J. Sawicki*: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans. *Ungarische Jahrbücher* IX (1929) 423–425.
- 8 *Laurentius de Leodio*: Gesta episc. *Virdunensium*. MG SS X c.2, 492.
- 9 *Chronicon s. Huberti Andaginensis*. MG SS VIII c.19, 579. és c.40, 590.
- 10 *Chron. saec. XIV. c.109*. SRH I. 375.; *F. Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874. (A továbbiakban: Mon. Strig. I.) 60. Vö. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2. kiad. Bp. 1899. I. 117. skk.
- 11 Belgrádról mint püspöki székhelyről: *H. Gelzer* közli II. Basileios császár rendeletét a bolgár püspökségekről, 1020 tájáról, valamint 11–12. századi püspökségi jegyzékeket. *Byzantinische Zeitschrift* I (1892) 257. és II (1893) 43.
- 12 *Fejérfataky László*: Kálmán király oklevelei. Bp. 1892. 42.
- 13 *Baumgarten Ferenc*: A Saint-Gilles apátság összekötései Magyarországgal. Századok XL (1096) 403–406.
- 14 *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. Szent István-émlékkönyv III. 285. skk.; *Galla Ferenc*: Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai. Uo. I. 322. skk.; *Eckhardt Sándor*: I. Endre francia zarándokai. Magyar Nyelv XXX (1936) 38–40.
- 15 *Legenda s. Ladislai regis c.7.*; *Chron. saec. XIV. c.139*. SRH I. 521. és II. 417.
- 16 *F. Rousseau*: La Meuse et le pays mosan en Belgique. Namur 1930. *E. Ennen*: Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953. 212. skk.
- 17 *Bárcei Géza*: A középkori vallón–magyar érintkezésekhez. Századok LXXI (1937) 399–416.
- 18 „*Latini, qui Hungarorum consuetudini legitime consentire noluerint... Pecuniam vero, quam hic acquisierunt, hic relinquunt...*” *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. (A továbbiakban: *Závodszy*.) 163.
- 19 *Bárcei G.*: i. m. 411.
- 20 *Radó Polikárp*: Libri liturgici manu scripti Bibliothecarum Hungariae. Bp. 1947. 49. sz., 176–181.
- 21 A Szelepcsényi-kódexet liturgikus szempontból *Radó Polikárp* dolgozta fel: Hazánk legrégebb liturgikus könyve: A Szelepcsényi-kódex. Magyar Könyvszemle LXIII (1939) 352–412. Felfogásától csak annyiban térünk el, hogy az általános „északi frank” meghatározást a pontosabb „lotaringiai” jelzővel cseréltük fel.
- 22 *Berkovits Ilona*: A magyar miniatúra-festészet kezdetei. Magyarságtudomány I (1942) 494. skk.
- 23 A Pray-kódexről *Kniewald Károly*: A Pray-kódex Sanctorale-ja; *uo.*: A Pray-kódex tartalma, kora és jelentősége. Magyar Könyvszemle LXIII (1939) 1–53.; *uo.* 413–415.
- 24 *Kniewald Károly*: A „Hahóti-kódex” (Zágrábi MR. 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. Kiegészítette *Kühár Flóris*. Magyar Könyvszemle LXII (1938) 97–112.
- 25 *Radó P.*: 20. sz. jegyzetben i. m. 50. sz. 181–183.
- 26 *Kniewald Károly*: Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća. Zagreb 1940. 2.
- 27 *Gerevich T.*: 1. sz. jegyzetben i. m. 231.
- 28 Az ún. pécsi műhelyről ld. *Dercsényi Dezső* jellemzését: A magyarországi művészet története I. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. *Dercsényi Dezső*. Bp. 1956. 31. skk.

- 29 Erről legutóbb *Csapodi Csaba*: A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. Pannonhalmi a XI. században. Magyar Könyvszemle LXXIII (1957) 14–24.
- 30 Görög példa *Komjáthy Miklós*: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 26 (1955) 27–47.
- 31 *Zoltvány Irén*: A magyar benoés irodalom a tatárjárás előtt. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. *Erdélyi László–Sörös Pongrác*. Bp. 1902–1916. (A továbbiakban: Pann. rt.) I. 360.
- 32 Csak egy példa: a kaszáról nem elég azt tudnunk, hogy a szlávoktól vettük át, hanem az is tudnunk kell róla, hogy kezdetben csak a szénagyűjtésnél használták. Nem csak a honfoglalást megelőző bolgár-törökök korában volt ez így; az adatok tanúsága szerint még a 16. században sem kaszával, hanem sarlóval arattak. *Belényesy Márta*: A földművelés Magyarországon a XIV. században. Századok XC (1956) 543.
- 33 A kocsai történetéről *C. F. Fox*: Sleds, Carts and Waggons. Antiquity V (1931) 185–199.; *R. H. Lane*: Waggon and their Ancestors. Uo. IX (1935) 140–150. s főleg *Ch. Singer–E. J. Holmyard–A. R. Hall* (ed.): A History of Technology II. Oxford 1956. 537–562. A minket érdeklő fejezetet (Vehicles and Harness) *E. M. Jope* írta meg. A lovak és ökrök alkalmazásáról a mezőgazdaságról *R. Grand*: L'agriculture au Moyen Âge. Paris 1950. 444–470. Vö. *J. H. Clapham–E. Power* (ed.): The Cambridge Economic History from the decline of the Roman Empire I. The agrarian life of the Middle Ages. Cambridge 1942. 132. skk.
- 34 *Bökönyi Sándor*: A szkíták kocsija. Bp. 1956.
- 35 *M. I. Rostowzew*: Skythien und der Bosphorus I. Berlin 1931. 601.
- 36 *B. Spuler*: Die Goldene Horde. Leipzig 1943. 265., 409. skk.; *B. Vladimirtsov*: Le régime social des Mongols. Paris 1948. 46–51.; *E. Haenisch*: Die geheime Geschichte der Mongolen. 2. kiad. Leipzig 1948. I, III, X, 8, 34, 110.
- 37 c.12 és 16. SRH II. 497., 504.
- 38 *Závodszyk*: 170.
- 39 *Belényesy M.*: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században I. Ethnographia LXV (1954) 402. skk. Itt megtalálhatók a nyugati párhuzamok is.
- 40 *Fejérfataky László*: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle, új folyam I (1893) 16. Ld. még 1237–1240: Pann. rt. I. 772.
- 41 A szövegeket ld. SRH I. 178., 341. és II. 478., 502. Egy-más-hoz való viszonyokról cikkünk: A Vazul-hagyomány középkori kútfontokban. Levéltári Közlemények 18–19 (1940–1941) 320. skk.; *C. A. Macartney*: The Medieval Hungarian Historians. Cambridge 1953. szerint a Kisebb-legenda a 11–12. század fordulóján készült. Ezzel szemben — úgy véljük, helyesen — *Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 176–187., 310. skk. a 13. századba helyezi.
- 42 „non quolibet iumento, sed modico utebatur vehiculo”: a Nagyobb és a Kisebb Gellért-legendában (SRH II. 474., 497.) c.12, illetőleg c.4. A szokatlan „non quolibet iumento” fordulat a Nagyobb Gellért-legendá brlódal-anekdótájában is előbukkan, ami bizonyítja e fordulat régiségét. Vö. *Horváth J.*: i. m. 174–175.
- 43 c.9. SRH II. 493.
- 44 Kisebb István-legenda c.6. uo. 398.
- 45 c.15. uo. 502.
- 46 *Waldapfel József*: Corde->kordé. Egyetemes Philológiai Közöny LVIII (1934) 189–190.
- 47 *Bárczi Géza*: Magyar szöfejtő szótár Bp. 1941. (A továbbiakban: *Bárczi*: Szöfejtő szótár.) 171.
- 48 *Kniezsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Bp. 1955. (A továbbiakban: *Kniezsa*: Szláv. jöv. I.) 759–761.
- 49 *Ecsedi István*: A nomád pásztorenyhelyek a Hortobágypusztán. Néprajzi Értesítő XIV (1913) 203–204.; *Chr. Wakarelski*: Die bulgarischen wandern Hirtenhütten. Acta Ethnographica V (1956) 1–82.
- 50 *A. J. Joki*: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. Helsinki 1952. 356.
- 51 Vö. *A. Zeki Validi*: Ibn Fadlân's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3.) Leipzig 1939. 120–121.
- 52 Mongol eredetéről ld. *B. Spuler*: 36. sz. jegyzetben i. m. 409.; *Kowalewski* 1717b.; *G. J. Ramstedt*: Kal-mükisches Wörterbuch. Helsinki 1935. 390a.
- 53 *B. Vladimirtsov*: 36. sz. jegyzetben i. m. 41., 46–51.
- 54 *Bárczi*: Szöfejtő szótár. 302. és *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 765. lehetónek tartják a szláv kölcsönzést, de maguk is beismerik, hogy a magyarak megfelelő szláv szó nincs.
- 55 Nagyobb Gellért-legendá. SRH II. 498.
- 56 *Bónis Gy.*: 3. sz. jegyzetben i. m. 60.
- 57 Legenda maior c.12. Legenda minor c.5. SRH II. 497., 475.
- 58 *R. Grand*: 33. sz. jegyzetben i. m. 619. skk. Parnában és Vervins-ben még a 13. század közepén is kézi vagy állati erővel hajtott malmok felállítására adnak engedélyt. Kézzelel forgatott malmok ábrái 14. és 15. századi lengyel miniatűrökön. Közli *L. Niederle*: Manuel de l'antiquité slave II. Paris 1926. 197. A tiszalóki házhely-ásatások kézimalom-köveket is napvilágra hoztak a 12. század végéről. Ld. *Méri István*: Beszámoló a Tiszalók-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményéről I. Archeológiai Értesítő 79 (1952) 62.

- 59 Lex Salica 24, 1–2–3.; 33, 3.
- 60 Historia Francorum III, 19.; Liber vitae patrum XVIII, 2. MG Scriptorum rerum Merovingicarum I, 129. és 734–735.
- 61 Az adatok rövid áttekintését adja *M. Bloch*: Avènement et conquêtes du moulin à eau. Annales d'Économie et sociale VII (1935) 538. skk.; *R. Grand*: i. m. 620. skk. A malom felhasználása más ipari célra: *B. Gille*: Le machinisme au Moyen Âge. Archives Internationales des Sciences VI (1953) 282.
- 62 Vízimalmok első hiteles említése: 1157–1158 kör.: *Fejérpataky László*. III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 2. sz. 28.; 1171: *G. Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae. (A továbbiakban: *Fejér*: Codex.) IX. 7. 632.; 1181: *Fejérpataky L.*: uo. 4. sz. 39. stb. Nem vehető tekintetbe az 1015. évi pécsváradi alapítólevél adata (*Kardosy János*: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 83.), mert interpolált, valamint a hamis 1093. évi tihanyi oklevél (Pann. rt. X. 498.). Más oklevelek „malmairól” nem lehet megállapítani, hogy milyen erővel működtek. A 13. század elején már kallómalmok is vannak a nyugati határszélen: 1206–1218: Sopron vármegye oklevéltára. Szerk. Nagy Imre. I. Sopron 1899. 6.
- 63 *Horváth J.*: 41. sz. jegyzetben i. m. 174. skk., valamint a Legenda minor helyes jellemzését uo. 181. skk. *Balogh József*: Szent Gellért és a „symphonia ungarorum”. Bp. 1926. füzetének kevés hasznát vették.
- 64 A szövegek: SRH II. 497–498.
- 65 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 175. Vö. *Németh Gyula*: A zárt *e* bolgár-török jövevényszavainakban. Magyar Nyelv XXXVIII (1942) 7.: *kölyü* < *bolg. *kily*).
- 66 *A. Gabain*: Altürkische Grammatik. Leipzig 1950. 56., 300. Vö. *Gombocz Zoltán*: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. (A továbbiakban: *Gombocz*: Lehnwörter.) 112.; *Ligeti Lajos*: Régibb török jövevényszavaink magyarázatához. Magyar Nyelv XXIX (1933) 279.; *Bárczi*: Szófejtő szótár. 229. Vö. *Juhász Jenő*: Az öröl családja. Magyar Nyelv XLVI (1950) 137. és *Pais Dezső*: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. Uo. XLVIII (1952) 172.
- 67 c.5. SRH II. 475.
- 68 *L. Niederle*: 58. sz. jegyzetben i. m. 67–69. Az új kiadás változtatás nélkül adja a szöveget cseh nyelven.
- 69 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 507.
- 70 *Herodotos* IV 110–117.
- 71 *Chronicon* VIII, 4. MG Scriptorum rer. Germ. Nova Series IX. Berlin 1935. 498–499.
- 72 *Horger Anjal*: Magyar szavak története. Bp. 1924. 99–100.; *Bárczi*: Szófejtő szótár. 159.; *Juhász Jenő*: Mind. Magyar Nyelv XXXIX (1943) 317.
- 73 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 277., bár *Gombocz Zoltán* az egyeztetés nehézségeiről beszél: Lehnwörter. 118–119.
- 74 Vö. *Bárczi*: Szófejtő szótár. 179., 265.
- 75 *Balogh József*: A portyázó magyarok kucsujára és a német püspökök süvege. Ethnographia XXXVIII (1927) 42.
- 76 *Bárczi* (Szófejtő szótár. 148.) szerint azonban csak oszmán-török eredetű.
- 77 Minderről *Fehér Géza*: Tanulmányok a népvándorlás kori steppei népek viseletéről I. Archeológiai Értesítő 83 (1956) 152–165. Vö. *A. Zeki Validi*: 51. sz. jegyzetben i. m. 60., 63., 176., 178–179.
- 78 *Bónis Gy.*: 3. sz. jegyzetben i. m. 66.
- 79 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 18.
- 80 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 145.
- 81 *Ligeti Lajos*: Régibb török jövevényszavak magyarázatához. Magyar Nyelv XXXI (1935) 283.; *Bárczi*: Szófejtő szótár. 52.
- 82 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 297.
- 83 Az ótörök *gap* 'bedecken, fangen' igéből való. *A. Gabain*: 66. sz. jegyzetben i. m. 326–327. Vö. *Gombocz*: Lehnwörter. 105.; *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 872.
- 84 *Bárczi Géza*: A magyar szókincs eredete. Bp. 1951. (A továbbiakban: *Bárczi*: Szókincs.) 51.
- 85 *Ligeti L.*: 81. sz. jegyzetben i. m. 282.; *Németh Gy.*: 65. sz. jegyzetben i. m. 7. felvesz egy bolgár **kidmân*-t; *A. Gabain*: i. m. 313. A török *käd*-, *ked*- igéből származik: 'felvenni', 'felolteni'.
- 86 Vö. *Ligeti L.*: Uo. 284.
- 87 *Kunos Ignác*: Šejx Sulejman Efendi's cagataj-osmanisches Wörterbuch. Bp. 1902. 173.; *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 757.
- 88 Vö. *G. Wichmann*: Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. Helsingfors 1903. 95–96.
- 89 A szokmány *Gombocz Zoltán*nak a csuvasos átvételekről szóló jegyzékében hiányzik. *Kniezsa* (Szláv jöv. I. 757.) szerint „legvalószínűbben a románból származik”, amivel nem érthetnek egyet.
- 90 Valószínűleg a *soq*- 'weben' jelentésű igéből. Vö. *N. Pröhle*: Karatschajisches Wörterverzeichnis. Keleti Szemle X (1909) 132.; *Bálint Gábor*: Kazáni tatár nyelvtanulmányok 2. Kazáni tatár szótár. Bp. 1876. 142.: *suk*- vemni, ütni, *kinder suk*- vásznat szőni; *A. Gabain*: 66. sz. jegyzetben i. m. 334. *soq*- 'stampfen, zerstoßen'.
- 91 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 945–946.
- 92 Uo.

- 93 Gardízi szövegét magyar fordításban ld. *Czeglédy Károly: A magyarság Dél-Oroszországban. A magyarság őstörténete.* Szerk. *Ligeti Lajos.* Bp. 1943. 107.: „Ötözékük turbánból, ingből és kabátból áll”; *V. Minorsky:* Hudud al-‘Alam. The regions of the world. Oxford 1937. magyarázatában így fordít: „Their clothes resemble those of the Arabs and consist of a turban, a shirt and a coat (jubba).” 321.
- 94 *Németh Gyula:* Keleti eredetű magyar ruhanemek. Nyelvtudományi Közlemények L (1936) 327–328.; *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 945.; *Pais Dezső:* Suba, zsupica. Magyar Nyelv XXXVII (1941) 288. szerint az átvétel oly korai volt, hogy az idegen szókezdő *ž* még *ř* hangalakban honosodott meg.
- 95 *Idézi Szendrei János:* A magyar viselet történeti fejlődése. Bp. 1905. 17.
- 96 *G. Wiet:* Ibn Rusteh. Le Caire 1955. 159.
- 97 *Szendrei J.:* i. m. 7.
- 98 *Bárczi:* Szókincs. 52.
- 99 A magyar honfoglalás kútfdi. Szerk. *Pauler Gyula–Szilágyi Sándor.* Bp. 1900. (A továbbiakban: A magyar honfoglalás kútfdi.) 235.
- 100 *Vö. R. v. Erckert:* Sprachen des Kaukasischen Stammes. Berlin 1895. 81., 142., 177., 359. sz. A *kurtak* jelentéséhez ld. *A. Zeki Validi:* 51. sz. jegyzetben i. m. 80., 89., 226. *F. J. Steingass* perzsa szótárában (A comprehensive Persian–English Dictionary. London 1957.) 1021.: *kurtak* „a short tunic close to the body like a cuirass, with sleeves reaching to the elbows”. A *gabá’* 950.: „a short tunic open in front; a close long gown worn by men; a shirt”.
- 101 *G. J. Ramstedt:* 52. sz. jegyzetben i. m. 173b.; *Kowalewski* 751a. *Vö. Kniezsa:* Szláv jöv. I. 656.
- 102 Erre érdekes példákat hoz fel *R. v. Erckert:* Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig 1887. 102.
- 103 *Czeglédy K.:* 93. sz. jegyzetben i. m. 108.; *V. Minorsky:* 93. sz. jegyzetben i. m. 321.; *Bölcs Leó* Taktikája kiad.: A magyar honfoglalás kútfdi. 33. XVIII. fej. 44. cikk.
- 104 *Gardízi Czeglédy Károly* fordításában (93. sz. jegyzetben i. m.): *Czeglédy értelmezése* szerint „gyöngy” áll a szövegben. Különben a gyöngy honfoglalás előtti jövevény. *Bárczi:* Szófejtő szótár. 104.
- 105 *R. v. Eckert:* 100. sz. jegyzetben i. m. 127.; *Ligeti L.:* 81. sz. jegyzetben i. m. 284.; *Bárczi:* Szófejtő szótár. 17.
- 106 *G. Wiet:* 96. sz. jegyzetben i. m. 161.; *Czeglédy K.:* i. m. 108–109.; *V. Minorsky:* i. m. 321.
- 107 *Gombocz* (Lehnwörter. 75.) mint csuvasos eredetű szót tartja számon a honfoglalás előttről, de lehet más nyelvből is.
- 108 *Munkácsi Bernát:* Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben I. Bp. 1901. 482.; *Bárczi:* Szófejtő szótár. 214.; Szókincs. 52.
- 109 *Bárczi:* Szófejtő szótár. 333., de Szókincs. 52. ide sorolja.
- 110 *Endrei Walter:* A lábitós szövészék az Árpád-kori Magyarországon. Magyar Tudomány, új folyam II. (1957) 309–329.)
- 111 *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 311–312.
- 112 Különösen szembeűl ez a lótarás magyar terminológiájában. *Vö. Moór Elemér:* A magyar lótenyésztési és lovas-terminológia szláv elemei szó-, nép- és művelődéstörténeti szempontból. Magyar Nyelv L (1954) 67–71.
- 113 Az adatokat ld. *Gombocz:* Lehnwörter. 92.
- 114 *W. Miller:* Die Sprache der Osseten. 1903. 104.
- 115 *R. v. Eckert:* 100. sz. jegyzetben i. m. 96.: *keten* a kumük, karacsaj és a kaukázusi avar, andi s egyes cserkesz nyelvekben, *šeten, čaitan, katan* más kaukázusi nyelvekben. *Vö. N. Pröhle:* 90. sz. jegyzetben i. m. 110.; *W. Miller:* i. m. 105.: *oszét katan; H. Paasonen:* Csuvas szójegyzék. Bp. 1908. 62.: *csuvas kaDam; Kunos I.:* 87. sz. jegyzetben i. m. 128.: *ketun* ‘Lein, Rock von Baumwollenzug’; továbbá *kazáni kitän, baraba kidän, teleut, altáj, lebed, sór kädän, krími, kun, oszmán kätän W. Radloffnál* (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I–IV. Sankt-Peterburg 1893–1911 II.). Átment a *vojtkába: Y. Wichmann:* 88. sz. jegyzetben i. m. 70. és a cseremisze: *M. Räsänen:* Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki 1923. 85.
- 116 *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 870., 872. A *kötény Bárczy* (Szófejtő szótár. 178.) szerint a finnugor *köt* ige származéka.
- 117 *Gombocz:* Lehnwörter. 57. honfoglalás előtti török jövevény.
- 118 *Gombocz:* Lehnwörter. 129.; *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 961–962.
- 119 *R. v. Erckert:* 100. sz. jegyzetben i. m. 96.
- 120 *Bónis Gy.:* 3. sz. jegyzetben i. m. 66.
- 121 *Ammianus Marcellinus* XXXI 2, 6.
- 122 *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 186.; 352–353.
- 123 *Bónis Gy.:* i. m. 66.
- 124 Ld. például *H. H. Hansen:* Histoire du costume. Paris 1956. 144. és 145. ábra az 1000 körűli nadrágvatról. *Kniezsa:* Szláv jöv. I. 213–214.; *Bárczi:* Szófejtő szótár. 114.
- 125 *Forster Gyula* szerk.: III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 105–114.
- 126 *Uo.* 112.
- 127 *Vajkai Aurél:* Veszprém megye népi építkezése. Néprajzi Értesítő XXXII (1940) 1–22., 310–344.; *uő.:* A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Bp. 1948.

- 128 *Gunda Béla*: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei V (1954) 373–384. *Tálas István*: hozzászólása. Uo. 390–399.
- 129 *Csalogovits József*: Népi építkezés emlékei a Tolna megyei Sárközben. Néprajzi Értesítő XXVII (1935) 1–10.; *Méri I.*: 58. sz. jegyzetben i. m. 49–67.; *Szabó György* kutatását *Tálas István* említi i. m. 397.
- 130 *Nováki Gyula*: Árpád-kori lakóház Répcevisen. Archeológiai Értesítő 83 (1956) 51–52.
- 131 *Korompay Bertalan*: A magyar 'ház' hátteréből. Nyelvtudományi Közlemények LVI (1954) 70–96. Klny. Bp. 1955.
- 132 Gesta Friderici I, 32. MG Scriptorum rer. Germ. Ed. *Simon*. 1912.
- 133 *Czeglédy K.*: 93. sz. jegyzetben i. m. 106.
- 134 Az évkönyvek új kiadása: Poveszti vremenüh let. Moszkva–Leningrád 1950. I. rész. 217. Német fordítása *R. Trautman*: Die Nestorchronik. Leipzig 1931. 14. Magyarul *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.
- 135 Taktika XVIII. feje. 52. cikk. *Bölcs Leó* és *Pseudo Maurikios* szövegét kiadta *Vári Rezső*: A magyar honfoglalás kútfői. 6., 36. A szövegeket párhuzamba állítva magyar fordításban közli *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó taktikája mint magyar történeti forrás. Századok LXXXV (1951) 334–353. Forrásértékéhez lásd jelen tanulmány 148–149.
- 136 *C. G. Feilberg*: La tente noire. Köbenhavn 1944. 192. skk.
- 137 A kúp- és a kupolatetejű sátrak regionális eloszlásáról *M. A. Czaplicka*: The Turks of Central Asia. Oxford 1918. 103–104.; *W. Jochelson*: Peoples of Asiatic Russia. Amer. Mus. of Nat. Hist. 1928. 198.
- 138 *A. Zeki Validi*: 51. sz. jegyzetben i. m. 119.
- 139 Uo. 15., 28., 118.
- 140 *Ford. A. Jaubert*: Recueil de Voyages et de Mem. VI. Paris 1840. II. 335.
- 141 *Moór Elemér* ebbeli kétsége így alaptalan. Ld. Sátor. Magyar Nyelv L (1954) 468.
- 142 Ld. 132. sz. jegyzet.
- 143 *István I.* 35. *Závodszky*: 151–152.
- 144 *Hajdú Péter*: A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953. 29.
- 145 *Korompay B.*: 131. sz. jegyzetben i. m. 6.; *Bárczi*: Szófejtő szótár. 72.
- 146 *Gomboc*: Lehnwörter. 108–109.
- 147 *Bárczi*: Szókincs. 77.
- 148 *Korompay B.*: i. m. 14.
- 149 *Vö. N. Poppe*: Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu dem Türkischen. Körösi-Csoma Archivum. II. köt. (1926) 68.
- 150 Ld. *Németh Gyula*: A honfoglaló magyarság kilakulása. Bp. 1930. 237.
- 151 A nyelvészeti adatokat ld. *Gomboc*: Lehnwörter. 115.; *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 939–940.; *Németh Gyula*: Kun László király nyögerei. Magyar Nyelv XLIX (1953) 313.; *Moór E.*: 141. sz. jegyzetben i. m. 468.; sátor-értelmezése: 'kereskedőbódé' erőszakolt.
- 152 *Pl. aijtőfél Bárczi*: Szókincs. 12.; Szófejtő szótár. 4., 182., 76.
- 153 *Korompay B.*: i. m. 21–22.
- 154 *Németh Gy.*: 150. sz. jegyzetben i. m. 241. skk.
- 155 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 813–814.
- 156 *Korompay B.*: i. m. 8–11.
- 157 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. *borona, gerenda, oszlop, szelemen, rag* (utóbbi 'szarufa'), *ablak, pad* ('padlás' értelemben) stb.
- 158 *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 303–304.
- 159 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 246.
- 160 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 66.
- 161 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 425–426.
- 162 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 504–505.
- 163 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 963–964.
- 164 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 261–262., 418.
- 165 Ld. *Ibn Ruszta* szemléletes leírását a szlávokról: *G. Wiet*: 96. sz. jegyzetben i. m. 162–163.
- 166 Az adatokat összefoglalta *J. F. Szimonyenko*: Adatok a sütökemence történetéhez Ukrajna területén. Szovjet Néprajztudomány 1953/4. 40–44. Más szovjet irodalomra ld. az utalást *Tálas István*. 128. sz. jegyzetben id. hozzászólásában 394–395.
- 167 *Méri I.*: 58. sz. jegyzetben i. m. 58–59.
- 168 Szent István-emlékkönyv. II. 326.
- 169 Minderről *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 433., 856.; *Bárczi*: Szófejtő szótár. 239., 160., 163., 221.
- 170 A kutatók állásfoglalására ld. 93. sz. jegyzetben id. kötetben *Gunda Béla*: A néprajz és a magyar őstörténet. 215. és *Deér József*: A honfoglaló magyarság. 142. skk., valamint *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. 2. kiad. Bp. 1954. 144. skk.
- 171 Ezt helyesen hangsúlyozza *Hajdú P.*: 144. sz. jegyzetben i. m. 29.
- 172 *J. J. M. de Groot*: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin–Leipzig 1921. 3., 148., 202.

- 173 *Fragmenta IV*, 79. Ed. C. Müller.; *Excerpta de legationibus*. Ed. C. de Boor. Berlin 1903. I. 124–125.
- 174 *Zacharias* rhétor: *Egyháztörténet*. Ed. K. Ahrens–G. Krüger. 1899. 253.
- 175 *Czeglédy K.*: 93. sz. jegyzetben i. m. 106–107.; *G. Wiet*: 96. sz. jegyzetben i. m. 160.; *V. Minorsky*: 93. sz. jegyzetben i. m. 320.
- 176 *Ezt Zichy István kitűnően látta meg: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Bp. 1923. 49.
- 177 *Fr. v. Schwarz*: *Turkestan*. Freiburg 1900. 88.
- 178 A nomád élet legteljesebb leírását *W. Radloff*nak köszönhetjük: *Aus Sibirien I*. 2. kiad. Leipzig 1893. 286., 417. skk.
- 179 *Ld. Ibn Ruszta és Gardízi* leírását róluk a Magyar honfoglalás kútfei. 163–164. Vö. A. V. Kirjanov: *K voproszu o zemledelii Volzskih Bolgar*. *Kratkie Szoobscsenija...* Moszkva 57 (1955) 3–16. *Eszközök és növényi termékek ismertetése*.
- 180 *Ligeti Lajos*: *Az urali magyar őshaza*. Ld. 93. sz. jegyzetben i. m. 69. *Ligeti L.* fordítása.
- 181 *W. Radloff*: 178. sz. jegyzetben i. m. 463–466.; *R. Karutz*: *Unter Kirgisen und Turkmenen*. Leipzig 1911. 42.; *Fr. v. Schwarz*: 177. sz. jegyzetben i. m. 78–79.
- 182 *A. Kollautz*: *Die Awaren*. Saeculum V (1954) 160–162.
- 183 *Ld.* az adatokat összegyűjtve: *A magyar honfoglalás kútfei*.
- 184 *Erre érdekes példát ad Alois Musil* *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*. New York 1928. c. könyvében. A juhtenyésztő nomádok a bővizű fűsteppén a harcias tevetenyésztő beduin törzsek védelme alá adják magukat. Ha a védelem hatásos, rájuk bizzák juhnyájait is, maguk pedig rátérnek a földművelésre.
- 185 *L'évolution du Nomadisme en Algérie*. Alger–Paris 1906.
- 186 *Das Nomadentum im Nordwestlichen Afrika*. Stuttgart 1937.
- 187 *Vö. R. Capot-Rey*: *Le nomadisme dans l'Afrique du Nord-Ouest d'après P. G. Memer*. *Annales de Géographie XLVIII* (1939) 184–190.
- 188 *A XVIII. fejezet 42. bekezdése Bölcs Leó* egyéni betoldása *Pseudo-Maurikios* szövegébe. A szöveg magyar fordítását *ld. Moravcsik Gy.*: 135. sz. jegyzetben i. m. 334.
- 189 *Vö. Czeglédy K.*: 93. sz. jegyzetben i. m. 114.
- 190 *Uo.* 106.; *G. Wiet*: 96. sz. jegyzetben i. m. 160.: „Ils vivent sous la tente et nomadisent...”
- 191 *V. Minorsky*: 93. sz. jegyzetben i. m. 320.
- 192 *Kuun Géza* ford. *A magyar honfoglalás kútfei*. 168.; *Domanovszky Sándor*: *A mezőgazdaság Szent István korában*. *Szent István-émlékkönyv II*. 325.
- 193 *Deér J.*: 170. sz. jegyzetben i. m. 143.
- 194 *A magyar honfoglalás kútfei*. 172–173.
- 195 *A szöveg lefordításában Czeglédy Károly* baráti szívességét vettem igénybe. Ugyanő *Kuun Géza* fordítását (*A magyar honfoglalás kútfei*): „egy szőnyegbe göngyölik” a hozományt — helytelennek tartja.
- 196 *W. Radloff*: 178. sz. jegyzetben i. m. 286. az altaji kalmüköknél; *G. Radde*: *Berichte über Reisen in Sünden und Ost-Sibirien 1855–1859*. Sankt-Peterburg 1861. 22. a burjátoknál. Viszont a mongolok a 13. században nem ismerik a szénagyűjtést, miként földműveléssel sem foglalkoznak. *Erről B. Vladimirtsov*: 36. sz. jegyzetben i. m. 42–43.
- 197 *N. Poppe*: 149. sz. jegyzetben i. m. 65., 68. Ebből az *ot, ut* névből származik a *széna* kifejezése a csuvasban. *H. Paasonen*: 115. sz. jegyzetben i. m. 195. *uDa*.
- 198 *Ez a kifejezés* egyes kaukázusi nyelvekbe is átment. *Ld. R. v. Erckert*: 100. sz. jegyzetben i. m. 83.
- 199 *Gombocz*: *Lehnwörter*. 99–100.; *Y. Wichmann*: 88. sz. jegyzetben i. m. 84.; *M. Räsänen*: *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki 1920. 167.
- 200 *Ld. Kniezsa*: *Szláv jöv. I. széna, murva* (szénatörmelék értelemben), *kasza, villa, gereblye, pajta, jószoly* stb. címszavakat.
- 201 *Vö. E. Moór*: *Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter*. *Studia Slavica II* (1956) 59. skk.
- 202 *Pl. ukr. orosz solóma*. *Vö. Kniezsa*: *Szláv jöv. I*. 486.
- 203 *Pl. karacsaj, kazáni-tatár stb. N. Pröhle*: 90. sz. jegyzetben i. m. 129.; *Bálint G.*: *uo. i. m. 134.*; *C. Brockelmann*: *Mitteltürkischer Wortschatz*. Bp.–Leipzig 1928. 170.: *saman*.
- 204 *M. Räsänen*: 199. sz. jegyzetben i. m. 162.; *G. J. Ramstedt*: *Bergtscheremissische Sprachstudien*. *Hel-singfors* 1902. 91.; *Gombocz*: *Lehnwörter*. 174., de a magyar *alom* nem kerül jegyzékébe; *Bárczi*: *Szófejtő szótár*. 7. szerint eredete vitatott.
- 205 *Glaser Lajos*: *Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában; Fejér vármegye kialakulása c. tanulmányai*. Mindkettő a Fejér vármegye (Szerk. *Schneider Miklós–Juhász Viktor*. Bp. 1937.) kiadványban jelent meg 57–74., 75–101.
- 206 *A szövegek: A magyar honfoglalás kútfei*. 169., 171. *G. Wiet*: 96. sz. jegyzetben i. m. 160. Magyar fordítás: *Czeglédy K.*: 93. sz. jegyzetben i. m. 108. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *Czeglédy* fordításában *Ibn Ruszta* szövegét a nyomda tévedésből Bakri rovatába szedte. *V. Minorsky* *Gardízi* fordítása: „The country of the Majgheri is all trees and marches and the soil is damp.” *Uo. i. m. 320.*

- 207 A fordítás *Czegledy* szerint (uo.), kivéve *Wien*ől: „les récoltes sont abondantes”. *Gardfizi Minorskynál*: „The soil is damp. They always vanquish the Saqláb and constantly impose tribute on them and treat them as their slaves.” Uo.
- 208 Legutóbb *Perényi József* írja: „Nem lehetetlen tehát, hogy a magyarokkal szomszédos és közvetlen uralmuk alatt álló szlávok földjeiről van szó, amelyek után a szlávok terményadóval adóztak.” A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. *Kovács Endre*. Bp. 1956. 28.
- 209 A magyar honfoglalás kútfdi. 169., 172.; *V. Minorsky*: 93. sz. jegyzetben i. m. 321.; *G. Wiet*: i. m.: „Ils... leur imposent un lourd tribut.” A szlávok méhészetéről, diasmocsordáikról *Ibn Ruszta és Gardfizi* ír: A magyar honfoglalás kútfdi. 175. Szótesek mint fizetési eszközök: *Endrei W.*: 110. sz. jegyzetben i. m. 317.
- 210 A kérdés erősen problematikus. Ld. *Y. H. Toivonen*: Über Alter und Entwicklung des Ackerbaus bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsinki 1921. 229–240.; *Bárczi*: Szókincs. 12.; *Hajdú P.*: 144. sz. jegyzetben i. m. 25. skk.
- 211 *Bárczy*: Szókincs. 77.
- 212 Ld. *Kniezsa István* kitűnő megállapításait a szóátvitelek kérdésében: Nyelvészet és őstörténet. 93. sz. jegyzetben i. m. 183.
- 213 *Kálmán I.* 66., 75. *Zdvodszky*: 192., 193.
- 214 *Györffy György*: A szászszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I. (MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei II (1952) 340.
- 215 Ld. 132. sz. jegyzet.
- 216 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 402.
- 217 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 192–193.
- 218 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 142–143. Vö. *L. Niederle*: 58. sz. jegyzetben i. m. 189.
- 219 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 311.
- 220 *L. Niederle*: i. m. 188.
- 221 *Belényesy M.*: 39. sz. jegyzetben i. m. 399. skk.; *uő*.; Talajmégmunkálás Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda és Alsó-Fehér megyékben a XV. században. Uo. LXVIII (1957) 599–608.; *L. Niederle*: i. m. 190. közül ilyen vasakat.
- 222 A kérdést talán régészeti leletek fogják tisztázni. Ilyen faeke lehetett Bere bíró felgyújtott ekéje: *Pann. nt. VIII. 269.*: ubi *Martinus incendit aratrum Bere iudicis*. Az adat a 11–12. századból.
- 223 *A. Gabain*: 66. sz. jegyzetben i. m. 298.; *C. Brockelmann*: 203. sz. jegyzetben i. m. 19.; *H. Paasonen*: 115. sz. jegyzetben i. m. 2.
- 224 *W. Radloff*: 178. sz. jegyzetben i. m. 465.
- 225 *Belényesy M.*: 32. sz. jegyzetben i. m. 529. skk.
- 226 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 102.
- 227 *Y. Wichmann*: 88. sz. jegyzetben i. m. 37.; *M. Räsänen*: 199. sz. jegyzetben i. m. 110.
- 228 *A. Gabain*: 66. sz. jegyzetben i. m. 338.; *C. Brockelmann*: 203. sz. jegyzetben i. m. 196.; *A. J. Joki*: 50. sz. jegyzetben i. m. 314. az adatok teljes áttekintése; *Ligeti L.*: 66. sz. jegyzetben i. m. 277–278.
- 229 *Gombocz*: Lehnwörter. 127–128. Vö. *Bárczi*: Szófejtd szótár. 303.
- 230 *A. Gabain*: i. m. 338.; *C. Brockelmann*: i. m. 196.; *Gombocz*: Lehnwörter. 68.; *Bárczi*: Szófejtd szótár. 48.
- 231 *Belényesy M.*: 32. sz. jegyzetben i. m. 544–545. Vö. *E. Moór*: 201. sz. jegyzetben i. m. 39.
- 232 Az egyes szavak honfoglalás előtti török eredetéről *Gombocz*: Lehnwörter. 114–115., 49., 82–83., 122–123.
- 233 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 125–126.
- 234 *W. Radloff*: 178. sz. jegyzetben i. m. 465.
- 235 *Nagy Gyula*: Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Békés m.) Kérdő-tanyán. Ethnographia LXV (1954) 484–499.
- 236 *Bárczi*: Szófejtd szótár. 293., 305.
- 237 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 257. Vö. *Belényesy M.*: 32. sz. jegyzetben i. m. 539.
- 238 *Bárczi*: Szófejtd szótár. 175., 229.; *Ligeti L.*: 66. sz. jegyzetben i. m. 279.
- 239 *Bárczi*: Szókincs. 54.; *H. Sköld*: Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund–Leipzig 1925. 39. Ilyen tároló vermek középkori házletelek körül: *Méri I.*: 58. sz. jegyzetben i. m. 49–67.
- 240 *Gombocz*: Lehnwörter. 52.
- 241 *Györffy György*: A szászszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása II. MTA Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei III (1953) 93.
- 242 *Gombocz*: Lehnwörter. 223. A csuvasból: *valak*, *kas*, *ulak* stb. átmenet a cseremiszbé is. Ld. *M. Räsänen*: 199. sz. jegyzetben i. m. 122–123. Jelentése: 'Rinne, Wasserröhre, Trog für Pferde'. *Bárczi*: Szókincs. 76.
- 243 Vö. *Kniezsa I.*: 212. sz. jegyzetben i. m. 188.; *Bárczi*: Szókincs. 51.; *Ligeti L.*: 66. sz. jegyzetben i. m. 275–276.

- 244 *Pleidell Ambrus*: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925. 11.; *Th. Mayer*: Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter. Innsbruck 1909. 20., 44., 95. skk.
- 245 *D. Krannhals*: Die Rolle der Weichsel in der Wirtschaftsgeschichte des Ostens. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung II (1938) 352.
- 246 *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp. 1952. 306., ahol utalást találunk a Hunyadi-birtokok állattartására.
- 247 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 318.
- 248 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 885–886. adatai alapján.
- 249 *Bárczi*: Szófejtő szótár. 143.
- 250 *Bárczi*: Szókincs. 77.
- 251 Ld. *Kniezsa*: Szláv jöv. I. *széna, szalma, kasza, villa, kazal, kalangya* stb. címszavakat. Vö. *Bárczi*: Szókincs. 46.
- 252 1055: Pann. rt. X. 189., 192.; 1067 körül: *Wenzel G.*: Árpád-kori Új Okmánytár (A továbbiakban: ÁÚO.) I. 25.; Mon. Strig. I. 58.: *ut fenum secent abbatii*.
- 253 *Kniezsa*: Szláv jöv. I. 563.; a bakonybéli összeírás hiteles része: *auene ad prebenda equorum*. Pann. rt. VIII. 269. Vö. *Belényesy M.*: 32. sz. jegyzetben i. m. 548.
- 254 *O. A. Johnsen*: Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939. 83.
- 255 *R. Grand*: 33. sz. jegyzetben i. m. 323.; *K. Lamprecht*: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter I–III. Leipzig 1885–1886. I/1. 553.
- 256 Minderről tájékoztat *K. Lamprecht*: i. m. I/1. 520. skk.; The Cambridge economic history I. 33. sz. jegyzetben i. m. 160. skk.; *O. A. Johnsen*: i. m. 88–90.; *R. Grand*: i. m. 291. skk. Váltógazdálkodás a Rajna-körzetben 1800 kör.: *W. Müller-Wille*: Die Kulturgeographische Stellung des Rheinischen Schiefergebirges. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung VI (1942) 564.
- 257 *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása. Kiadta és magyarra fordította *Moravcsik Gyula*. Bp. 1950. c.30. 141.
- 258 Erről a kérdésről *Moravcsik Gyula*: Byzantinoturcica I. Bp. 1942. 251., valamint 135. sz. jegyzetben i. m. 334. skk.
- 259 Ld. *Vári Rezső* kiadását és fordítását A magyar honfoglalás kútfői c. kiadványában. Itt megtaláljuk Pseudo-Maurikios görög szövegét is.
- 260 SRH II. c.8. 489.
- 261 *Závodszy*: 163.
- 262 A szó és az, amit jelöl, honfoglalás előtti török emlék. Ld. *Bárczi*: Szókincs. 77.
- 263 *Stabula* említése az 1135-ből való bozóki oklevélben. Országos Levéltár (A továbbiakban: OL.) DL. 5775.
- 264 SRH II. 494–495.: *equos, boves et oves, tapecia plurima, mulieres vero anulos aureos et monilia*.
- 265 Kiadta *Fejérfataky L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 18–20.
- 266 Excerpta de legationibus. Ed. *C. de Boor*. Berlin 1903. I. 139–140.
- 267 *Závodszy*: 208.: *Ut villa, in qua est ecclesia, ab ecclesia longius non recedat; quod si recesserit, X pensas persolvat et redeat*.
- 268 *Závodszy*: 160.: *Si vero ville remote fuerint et ad ecclesiam suam parochianam villani venire non poterint, unus tamen ex eis in vice omnium cum baculo ad ecclesiam veniat...*
- 269 *Závodszy*: 161.: *Si derelicta ecclesia villani alias transierint...*
- 270 A sokat idézett *Guibert* de Nogant-szöveg csak a különböző húsok bőségét emeli ki, és ezért aligha használható fel a nomád állattartás bizonyítékaként. Talán a „*quorum illa feracissima tellus est*” vonatkozik rá? *J. P. Migne*: Patrologia Latina CLVI coll. 705.
- 271 Művének új kiadása *H. Waquet*: La croisade de Louis VII roi de France. Paris 1949., a Documents relatifs à l'histoire des croisades c. sorozatban.
- 272 *Quod Bellagrava Bogarensis, respectu cuiusdam que in Hungaria est ejusdem nominis civitatis*. *H. Waquet*: i. m. 31. A kiadó Zimonyra gondol. A szentszék 1192. évi census-jegyzékében *castrum Bellegrave* Székesfehérvár neve (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I. 1103–1276. Bp. 1896.). A Fehérvár névvel kapcsolatban ugyanezt a névzárszámaztatást látjuk a dalmát Belgrád analógiájára Kálmán király korában. Erről *Šitić* kombinációja alapján *Melich János* ír: A honfoglalás kori Magyarország I–IV. Bp. 1925–1929. 243. Ugyancsak Fehérvár nevének szláv fordítását kell gyanítanunk *Pauler Gy.*: 10. sz. jegyzetben i. m. I. 458., 376. sz. jegyzet.
- 273 Erről az útvonalról mint régi postajáratról ld. *Görög Demeter-Márton József*: Magyar átulás. Bécs 1802–1811. 37.
- 274 *Gesta Friderici I c.44*. MG Scriptorum rer. Germ. Ed. *Simon*. 1912.
- 275 Erről *W. Map*: De nugis curialium II. 7. Ed. *Th. Wright*. 1850. 73. skk.
- 276 Ottó életéről és személyes kapcsolatairól részletesen ír *A. Hofmeister*: Neues Archiv 37. 110–161., 635–767. Vö. *M. Manitius*: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters III. München 1931. 381.
- 277 *Rivis tamen habundant et fontibus et pratis*. *H. Waquet*: 271. sz. jegyzetben i. m. 31.; *Terra hec in tantum pabulosa est ut dicantur in ea pabula lulii Cesaris exitisse*. Uo.

- 278 *Denique cum vilissima in vicis vel oppidis ibi, id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto estatis vel autumpni tempore papiliones inhabitant.* 132. sz. jegyzetben i. m.
- 279 *hec silva ad pasturam bestiarum;* Karácsonyi J.: 62. sz. jegyzetben i. m. 81. Az oklevél e részei az eredeti oklevélből valók.
- 280 Pann. rt. X. 492.
- 281 *ab area equorum Regis;* ÁÚO I. 24.
- 282 1075: Mon. Strig. I. 54.: *cum pratis et pascuis, que inter predictas aquas habentur, latissima enim et longa sunt ad pastum animalium, equorum, ouium, boum.*
- 283 *Fejér:* Codex II. 84.
- 284 1141–1161: *Fejérpataky L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 18.: *dedi novem silvestres equos cum pastore.*
- 285 1153?: Pann. rt. I. 602.: *triginta equis indomitis et quadragintaquinque ovibus;* 1157: uo. I. 604.; 1181: uo. VIII. 277.; 1199: Hazai Okmánytár V. 4.; 1221: Pann. rt. I. 651. Perecse birtokon stb.
- 286 1075: Mon. Strig. I. 58.: *in hieme duos abbatis equos nutrant, amiből következík, hogy más idősokban legeltették a lovakat;* 1141–1161: *Fejérpataky L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 15., 17.; 1135: OL. DI. 5775 *stabula* a bozóki oklevélben; 1237–1240: Pann. rt. I. 779. Hegymagason az apátság népei *in quolibet mense duo cum uno equo debent tenere et custodire equos abbatis, ubicunque ipse abbas fuerit, in stabulo non in campo in expensis abbatis.*
- 287 Pl. 1130–1140 körül: Pann. rt. VIII. 269.: *pascunt iumenta monasterii;* 1141–1161: *Fejérpataky L.*: i. m. 16.: *peccora ad vescendum docunt;* stb.
- 288 *Karácsonyi J.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 83.
- 289 Pann. rt. X. 493.
- 290 ÁÚO I. 25.
- 291 Pann. rt. I. 592.
- 292 Mon. Strig. I. 95.
- 293 1181: *Szentpétery Imre:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Bp. 1923–1930. (A továbbiakban: *Szentpétery: Krit. jegyz.*) 133. sz. 44.
- 294 Pann. rt. I. 598.; uo. I. 601.
- 295 1153?: uo. I. 602–603. A szegényeknek külön még állatokat hagy: *Peccora boves, porcos, oves et reliqua victui pauperum dispono.*
- 296 Pl. 1177 kör.: *Fejérpataky L.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 28.: Kaba; 1171: *Fejér:* Codex IX. 7. 632–633.: Benedek; stb.
- 297 Pann. rt. X. 522–523.
- 298 Závodszy: 144., 153.: *Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dent, equo et iumento, sex bubus...*
- 299 Pann. rt. X. 493.
- 300 Ld. a 316. sz. jegyzetet.
- 301 1211: Pann. rt. X. 502–517.
- 302 Ld. *Erdélyi László* kimutatását uo. 450.
- 303 Az udvarmokok szolgálatáról tájékoztat 1138: Mon. Strig. I. 94.: *qui ad omnia... parati sunt;* 1226?: Pann. rt. I. 678–679.; 1237–1240: uo. I. 772.: *tenentur ad omnia servitorum genera.*
- 304 1083–1095: Pann. rt. I. 592.
- 305 ÁÚO I. 25. Az oklevél hitelével szemben *Szentpétery Imre* túlzottan kételkedő álláspontját nem osztjuk. Magyar oklevéltan. Bp. 1930. 44.
- 306 Pann. rt. VIII. 267–272. Az időpontra és hitelére nézve ld. *Váczy Péter:* A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények 8 (1930) 314–331.
- 307 *Karácsonyi J.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 80.
- 308 Pann. rt. I. 772., 778.
- 309 *Nec tenentur metere arundines, nec quinque capecias per singulas mansiones, nec tenentur fenum colligere vel portare.* Uo. I. 717. Vö. még uo. I. 719., 720.; uo. I. 772.
- 310 Pl. 1130–1140: Pann. rt. VIII. 269.: Bakonybelen; 1135: *Fejér:* Codex II. 84.; VII. 5., 100.: Bozókon; 1181: *Fejérpataky L.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 29.: Froa birtokán stb. E kérdést érinti *G. Bolla Ilona:* Az Aranybulla kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica I. Bp. 1957. 86.
- 311 *Isti tenentur ad omnia servitia, sicut alii servi ecclesie.* Pann. rt. I. 781.
- 312 Uo. I. 592., 779.
- 313 Uo. I. 774.
- 314 *Liberek* a fő helyen: 12. szd.: Pann. rt. VIII. 269.; 1138: Mon. Strig. I. 95 stb. Szolgátság adósság miatt: 1146: Pann. rt. I. 599.; uo. 602. Szolgátság bírói ítélet folytán: 1141–1161: *Fejérpataky L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 15.; 1157: Pann. rt. I. 604. stb.
- 315 Pl. 1075: Mon. Strig. I. 55.; 1141–1161: *Fejérpataky L.*: i. m. 15. stb.
- 316 Pl. 1138: Mon. Strig. I. 88.; *Jakubovich Emil:* XII. századi oklevéltöredékek. Levéltári Közlemények 2 (1924) 156.; 1152: Pann. rt. I. 601.: *do duas familias ad aratra cum octo bubus et decem vaccis et cen-*

- tum ovibus; 1153?: uo. I. 602.: *predium Philes cum quatuor servis et uno aratro et triginta examinibus apium... Niwic cum duodecim bubus et tribus hominibus* stb.; 1174–1178: *Fejérpataky L.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 15.: *CCC iugera terre, VIII boves, VIII capita hominum, II vince, unum molendinum, ez az adomány; 1181: Szentpétery: Krit. jegyz. 133. sz.: equites... et alii qui faciunt, quid eis preceperit... et custos silvarum... In hiis omnibus supradictis prediis sunt XXXIII mansiones servorum, duodecim aratra, septuaginta equi, centum pecora, CC porci... CCC oves* stb.
- 317 Pann. rt. I. 574–575.; X. 448–451.
- 318 *Kardcsanyi J.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 80. Vö. *Szentpétery: Krit. jegyz. 6. sz.*
- 319 *Fejér: Codex I. 394.* Vö. *Szentpétery: Krit. jegyz. 14. sz.*
- 320 ÁÜO I. 25., 26.
- 321 Mon. Strig. I. 54.; Ld. *Szentpétery: Krit. jegyz. 20. sz.*
- 322 Pann. rt. VIII. 270. Kritikáját ld. *Váczy P.*: 306. sz. jegyzetben i. m. 314–331.
- 323 Mon. Strig. I. 95.
- 324 Hazai Okmánytár V. 1–4.
- 325 *Szentpétery: Krit. jegyz. 202. sz. 65.*
- 326 Ugyanerre az eredményre jut más premisszákból kiindulva *G. Bolla Ilona*: 310. sz. jegyzetben i. m. 86. skk.
- 327 Pann. rt. VIII. 273–274. Pl. az egyik birtokon *assignavit terram ad unum aratrum; aratorum autem nomina sunt hec: Tapa, Rupa; habet autem illud predium omnia necessaria ad humanum usum pertinentia mixtim cum villanis.* Az oklevél kritikájáról uo. 266.
- 328 *Szentpétery: Krit. jegyz. 42. sz.*
- 329 A görög szöveg és magyar fordítása *Czebe Gyula*: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Bp. 1916. 15–16. Vö. *Hóman Bálint*: Szent István görög oklevele I. Századok LJ (1917) 129. A görög oklevél körülben sok szövegkritikai problémára ad okot. Erről *Czebe Gy.*: i. m.
- 330 Az eredeti példány *Fejérpataky L.*: 12. sz. jegyzetben i. m. 34. A hamis: *Fejér: Codex II. 47.*
- 331 1055: Pann. rt. X. 493.; 1130–1140 kör.: Pann. rt. VIII. 270–271.: *VII aratra bovum cum XIII mansionibus... unum aratrum, IIII vaccas, II equos, X porcos cum tribus mansionibus*; 1135: *Fejér: Codex II. 83.: cum vno aratro et homine*; 1141–1161: *Fejérpataky L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 15.: *IIII-or aratra cum XII mansionibus*; 1152: Pann. rt. I. 601.: *do duas familias ad aratra cum octo bubus* stb. 1153?: uo. 602.: *cum duobus servis et uno aratro* stb.; 1157: uo. 604.: *cum duobus aratris et quatuor mancipiis* stb.; 1181: *Szentpétery: Krit. jegy. 133. sz.: iobagiones in equis servientes, equites* és más népek felsorolása után: *XXXIII mansiones servorum, duodecim aratra*; 1186?: Pann. rt. I. 612.: *terram... cum aratro, octo bubus et duobus mancipiis* stb.
- 332 1075: Mon. Strig. I. 59.: *quodquod uoluerit abbas, homines cum aratris ponat*, ugyanakkor a népek közt csupán egynéhány a földműves; 1138: uo. I. 95.: szőlőművelőket besorolnak in *numero servuorum, qui dant Panem*; 1141–1161: *Fejérpataky L.*: i. m. 15–16.: *libertinusokat gabonaneműek beszolgáltatására köteleznek*; 1146: Pann. rt. I. 598.: *tria aratra cum V mansionibus XV hominum C oves... adományoznak azzal a kötelezettséggel, hogy csak szántóvető munkát végeznek: ad agriculturam*; 1181: *Szentpétery: Krit. jegyz. 133. sz.: equites szolgáltatásai közti cubulum annone, duos panes*; 1199: Hazai Okmánytár V. 1–4.: a torlók *ad exequiis* többek közt száz kenyeret adnak stb.; 1210: Pann. rt. I. 618.: *adományoznak egy szolgát tali servitio cui concessit terram et araturam ad quatuor boves. Adózik in bove trienni, in centum panibus et in una tunella cervisie* stb.; 1237–1240: uo. I. 772–773.
- 333 Ezt kitűnően fejezi ki az *Albeus-féle* összeírás pl. az esztergályosokkal kapcsolatban: *isti... tenentur principaliter ad officium tornatorum plenarie et secundarie ad alia omnia communia servitia, sicut de equestribus iobagionibus et aliis dictum est*: uo.
- 334 Uo. 678.: *debent facere communem aratrum, que dicitur eneu, de unoquoque mense iugera et ea seminare ex grano ecclesie.*
- 335 *Non ex cultura agrorum eiusdem populi, sed ex iure Ecclesie, quod Ecclesia sibi habet proprium et ad suum arathrum pertinens, viginti scilicet et octo iugera concessit.* ÁÜO I. 75–76.
- 336 1138: Mon. Strig. I. 95.; 1130–1140: Pann. rt. VIII. 270.
- 337 1233: Pann. rt. I. 717., 721. Hogy az ítéletnek valóban meglett a foganatja, mutatja *Albeus* összeírása Tarján birtokra vonatkozóan: uo. 773.
- 338 Pann. rt. VIII. 270.
- 339 Uo. VIII. 247.; uo. X. 130.
- 340 1211: Pann. rt. X. 504–507., 510–511., 513–515.
- 341 Pann. rt. VIII. 270.; I. 651., 773–776., 778., 779., 781., 782., 784. Vö. egyúttal az egyes falvak ismertetésével *Erdélyi László* tollából.
- 342 Mon. Strig. I. 95.
- 343 1237–1240: Pann. rt. I. 775., 781., 782., 784.
- 344 1211: Pann. rt. X. 511.: *cum quibus villanis preter metatas terras communiter ecclesia colit terras.*
- 345 Pann. rt. I. 779.: 6 mansio szolga földműves és szőlőművelő a zalai részen szánt-vet *septuaginta iugera fimata preter pascua et nemora communia cum nobilibus... másutt: preter pascua et nemora et campestria habet trecenta iugera arabilia et fenetum ad XIII iugera. A terra fimata et campestris jelentését próbálja felfedni *Belényesy M.*: 39. sz. jegyzetben i. m. 406. skk.*

- 346 A gazdag irodalomból idézzük *A. Doren: Italienische Wirtschaftsgeschichte* I. Jena 1934. 196. skk.; *Th. Mayer: Deutsche Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Leipzig 1928. 109. skk.; *Fr. Lütge: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Berlin 1952. 98. skk.; *The Cambridge Economic History* I. 33. sz. jegyzetben i. m. 300. skk.
- 347 Pann. rt. X. 623.
- 348 *A lovas iobagiok* új terheivel kapcsolatban ugyanezt állapítja meg *G. Bolla Ilona* 310. sz. jegyzetben idézett tanulmányában (86–87.).
- 349 *Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon*. Új kiadás. Bev. *Molnár Erik*. Bp. é. n. 14., 65. skk.
- 350 *Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. 2. kiad. Bp. 1949. 233. skk., valamint *Tagányi tanulmányának új kiadásához írt bevezetése*. Ld. 349. sz. jegyzet. *Belényesi Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században* II. *Ethnographia* LXVI (1955) 57. skk.; *Balogh István: Határhazsnálat Hajdúböszörményben a XVIII. században* I–II. *Ethnographia* LXV (1954) 441–457., LXVI (1955) 97–124.
- 351 A ház után való szántó különleges elbírálásáról kitűnően ír *Balogh I.*: i. m. 99–101.
- 352 Uo. 120. A jószágartóké érdekeiről ld. uo. 119. A háromnyomásos rendszerrel a megfogyatkozott legelőt pótolták Nyugaton is. Erről igen alaposan ír *R. Dion: Essai sur la formation du paysage rural français*. Tours 1934., valamint *W. Müller-Wille: 256. sz. jegyzetben* i. m. 563.
- 353 A legeltetési rend a mongoloknál: *B. Vladimirtsov: 36. sz. jegyzetben* i. m. 143–146.; *W. Radloff: 178. sz. jegyzetben* i. m. 417. a 19. század második felében a kirgizeknél a téli szállást az egyén, a legelőket viszont a nemzetség birtokában találta.
- 354 A nomád pásztorkodás újabb, modernebb szervezetét valósították meg Spanyolországban a 13–14. században. Ez volt a *mesta*. Ld. erről *J. Klein: The Mesta*. Cambridge (Mass.) 1920. elsőrangú könyvét.
- 355 *B. D. Grekov: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a XVII. századig* I. Bp. 1956. 61. a kazah életformát és földművelési rendszert vizsgálva azt állapítja meg, hogy egyedül a talajváltó rendszer lehetséges, „minthogy nagymennyiségű szabad föld áll rendelkezésre s a nyájakkal való nomadizálás esete forog fenn. Ha az utóbbi feltétel megszűnik, a földművelési rendszerek meg kell változnia...”
- 356 Pann. rt. X. 489.: *servi ecclesie illius cum terra et cum piscationibus, quam (így, hibásan!) prius cum ceteris populis possidebant, ibidem pertinent.*
- 357 *Fejér: Codex* I. 395.
- 358 Pann. rt. I. 592.; *Mon. Strig. I. 55.*: az egyház ladányi servusai *mixtim cum villanis*. Vö. uo. 54.: barsi civisekkel; 58.: közös halászat.
- 359 *Fejérpataky L.: 12. sz. jegyzetben* i. m. 33–35.: több helyen *sed terra est communis*; az 1113. évi oklevélben kifejezetten e két helyen: *habet communem terram et vineas cum ceteris rusticis* (38); *communem habemus silvam, insulas communes* (40). Közölve uo. 60.
- 360 Pann. rt. VIII. 269.: *In omnibus hiis supradictis villis ubicumque sunt familie Sancti Mauricii, omnes mixtim habent agros, fanum et omnia ad humanum usum competantia cum villanis uniuscuiusque ville...*
- 361 *Fejér: Codex* II. 84. és VII. 5. 103.: *insuper cum villanis communem habere funem*. Vö. *Tagányi K.: 349. sz. jegyzetben* i. m. 53. 2. sz. jegyzet.
- 362 *Szentpétery: Krit. jegyz. 202. sz.*: *unusquisque istorum sortem habet cum villanis, Isti habent terram communem cum villanis eiusdem ville* 63., 64. Az oklevél ugyanaz, mint amelyiket *Tagányi* 1197. évi oklevélként szerepeltet: i. m. 65. Hoda oklevélét ld.: Pann. rt. I. 612.: *que ad sortem meam pertinet.*
- 363 Pann. rt. I. 599. 1146-ból.
- 364 *Molnár E.: 350. sz. jegyzetben* i. m. 162–166.
- 365 *Historia Francorum* Lib. II c.27. *MG SS rerum Merovingiarum* I, 88.
- 366 *Excerpta de legationibus*. Ed. *C. de Boor*. Berlin 1903. I. 135–136.
- 367 A magyar honfoglalás kütfői. 156–157.: *Ibn Rusza és 211.*
- 368 *E. Haenisch: 36. sz. jegyzetben* i. m. c.VII. 74.; *B. Vladimirtsov: uo. i. m. 147.*
- 369 *Molnár Erik* szerint a kalandozásokat a harcos kíséreket küzdötték végig, vagyis olyanok, akik a termelésben nem vettek részt. 350. sz. jegyzetben i. m. 116–118.
- 370 *Erről Deér J.: A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár 1928. 15–30.
- 371 *Bárczi: Szófejtő szótár*. 17.
- 372 *Ld. B. Vladimirtsov* könyvét *Dzsingiszről*. *The Life of Chingis-Khan*. London 1930. 9.
- 373 A magyar honfoglalás kütfői. 172.
- 374 *Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp. 1900. 46.
- 375 *Glaser L.: Kelet-Dunántúl ... 205. sz. jegyzetben* i. m.; *Fejér vármegye ... uo.*
- 376 *Glaser L.: Kelet-Dunántúl ... uo.*
- 377 *Szabó István: A magyarság életrajza*. Bp. (1941) 21. skk.
- 378 *Confidens in multitudinem militum et nobilium, super quos dominium exercebat*. c.8. SRH II. 489.
- 379 *Qui ceteros dignitate precebat, quibus ipsum dominum preposuerat*. c.8. uo. 490.
- 380 *Erről Váczy Péter: Gyula és Ajtony. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Bp. 1938. 475–506.

- 381 *Alba és Nigra Ungria: Ademarus Cabannensis: Chronicon* c.31. MG SS IV, 129., 131.; Querfurti Bruno levele: Mon. Pol. I, 225.; Vita quinque fratrum. MG SS XV, 2. 726.
- 382 Vö. O. Pritsak: Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum V (1954) 376–383.
- 383 Ld. Váczy Péter: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvella Revue de Hongrie. Tom. 64 (1941) 99–108.
- 384 *Bíborbanszületett Konstantinos: A birodalom kormányzásáról* c.40. 257. sz. jegyzetben id. kiad. 176–177.
- 385 Pl. 1075: Mon. Strig. I. 59.
- 386 *Bárczi: Szókincs*. 55.
- 387 *Németh Gy.*: 150. sz. jegyzetben i. m. 153.; *M. I. Artamonov: Khazar-festningen Sarkel*. Viking XIX (1955) 99–120.
- 388 *Bíborbanszületett Konstantinos: A birodalom kormányzásáról* c.37. 257. sz. jegyzetben id. kiad. 168–169.
- 389 Még Gardizinél is a szlávok várai a lakosság befogadására épültek. A magyar honfoglalás kútfoi. 179. Vö. *Simonyi Dezső: A szlávok földvárairól. Századok* LXXIV (1940) 262–277.
- 390 *Holub József: A királyi vármegyék eredete*. Szent István-émlékkönyv II. 73–106.
- 391 *Váczy Péter: Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Pécs 1935. 30. skk.
- 392 *Györffy Gy.*: 214. sz. jegyzetben i. m. 338.
- 393 *Karácsonyi J.*: 62. sz. jegyzetben i. m. 57–59., 40–41.
- 394 I. 6. *Závodszy*: 144., valamint a nemzeti vérbosszú teljes visszaszorítása (I. 34. uo. 151.): *tradatur in manus maleficio lesi, aut in manus parentum eius*, csak varázslat esetében.
- 395 Minderről a 391. sz. jegyzetben id. könyvünk II. fejezete; ugyanígy *Glaser L.: Fejér vármegye ...* 205. sz. jegyzetben i. m.
- 396 *Potentialiter agens in suos*. c.2. SRH II. 379.
- 397 *Závodszy*: 148.
- 398 *Minderre Id. Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában*. Szent István-émlékkönyv II. 39. skk.
- 399 Így már István I. 24. *Závodszy*: 148.; *László I.* 27. és 30. uo. 162.; *Kálmán I.* 35. uo. 187.; *Kálmán I.* 80. uo. 194.: *Liberi quique ac hospites, sicut Scilavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum*; Synodus Strigoniensis prior 29. uo. 201.: *inter liberos ecclesie*; 1075: Mon. Strig. I. 59.: *tam liberorum, quam seruorum stb.*
- 400 *Fejérpatak L.*: 12. sz. jegyzetben i. m. 34. *Padrag István király görög oklevelében: Czebe Gy.*: 329. sz. jegyzetben i. m. 15., 18.
- 401 *István I.* 18., 21.; II. 5. *Závodszy*: 147., 154.
- 402 1237–1240: Pann. rt. I. 785–786.
- 403 1146: Pann. rt. I. 598.: *manumittibus et tali libertate donamus, ut post obitum nostrum ubicunque vel cuicunque voluerint, liberaliter seruiant.*
- 404 Vö. 1164: *Jakubovich E.*: 316. sz. jegyzetben i. m. 156.
- 405 1055: Pann. rt. X. 489.: *serui ecclesie illius cum terra... quam prius cum ceteris populis possidebant*; stb.
- 406 c.67.: *serui ecclesiarum si boves proprios habuerint*. *Závodszy*: 205.
- 407 SRH II. 476, 4. és 498, 17.
- 408 *si potest*; *Závodszy*: 154.
- 409 *László I.* 40. *Závodszy*: 165.
- 410 Pl. 1141–1161: *Fejérpatak L.*: 40. sz. jegyzetben i. m. 18–19.
- 411 *István I.* 23., 24. *Závodszy*: 148.
- 412 *A liber-servus szembeállítás: László II.* 11., 12.; III. 13., 17.; Synodus Strigoniensis prior 29. altera 15. *Závodszy*: 199., 201.; 1075: Mon. Strig. I. 59.; 1111: *Fejérpatak L.*: 12. sz. jegyzetben i. m. 43.: *serui vel liberi*; 1113: uo. 56.: *se liberos esse asserebant* (3); 1138: Mon. Strig. I. 95.: *de seruis in liberos, vel de liberis in seruis aueret aliquos transferre*; 1229: Pann. rt. I. 768–769. *libertinusok* azt állítják, hogy *liberek*; stb.
- 413 c.74., 77. *Závodszy*: 192., 193.
- 414 *L. Hrbek: Ein Arabischer Bericht über Ungarn*. Acta Orientalia V (1955) 208.
- 415 Pann. rt. VIII. 269.; 1237–1240: Pann. rt. I. 774. (4).
- 416 1226?: Pann. rt. I. 678.: *eneu*; *B. Vladimirtsov*: 36. sz. jegyzetben i. m. 91., 119., 154.
- 417 *István I.* 22., 35.: *sed suos milites miserit*. *Závodszy*: 151–155.
- 418 Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor. Berlin 1903. I. 135–136.
- 419 889. évnél MG SS I, 330.
- 420 *Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei és őstörténeti vonatkozásaik*. Archeologia Hungarica 7. Bp. 1931. 146–147.
- 421 *servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest*; *Závodszy*: 205.
- 422 A magyar honfoglalás kútfoi. 155.
- 423 Nagyobb István-legenda c.5. SRH II. 381.

- 424 *Bíborbanszületett Konstantinos*: A birodalom kormányzásáról c.37, 40. 257. sz. jegyzetben id. kiad. 167., 179.
- 425 *Herzog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. Turul LIII (1939) 1–42.; vö. *Fest Sándor*: Skóciai Szent Margit magyar származása. Debreceni angol dolgozatok I. Debrecen 1939.
- 426 *Fontes rer. Bohem. I.* 1873. 112.: *Život sv. Ivana.*
- 427 A koronázás körüli problémák összefoglalása *M. Uhlirz*: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. Bd. II. Berlin 1954. Exkurs XXIII.
- 428 *W. N. Slatarski*: Geschichte der Bulgaren I. Leipzig 1918. 71.
- 429 *Deér J.*: 370. sz. jegyzetben i. m. 34.
- 430 *Váczy P.*: 383. sz. jegyzetben i. m. 99–108.
- 431 E kérdésekre ld. még *Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 53. skk.; *Györffy Gy.*: 214. sz. jegyzetben i. m. 333. skk.
- 432 E kérdésről *Bónis György* még 1938-ban külön tanulmányt írt: Szent István törvényének önállósága. Századok LXXII (1938) 433–487.
- 433 Ld. erre *Felix Schiller (Bódog)*: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. Festschrift Heinrich Brunner zum 70. Geburtstag. Weimar 1910. 386–391.; *Madzsar Imre*: Szent István törvényei és a Lex Baiuvariorum. Történeti Szemle IX (1920) 72.
- 434 *Bónis Gy.*: 432. sz. jegyzetben i. m. 479–481.
- 435 Prologus; I. 15. cikkek. *Závodszy*: 182., 184., 185.
- 436 *Bónis Gy.*: 3. sz. jegyzetben i. m. 134–139.
- 437 *Guoth Kálmán*: Egy forrás két történelemszemlélet tükrében. Századok LXXXVI (1942) 43–64.; *Deér József*: A Szent István-i Intelmek kérdéséhez. Századok LXXVI (1942) 435–452.; *Balogh József*: „Ratio” és „Mos”. Egyetemes Philológiai Közöny LXVII (1943) 273–336.
- 438 *Horváth J.*: 41. sz. jegyzetben i. m. 116.
- 439 Közlünk néhány adatot: Johannes diaconus. *G. Monticolo*: Cronaca veneziana 149, 15., 152, 21. *Italici principes* Ottó császárt fogadják 996-ban; Gerbert (II. Szilveszter pápa) leveleiből. Recueil des Historiens des Gaules et de France X. 994. évből: 418., 996-ból: 422.; *Wipo*: Gesta Chuonradi imperatoris. Scriptorum rer. Germ. Ed. *H. Bresslau*. 1915. cap. I, XXXIV (11, 54) *principes Italici*; XXVI, XXXIII, XXXVIII (45, 52, 58); *Richeri Historiarum Libri*. Scriptorum rer. Germ. Ed. *G. Waitz*. 1877. I. 14., II. 27., 28., 29.: *rex principibus in pace dimissis*; III. 87., IV. 11., 12. (40, 52, 53, 118, 132); 983. jún. 7. vellei béke. MG Const. I, 38.: *principibus ultramontanis et Ytalicis*; 996–1002 közti Capitulare (uo. 47.); II. Henrik okleveleiből. MG DD: 1007. évből: *consentiente... omnium regni nostri principum* 201, 10.; 1009. évből: 231, 20.; 1019. évből: 523, 25.; 1021. évből: 579, 15. stb.
- 440 Az Intelmek értelmezéséhez újabban ld. *Szűcs Jenő*: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. Szent István és kora. Szerk. *Glatz Ferenc–Kardos József*. Bp. 1988. 32–53.

4868

A tanulmányok első megjelenése

370

- A magyarok vándorútja keletről nyugatra. Antik Tanulmányok XXII (1975) 283–285.
- Etelköz. História VII (1985) 4. sz. 24–25.
- Honfoglalás kori hősi énekeink nyelve és előadásmódja. A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Budapest 1981. augusztus 10–14. Szerk. *Béla Miklós–Jankovics József–Nyerges Judit*. Bp. 1985. 51–56.
- Hogyan lett Moráviából „Nagy Morva”? História VIII (1986) 1. sz. 14–17. (Jelen kötetben: Nagymorávia és a magyar honfoglalásmonda.)
- A frank háború és az avar nép. Századok CVIII (1974) 1041–1061.
- Anonymus és kora. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. *Horváth János–Székely György*. Bp. 1974. 13–37.
- Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról. Történelmi Szemle XXVIII (1985) 628–642. (Jelen kötetben: A magyar koronáról.)
- Az angyal hozta korona. Életünk XIX (1982) 456–465.
- A magyar királyság központi szervezete a XI–XII. században. Emlékkönyv Dománovszky Sándor születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Bp. 1937. 607–624.
- A királyi kúria bírósága és I. Endre törvénybeidéző ércbilloga. Századok LXVIII (1934) 484–489.
- Etnikum, felekezet, hadszervezet. História VI (1984) 5–6. sz. 8–10.
- A korai magyar történet néhány kérdése. Századok XCII (1958) 265–345. (Jelen kötetben: A honfoglaló magyarságról.)

HISTÓRIA KÖNYVTÁR

KRONOLÓGIÁK. ADATTÁRAK

- Sipos Péter: Adattár a II. világháború történetéhez
150 oldal, fűzött, Ár: 272.- Ft
- Borhi László: Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945-1990
198 oldal, fűzött, Ár: 350.- Ft

Megjelent:

Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon.
1790-1992

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MŰHELYEIBŐL

- Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon
31 oldal, fűzött, Ár: 55.- Ft
- Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások a török
hódítás árnyékában
38 oldal, fűzött, Ár: 55.- Ft

Megjelent:

Vezérfonal a magyar és az egyetemes történelem tanításához
(Szerkesztette: Glatz Ferenc)

Kubinyi András: Változások a középkor végi Magyarországon
Ormos Mária: A Hitler-életrajz buktatói

MONOGRÁFIÁK

- Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789-1939
480 oldal, kötött, Ár: 1100.- Ft
- Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból
184 oldal, fűzött, Ár: 370.- Ft

Megjelent:

Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok
Hajnal István: Technika, művelődés
Lakner Judit: Halál a századfordulón

BIBLIOGRÁFIÁK

- Történeti bibliográfia 1991
108 oldal, fűzött, Ár: 150.- Ft
- Történeti bibliográfia 1992
136 oldal, fűzött, Ár: 150.- Ft

Megjelent:

Történeti bibliográfia 1990

ATLASZOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉHEZ

1. Magyarország története a kezdetektől 1606-ig
68 oldal, Ár: 1200.- Ft

